

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

‘Η μελαγχολική ραψωδία του «αμερικάνικου τρόπου ζωής»
πολιτικός λόγος και ιδεολογικό πεδίο
τό αὐταρχικό κράτος

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα
Α. Τσίρκα, Κ. Πλασσαρά, Π. Ζάννας
Ντ. Μπλό, Χρ. Προκοπάκη

Μίλτος Σαχτούρης, Γιώργος Χειμωνᾶς
Γιάννης Δάλλας, Δ. Ν. Μαρωνίτης, Δημ. Σπάθης

Μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεῦχος 32 • Ἰαν.-Φεβρ. 1980 • 70 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση, Ιαν.-Φεβρ. 1980, 70 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

- Μιχάλης Παπαγιαννάκης Πρίν και μετά τό 'Αφγανιστάν... και πάντοτε, ψυχραιμία παιδιά!
Άγγελος Έλεφάντης Αύξηση τής παραγωγής χωρίς επενδύσεις
Γιώργος Καρράς Η άταξική κοινωνία
Διονύσης Καψάλης Πρός Θεού! «... αν στις εργάτριες ενός εργοστασίου έμπαινε κύριος στόχος
ή σεξουαλική απελευθέρωση...»
Λεωνίδας Λουλούδης Η μελαγχολική ραψωδία του «αμερικάνικου τρόπου ζωής» και τό γαμήλιο
έμβατήριο τής πρωταρχικής συσσώρευσης
Νίκος Πουλιαντζάς Δημοκρατική Συμμαχία και αὐταρχικό Κράτος
Γιώργος Κατζουράκης «Τό Πιστεύω μας»: πολιτικός λόγος και ιδεολογικό πεδίο
Δανάη Χατζόγλου Γιά τήν αὐτονομία του γυναικειού κινήματος
Χρύσανθος Λαζαρίδης «Γιά τήν Ιστορία του φοιτητικού κινήματος επί δικτατορίας»
- απάντηση στον Δ. Νικολάου και στον Δ. Καψάλη
Μιχάλης Παπαγιαννάκης Τρίτος κόσμος και έκβιομηχάνιση - κάποιες άμφιβολίες
• Καί κάμποσες αντίδράσεις
Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Σχέδιο έξωφύλλου: Κυριάκος Κατζουράκης, «Παράγκες σέ ταξίμι», 0,90x0,28, 1973.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμνη 300 δρχ., έτήσια 600. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώ-
πης: έξάμνη 450 δρχ., έτήσια 850. ΗΠΑ - Καναδά (άερ.): έξάμνη 600 δρχ., έτήσια 1000 • Γιά
Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμνη 500 δρχ., έτήσια 1000 • ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ -
ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332. • ΑΛΛΗ-
ΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Αθήνα.

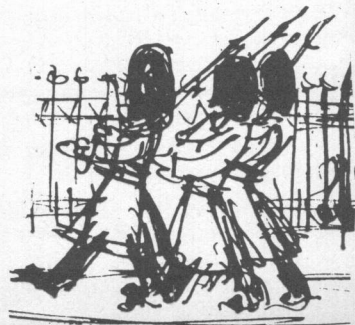
Έκδότης: «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.», Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοχαιοθεσία:
Φωτοκύνταρο ΕΠΕ Βασ. Άλεξάνδρου 2 Χίλτον, τηλ. 748314 • Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού,
Στυμφαλίας 8 - Περιστερί, τηλ. 5719937 • Διόρθωση: Παντελής Μπουκάλας • Φωτογραφική
έπιμέλεια: Σπύρος Βασιλείου, Χ. Τρικούπη 24, τηλ. 3612349

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Πρίν και μετά τό 'Αφγανιστάν. Και πάντοτε ψυχραιμία παιδιά!

Πόσο μακριά είναι τό 'Αφγανιστάν από την 'Ελλάδα; Από τίς διάφορες απαντήσεις κερδίζει εκείνη του κ. Χ. Θεοχαράτου,¹ αν και λίγο άσαφής: Περισσότερο από 4.000 χιλιόμετρα. 'Ασάφεια όμως δικαιολογημένη μιά και ή χώρα αυτή μάς είναι σχεδόν άγνωστη, την ξέρουμε, λέει, μόνο από τόν 'Αρριανό ή από την «Ψευδοκαλλισθένια Φυλλάδα». Πάντως, λέει πάντοτε άσταμάτητα, ούτε ή απόσταση ούτε ή άγνοία μάς μάς εμπόδισαν όλους μάς νά προσωρήσουμε στή «διεθνή της άφγανικής ύστερίας» (δικά του και τά εισαγωγικά), «άναμασώντας τά συνθήματα του ήμπεριαλισμού» (αυτά όμως τά εισαγωγικά είναι δικά μου). 'Ας μήν υπερβάλλουμε όμως: όχι όλoi. 'Ο κ. Χ. Θεοχαράτος ξέρει. 'Οσο γιά την απόσταση, πού αυτόχρονα καθιστά γελοίες τίς δικές μάς ένασχολήσεις μέ τό θέμα, αυτός την έκδημενίζει παίρνοντας ύψος και ίστορική προοπτική. Και αποφαινεται: ή ειρήνη δέν κινδυνεύει από τούς «βίαιους κοινωνικούς μετασηματισμούς» πού συντελούνται στην άκτή του δόρειου ίνδικου. Μήν άκούτε όσους «αύθαιρετα, συναισθηματικά και ύποκειμενικά» επιχειρούν νά έρμηνεύσουν τά εκεί γεγονότα. Αυτοί άρνούνται νά «συνεκτιμήσουν τά σαφή και άποφασιστικά δεδομένα της πρόσφατης ίστορίας». Παρά τούς «κρωγμούς» τους ή ύφεση, ή ειρήνη και ή «άπελευθέρωση των Λαών της Πρόσω και Κεντρίας 'Ασίας» (δικά του τά κεφαλαία) είναι έξασφαλισμένες. Γιατί; Μά γιατί τό Πακιστάν διαμελίστηκε και κανείς δέν τό βοήθησε. Γιατί στην 'Ινδία είναι πάλι πρωθυπουργός ή 'Ιντιρα Γκάντι. Γιατί κανείς δέν τολμά νά επέμβει στό 'Ιράν. Γιατί ό ήμπεριαλισμός είναι άνεπιθύμητος στόν 'Ινδικό ώκεανό, ενώ «τά Σοβιετ διατηρούν πολιτικά και στρατιωτικά προγεφυρώματα» στό 'Αντεν και στην 'Υεμένη (είναι τό ίδιο πράγμα, αλλά δέν πειράζει, πάλι προγεφύρωμα είναι). Γιατί ή Γκάντι ύποστηρίζει την ΕΣΣΔ, ενώ ή Σαουδαραβία δήλωσε ότι δέν θά δεχτεί ξένες βάσεις (προφανώς άμερικανικές) στό έδαφος της. Γιατί ό «έπικυρίαρχος» του Περσικού Κόλπου είναι ή Περσία, ενώ τά έμιράτα κρίνουν τούς φίλους και τούς έχθρους τους από τή θέση πού παίρνουν άπέναντι στό 'Ισραήλ, ύπονοείται φυσικά ότι ή ΕΣΣΔ είναι εναντίον του 'Ισραήλ, ενώ ή Περσία μάλλον κλίνει προς την ΕΣΣΔ, άρα... ό νοών νοετώ. Γιατί ή ΕΣΣΔ απέχει 470 χλμ. από τόν 'Ινδικό ώκεανό, οι Κινέζοι 1.400, οι Εύρωπαίοι «του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ» 5.865 (έδω οι άποστάσεις είναι σαφέστατα μετρημένες) και οι ΗΠΑ περίπου 20.000. Γιατί τέλος στην Τουρκία γίνονται «διεργασίες», στην Κεϋλάνη «έξελίξεις», ή 'Ιαπωνία είναι συντη (λόγω ένεργειακού) και ή 'Ανατολική 'Αφρική «συνθλίβεται» ανάμεσα στην Αιθιοπία και τή Μοζαμβίκη (ύπονοείται ή φιλοσοβιετική τους ένταξη). 'Ετσι λοιπόν τό «παιχνίδι είναι χαμένο» γιά τόν ήμπεριαλισμό πού άπλώς «γανγίζει» ύποκριτικά γιά νά κρύψει τά χάλια του. Οι ΗΠΑ και ή Κίνα είναι άνίσχυρες στόν Β. 'Ινδικό. 'Η Κεντροδυτική 'Ασία «χάνεται» (δικά του τά εισαγωγικά) «χωρίς... ντουφεκιά». 'Αν έξαιρέσει κανείς αυτό τό τελευταίο (προφανώς ό πόλεμος στό 'Αφγανιστάν γίνεται μέ σφεντόνες έκατέρωθεν), τό ύπόλοιπο περιεχόμενο της παραπάνω παραφιλολογίας πού προσπάθησα νά εκθέσω μέ πληρότητα και ακρίβεια είναι χαρακτηριστικό και άντιπροσωπευτικό του τρέχοντος άλαλούμ ενός τύπου πληροφόρησης γιά τά διεθνή θέματα και, παραπάνω από αυτή, μιάς κάποιας εκλαϊκευτικής πολιτικής προβληματικής και άνάλυσης. 'Ολα τά παραπάνω είναι περίπου άληθή, περίπου άνακριδή, περίπου άσχετα μέ τό θέμα: και όλα στριφογυρίζουν γύρω από κάποιες άπλές βασικές πεποιθήσεις κι επιλογές. 'Η ειρήνη δέν κινδυνεύει γιατί δέ μπορεί νά γίνει πόλεμος. Μήν άνησυχείτε λοιπόν γιά τούς «βίαιους κοινωνικούς μετασηματισμούς» (ά, πόσο κομπά λέγονται όρισμένα πράγματα, τή σήμεραν ήμέρα) στους μακρινούς αυτούς τόπους. 'Η ΕΣΣΔ πού τούς προωθεί (δέν λέγε-

1. 'Η Κεντροδυτική 'Ασία «χάνεται» χωρίς ντουφεκιά ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 14.1.80.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ται αυτό αλλά είναι παρόν σ' όλο τό άρθρο) είναι πανίσχυρη, έχει προγεφυρώματα και συμμάχους, οι «άλλοι» είναι αδύναμοι. Άστε τά «αυθαίρετα, συναισθηματικά και υποκειμενικά» και τρέξτε νά βοηθήσετε τή νίκη, συνταχθείτε με τούς νικητές, ή πάντως ασχοληθείτε με τά δικά σας προβλήματα πού είναι μακριά από τό Άφγανιστάν. Λόγος πού απευθύνεται σέ όλες τίς κατηγορίες Έλλήνων (ό καθένας άς διαλέξει τί τού πάει από τίς παραπάνω εναλλακτικές λύσεις «όμορφα και τακτικά»...), λόγος κυνικός και άπολογητικός, θριαμβολογία τής σίγουρης επικράτησης, λόγος έξουσιαστικός. Λόγος, τέλος, κομμάτι κωμικός και άρκετά άξιολύπητος στό βάθος, πού παίρνει τά «γεγονότα» για επιχειρήματα, και τίς επιθυμίες του και τήν ήμι-πληροφόρησή του για γεγονότα.

Γιατί βέβαια κανείς ποτέ δέν έθεσε πρόβλημα ένοπλης σύρραξης τών δύο μπλόκ για τό Άφγανιστάν, αλλά πάντα πολιτικής και γεωπολιτικής άναμέτρησης. Και σέ μιά τέτοια προοπτική ή σοβιετική εισβολή δέν είναι τίποτε άλλο παρά μιά κλασικής μορφής επεκτατική ενέργεια ή, στην έπιεικέστερη έκδοχή, μιά σπασμωδική ενέργεια άπέναντι στό ένδεχόμενο άνατροπής τού πραξικοπηματικού και εϋθραυστου καθεστώτος τού Άφγανιστάν. Όσο για τίς πολιτικές και γεωπολιτικές τής συνέπειες, ό άπολογισμός δέν είναι και τόσο επιδεκτικός θριαμβολογίας: ή Ίνδία βέβαια ζητάει τελικά ² τήν άποχώρηση τών σοβιετικών στρατευμάτων (95.000 σήμερα, για νά μήν ξεχνάμε και τά πραγματικά γεγονότα), τό Ίράν καταδίκασε βίαια τήν εισβολή και δήλωσε πώς θά ένισχύσει τούς Άφγανούς άντάρτες, ή Ισλαμική συνδιάσκεψη καταδίκασε και αύτή και πήρε και τήν πρωτοβουλία προσφυγής στόν ΟΗΕ, ³ όπου έξάλλον ήδη ή ΕΣΣΔ καταδικάστηκε από τή Γ.Σ. με πάνω από 100 ψήφους κατά και κάτω από 20 υπέρ τής, πράγμα πρωτοφανές για τά τελευταία χρόνια όπου τέτοιοι συσχετισμοί δούλευαν σχεδόν αποκλειστικά ενάντιον τών ΗΠΑ, τού Ίσραήλ ή τής Νότιας Άφρικής. Κι άς μήν επεκταθούμε και πολύ στην άρνητική ή σαφώς καταδικαστική στάση τής Ν. Κορέας, τής Ρουμανίας, τής Γιουγκοσλαβίας και τών περισσότερων Εϋρωπαϊκών Κ.Κ., με εξαίρεση τό γαλλικό. ⁴ Η διεθνοπολιτική άπομόνωση τής ΕΣΣΔ πάνω στό θέμα είχε ως ένα σημείο σάν αντίβαρο και κάποια (άλλά μικρότερη από όσο περίμενε και έλπιζε) συσπείρωση γύρω από τήν άμερικανική ήγεσία, τόσο στό έσωτερικό τών ΗΠΑ (και έδώ ό κ. Κάρερ, με τήν άνέλπιστη έκλογική του ένίσχυση, θά πρέπει νά είναι ιδιαίτερα ευγνώμων στόν κ. Μπρέζνιεφ) όσο και στό διεθνή χώρο. Αυτό ίσως είναι κέρδος, αν διαρκέσει, και για τήν ΕΣΣΔ (ή λογική τού διπολικού συστήματος είναι πιο οικεία και πιο συμφέρουσα στην πολιτική μεγάλης δύναμης πού αποκλειστικά πιά άσκει), αλλά και για τίς ΗΠΑ για τούς ίδιους λόγους. Όχι όμως και για όσους στίς μακροχρόνιες τάσεις προς τήν πολυπολικότητα έβρισκαν δυνατότητες έλιγμών και λιγότερο έξαρτημένης διαχείρισης τής πολιτικής τους. Αύτά λοιπόν για τήν «άπελευθέρωση τών Λαών» πού θά ύποστούν νέες πιέσεις για νά επανέλθουν στίς εκατέρωθεν στρουγγες. Άλλά είπαμε, όλα αυτά αν διαρκέσει αύτή ή τάση για έπιστροφή στό διπολικό σύστημα. Ψυχραιμία κ. Χ. Θεοχαράτο!

Τήν άλλη όψη, τήν άπαισιόδοξη, τού θέματος μās έδωσε πρόσφατα ό κ. Β. Φίλιας. ⁵ Και αυτός μās συνιστά αύστηρότατα νά αποφύγουμε μιά «πρωθύστερη(;) ήθικολογική άποτίμηση τής μορφής καλός-κακός πού δεσμεύει τήν ψυχή και χωρίς προκαταλήψεις τοποθέτηση τών πραγμάτων», νά μείνουμε «πέρα από συναισθηματισμούς, έξω από συμπάθειες και άντιπάθειες» όταν

2. Γαλλο-ινδικό άνακοινωθέν μετά τήν έπίσκεψη τού Ζισκάρ ντ' Έσταίν. Έπίσκεψη, στή συνέχεια, τού Γκρομκό δέν έπεισε τήν κ. Γκάντι ν' αλλάξει γνώμη.

3. Τήν έπιτροπή άνθρωπίνων δικαιωμάτων, όπου ή ΕΣΣΔ καταδικάστηκε και τής ζητήθηκε άμεση άποχώρηση τών στρατευμάτων τής.

4. Έκατοντάδες όμωσ μέλη του ύπογράφουν τίς άνακοινώσεις πού καταδικάζουν τή σοβιετική εισβολή. Ό Ζάν Έλλενστάν χαρακτήρισε τό ταξίδι τού Μαρσαί στή Μόσχα «Κανόσσα» (πόλη τής Ίταλίας, όπου ό Γερμανός Αυτοκράτορας Έρρίκος 4ος σύρθηκε στά γόνατα τού Πάπα ζητώντας συγγνώμη...) Στή διοίκηση, τέλος, τής πρώτης γαλλικής συνδικαλιστικής συνομοσπονδία (C.G.T.) σχετική ψηφοφορία έδωσε περίπου τούς μισούς ψήφους σέ καταδικαστική άπόφαση.

5. Πρίν και μετά τό Άφγανιστάν
ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 17.1.80.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

συζητάμε για την εισβολή στο Αφγανιστάν. Γι' αυτό και ο ίδιος δεν την αποκαλεί έτσι: τη λέει διαδοχικά «έγχείρημα», «έμπλοκή», «παρέμβαση», «παρουσία», διατηρώντας έτσι την ...ψυχραιμία του. Και μās ρωτάει: αφού αυτή ή εισβολή «δυσχεραίνει ανυπολόγιστα» την πολιτική ύφεσης της ΕΣΣΔ, πώς ή τελευταία προχώρησε σε μιά τέτοια ενέργεια; μήπως είχε «σοβαρότατους λόγους»; (Στό Έλεύθερο Θέατρο κάποιος θά αναφωνούσε: *έμένα ρωτάει!*) Η έρώτηση όμως είναι ρητορική: και βέβαια είχε σοβαρότατους λόγους ή ΕΣΣΔ να εισβάλει στο Αφγανιστάν. Κινδύνευαν να μείνουν «τά νώτα της ακάλυπτα» και στή γενικότερη προσπάθεια περικύκλωσής της (ΗΠΑ + Κίνα) προσπάθησε να εξασφαλίσει «θέσεις μάχης». Λογικό – «και τό λογικό κρίνεται από τή σκοπιά του θιγομένου», λέει ο κ. Φίλιας! – και αναπόφευκτο, αφού κινδύνευαν «θεμελιακά συμφέροντα άμυνας» τής ΕΣΣΔ. Αναγκάστηκε λοιπόν ή τελευταία να εισβάλει παρά τό «ύψηλό πολιτικό κόστος» τής εισβολής. Όπως εξάλλου αναγκάζεται να εξοπλίζεται ενώ έχει συμφέρον να άφοπλιστεί: οί εξοπλισμοί έμποδίζουν τήν ανάπτυξη της ενώ σαφέστατα στίς ΗΠΑ και στή Δύση έμποδίζουν τήν παραπέρα «κάμψη του έπιπέδου οικονομικής δραστηριότητας». Κι όλα αυτά σ' ένα κλίμα όπου παίζονται «παιχνίδια γιγάντιων διαστάσεων» βασισμένα στή «λεγόμενη ενεργειακή κρίση» πού είναι σε μεγάλο βαθμό «πρόσχημα και κατασκευή», όπου ή Κίνα δεν συμβάλλει σε μιά πολιτική ισορροπίας πού θά καθιστούσε τή Μόσχα, όπου στήν Εύρώπη οί ΗΠΑ δεν επιτρέπουν να κρατάει μιά «ένδιάμεση» θέση κ.λπ.

Αμύνεται, λοιπόν, μέ όλα τά δυνατά μέσα ή ΕΣΣΔ, παίζει τήν ύπαρξή της μέσα σε «ζοφερές προοπτικές» για τήν προσεχή δεκαετία. Ο κ. Φίλιας διαφωνεί μέ τήν άισιοδοξία του κ. Χ. Θεοχαράτου, και μάλιστα του τό λέει ρητά, ενώ συμφωνεί μέ τίς «περισσότερες έπιμέρους θέσεις του». Η κύρια θέση όμως του κ. Χ. Θεοχαράτου δεν είναι ή άισιοδοξία του, αλλά ή άπόλυτη διαβεβαίωσή του ότι ή ΕΣΣΔ είναι περίπου παντοδύναμη στήν περιοχή, και πάντως οί ΗΠΑ και ή Κίνα άνίσχυρες. Ούτε εξάλλου ή ΕΣΣΔ, στήν πανοπλία των έπιχειρημάτων της, δεν πρόβαλε σαν κυρίαρχο τόν ισχυρισμό ότι «κινδύνευε». Αντίθετα τονίζει ότι κλήθηκε επανειλημμένα από τίς «νόμιμες άρχές»⁶ του Αφγανιστάν και ότι δεν τό αποφάσισε παρά όταν πείστηκε ότι κινδύνευε τό καθεστώς από «ξενοκίνητους» αντίρτες φανατικούς ισλαμιστές και φιλοφουδαρχικούς αντιδραστικούς, κάνοντας έτσι απλά και μόνο τό διεθνιστικό της καθήκον. Μάρτυρες άψευδείς και τά πλακάτ τής ΚΝΕ στίς άθηναϊκές συνοικίες⁷, όσο και ο έπιφανής ισλαμολόγος τής Έλευθεροτυπίας κ. Γ. Μαύρος πού στήν πρώτη του ανταπόκριση από τήν Καμπούλ οίκτιρει τά δυτικά ψεύδη για τήν κατάσταση και ύπόσχεται όλη τήν άλήθεια για τήν «πράξη άλληλεγγύης» (τήν εισβολή δηλαδή) τής ΕΣΣΔ στο Αφγανιστάν⁸. Πού βλέπει λοιπόν ο κ. Β. Φίλιας τήν άμυντική άπελπισία τής ΕΣΣΔ; Και για ποιά «νώτα» μιλάει; Τί νόημα έχουν τέτοιες έννοιες τής πολεμικής όρολογίας πρό δεκαετιών στήν έποχή των διηπειρωτικών πυραύλων; Ούτε οί ίδιοι οί σοβιετικοί δεν χρησιμοποίησαν σοβαρά τέτοιες έννοιες στίς διαδοχικές εκδοχές τους για τά γεγονότα. Ο «όρθόδοξος ήγεμονισμός»⁹ στον όποιο οδηγεί ή εισβολή στο Αφγανιστάν δεν έχει ανάγκη τόν υπερβάλλοντα ζήλο κανενός, είναι πάντα ικανός να βρísκει και θά βρísκει από μόνος του τίς δικαιολογίες και τίς έκλογικεύσεις πού του χρειάζονται, έστω και στήν «ξέλινη γλώσσα» πού αποκλειστικά πιά χειρίζεται. Ψυχραιμία κ. Φίλια!

Αυτά λοιπόν τά όλίγα, σταχυολογημένα, αλλά αντιπροσωπευτικά νομίζω των πομφολυγδών γεωπολιτικών αναλύσεων στο «δημοκρατικό και προοδευτικό χώρο». Αντιπροσωπευτικών και πρωτοποριακών γιατί, μέ εξαίρεση τό ΚΚΕ έσωτ. και τήν Αγωγή πού αντίστέκονται στο γενικό κλίμα και χοντρικά συμβα-

6. Ακόμη δεν έγινε γνωστό ποιές ήταν αυτές, πέρα από εκείνες πού εκτελέστηκαν κατά τήν εισβολή. Φυσικά παίρνει καιρό ή έρευνα: ακόμη δεν ξέρουμε ποιόί ήταν οί αγωνιώντας κομμουνιστές πού κάλεσαν τήν ΕΣΣΔ στήν Τσεχοσλοβακία. Έπομένως...

7. «Ζήτω ή διεθνιστική άλληλεγγύη τής ΕΣΣΔ προς τό λαό του Αφγανιστάν».

8. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 11.1.80. Δεν μάθαμε όμως ποτέ τήν άλήθεια και παραμένει μυστήριο τό γιατί.

9. Χρ. Ροζάκη, «Τό Αφγανιστάν οδηγεί σε όρθόδοξο ήγεμονισμό» ΤΟ ΒΗΜΑ, 27.1.80.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δίζουν με τις αναλύσεις και αντιδράσεις της μέγιστης πλειοψηφίας της ευρωπαϊκής άριστερας, ο λοιπός πολιτικός χώρος είναι πάντως ιδιαίτερα άνεκτικός ή καθαρά φιλοσοβιετικός στις αντιδράσεις του. Από τον αναπόφευκτο ζήλο της ήγείας του ΚΚΕ μέχρι την κυβέρνηση που μέχρι τώρα μόνο κάποια ανώδυνη και γενική καταδίκη της εισβολής έκανε χωρίς καμιά πρακτική συνέπεια, και πολύ φυσικά από τη μεριά της: ελληνικά συμφέροντα δεν διακυβεύονται άμεσα, στην ΕΟΚ επικρατούν για την ώρα ιδιαίτερα σώφρονες διαφοροποιήσεις από τις προεκλογικού, κυρίως, χαρακτήρα φραστικές υπερβολές του κ. Κάρτερ, τά οικονομικά συμφέροντα από τις καλές σχέσεις με την ΕΣΣΔ είναι πιά πολύ σημαντικά, κάποια πολιτικά επίσης (στό Κυπριακό και στο Αιγαίο), ή μόνιμη τέλεση των 'Ολυμπιακών 'Αγώνων στη 'Ελλάδα προϋποθέτει για να προωθηθεί κάποια «άποστασιοποιημένη» τοποθέτηση κλπ. Και η κυβέρνηση μόν άσχει κρατική έξουσία. 'Αλλά η ΝΔ; Είναι ασφαλώς πολύ δεμένη με την κυβερνητική και μόνο υπόστασή της για να μπορέσει, σαν κόμμα, να άρθρώσει κάποιες ιδεολογικές θέσεις πέρα από κάποια γενική καταδίκη της εισβολής. 'Όσο για τη καταρράκωση των ιδεών του σοσιαλισμού, για όσους τις ταυτίζουν ακόμη με την ΕΣΣΔ, πολύ λογικά δεν της καίγεται καρφί.

'Αλλά τό ΠΑΣΟΚ που και σοσιαλιστικό θέλει να είναι (και μερικοί μάλιστα τό θέλουν «τριτοκοσμικό» και ενάντιο στη λογική των δύο 'Υπεδυνάμεων και των μπλόκ) και στην κυβέρνηση δεν βρίσκεται; Στη συνεδρίαση της Βουλής για την εξωτερική πολιτική ο κ. Παπανδρέου καταδίκασε με την άκρη των χειλιών την «επέμβαση» για να περάσει σέ μακροσκελή κατάλογο των «εισβολών» των ΗΠΑ στό παρελθόν. Και μάς εξήγησε ότι πάντως δεν πρόκειται για τό ίδιο πράγμα. 'Εναρμονισμένος με τό γενικότερο «κλίμα» αισχυντηλού ή ανοικτού φιλοσοβιετισμού, με τό ένα μάτι στην μεθαυριανή(;) κυβέρνηση και τό άλλο στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ και των πέριξ,¹⁰ άφησε στόν κ. Η. 'Ηλιού να έχει μόνος την τιμή του μοναδικού μέλους της ελληνικής Βουλής που αναφέρθηκε στό μεγάλο άπόντα όλων των περισπούδαστων αναλύσεων εκεί όπως και στίς παραπάνω: στόν λαό του 'Αφγανιστάν.

Μέσα σ' αυτό τό παράδοξο και άρκετά άσφυκτικό κλίμα υπάρχουν πάντως φαντάζομαι και εκείνοι που, στό πείσμα των κηρύκων της «ρεάλ-πολιτική» και των «άποστασιοποιημένων» ειδημόνων της γεωπολιτικής της δεκάρας, επιμένουν στην «ήθικολογία», τις «συμπάθειες» και τις «συναισθηματικές» τοποθετήσεις, που μάς καλούν να αποτάξουμε τον Σατανά. Κι εμείς μόν αποτασσόμεθα τοιαύτας άμαρτίας, αλλά δέ πρόκειται γι' αυτό. Στο στόμα αναλύσεων όπως οι παραπάνω «ήθικολογία» σαφέστατα σημαίνει επιλογή και κρίση, «συμπάθεια» σημαίνει έμμογή σέ κάποιες προφανώς ξεπερασμένες για μερικούς άρχές όπως τό δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση, όπως ή πεποίθηση ότι όταν τά τάνκς ισχυρίζονται ότι διαδίδουν τό σοσιαλισμό στην πραγματικότητα ο τελευταίος καταλήγει ένα άπλό λιπαντικό των έρπυστριών τους. Και ή «άντιπάθειά» μας στίς έστω και χορευτικού ρυθμού επιδόσεις τους συμβαδίζει με την «συμπάθειά» μας προς τους άμουςους που τις αντιμάχονται και τους «παρακμίες» που τις καταδικάζουν.

10. Πρόσφατα δέ στη Διοικούσα 'Επιτροπή του Τεχνικού 'Επιμελητηρίου 'Ελλάδας (ΤΕΕ) οι σύμβουλοι της φιλοπασοκικής παράταξης, άφου άγωνίστηκαν για να «περάσουν» τροπολογίες σέ μιάν άπόφαση που εύγενέστατα έθιγε την «σοβιετική παρέμβαση», και άφου τό πέτυχαν, τελικά ψήφισαν λευκό... Οί του ΚΚΕ καταψήφισαν. Τοúτο εξηγεί μολαταύτα εκείνο.

Κι αυτά για να μην ξεχνάμε ποιός είναι ή θάπρεπε να είναι ποιός. Πράγμα που είναι άσχετο με τό ποιά είναι αυτή ή περίφημη «πραγματικότητα» στην όποία μάς καλούνε να υποταχθούμε με ρεαλισμό, έχοντας την βέβαια προηγούμενος συμμαζέψει και παρουσιάσει σύμφωνα με πολλές και διάφανες... συμπάθειες και άντιπάθειες (χωρίς εισαγωγικά).

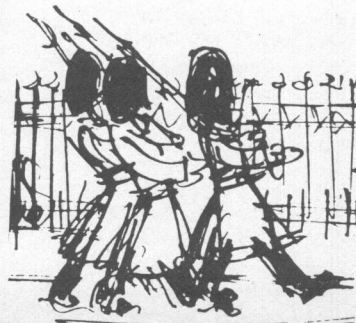
Και βέβαια ή πραγματικότητα είναι ότι αναμφισβήτητα τό 'Αφγανιστάν πέ- ρασε όριστικά και άμετάκλητα στόν προστατευτικό παγετώνα που περιτριγυ-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ρίζει τήν ΕΣΣΔ. Οί εκατό χιλιάδες στρατιώτες μέσα στή χώρα και οί 400.000 στά βόρεια σύνορά της έγγυώνται ότι ό σοβιετικός όδοστροφής δέν άστειύεται. Κι ούτε οί άφγανοί άντάρτες είναι Βιετκόγκ, ούτε τό Πακιστάν Β. Βιετνάμ. Γεωπολιτικά, κοινωνικά και στρατιωτικά οί παραλληλισμοί άνάμεσα στις δύο περιπτώσεις, πού άφθονούν στις μέρες μας, είναι άποτελέσματα επιδερμικών άναλύσεων. Καί βέβαια ή πραγματικότητα είναι ότι οί ΗΠΑ όχι μόνο χάσανε σ' αυτή τή φάση αλλά και ότι τό δεχτήκανε ούσιαστικά μέ κάποια φραστικά ή προπαγανδιστικά πυροτεχνήματα για τήν «τιμή τών όπλων». Κι ότι ήδη άντεπιτίθενται, όχι βέβαια πρós τήν κατεύθυνση κάποιου θερμού ή ψυχρού πολέμου, όπως οί κάθε λογείς προπαγανδιστές ή άφελείς πάνε νά μάς πείσουν. Ο θερμός πόλεμος άνάμεσα στις δύο Ύπερδυνάμεις είναι, εκατέρωθεν έξάλλου, άδιανόητος «χάρη» στήν πυρηνική ίσορροπία. Θερμός τοπικός πόλεμος μέσω τρίτων, ούτε άποκλείστηκε ποτέ στό παρελθόν ούτε άποκλείεται τώρα, εκτός από τόν ευρωπαϊκό χώρο, πού άποτελεί και τό μόνο χώρο για τόν όποιο ή ύφεση έχει κάποιο σαφές νόημα. Άλλά έχει νόημα μόνο έφόσον τήν ύφεση «διαχειρίζονται» κεντρικά και χωρίς παραφωνίες οί δύο Ύπερδυνάμεις. Δέν έχουμε λοιπόν έπιστροφή πρós κάποιο «ψυχρό πόλεμο», αλλά άποπειρα από μεριάς ΗΠΑ νά ξαναφέρουν τό «διάλογο» μέ τήν ΕΣΣΔ σέ προηγούμενο στάδιο, πράγμα πού άκριβώς ούτε οί Ευρωπαίοι θέλουν ούτε οί Κινέζοι ούτε ό λοιπός κόσμος («άδέσμευτοι» κάθε είδους κλπ). Πράγμα όμως πού σαφώς και ή ΕΣΣΔ επιθυμεί σήμερα. Άπόδειξη οί πρόσφατες προσπάθειές της νά προσανατολίσει, μέσω Κουβανών και άλλων, τό κίνημα τών άδεσμεύτων πρós τή θέση τής «φυσικής συμμαχίας» τους μέ τό ανατολικό μπλόκ, ενώ παλιότερα φαινόταν νά ενισχύει τήν αυθύπαρκτη έκφρασή τους. Καί δέν είναι καθόλου σαφές άκόμη τί τήν έσπρωξε πρós μιά τέτοια άλλαγή: στρατιωτικές ομάδες στό έσωτερικό τής σοβιετικής ήγεσίας, πεποιθήση ότι ό «ίμπεριαλισμός» είναι ώριμος για τέτοιο «πλήγμα» (κρίση, Ίράν κλπ.) ή ότι ήρθε ή ώρα νά ρευστοποιήσει τά μερίσματα πού είχε συσσωρεύσει στόν Τρίτο Κόσμο από τήν μέχρι τώρα δράση της, ή αντίθετα φόβος ότι ή κεφαλαιοποίησή τους κινδύνευε «θεμελιακά» από τήν άνοδο τής ισλαμικής επανάστασης...

Πάντως στό νέο της αυτό προσανατολισμό δέν προκαλεί σαφώς «στρατηγική άπειλή» πρós τίς ΗΠΑ (μέ τήν έννοια πού δίνεται στόν όρο από τούς σχεδιαστές τής πυρηνικής στρατηγικής), οί όποιες έξάλλου άντιδρούν συνεπέστατα και ύπομονετικά, προσπαθώντας δηλ. νά περιμαζέψουν τούς Ευρωπαίους και νά σαγηνεύσουν τό τμήμα του «Τρίτου Κόσμου» πού θεωρητικά θάπρεπε κατά τήν άποψη τους νά βρίσκειται πλησιέστερα στις θέσεις τους. Καί για τήν ώρα έχουν σημειώσει κάποιες έπιτυχίες στήν ισλαμική διάσκεψη, στόν ΟΗΕ κλπ. Άλλά οί τάσεις και άντιστάσεις στήν έπιστροφή στό διπολικό σύστημα είναι πολλές, ποικίλες και άντιφατικές: Κίνα, Ίαπωνία, ΕΟΚ, ισλαμική επανάσταση, διεκδικήσεις (όλο και πιο σκληρές) του Νότου άνέναντι στό Βορρά σέ όλες τίς διεθνείς διαπραγματεύσεις, επαναστατικό δυναμικό στήν Άφρική, Άσία και Λατινική Άμερική, άλλτες άντιφάσεις του παρελθόντος, πάντα όμως σύγχρονες: Παλαιστινιακό, Ίσραήλ, Κύπρος, Δ. Σαχάρα, Ν. Άφρική, Ναμίμπια κλπ. Μπορεί ή έκρηξη τών λίγο ως πολύ αυτόνομων και άποκλινοσών διεκδικήσεων, πρωτοβουλιών, συσπειρώσεων πού συνόδευε τό προοδευτικό πέραςμα από τή διπολικότητα στήν πολυπολικότητα του κόσμου νά ξανατακτοποιηθεί και ξαναενταχθεί στις διδιάστατες συντεταγμένες τής άμερικανοσοβιετικής παράστασης. Βέβαια οί δύο κυρίως έπωφελούμενοι από μιά τέτοια προοπτική προσπαθούν νά μάς πείσουν πώς ναι, είναι δυνατό, αλλά και άναγκαίο, στό όνομα του ουδέτερου κόσμου ή στό όνομα κάποιου σοσιαλισμού. Όσοι πιστοί και κουτοί προσέλθετε. «Ύποκειμενικά και αυθαίρετα» νομίζω πώς είναι δύσκολο νά μάς πείσουν. Ψυχραιμία παιδιά!

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Αύξηση τής παραγωγής... χωρίς επενδύσεις

Ἡ οἰκονομία μας βρίσκεται σέ κρίση. Συμπέρασμα πέραν πάσης ἀμφισβητήσεως, ἔλα ὅμως πού ἐκείνο τό «μας» ἀφήνει τό σαράκι τής ἀμφιβολίας νά κατατρῶει τό τελεσίδικον καί ὀρθόν τής κρίσεως.

Ἀλλά ἀνακοινώθηκε (στοιχεῖα τοῦ Οἰκονομικοῦ Ὁδηγοῦ ICAP 1980) ὅτι:

1. Τά καθαρά κέρδη τῶν πρώτων δέκα βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων ἀντιπροσωπεύουν τό 48% τῶν καθαρῶν κερδῶν πού πραγματοποιήσαν 2.944 ἑλληνικές βιομηχανίες. Ἡ, σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, εἰσέπραξαν 96 δισεκατομμύρια δραχμές καί ἀποκόμισαν 3 δισεκατομμύρια καθαρά κέρδη.

2. Οἱ ἑκατό πρώτες βιομηχανίες συγκέντρωσαν τό 64% τῶν καθαρῶν κερδῶν ὄλων τῶν βιομηχανιῶν, ἤ, σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, εἰσέπραξαν 226 δισεκατομμύρια δραχμές ἀπό τά ὅποια 4 δισ. καθαρά κέρδη.

3. Ὁ ἀριθμός τῶν βιομηχανιῶν μέ τή μορφή ΑΕ αὐξήθηκε ἀπό 2.680 τό 1977 σέ 2.944 τό 1978 (264 ἐπιπλέον). Τό ἴδιο διάστημα ἀπασχόλησαν 317.186 ἐργάτες τεχνίτες καί ὑπαλλήλους ἐναντι 306.689 τό 1977 (10.497 παραπάνω).

Ἡ κρίση κρίση λοιπόν ἀλλά κέρδη ὑπῆρξαν σημαντικά, ἡ ἐθνική μας βιομηχανία προοδεύει, συγκεντροποιεῖται, ἐκσυγχρονίζεται, ἀναπτύσσεται.

Ὡστόσο, τά κέρδη σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη χρονιά, λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, μειώθηκαν κατά 9% καί ἡ πτωτική τάση γιά τό 1979 συνεχίζεται.

Γιά τό λόγο αὐτό ἡ βιομηχανική τάξις κρούει κώδωνα κινδύνου. Καί ὑποστηρίζει ὅτι σέ συνθήκες πληθωρισμοῦ καί ἐνεργειακῆς κρίσης μόνο ἂν διατηρηθεῖ ὑψηλή παραγωγικότητα, καί μάλιστα ἂν αὐξηθεῖ, πρόκειται νά σωθεῖ ἡ ἐθνική μας οἰκονομία. Αὐτό μπορεῖ νά γίνει μέ τή *σμπίεση τοῦ κόστους* πού μέ τή σειρά του ἐπιτυγχάνεται «*μέ τή μείωση τής καταναλώσεως ἐνεργείας, μέ τήν καλύτερη ἀξιοποίηση τοῦ χρόνου, μέ τήν αὐξηση τής ἀποδόσεως τῶν ἐργαζομένων*». Βέβαια, ἡ αὐξηση τῶν επενδύσεων μπορεῖ νά βοηθήσει ἀλλά «*χωρίς πάντοτε νά ἀπαιτεῖται ἡ οὐσιώδης μεταβολή τοῦ παράγοντα «πάγιο κεφάλαιο»*». Οἱ βιομήχανοι δέν χρειάζεται νά επενδύσουν ἢ νά ἐπανεπενδύσουν στή βιομηχανία, ἀρκεῖ νά μειώσουν τό κόστος. Ἔτσι ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία καλεῖται νά κινηθεῖ πρωτοβουλιακῶς πρὸς δύο κυρίως κατευθύνσεις: νά ἀπαιτεῖ ἀπό τό κράτος πιστώσεις, παροχές, διευκολύνσεις κλπ, ἀλλά, δεδομένου ὅτι ἀπό τή μεριά τοῦ κράτους διαπιστώνει «*ἀτομία, ἀντιφατικότητα, ἀσυνέπεια ἀνακολουθία, χρονοτριβή*», ἡ κατεύθυνση αὐτή μοιάζει προβληματική. Δέν ἀπομένει, λοιπόν, παρά ἡ «*αὐξηση ἀκόμη παραπάνω τής ἀποδόσεως τῶν ἐργαζομένων*». Χρειάζονται ἐπομένως, νέες μορφές ὁργάνωσης καί διοικήσεως καί κυρίως νέες μέθοδοι τεχνικῆς καί ὁργάνωσης τής παραγωγικῆς διαδικασίας.

Ὅλοι μποροῦμε νά καταλάβουμε τό νόημα τής προτεινόμενης στρατηγικῆς: ἐνταση τῶν ρυθμῶν ἐργασίας, αὐτοματοποίηση τής κίνησης, κατάργηση τοῦ νεκροῦ γιά τήν παραγωγή καί τοῦ ζωντανοῦ γιά τόν ἐργαζόμενο χρόνο, ταχύτητα, ἀκρίβεια, πάθος τής συμμετοχῆς, ἐγνοια γιά τό ἀποτέλεσμα γιατί ἡ παραγωγή εἶναι ὑπόθεση ὄλων μας. Ὅλοι πρέπει νά συμβάλουμε: ἄλλοι καθιστοί, ἄλλοι ὀρθοί, ἄλλοι μουντζουρωμένοι κι ἄλλοι καθαροί, ἄλλοι διευθύνοντες, ἄλλοι διευθυνόμενοι, ὅλοι νά γνοιαστοῦμε μὴν τυχόν καί ὑπάρξει σπατάλη ἐνεργείας, ὅλοι ἄς προσέξουμε νά ὑπάρξει ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη σπατάλη κατανάλωσης, κανείς νά μὴ ρωτήσῃ ἂν χρησιμεύουν σέ τίποτε αὐτά πού φτιάχνει, φτάνει νά φτιάχνει ἀξίες πού νά πουλιοῦνται καλά, νά φτιάχνει γρήγορα καί καλά. Ἡ προειδοποίηση ἄλλωστε πού συνοδεύει τή νέα ἐπιχειρηματική στρατηγική εἶναι σαφής: ἂν δέν αὐξηθεῖ ἡ παραγωγικότητα, ἂν δέν ἀξιοποιηθοῦν

Σημείωση: Ὅλα τά ἀποσπάσματα (μέ πλάγια) προέρχονται ἀπό τό κύριο ἄρθρο μέ τίτλο «*Παραγωγικότητα*» τοῦ Δελτίου τοῦ Συνδέσμου Ἑλληνῶν Βιομηχάνων Βορείου Ἑλλάδος, ἀριθ. τεύχ. 12/168, Δεκέμβριος 1979.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

οί «δυνατότητες πού προσφέρουν ή σύγχρονη τεχνολογία και οι επιστήμες οργανώσεως και διοικήσεως επιχειρήσεων» τότε, σέ συνθήκες πληθωρισμού, ένδρεύει άνεργία. Μέσω, λοιπόν, τής ένδεχόμενης άνεργίας και του ύπαρκτου πληθωρισμού ή άνοικόνομητη οίκονομία ξαναγίνετ αι οίκονομία των έργαζομένων. Αυτή τή φορά όμως σαν βιασμός και έκβιασμός μαζί.

Οί κεφαλαιοκράτες μας θέλουν νά είναι κεφαλαιοκράτες κατά παραφθορά τής έτυμολογίας: νά κρατούν τό κεφάλαιο «τους» – σέ άκίνητα προφανώς ή στην Έλβετία, αυτό είναι δική τους δουλειά –, νά μήν επενδύουν και νά περιμένουν τή σωτηρία μόνο από τήν ύπερένταση των άνθρώπων μηχανών. Αυτή τέλος πάντων ή εκσυγχρονιζόμενη και εκσυγχρονημένη βιομηχανική τάξις δέν μπορεί ούτε τούς κανόνες του δικού της παιχνιδιού νά τηρήσει;

Άγγελος Έλεφάντης

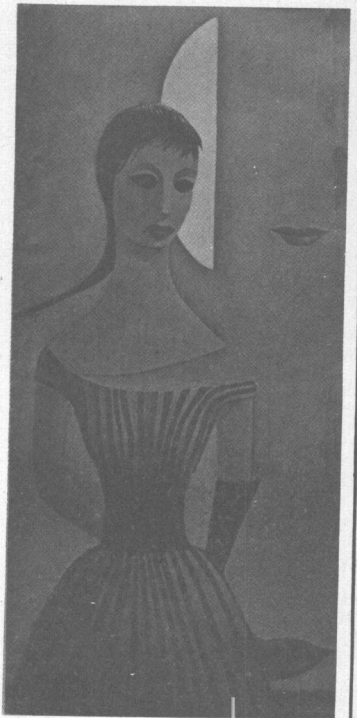
Πρός Θεού!

«... άν στίς έργάτριες ενός έργοστασίου έμπαινε κύριος στόχος ή σεξουαλική άπελευθέρωση...»

Θά ήθελα, ειλικρινά, νά διαπράξω – ή λέξη εκφράζει τέλεια συντριβή – τήν αυτοκριτική μου. Είχα τή – λανθασμένη, άλίμονο – έντύπωση πώς ή τελευταία στον κόσμο πουριτανική επανάσταση πραγματοποιήθηκε στην Άγγλία στά 1640 (ή έστω, μέ τόν άναίμακτο θρίαμβό της στά 1688), τότε πού ο σιδερόφρακτος Κρόμβελ – προοδευτικός, άναμφισβήτητα, «γιά τήν εποχή του» – καταδίκασε στό πύρ τό έξώτερον όλες τίς παρά φύσιν ασέλγειες και ύψωσε ένα όλόκληρο έθνος στό (έμπορευματικό) ήθος του δημιουργού του. Είχα τήν έντύπωση – μέσα στην άπελπισία μου – πώς είχε πιά χαθεί άνεπιστρεπτή ή εποχή του ψηλού κολάρου, τής σκουρόχρωμης βλοσυρής φορεσιάς, ή εποχή του άκέραιου και άνδρείου Μαλδόλιο, ή εποχή του δίκαιου και άνελέπτου κολασμού των άμετανόητων και άδίστακτων όμοφυλοφίλων, ή ώραία εκείνη εποχή τής άποχής, όταν οι διάφορες διαστροφές δέν έβλεπαν τό φώς τής ήμέρας παρά έσερναν τίς άξιοθρήνητες ώρες του βίου των στά καθαρτήρια τής Βενετίας ή τ' Άναπλιού, και έτσι δέν αφήνονταν λυτές νά σεργιανούν στά διάφορα Φεστιβάλ διαλαλώντας τή θανάσιμη πραγματεια τους και προπαγανδίζοντας τήν ήθική καταρράκωση του άνθρώπου.

Και ιδού πού άσπιλη χείρα οίκτιρμονος αλλά και άυστηρού ριζοσπάστη μου έτεινε τήν άφεση και τή λύτρωση και μέ τράθηξε από τό βούρκο τής άκολασίας και τής άνοχής μου. Χείρα πού δέν φοβάται νά έχει διαρκώς τόν δείκτη τεταμένο, γιά νά δώσει έτσι τόν τόνο τής καταδίκης στίς λέξεις τίς πυριφλεγείς: 'Η έλευθερία του έρωτα δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν σεξουαλική άποχαλίωση!

Γιά φανταστείτε, λέγει ο άδέκαστος εισαγγελέας – και θαυμάζουμε, γιατί τό μαντείο πού μας προσφωνεί είναι τό μοναδικό στην ιστορία πού όχι μόνο μας συνερίζεται αλλά και επιχειρηματολογεί· γιά φανταστείτε, λέει, τί θά γινόταν άν «στίς έργάτριες ενός έργοστασίου... έμπαινε κύριος στόχος ή σεξουαλική άπελευθέρωση...». Οί δαιμονισμένες πιά έργάτριες «θά μετέφεραν τήν πάλη τους από τό έργοστάσιο στό σπίτι», όπου όχι μόνο θά άπαιτούσαν από τούς

Γιά τούς μαρξιστές τό πρόβλημα των σεξουαλικών σχέσεων και τής έλευθερίας του έρωτα – πού σημειωτέον δέν έχει καμιά σχέση μέ τή σεξουαλική άποχαλίωση – δέν είναι προϊόν ενός άμετάβλητου φυσικά νόμου, αλλά μιάς συγκεκριμένης μεταβλητής ιστορικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Τό γυναικείο περίπτερο μεταβλήθηκε σέ βήμα διεκδίκησης γιά τή γυναίκα ενός «άτομικιστικού» τρόπου ζωής μέ κύριο χαρακτηριστικό τήν «έλευθερία» σύναψης όποιωνδήποτε σχέσεων, άκόμα και των όμοφυλοφιλικών. Τί άλλο παρά άνοιχτή και συνειδητή προπαγάνδα υπέρ των διάφορων διαστροφών μπορεί νά σημαίνει ή διακίνηση έρωτηματολογίων

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

μέ ερωτήσεις γύρω από την σεξουαλική ζωή, καθώς και του γνωστού περιοδικού των όμοφυλοφίλων «ΑΜΦΙ», μέσα από όρισμένα περίπτερα στο χώρο του Φεστιβάλ;

Σημ.: Αναφέρεται στο Φεστιβάλ της «Αύγης».

Μπορεί να σκεφθεί κανείς ποιά θα είναι το αποτέλεσμα αν, π.χ., στίς εργάτριες ενός εργοστασίου, από τα σωματεία ή την Έπιτροπή, ξμπαινε κύριος στόχος ή σεξουαλική απελευθέρωση, ή σέ Ίση μοίρα μέ τά προβλήματα άπασχόλησης. Οί περισσότερες από αυτές, αν όχι όλες, θά μετέφεραν τήν πάλη τους από τό εργοστάσιο στό σπίτι, πράγμα, φυσικά, πού ταιριάζει απόλυτα μέ τά συμφέροντα, όχι μόνο τής συγκεκριμένης εργοδοσίας, αλλά και τής άρχουσας τάξης και τών μονοπωλίων στό σύνολό τους, ιδιαίτερα σ' αυτή τή φάση πού ενδιαφέρονται νά γίνει άνεκτί ή πολιτική τής πού άύστηρης λιτότητας, τής ύποτέλειας και τού άυταρχισμού, ή πολιτική ύποστήριξης τού ψυχρού πολέμου.

Ριζοσπάστης, Πέμπτη
7 Φλεβάρη 1980,
«Τό γυναικείο κίνημα και ό νεοφεμινισμός», τής
Άλέκας Παπαρήγα.

συναγωνιστές συζύγους τους νά πλένουνε τά πιάτα, αλλά και θά βακχεύονταν όλημερίς σάν λυσσασμένες μαινάδες, εγκαταλείποντας τήν παραγωγή και τήν πραγματική απελευθέρωση στά άδεια πιά, μελαγχολικά έργοστάσια, δίπλα στίς βουβές μηχανές, περιορίζοντας έτσι τό πεδίο πάλης τών τάξεων στά όρια τής κλίνης - ή όπουδήποτε άλλου θά διανοούντο νά πραγματοποιήσουν τίσ άκατονόμαστες πράξεις του - κι ό (φαινομενικά) θερμός τους άγώνας θά μεταβαλόταν σέ «πολιτική ύποστήριξης τού ψυχρού πολέμου». Και ξερούμε καλά πού θά οδηγούσε μία τέτοια κατάσταση: στή διάλυση τής οικογένειας και στήν ύπονόμευση τού άγωνιστικού κύρους και τής ζωτικότητας τού συζύγου.

Ήταν πράγματι άξιοθρήνητο τό λάθος μου - αλλά και εύτυχές: γιατί μόνον έτσι κατόρθωσα κι εγώ επιτέλους νά δώ πώς μία νέα πουριτανική επανάσταση κνοφορείται κάτω από τό άσέληγο δέρας τής άποχαλιωμένης έποχής μας· μία επανάσταση πού έλαμψε διά μιάς στό θλιβερό, άναθεωρητικό μου δρόμο και μέ άποκάλεσε Παύλο. Γιατί μέ διώκεις; μου είπε. Κι εγώ χαμήλωσα τά μάτια. Κι ενώ οί φτωχοί άλιείς πού πέπρωται νά άνοίξουν τή λεωφόρο τής σωτηρίας μας ματίζουν τά όργανωτικά τους δίχτυα στίς όχθες τής λίμνης, λίγο παραπέρα τά Σόδομα και Γόμορα δυσσοδομούν ύπέρ τής ήθικής έξαθλίωσης τού άνθρώπου, μέ διαστροφές, μέ περιοδικά όπως τό «ΑΜΦΙ», μέ «έλευθερία σύναψης όποιωνδήποτε σχέσεων άκόμα και τών όμοφυλοφιλικών», μέ προδο- λές πορνογραφικών ταινιών, μέ καταλήψεις, έπιλήψεις, άναρχικές διαλείψεις, μέ σατανικά φεστιβάλ και άκατονόμαστες τελετές.

Άποκηρύσσω λοιπόν μετά δδελυγμίας τόν πρότερο έαυτό μου και δηλώνω πώς θά αλλάξω φύλλο: θά γυρίσω τήν άσεμνη σελίδα και θά κλείσω μία για πάντα τό βιβλίο τής διαστροφής. Και επειδή είμαι και θά ήθελα νά παραμείνω - έστω μέ τό δικό μου, άμήχανο, τρόπο - μαρξιστής, θά φροντίσω όποτε ό έρωτικός δαίμων γίνεται μέσα μου πούλς, νά λαβαίνω σοβαρά ύπόψη τίσ επιταγές τής «συγκεκριμένης μεταβλητής ιστορικής κοινωνικής πραγματικότητας», ώστε ή άναπόφευκτη - φευ - πράξη νά διεκπεραιώνεται μέ τήν προσήκουσα σεμνότητα.

Ύστερόγραφο: Είναι αυτονόητο πώς τά ζητήματα αυτά έχουν και μία πολύ σοβαρή όψη: αυτή πού όλοι μας γνωρίζουμε, από τήν κόψη τής, στήν οικογένεια, τό σχολείο, τήν εργασία, στόν ύπνο και στόν ξύπνο μας. Όμως αν μιλούσα για τήν Ίερά Ήξέταση, για τήν ιεραποστολική ιδεολογία τού Ριζοσπάστη· αν έλεγα ότι ή ήθική τής κυρίας Παπαρήγα βοηθά στό κήρυγμα και τό έργο τής (ένμέρει εκσυγχρονισμένης) Όρθοδόξου Έκκλησίας· αν διατεινόμου ότι ή μετρημένη μέ τόν ιστορικό χρόνο «έλευθερία τού έρωτα» πού επιτρέπει και διεκδικεί τό ΚΚΕ έχει ήδη κατακτηθεί πρό πολλού από τή «συγκεκριμένη μεταβλητή ιστορική κοινωνική πραγματικότητα» τού άστισμού και ότι τό μόνο πού εισπράττει ό λαός από τήν κοινωνική σκέψη τού Ριζοσπάστη είναι ένα ιερατικό ήθιοπλαστικό «πρός Θεού!» (τό ίδιο πού ό γνώριμος σέ όλους οικογενειάρχης εκστομίζει εμπρός στό θέαμα και τό άκουσμα τής «διαφθοράς») τότε όχι μόνο θά ύποτιμούσα τήν (σημαντική για μένα) άγανάκτησή μου, αλλά και θά κινδύνευαν οί κυριολεξίες αυτές νά διαβαστούν σάν σχήματα λόγου. Θά ήταν πραγματικά κρίμα νά κριθεί ή κοινωνική και ήθική μας μοίρα από τήν πάλη άνάμεσα σέ ένα «πρός Θεού» και σ' ένα (καταδικό μας) «Αμάν, φτάνει πιά!».

Διονύσης Καψάλης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ ἀταξική κοινωνία

Πρό ἡμερῶν ἀπεργοῦσαν οἱ ταξιτζήδες. Ἡ κυβέρνησις σκέφτηκε: γιὰ νὰ πάρεις ἄδεια νὰ ὀδηγεῖς ταξί ἀπαιτοῦνται πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅ,τι γιὰ ἰδιωτικὸ· τὸ νὰ ἄσκεις ἐπάγγελμα χωρὶς ἄδεια εἶναι παράνομο· ἡ ἀπεργία προβλέπεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμά μου· ἡ ἀπεργία τῶν ταξί δὲν εἶναι ἀντισυνταγματική οὔτε παραβαίνει τοὺς νόμους μου· εἰσήγαγα τὸν περὶ μονῶν-ζυγῶν νόμο γιὰ ἀμείλικτους ἐνεργειακοὺς λόγους· ἡ κερδοσκοπία εἶναι κακὸ πρᾶγμα καὶ πρέπει νὰ πατάσεται. Συμπέρασμα: ἐπιτρέπεται ἡ κυκλοφορία καὶ τῶν μονῶν καὶ τῶν ζυγῶν καὶ ὅσοι θέλουν ἄς γίνουν ταξιτζήδες.

Καὶ γέμισε ὁ τόπος «αὐτοσχέδιους ταξιτζήδες» πού εἶπε χαρούμενα καὶ ὁ τηλεπαρουσιαστής. Καὶ μπήκαμε μέσα κι ἐμεῖς, τὸ ἐπιδατικὸ κοινὸ, καὶ δώσαμε ὠραίους ἀγῶνες νὰ κρατήσουμε τὸ κόμιστρο στὰ ὄρια τοῦ κανονικοῦ. Καὶ πληρώσαμε καὶ ἐξυπηρετηθήκαμε.

Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὅσο καὶ νὰ διαρκοῦσε ἡ ἀπεργία, ὅτι ἀκόμα κι ἂν ἐπρόκειτο νὰ καταργηθεῖ τὸ ἐπάγγελμα ταξιτζής, κανεὶς μας δὲν θὰ καταλάβαινε σχεδὸν τίποτα, ἔτσι ὠραῖα καὶ ὀμαλά πού κύλησαν τὰ πρᾶγματα. Ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ὅσους ταξιτζήδες δὲν ἔχουν γιωταχί (γιατί πολλοὶ δυσπρόστατοι ἀπεργοσπᾶστησαν κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ τους). Ὅπως ἀνεπαίσθητα θὰ περάσει ἡ κάθε ἀπεργία ἂν ἡ κυβέρνησις ἐπιτρέψει στὸν ὁποιοδήποτε συμπολίτη μας νὰ ἀντικαταστήσει τοὺς ἀπεργούς: θὰ βρεθοῦν σίγουρα πολλοί.

Ἡ κυβέρνησις μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς τελευταίας ἀπεργίας εἰσήγαγε νέα συνδικαλιστικά, πολιτικά, κοινωνικά ἤθη. Ἴσως ἡ ἀπεργία αὐτὴ νὰ ἀποδειχθεῖ σημαδιακὴ. Γιατί τὰ μέτρα, στὴ συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση, ἔγιναν ἀποδεκτὰ ἀπ' ὅλους. Δὲν μένει λοιπὸν παρά νὰ γενικευτοῦν. Καὶ τότε τὸ εἶδος ἀπεργία θὰ ἀρχίσει πλέον νὰ ἐκλείπει, ὁ συνδικαλισμὸς νὰ ἐκπίπτει ὡς ἄνευ λόγου· καὶ ἡ ἔννοια ἀπεργοσπᾶστης νὰ καταργεῖται, ἀφοῦ ὁ ἕνας μας θὰ ἔχει γίνει ὁ ἀπεργοσπᾶστης τοῦ ἄλλου. Ἡ τοῦ ἑαυτοῦ του.

Γιώργος Καρράς

‘Η μελαγχολική ραψωδία του «άμερικάνικου τρόπου ζωής» καί τό γαμήλιο έμβατήριο τής πρωταρχικής συσσώρευσης

**Μ’ άφορμή ένα «έγχειρίδιο έρωτικής
συμπεριφορᾶς» καί τό «Μανχάτταν»**

του Λεωνίδα Λουλούδη

Χωρίς νά διεκδικῶ τήν αποκάλυψη κάποιων έκλεκτικών συγγενειῶν πέρα ἤ πίσω ἀπό τίς προθέσεις, ἐπικές μάλιστα, τῶν ἐνεχομένων προσώπων ἤ φορέων, μερικά πρόσφατα γεγονότα ἐπισημαίνουν τή διατύπωση ἑνός κοινοῦ αἰτήματος πού ἀφορᾶ τήν ἐπανεξέταση ὄσων μέ νεόπλουτη γενναιοδωρία ἐκλαμβάναμε μέχρι σήμερα ὡς ποιότητα ζωῆς. Αἶτημα πού ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κάτοικοι αὐτῆς τῆς περιέεργης πόλης, ἐνῶ ζοῦν, ἐργάζονται, παράγουν καί ἀναπαράγονται τυλιγμένοι σ’ ἕνα «μαῦρο σύννεφο καπνοῦ καί βλασφημίας», μποροῦν νά σκέπτονται ἀλλά καί νά ὀνειρεύονται ὡσάν τό ἀττικό φῶς νά πλημμυρίζει καί τήν τελευταία γωνιά τῶν ὑπόγειων διαδρομῶν τους. Πρόκειται γιά σύννεφο ἀβλαβές ὅπως διατείνονται τά ἐπίσημα ἀνακοινωθέντα ἤ ἔχουν προσαρμοστῆ σημαντικά οἱ ἀναπνευστικές ἰκανότητες τῶν κατοίκων; Ἡ ἀπάντηση δέν εἶναι γραμμένη στόν ἄνεμο, ἀλλά ἐκδηλῶνται σέ προσεκτικούς ἀναγνώστες τῶν τοίχων καί τούς θεατές «ἀντικομμουνιστικῶν ταινιῶν» πού σημάδευσαν τό κίνημα τῶν καταλήψεων, ὅπως παραλειπτικά ἴσως ὀνοματοθετήθηκαν ἀπό τούς πρωταγωνιστές τους τά μαζικά ἀντίποινα στήν προοδευτική χειραγώγηση τῶν μαζῶν, ὅσο καί στήν ἀνένδοτη ἀπεργία τῶν τραπεζικῶν πού ἐπένδυσαν τίς ὥρολογιακές ἀπαιτήσεις τους μέ ἐπιχειρήματα μεσημβρινοῦ ὕπνου καί παραβίασης τῶν καταστατικῶν ἀρχῶν λειτουργίας τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας. Ἀπάντηση ἐγερτήρια γιά ὅ,τι ὁ παραδοσιακός συνδικαλισμός, δηλαδή αὐτός πού ξέρομε καί κάνουμε δεκαετίες τώρα, θεωρεῖ αὐτονόητα συναρτημένο μέ τήν ὑπνηλία τῶν θεσμικῶν ἀλλαγῶν καί τό ἐναλλασσόμενο ρεπερτόριο τῆς ἀριθμητικῆς τῶν μισθῶν καί τῆς ἀλγεδρας τῶν ἐπιδομάτων. Ἐπιζητώντας τήν ἐκουσία καταπάτηση τοῦ λεγομένου πολιτιστικοῦ στά προνομιοῦχα οἰκόπεδα τοῦ πολιτικοῦ, θά ἔλεγα ὅτι καί ἡ πρόσφατη ἐπισημότητα ἀνακήρυξη τοῦ «ἀνύποπτου» Φλωρινιώτη «σέ ἐφάμιλλο ἑνός Γκαρντέλ καί ἑνός Μούλουτζι», μαζί μέ τήν περυσινή μακρόσυρτη, πλήν ἀπαξ, ματιά στόν «ἀόρατο χῶρο» τοῦ Νίκου Κοεμτζή ὑπενθυμίζουν τόν πυρήνα ὕφους καί ἤθους πού κυο-

φορεῖται σέ κάποιες ἐκδηλώσεις τῆς ἐλαφρο-λαϊκῆς κουρελαρίας καί ἀπουσιάζει συστηματικά ἀπό τό πολιτικό θεατῆριο τῶν σταυρωτῶν σακακιῶν ἀλλά καί τῶν ἐφθαρμένων τζάκετς, τώρα μάλιστα πού καί τά ρεμπέτικα ἐγκαταλείφθηκαν γιά τή τζάζ. Δέν εἶναι τυχαία βέβαια ἡ ἀντίδραση πού συνάντησαν αὐτές οἱ κινήσεις ἀπό ὑπουργούς, καθηγητές πανεπιστημίων, διοικητές καί λογοκριτές κάθε εἶδους, κομματικά μηρκαστικά καί ἀθλητικογράφους τοῦ πολιτικοῦ πρωταθλήματος, ὄσων δηλαδή «ἡ σύμβασή τους διαισθάνθηκε σ’ αὐτές μίαν ἄλλη ἀπειλή» ἢ ἐξέλαβαν τόν ἀναρθρο καί ἐν πολλοῖς μιμητικό λόγο τους ὡς τελειωμένη πρόταση ἀλλαγῆς.

Σ’ ὅλα αὐτά βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Γούντυ Ἄλλεν πολὺ δύσκολα θά ἀναγνώριζε τό προοίμιο μιάς ἀναφορᾶς στή τελευταία του ταινία «Μανχάταν». Στήν κοινω-νία του τό πολιτικό θέατρο κυριαρχεῖται κάθε τετραετία ἀπό τό δικέφαλο πρωταγωνιστή του, μπροστά σ’ ἕνα κοινό πού «ἔχει τραφεῖ μέ τηλεόραση καί ὁ ἐγκέφαλός του ἔχει πιά δηλητηριαστῆ», ὅπως λέει ὁ ἴδιος. Ἐνα κοινό πού ἔχει πειστῆ ἀμετάκλητα ὅτι ἡ ἔκβαση τοῦ ἔργου πολὺ λίγο τό ἀφορᾶ, καί πάντως ὄχι ὅσο ἡ γιγαντομαχία πού καλεῖται νά παρακολουθήσει. Κόμματα καί συνδικάτα μαγειρεύουν σοφά τίς ταξικές ἀντιθέσεις σέ πολιτικές σοῦπερ μαλακτικές γιά τά βαρυφορτωμένα στομάχια τῶν ὀπαδῶν τους. Ἡ ποδοπατούμενη μονάδα ὅταν ἀποφασίζει νά ἀναπτύξει τήν ἀτομικότητά της δέν ἔχει ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τήν ἄρνηση τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων πού ἐξυπηρετοῦν τόν ἀσφυκτικό πολιτικό της ἐξορισμό. Μέ τά λόγια του: «στό Μανχάταν’ ἐκθέτω τήν ἱστορία ἑνός ἀνθρώπου πού πασχίζει νά διαφυλάξει τήν ἀκεραιότητα καί τό ὕφος τῆς ζωῆς του ἀπέναντι στούς πειρασμούς καί τούς συμβιβασμούς τῆς σύγχρονης τυραννικῆς κοινωνίας». Εἶναι σ’ αὐτό τό σημείο πού ὁ ἀνθρώπος τοῦ Μανχάταν συναντιέται μέ ὅσα θίγω στήν ἀρχή, καί μέ κάτι ἀκόμα πιό ἀπόμακρο(;), τό «έγχειρίδιο ἐρωτικῆς συμπεριφορᾶς» πού ἐκδόθηκε πρόσφατα «μέ τίς εὐλογίες τοῦ Κινέζικου Κόμματος» (ἐφ. ΒΗΜΑ, 29.1.80) καί ἀποτελέσε τό

ἐρέθισμα γι' αὐτό τό κείμενο. Γιατί ἂν στήν Ἀμερικὴ τοῦ «Μανχάταν» ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ κατεστημένου ὕφους ζωῆς ἀποτελεῖ ἀναγκαστικά τή μόνη ρεαλιστική ἀντίσταση ἔναντι μιᾶς ἐξουσίας, πού ἔτσι καί ἄλλως εἶναι πολλαπλή καί «τρυπώνει παντοῦ», καί στή νεοελληνική μας πραγματικότητα ἡ αὐξανόμενη παντοδυναμία τῶν πολιτικῶν γιγάντων μέ τή σιωπηρή ἢ τεμπέλικα δυσφορούσα ἀνοχή τῶν διαφωνούντων ἐξωθεῖ στήν ἴδια μονοδιάστατη ἀντιμετώπιση τῆς ἀλλαγῆς μέσα ἀπό τή «σεξουαλική ἀπελευθέρωση», τήν «ἀπελευθέρωση τῆς γυναίκας», τήν «ἀντιαυταρχική ἐκπαίδευση», καί σέ ὅσα ὁ ἀμήχανος μαρξισμός τῆς ἐποχῆς μας ὀνόμασε κινήματα, κοινωνικῆς κριτικῆς, ἀφήνοντας πρὸς τό παρόν ἀναπάντητο τό πρόβλημα τῆς πολιτικῆς τους ἀρθρώσεως, καί τὰ ὑποκείμενά τους στή μοναξιά τῆς πιό σκληρῆς ιδιώτευσης. Ἀντίθετα ἡ σημερινή Κίνα στέλνει μιᾶ εἰκόνα ζωῆς ὅπου ἡ προσφυγή στήν ἀτομικότητα ἐξυπηρετεῖ τήν ἐξέλιξη τοῦ συλλογικοῦ βίου: «στήν οἰκοδόμηση τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας κάθε νέος εἶναι φυσικό νά ἐπιθυμῆ νά βρεῖ τόν ἰδανικό σύντροφο στή ζωή του». Πόση διαφορά ἀπό τήν ἀνήλικη «ὠριμη» Τραίησου τοῦ «Μανχάταν» πού «γεννήθηκε καί μεγάλωσε σ' ἕνα κόσμο ναρκωτικῶν, τηλεόρασης καί ἀντισυλληπτικῶν» καί ἀποφαίνεται: «Ἴσως οἱ ἄνθρωποι νά μὴν εἶναι φτιαγμένοι γιά ἕνα δεσμό». Καί ἡ διαφορά μεγαλώνει: «Ὡραία εἶναι νά κάνεις περίπατο στό πάρκο, κρατώντας τό χέρι τῆς ἀγαπημένης σου... ἀλλά εἶναι πιό σημαντικό νά παρακινεῖ ὁ ἕνας τόν ἄλλο νά εἶναι καλύτερος στή δουλειά του καί νά τόν ἐνθαρρύνει νά σέβεται τίς ἴδιες ἠθικές ἀξίες». Πῶς νά ἀποδεχθεῖ αὐτή τή στάση ὁ σαραντάχρονος Ἰσαάκ τοῦ Ἄλβεν, ἕνας «Ἐβραῖος, παρανοϊκός, φαλλοκράτης πού εἶναι ὅλο παράπονα καί ὄχι λύσεις» (ἡ περιγραφή τῆς πρώην συζύγου), πού γράφει ἕνα «ἀστεῖο» βιβλίο γιά «τὴν παρακμὴ τῶν ἀξιών», πού διαμαρτύρεται γιατί «ἡ γενιά μου βρέθηκε ἀνάμεσα σέ δύο γένιων πυρᾶ», πού σαρκάζει «ἡ γυναίκα μου μέ παράτησε γιά μιᾶ ἄλλη γυναίκα», καί πού γνωρίζει ὅτι «ἤδη πολύ λίγοι ἄνθρωποι ἐπι-

ζοῦν ἀπό μία μητέρα». Τό ὑβρίδιο ἐρωτικοῦ περιπάτου καί πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι τέλεια ἄγνοο γι' αὐτόν πού γιά νά βρεῖ τόν δικό του ἠθικό κώδικα πρέπει νά ἐγκαταλείψει τή δουλειά του, τό σπίτι του, τὴν ἀνεσή του.

Θά ἀρκοῦσέ νά συνδέσουμε τὴν προοπτικὴ τοῦ ἐγχειριδίου μέ τὴν ἀναμενόμενη «πολύ σημαντικὴ ἐπέκταση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς στή Κίνα» (Ἐκθεση Interfuturs 1979) γιά νά κατανοήσουμε, γιατί ὄχι καί νά δικαιώσουμε τὴν ἀναχρονιστικὴ τῆς παιδαγωγικῆς; Τό ἐρώτημα πιστεύω δέν μπορεῖ νά ἀπαντηθεῖ, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾶ τό σκέλος τῆς δικαίωσης μόνο μέ τὴν ἐπιχειρηματολογία πού ταυτίζει τὸ σοσιαλισμὸ μέ τὴν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Δέν θά εἴχαμε προχωρήσει σημαντικά ἀπὸ τόν ἐξελικτικὸ οἰκονομισμό τοῦ Ἐνγκελς τῆς Καταγωγῆς τῆς Οἰκογένειας. Δέν θά εἴχαμε ἐκτιμήσει τίς συνέπειες τῆς θέσεως τοῦ μπολσεβίκου ἡγέτη Ριαζάνοφ στήν ἀνατολὴ τῆς πρώτης σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης, πού εἶχε ὑποστηρίξει μ' αὐτὰ τὰ λόγια τὸ θεσμό τοῦ γάμου: «Ἐνας τέτοιος θεσμὸς θά πρέπει νά γίνῃ κοινωνικὸ καθήκον τόσο φυσικὸ ὅσο ἡ ἐργασία» ἐνῶ «ἡ πολυγαμία ἀποδεικνύει τὸ κατώτερο πνευματικὸ ἐπίπεδο τῶν ὑποκειμένων καὶ ἀντικειμένων τῆς». Δέν θά εἴχαμε κατανοήσει τὴν δυσφορία, πού ὁ ἴδιος ὁ Λένιν εἶχε ἐκφράσει στήν Κλάρα Τσέτκιν, γιά τίς συγκεντρώσεις τοῦ Γερμανικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος στίς ὁποῖες οἱ γυναῖκες ἐργάτριες-μέλη ἐκαλοῦντο νά συζητήσουν προβλήματα γάμου καὶ σεξουαλικότητας, ξοδεύοντας ἐνέργεια πού θάπρεπε νά ἀποδώσουν στὰ πολιτικά καθήκοντα τῆς συγκυρίας. Θά ἀγνοοῦσαμε τὴ μεγάλη στροφή τῆς Κολλονταί πού ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1913 ἐπεσήμαινε τὴ σοβαρότητα τοῦ μετασχηματισμοῦ τῶν προσωπικῶν σχέσεων στὰ πλαίσια τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὸ 1921 ἐν ὄψει τῶν τεράστιων οἰκονομικῶν δυσχερειῶν τοῦ σοβιετικοῦ κράτους θεωροῦσε ὅτι τὸ προλεταριάτο, καὶ οἱ γυναῖκες ἰδιαίτερα, θά ἔπρεπε νά ἀφιερωθοῦν ὁλόψυχα στήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας ἀναβάλλοντες τὴν ἀμφισβήτηση τοῦ σεξουαλικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας

καί τῶν κοινωνικῶν του συνεπειῶν, καθὼς καί τήν κριτική στίς ἐπιθέσεις τῆς μπολσεβίκικης ἡγεσίας ἀπό τήν *Πράβδα* γιά τίς ἀρχικές της θέσεις. Σήμερα πού γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἀναβολή αὐτή κράτησε πάνω ἀπό μισό αἰῶνα καί συνεχίζεται παρά τήν ἐξάλειψη τῆς οἰκονομικῆς ἀθλιότητος θά πρέπει νά ἀρχίσουμε νά ἀναρωτιόμαστε γιά τή βαθύτητα κοινωνική φύση τοῦ ζητήματος. Ἄς μὴν ξεχνάμε πόσο ξεστράτισε τῆ συζήτηση τοῦ «σταλινισμού» καί τῆς «γραφειοκρατίας» ἢ ἐπιφανειακή ἀντιμετώπιση τῶν «παραμορφώσεων» τοῦ «σοσιαλισμοῦ». Σάν, γιά νά θυμηθοῦμε πάλι τήν ἐπαναστατημένη αὐτή τή φορά Κολλοντάι, «οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν φύλων καί ἡ δημιουργία τοῦ ἀντίστοιχου ἠθικοῦ κώδικα, νά μὴν ἔχει ἱστορικά ἀποτελέσει ἕνα σταθερό παράγοντα τῆς κοινωνικῆς πάλης! Ὡσάν οἱ σχέσεις τῶν φύλων, μέσα στά ὅρια μιᾶς ὀρισμένης κοινωνικῆς ομάδας, νά μὴν ἔχουν ἐπηρεάσει τό ἀποτέλεσμα τῆς πάλης ἀνάμεσα σ' ἀντίθετες κοινωνικές τάξεις!». Μιά διατύπωση πού ἐστιάζει στήν ἀσάφεια καί τήν ἀποσιώπηση τῆς συνάρτησης τοῦ διαπροσωπικοῦ καί τοῦ δημόσιου τομέα, κάτι περισσότερο, τήν ἐρμηνεύει. Γιατί, γιά παράδειγμα, ἡ οἰκογένεια, αὐτή ἡ οἰκουμηνική ἀνθρωπολογική σταθερά, δέν μπορεῖ νά ἀξιολογηθεῖ ὡς πρωτοβάθμιο κοινωνικό μόρφωμα μόνο ἀπό τήν οἰκονομική της λειτουργία, ἀλλά καί ἀπό τό συνυπολογισμό τῶν πολιτικῶν, ἰδεολογικῶν καί βιοψυχολογικῶν της προσδιορισμῶν πού τελικά συνθέτουν τήν κατανομή τῶν ρόλων μέσα σ' αὐτήν, καί τήν εὐρύτερη σημασία αὐτῆς (τῆς κατανομῆς ρόλων) στή βιολογική καί ἰδεολογική ἀναπαραγωγή τῆς κοινωνίας. Ἔτσι ἡ ὑπόθεση ὅτι τό καλό μας ἐγχειρίδιο ὀργανώνει τό ἀτομικό στήν ἐξυπηρέτηση τοῦ συλλογικοῦ (χωρίς βέβαια νά παραλείπει τίς «ζήλειες» καί τά «πεθερικά»), θά πρέπει νά διατηρεῖ τήν ἀθωότητά της μόνο γιά ὄσους ἔχουν ἀφιερῶθαι στή λατρεία τῆς συλλογικῆς Ἰδέας, καί ἀρκοῦνται στήν ὀρθόδοξη ἀποψη τῶν περισσοτέρων Ἀνατολικῶν κρατῶν σήμερα, πού θεωροῦν ὅτι ἡ συμμετοχή στό ἐξωτερικό μέτωπο τῆς ἀπασχόλησης καί τῆς πολιτικῆς ἀνακατανέμει αὐτόματα συμπεριφορές καί ἀξίες, πού στό κάτω τῆς γραφῆς δομήθηκαν μέσα ἀπό διαδικασίες πολύ πῖο σύνθετες ἀπό τίς ἀντίστοιχες σοσιαλιστικές.

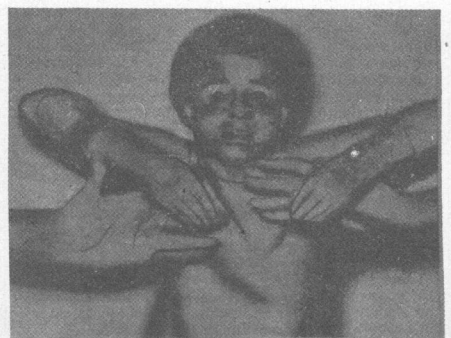
Στήν Ἀμερική τοῦ «Μανχάταν» ἡ κυκλοφοριακή συμφόρηση πολύ διαφορετικῶν ἐγχειριδίων εἶναι ἐμφανής. Πού μιλοῦν γιά τήν ἐξουσία τοῦ ἀνδρα στό σπίτι, τοῦ πατέρα (τῶν γονιῶν) στά παιδιά, καί ὅλες

τίς σχέσεις ἐξάρτησης πού ἐπιβάλλουν ἐντέλει «ἀπό τήν κούνια» μιᾶ εὐνοχιστικῆς ἐργασιοθεραπείας γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ «θαύματος». Καί ἔτσι ὁ ἐντοπισμός τῆς γενικότερης κρίσης ἑνός συστήματος πού ἔχει φτάσει τά ὅριά του γίνεται πολύ πῖο συγκεκριμένος. Ἡ συνοίκηση δέν ἀπογειώνεται σχεδόν ποτέ οἰκογενειακά, καί πολύ σπανίως ἐρωτικά, στήν εὐτυχία τῆς συμβίωσης. Καθὼς τό κράτος καί ἡ ἐπιχείρηση μέσα ἀπό τήν ἀσφάλιση, τήν ἐκπαίδευση, τά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἔχουν ἀφαιρέσει ἀπό τήν οἰκογένεια σημαντικές λειτουργίες της, ἡ συνένοση τῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ τόν ἑσχατο συμβιβασμό ἀπέναντι στή θεσμοποιημένη μοναξιά τοῦ διαμερισματος, τοῦ γραφείου, τῆς τηλεόρασης. Ἀλλά ἔτσι τά ἰδεολογικά καρυκεύματα περιττεύουν, τό «ὄνειρο τῆς ζωῆς τρίζει», ὁ ἠθικός κώδικας ἀπό ἄξονα συνοχῆς μετατρέπεται σέ ἀποσυνθετικό καταλύτη καί ὅλες οἱ ἐπιθυμίες ἀλλά καί οἱ ἰκανότητες τοῦ ἀτόμου πού θρυμματίστηκαν στήν αὐστηρή ἱεραρχική διάρθρωση τῶν κοινωνικῶν ομάδων ἐπανερχονται – ἄνευ ἐπιστροφῆς – πρὸς συζήτηση.

Ἡ «μπλού» κλίμακα τοῦ Γκέρσουϊν πού τέμνει μουσικά τήν ταινία δέν ἀφήνει περιθώρια αἰσιοδοξίας γιά τήν πολιτική ἄρθρωση ὄσων στοιχείων ἐλευθερώνει ἢ ἀποϊδεολογικοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ. Θάλεγα πάντως μεγαλύτερη ἀπό τήν παρωχημένη μυθοποίηση τοῦ κομματικοῦ ἐγχειριδίου. Ὅσο γιά τήν Ἑλλάδα πού «ἡ ἔννοια τοῦ πασᾶ καί ἡ ἔννοια τῆς μνηστειᾶς εἶναι ἀλληλένδετες ἢ ἐπίκοινες», ἀλλά καί στή Ἑλλάδα τῶν ἐκστρατειῶν ἐνάντια στόν «ἀμερικάνικο τρόπο ζωῆς», ὑπέρ ἑνός «ἐλληνικοῦ τρόπου διασκέδασης», τῶν «πρώτων στά μαθήματα» καί τῶν «σταθερῶν αἰσθηματικῶν σχέσεων» τί νά ἐλπίζει κανείς, παρά λιγότερες εἰσηγήσεις γιά «τό πολιτιστικό», περισσότερες «ἀντικομμουνιστικές ταινίες»... καί καλή λευτεριά!

Σημείωση

Ἡ ὑλοποίηση τοῦ ἐρεθίσματος ὀφείλει πολλά στό *Δεῖγμα γραφῆς* τοῦ Δ. Μορτόγια, τήν *Ἀρραβωνιαστικά* τοῦ Γ. Γιατρομανωλάκη, τά ἄρθρα τῆς J. Heinen «Ἡ Κολλοντάι καί ἡ Ἱστορία τῆς Γυναικείας Καταπίεσης», *New Left Review*, τ. 110, σ. 43-63, καί τοῦ Κ. Ναυρίδη «Ἡ κρίση ἐξουσίας στή σύγχρονη οἰκογένεια», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 6, σ. 93-98, καί βεβαίωτα στό φιλμ *Μανχάταν* τοῦ Γ. Ἄλλεν.

Δημοκρατική Συμμαχία και αὐταρχικό Κράτος

Τοῦ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ

Τό παρακάτω κείμενο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ γιά τό αὐταρχικό κράτος δημοσιεύτηκε στό «Βῆμα» τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1976. Ἡ ἀναδημοσίευσή του ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία σήμερα πού τό αὐταρχικό κράτος ἀποτελεῖ γιά τόν τόπο μας ὄχι μιά «θεωρητική πρόβλεψη» ἀλλά πραγματικότητα: μιά πραγματικότητα πού δείχνει ὅτι π.χ. τὰ ΜΑΤ δέν εἶναι ἑλληνική ἰδιομορφία ἀλλά ἀπόρροια γενικῶν αὐταρχικῶν τάσεων τοῦ σημερινοῦ κράτους τοῦ ὄριμου καπιταλισμοῦ.

Ἡ πρόταση Δημοκρατικῆς Συμμαχίας (ἡ σύμπραξις ἢ συμφωνίας), τῆς ὁποίας ἡ πραγμάτωση ἀποτελεῖ κατά τή γνώμη μου *ἐθνική ἐπιταγή*, δίνει τήν εὐκαιρία νά ξεκαθαριστοῦν ὀρισμένα θέματα γενικότερης σημασίας γιά τή χώρα μας, καί θέτει μιά σειρά ἀπό προβλήματα πού θά πρέπει νά συζητηθοῦν δημοσία καί εὐρύτατα. Ἡ πρώτη σειρά προβλημάτων ἀφορᾶ δέβια τήν καταλληλότητα τῆς *συγκυρίας* πραγμάτωσης αὐτῆς τῆς συμμαχίας, τήν *εὐρύτητα τοῦ φάσματος* τῶν πολιτικῶν δυνάμεων πού θά μπορούσε νά περιλάβει (θέμα τῆς «ἀντιδικτατορικῆς δεξιᾶς»), καθώς καί τὰ μέσα γιά τήν ἐπιτυχία τῶν στόχων τῆς (θέμα τῆς συμμαχίας σάν σχῆμα ἐναλλαγῆς στή σημερινή κυβέρνηση). Ἡ δεύτερη σειρά προβλημάτων, ἡ οὐσιαστικότερη αὐτή τή στιγμή, ἀφορᾶ τό *περιεχόμενο καί τούς στόχους* τῆς: ἡ οὐσιαστικότερη, γιατί οἱ λύσεις πού θά δοθοῦν σ' αὐτά τὰ προβλήματα εἶναι καθοριστικές καί γιά τίς λύσεις πού θά δοθοῦν σ' αὐτά.

Ὁ πρῶτος στόχος

Ἐνα ἀπό τὰ κύρια θέματα, μέ τό ὁποῖο θά ἀσχοληθῶ ἐδῶ, ἀφορᾶ τόν πρῶτο στόχο τῆς συμμαχίας, τήν ἐμπέδωση καί ἐκθάθυνση τῆς δημοκρατίας στόν τόπο μας, αὐτό πού ἀποκαλοῦμε *ἐκδημοκρατισμό* τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, *στή σχέση του* μέ τούς ἄλλους τῆς στόχους, τήν *ἐθνική ἀνεξαρτησία* καί τήν *οἰκονομική καί κοινωνική δικαιοσύνη*. Ἐχει ἤδη σωστά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ συμμαχία αὐτή θά πρέπει νά θεμελιωθεῖ πάνω σ' ἕνα *μίνιμουμ* καί *κοινό πρόγραμμα* τῶν πολι-

τικῶν δυνάμεων πού θά τήν ἀποτελέσουν. Ὅμως, ἀπό τίς διάφορες συζητήσεις πού ἔχουν ἤδη γίνει, μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει εὐκολά ὅτι ἡ μεγαλύτερη δυνατή εὐρύτητα συμφωνίας ἀφορᾶ τό στόχο τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τοῦ Κράτους, ἐνῶ τὰ κυριότερα προβλήματα γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ μίνιμουμ κοινοῦ προγράμματος ἀφοροῦν τούς ὑπόλοιπους στόχους τῆς, δηλαδή τήν ἐπέκταση καί τό περιεχόμενο τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, καθώς καί τήν ἔκταση καί τό περιεχόμενο τῶν οἰκονομικοκοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων πού θά πρέπει νά προτείνει.

Ἔτσι ἀνακύπτει ἕνα θέμα πρωτεύουσας σημασίας, δεδομένου ἐξᾴλλου ὅτι, πολύ σωστά, κανεῖς δέν θεωρεῖ τή δημοκρατική συμμαχία σάν τρόπο μετάδοσης στό σοσιαλισμό: εἶναι ὁ *μίνιμουμ βαθμός* ἀλλαγῶν στόν τομέα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καί στό οἰκονομικοκοινωνικό πεδίο πού θά μπορέσει νά ἐπιτρέψει οὐσιαστικές ἀλλαγές στόν ἐκδημοκρατισμό τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους; Μέ ἄλλα λόγια, ποιός εἶναι ὁ *βαθμός τῆς σχέσης*, δηλαδή τῆς ἀλληλένδετης καί τῆς σχετικῆς αὐτονομίας αὐτοῦ τοῦ στόχου μέ τούς ἄλλους; Αὐτό πού ἀποκαλεῖται, στήν Ἑλλάδα, «αὐταρχική δημοκρατία» ἢ «αὐταρχικό Κράτος» ἀποτελεῖ πράγματι, στά κύρια χαρακτηριστικά του, *ἰδιομορφία* τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, ὀφειλόμενη πρῶτιστα σέ πολιτικά δεδομένα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καί τῆς Δεξιᾶς τῆς (συνεχῆς μονοπώληση τῆς ἐξουσίας ἀπό τή Δεξιά, μονοκομματικό Κράτος κ.λπ.) πού θά μπορούσε νά τροποποιηθεῖ οὐσιαστικά μέ μιά ἀπλή ἐναλλαγή στήν κυβερνητική ἐξουσία καί μέ ἐπιμέρους ἢ δευτερεύουσες μόνο μεταβολές στόν οἰκονομικοκοινωνικό τομέα; Ἡ μήπως αὐτή ἡ τάση πρὸς τό

«αυταρχικό Κράτος», τελικά προς μία νέα μορφή του άστικού Κράτους, χαρακτηρίζει, σε διαφορετικό βέβαια βαθμό την κάθε μία, όλες τις καπιταλιστικές χώρες στη σημερινή φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού; Πράγμα που θα σημαίνει αναγκαστικά ότι η επίτευξη του ίδιου του στόχου του εκδημοκρατισμού του ελληνικού Κράτους δεν μπορεί, πέρα από ένα περιορισμένο σημείο (ποιο άκριδώς;) να προχωρήσει παρά με βαθιές τομές και διαρθρωτικές αλλαγές στο οικονομικοκοινωνικό πεδίο (μέσα στα πλαίσια πάντα του άστικού συστήματος), στο μέτρο ακριδώς που αποτελεί διεθνές φαινόμενο της σημερινής εποχής.

Τό Σύνταγμα

Χωρίς βέβαια να παραδλέπω τις αναμφισβήτητες πολιτικές ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας, νομίζω ότι η τελευταία αυτή όψη του θέματος όχι μόνο είναι πραγματική, αλλά και ότι, στο πρόβλημα που μας ενδιαφέρει, παίζει σημαντικό ρόλο. Τόσο μάλλον που η αντιπολίτευση έχει συχνά την τάση να την παραμελεί, όπως φάνηκε τελευταία, μεταξύ άλλων και στη συζήτηση σχετικά με το «Σύνταγμα της Νέας Δημοκρατίας». Η κριτική στο Σύνταγμα περιορίστηκε συχνά σ' ένα στενά «πολιτικό», ενίοτε «νομικιστικό», πλαίσιο. Η αντιπολίτευση είχε την τάση να αποδίδει τις αυταρχικές διαστάσεις του Συντάγματος κυρίως στην ιδιομορφία της «καρμανλικής Δεξιάς» στον τόπο μας, και συχνά αντιπρότεινε, σάν άνευ έτερου επιτεύξιμες και δυνατές, πολιτειακές μεταβολές «εμπνεόμενες από ένα αναρχονιστικό «νεο-φιλελευθερισμό», λές και βρισκόμασταν ακόμα στην εποχή του κοινοβουλευτισμού και του καπιταλισμού των αρχών του αιώνα, αν όχι στην εποχή του Montesquieu και του Rousseau. Ένώ είναι προφανές ότι: α) σε πολλές βασικές του γραμμές το θεσμικό «καρμανλικό» πλαίσιο (και όχι μόνο το Σύνταγμα) δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο αυταρχικό από τα αντίστοιχα άλλων καπιταλιστικών χωρών συγκεκριμένα της Δυτ. Ευρώπης· β) ότι αυτό, πέρα από τις ιδιομορφίες της ελληνικής Δεξιάς, συνδέεται λειτουργικά με τη σημερινή φάση του καπιταλισμού· γ) ότι γι' αυτό ακριδώς, και πέρα ακόμα από μία άπλη πολιτική έναλλαγή στην κυβερνητική εξουσία, τό ίδιο τό πλαίσιο αυτό δεν μπορεί να εκδημοκρατισθεί ουσιαστικά παρά μέσα από βαθιές τομές στο οικονομικοκοινωνικό πεδίο. Από την άλλη βέβαια μεριά, ή Κυβέρνηση, σύμφωνα με μία χαρακτηριστική τεχνοκρατική αντίληψη, σύγχρονη μορφή της άρχουσας άστικής ιδεολογίας, διατεινόταν (και διατείνεται) ότι τό ελληνικό θεσμικό πλαίσιο δεν είναι δεμένο με τον καπιταλισμό, αλλά είναι αναγκαία προϋπόθεση και απόρροια μιάς δήθεν πολιτικά ουδέτερης «οικονομικής ανάπτυξης», αποτελεί δηλαδή ένα άπλο εκσυγχρονισμό του ελληνικού Κράτους ανεξάρτητο από κοινωνικοπολιτικές επιλογές.

Οί σημερινές διεθνείς μεταβολές

Έτσι, πριν αναφερθώ στις σημερινές διεθνείς μεταβολές του πολιτικού άστικού συστήματος, θα σημειώσω συνοπτικά τις ρίζες του στίς σύγχρονες οικονομικοκοινωνικές δομές του καπιταλισμού:

Α. Η ιδιαίτερα στενή σχέση μεταξύ του Κράτους και της ήγεμονικής μερίδας της άστικής τάξης, του μονοπωλιακού κεφαλαίου, στη σημερινή φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Βέβαια, ή συστατική σχέση Κράτους - άστικής τάξης χαρακτηρίζει, εξ αρχής, όλη την ιστορία του καπιταλισμού. Σήμερα, όμως, παρατηρούμε μία κεφαλαιώδη διαφορά σε σχέση με τό παρελθόν: οί οικονομικές λειτουργίες του Κράτους δεν περιορίζονται στον τομέα της διατήρησης των «έξωτερικών συνθηκών» της παραγωγής - έργα ύποδομής κ.λπ. - αλλά επεμβαίνουν, άμεσα και οργανωτικά, μέσα στον ίδιο τό χώρο αναπαραγωγής και συσώρευσης του κεφαλαίου. Η σχέση πολιτικού συστήματος και οικονομίας εμφανίζεται σήμερα ποιοτικά διαφορετική, πράγμα που εκδηλώνεται στο σύγχρονο φαινόμενο του συνεχώς έντεινόμενου κρατικού παρεμβατισμού σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Αυτό σημαίνει ότι ο ρόλος του Κράτους αποτελεί πιά απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του καπιταλισμού γενικότερα κάτω από την αιγίδα των μονοπωλίων, και ότι τό μονοπωλιακό κεφάλαιο θεμελιώνει όλο και περισσότερο τον κύκλο αναπαραγωγής του πάνω στο Κράτος. Αν και ή εικόνα μιάς «συγχώνευσης» του σύγχρονου Κράτους και των μονοπωλίων είναι σίγουρα ανακριδής και άπλοκή, γιατί παραδλέπει τή σχετική αυτονομία που και τό σύγχρονο Κράτος συχνά διατηρεί απέναντι στις μερίδες του μονοπωλιακού κεφαλαίου, δεν υπάρχει άμφιβολία ότι συγκροτείται μιά ιδιαίτερα στενή σχέση κρατικών μηχανισμών - μονοπωλίων, σχέση ζωτικής σημασίας για τά μονοπώλια. Σχέση μάλιστα που δεν άφορά άποκλειστικά, ή και κυρίως, τό πολιτικό προσωπικό που άσκει εκάστοτε την κυβερνητική εξουσία, που δεν εξαρτιέται δηλαδή από μιά άπλη έναλλαγή σ' αυτήν την εξουσία, αλλά που παίρνει κυριολεκτικά τή μορφή ενός πολυσχιδούς δομικού πλέγματος.

Β. Η σχέση ανάμεσα στο σημερινό άστικό Κράτος και στην τάση διεθνοποίησης του κεφαλαίου και των παραγωγικών σχέσεων, της οποίας μιά επίμέρους έκφραση είναι οί πολυεθνικές εταιρείες. Η σχέση αυτή δεν άποδυναμώνει, όπως νομίζουν μερικοί, τό «έθνικό Κράτος», ούτε και του άφαιρεί, στην κυριολεξία, την εξουσία του σε όφελος του διεθνοποιημένου κεφαλαίου ή των υπερκρατικών διεθνών οργανισμών. Αυτό όμως που παρατηρούμε, όπως και στο προηγούμενο σημείο, είναι ότι ο ρόλος του έθνικού Κράτους είναι πιά άπολύτως άπαραίτητος για την ίδια την αναπαραγωγή (και όχι άπλά για τήν έναύξηση των κερδών) του ξένου ή διεθνοποιημένου κεφαλαίου στο έσωτερικό κάθε χώρας. Γεγονός που και εδώ, ανεξάρτητα από πρόσωπα, έμπεδώνει πιά ένα λειτουργικό πλέγμα οργανωμένων διαύλων μεταξύ έθνικού Κράτους και ξένου (διεθνοποιημένου) κεφαλαίου, πλέγμα που είναι τόσο ισχυρότερο όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός εξάρτησης μιάς χώρας από τά κέντρα του ίμπεριαλισμού: κεφαλαιώδες πρόβλημα για μιά χώρα σάν τή δική μας.

Γ. Ο ρόλος του Κράτους μέσα στα πλαίσια της σημερινής παγκόσμιας κρίσης του καπιταλισμού, πραγματικής δομικής κρίσης, της οποίας ή οικονομική κρίση αποτελεί μόνο μιά από τις επιμέρους εκδηλώσεις. Στο μέτρο που ο κρατικός παρεμβατισμός

άποτελεί πιά λειτουργικό στοιχείο της αναπαραγωγής του καπιταλισμού, ή δομικότητα της κρίσης έγκειται άκριβώς στο γεγονός ότι, λόγω αυτής της έμπλοκής του Κράτους στις οικονομικές αντιθέσεις, οι λειτουργίες του εκείνες πού άποσκοπούν στον έλεγχο της κρίσης μετατρέπονται οι ίδιες, πέρα από ένα σημείο, σε γενεσιουργούς παράγοντες κρίσης. Πιό συγκεκριμένα, και για νά περιοριστώ σε μερικές από τις καινούριες όψεις του προβλήματος:

1) Οι σύγχρονες συνιστώσες του καπιταλισμού εντείνουν σημαντικά τις αντιθέσεις μέσα στους κόλπους του άρχοντος ταξικού συγκροτήματος πού κατέχει την πολιτική έξουσία: αντιθέσεις ανάμεσα στο μονοπωλιακό και τό μη μονοπωλιακό κεφάλαιο, ανάμεσα στις μερίδες του μονοπωλιακού κεφαλαίου, ανάμεσα στην άστική τάξη, περισσότερο στραμμένη προς μία ένδογενή έκδομηχάνιση της χώρας, και στη μεταπρατική άστική τάξη, άμεσα δεμένη με τό ξένο κεφάλαιο, ανάμεσα στα ξένα κεφάλαια πού αναπαράγονται στο έσωτερικό της χώρας (άμερικανικό και ευρωπαϊκό) κ.λπ. Ήδη αυτή ή ένταση των αντιθέσεων άποτελεί συστατικό στοιχείο της σημερινής κρίσης: οι ίδιες όμως οι επεμβάσεις του Κράτους για την αντιμετώπιση της κρίσης καταλήγουν άναγκαστικά, μέσα σ' αυτή τή συγκυρία, σε μέτρα προς μαζικό όφελος όρισμένων μερίδων του κεφαλαίου σε βάρος άλλων, γεγονός πού έπαυξάνει, τελικά, τις αντιθέσεις αυτές.

2) Ο έντονος κρατικός παρεμβατισμός σε πολλούς νέους τομείς πού, από περιθωριακοί πού ήταν στο παρελθόν, περικλείονται πιά άμεσα στο χώρο και στη διαδικασία παραγωγής της υπεραξίας (οίκιστική πολιτική, «περιβάλλον», υγεία, μεταφορικά μέσα, κουλτούρα στην πλατιά έννοια του όρου κ.λπ.) έχει σαν επίπτωση μία χαρακτηριστική πολιτικοποίηση των λαϊκών μαζών γύρω από στόχους πού άφορούν τους τομείς αυτούς. Οι λαϊκές τάξεις έρχονται άμεσα αντιμετώπιες με τό Κράτος, άντιλαμβάνονται δηλαδή όσο πάει και καθαρότερα την πολιτική του φύση και τή σχέση του με τά ισχυρά οικονομικά συμφέροντα. Γεγονός πού άποτελεί τόσο μάλλον στοιχείο κρίσης πού ή μικροαστική τάξη είναι, από ή φύση της, ιδιαίτερα εύαισθητοποιημένη στα προβλήματα πού άφορούν τους χώρους αυτούς και έτσι διευρύνεται ή βάση συμμαχίας της με την εργατική τάξη.

3) Ο κρατικός παρεμβατισμός σε συνάρτηση με την παραπάνω συγκυρία και ιδιαίτερα με τή διεθνοποίηση του κεφαλαίου, έπαυξάνει άναγκαστικά την άνισομερή ανάπτυξη του καπιταλισμού στο έσωτερικό κάθε χώρας. Διαπιστώνουμε έτσι τή δημιουργία και αναπαραγωγή νέων «πόλων ανάπτυξης» όρισμένων περιοχών σε βάρος άλλων, διαδικασία πού συχνά χαρακτηρίζεται ακόμα και σαν «έσωτερική άποικιοκρατία» όρισμένων περιοχών κάθε χώρας από τά κέντρα ανάπτυξής τους. Αυτό οδηγεί συχνά σε ρωγμές του «Έθνους» - τής «έθνικής ένότητας» - πού ύποβαστάζει τό άστικό κράτος, με τή μαζική ανάπτυξη λαϊκών κινήματων τοπικιστικού έθνικισμού ενάντια στο κεντρικό κρατικό μηχανισμό. Τά κινήματα αυτά, πού συγκλονίζουν σήμερα τή Δυτική Ευρώπη, άποτελούν νέα συστατικά στοιχεία κρίσης στο μέτρο πού έχουν πιά ένα άμεσα πολιτικό χαρακτήρα, στο μέτρο δηλαδή πού στρέφονται άμεσα ενάντια στην πολιτική φύση του Κράτους εκφράζοντας τή

**ΓΝΩΡΙΣΤΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ
ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ Λ.Δ. ΚΙΝΑΣ
ΓΝΩΡΙΣΤΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ Κ.Κ. ΚΙΝΑΣ ΜΕΣΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΙΔΙΑ ΤΑ ΕΠΙΣΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ
ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ - ΑΝΑΝΕΩΣΤΕ
ΕΓΚΑΙΡΑ ΤΙΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΣΑΣ
- ΣΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΗΣ Λ.Δ. ΚΙΝΑΣ**

BEIJING REVIEW (έβδομαδιαίο πολιτικό και θεωρητικό περιοδικό, στα άγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ισπανικά, ιαπωνικά, άραβικά)	375
CHINA PICTORIAL (μηνιαίο εικονογραφημένο περιοδικό στα άγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ισπανικά, ιταλικά)	240
CHINA RECONSTRUCTS (μηνιαίο πολιτικό θεωρητικό και εικονογραφημένο περιοδικό στα άγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, άραβικά, ρωσικά και ισπανικά)	190
CHINESE LITERATURE (μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό στα άγγλικά, γαλλικά)	240
PEOPLE'S CHINA	190
EL POPOLO CINIO	145
CHINA'S FOREIGN TRADE (Στά άγγλικά, γαλλικά, ισπανικά)	260
SCIENTIA SINICA (έπιστημονικό περιοδικό στα άγγλικά)	1.275
CHINESE MEDICAL JOURNAL (Ίατρικό περιοδικό στα άγγλικά)	1.275
CHINA SPORTS (άθλητικό περιοδικό στα άγγλικά)	130

Άπευθυνθείτε στο Βιβλιοπωλείο Προοπτική (πρώην Θωμά Κακουλίδη), Άκαδημίας 57 (στοά κινηματογράφου Όπερα) τηλ. 3600235.

Οι τιμές αναφέρονται σε συνδρομή για ένα χρόνο και θά ισχύουν μόνο για τις συνδρομές πού θά γίνουν μέχρι τις 28.2.80.

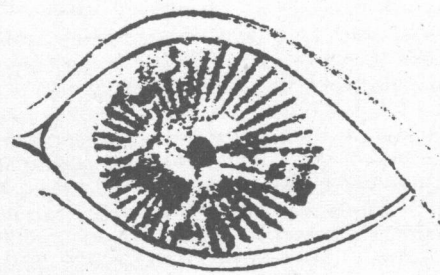
συνειδητοποίηση, από μέρους των λαϊκών μαζών, της εκμετάλλευσης που υφίστανται.

Η «αυταρχική» μετεξέλιξη

Όλοι αυτοί οι νέοι παράγοντες, σε συνδυασμό βέβαια με την ανάπτυξη της πάλης των λαϊκών μαζών μπρός στην οικονομική κρίση με τη στενή έννοια, προκαλούν με τη σειρά τους σημαντικές εσωτερικές αντιθέσεις και ρωγμές μέσα στους ίδιους τους κόλπους των κρατικών μηχανισμών, μεταφράζονται δηλαδή σε μία *μόνιμα ύποληθάνουσα κρίση* του σύγχρονου αστικού Κράτους. Αυτοί οι παράγοντες αποτελούν τις ρίζες της «αυταρχικής» μετεξέλιξης του σύγχρονου αστικού Κράτους *σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες*. Θα άρκεστώ στο να αναφέρω συνοπτικότερα μερικά διεθνή χαρακτηριστικά αυτής της μετεξέλιξης, που αποτελούν κατά κάποιο τρόπο προσπάθειες, από μέρους του Κράτους, θωρακισμού του απέναντι στους παράγοντες αυτούς, χωρίς να επεκταθώ, λόγω έλλειψης χώρου, στη σχέση άμεσης αιτιότητας ανάμεσα στους παραπάνω παράγοντες και στα χαρακτηριστικά αυτά: α) Η κολοσσιαία συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης στην εκτελεστική εξουσία *σε βάρος της λαϊκής κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης*, και της οποίας ένα δευτερεύον χαρακτηριστικό είναι το «προσωποπαγές» της πολιτικής εξουσίας (ΗΠΑ, ακόμη περισσότερο Γαλλία κ.λπ.). β) Η ουσιαστική άρση ακόμα και του πλασματικού διαχωρισμού των τριών εξουσιών (εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική) πάνω στην οποία στηριζόταν όλη η νομική ιδεολογία του αστικού Κράτους. γ) Ο ταχύς ρυθμός περιορισμού των κλασικών «πολιτικών ελευθεριών» του πολίτη απέναντι στην κρατική αυθαιρεσία: θ' αναφέρω μόνο το παράδειγμα της Δυτ. Γερμανίας σήμερα, με τον κυριολεκτικό μακαρθισμό που επικρατεί. δ) Η παρακμή του ρόλου των πολιτικών κομμάτων και η μετάθεση των πολιτικοοργανωτικών τους λειτουργιών στην *κρατική γραφειοκρατία* (στον κρατικό μηχανισμό), διαδικασία που συνεπάγεται παντού την άμεση πολιτικοποίηση του κρατικού μηχανισμού, αυτό που αποκαλούμε στην Ελλάδα «μονοκομματικό κράτος», και που λαβαίνει χώρα κάτω από το προσωπείο της νέας ιδεολογίας του αστικού Κράτους, του τεχνοκρατισμού, σύγχρονου τρόπου νομιμοποίησης του αστικού Κράτους μέσω του διοικητικού φορέα. ε) Η σημαντική ένταση της άσκησης *κρατικής βίας* σε συνδυασμό με τον συνεχώς επανυξανόμενο άμεσο ιδεολογικό ρόλο του ίδιου του κρατικού μηχανισμού (κρατικές παρεμβάσεις στον Τύπο, στα μαζικά μέσα ενημέρωσης κ.λπ.) και με τις προσπάθειες μετάστασης του ιδεολογικού και «παιδαγωγικού» ρόλου του Κράτους από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς όπως ο στρατός κ.λπ. στ) Η κυριολεκτική *διχοτόμηση* και εξάρθρωση κάθε επιμέρους κρατικού μηχανισμού (στρατός, διοίκηση, σώματα ασφαλείας, διακαισύνη, ιδεολογικοί μηχανισμοί) σε εμφανείς - τυπικούς διαύλους εξουσίας και σε στεγανούς, στενά ελεγχόμενους από την κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας, *πυρήνες*: διαδικασία που συνεπάγεται μία συνεχή μετάθεση των πραγματικών κέντρων εξουσίας από τους πρώτους στους δεύτερους, και που λαβαίνει χώρα διαμέσου μίας κυριολεκτικής μετατροπής της αρχής της δημοσιότητας σε αρχή της μυστικότητας

(ΗΠΑ, Γαλλία, Ίταλία, Δυτ. Γερμανία). ζ) Η μαζική ανάπτυξη *παράλληλων κρατικών κυκλωμάτων*, δημοσίας ή ημιδημόσιας ή κρυπτοδημόσιας φύσης, αυτό που έχουμε αποκαλέσει στον τόπο μας «παρακράτος» που έχουν σαν ταυτόχρονες λειτουργίες να *συνδράμουν* τους στεγανούς πυρήνες των κρατικών μηχανισμών, να τους *ενοποιούν* διακρατικά και ενίοτε να τους *κατευθύνουν* (ας θυμηθούμε την υπόθεση Watergate στις ΗΠΑ): *κυκλώματα* που συνήθως παραμένουν μόνιμα παρά τις εναλλαγές του πολιτικού προσωπικού που άσκει την κυβερνητική εξουσία (υπόθεση της τελευταίας κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου).

Αναφέρθηκα βέβαια εδώ σε χαρακτηριστικά αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, ενώ είναι προφανές ότι στην Ελλάδα τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζονται ιδιαίτερα έντονα, και με ιδιότυπο τρόπο, λόγω της αντικειμενικής της κατάστασης σαν *εξαρτημένη χώρα*: κατάσταση εξάρτησης που, όπως παρατηρούμε σήμερα στις περισσότερες εξαρτημένες χώρες, συνεπάγεται ιδιαίτερα έντονα *αυταρχικά* καθεστώτα. Έτσι, χωρίς να παραμελούμε τις κοινωνικοπολιτικές ιδιομορφίες της Ελλάδας (ιδιαίτερα τον τρόπο μετάδοσης από τη δικτατορία στο σημερινό καθεστώς), στο μέτρο που οι παραπάνω διαδικασίες αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου αστικού Κράτους, λειτουργικά βασισμένες στη σημερινή φάση του καπιταλισμού και την κρίση του, όχι μόνο στις εξαρτημένες αλλά και στις αναπτυγμένες χώρες, το πρόβλημα που έθεσα στην αρχή του άρθρου ξαναμπάνει σαν μία άπλη διαπίστωση: ο εκδημοκρατισμός του ελληνικού κράτους, και μέσα ακόμα στα πλαίσια του αστικού συστήματος, δέν μπορεί, πέρα από ένα αρκετά περιορισμένο σημείο, να προχωρήσει παρά με *ουσιαστικές τομές* και με *διαρθρωτικές αλλαγές* στον οικονομικοκοινωνικό τομέα. Θέμα που θα 'πρεπε να αποτελέσει αντικείμενο σοβαρής ανάλυσης, ειδάλλως φοβούμαι ότι μας περιμάδουν συνήθως τη σύγκρουση της ουτοπίας με την πραγματικότητα.

«ΤΟ ΠΙΣΤΕΥΩ ΜΑΣ»:

πολιτικός λόγος και ιδεολογικό πεδίο

του Γιώργου Κατζουράκη

Στήν εργασία πού ακολουθεί¹ προσπαθώ νά δείξω πώς πράγματα, πού στό διάχυτο κοινό αίσθημα θεωρούνται ανάξια λόγου ή και γελοία (όπως οί πολιτικές όμιλίες του Γ. Παπαδόπουλου) και άρα περιφρονητέα από τόν κυρίαρχο όρισμό του «έπιστημονικά άξιόλογου», μπορούν νά τύχουν κοινωνιολογικής ανάλυσης, πράγμα πού δέν τά κάνει άσφαλώς λιγότερο πολιτικά χρησιμοποιήσιμα.

1. Γεώργιος Παπαδόπουλος

Η εξέταση της κοινωνικής ταυτότητας του όμιλητή αποτελεί λογικά τόν πρώτο σταθμό της ανάλυσης. Η ιδιαίτερης βαρύτητας θέση πού κατείχε ό Παπαδόπουλος στόν κρατικό μηχανισμό σέ συνδυασμό μέ τίς έντελώς ξεχωριστές έξουσίες πού συγκέντρωσε στό πρόσωπό του τονίζουν πόσο αναγκαία είναι μιά τέτοια έρευνα. Η κοινωνιολογική κατανόηση της δράσης του Παπαδόπουλου συνδέεται αναπόφευκτα μέ τήν απάντηση πού θά δώσουμε σέ ένα βασικό έρώτημα: πώς οί αντικειμενικές κοινωνικές δομές άφωμώνονται από τό άτομο γιά νά διαμορφώσουν τίς ατομικές πρακτικές; Μέ άλλα λόγια, ποιά είναι ή συγκεκριμένη λογική τών πράξεων πού μοιάζουν όρθολογικές και οργανωμένες μέ βάση ένα αντικειμενικό σκοπό και όμως δέν είναι συνειδητά οργανωμένες σέ σχέση μέ μιά φανερά διαρθρωμένη σκοπιμότητα;

Εδώ πρέπει νά αποφύγουμε τή διπλή παγίδα από τή μιά μεριά ενός ύποκειμενισμού πού θεωρεί τήν πράξη αποτέλεσμα ενός «συνειδητού προγραμματισμού» ή μιάς «ατομικής έπιθυμίας»² και από τήν άλλη ενός μηχανισμού πού θεωρεί τήν πράξη πιστή άντανάκλαση τών κοινωνικοοικονομικών δομών. Γι' αυτό τό σκοπό θά χρησιμοποιήσω τήν έννοια της «κοινωνικής προδιάθεσης» πού όρίζεται ως σύνολο κοινών σχημάτων σκέψης, αντίληψης, εκτίμησης και δράσης.³ Πρόκειται γιά άσυνειδητα σχήματα μέ βάση τά όποια οργανώνεται ή σκέψη και ή δράση. Η κοινωνική προδιάθεση, ως προϊόν αντικειμενικών κανονικοτήτων (πού θά μπορούσαν νά μετρηθούν στατι-

στικά, όπως π.χ. ή ταξική κατάσταση), τείνει νά ευνόησει τίς «λογικές» πρακτικές, αποκλείοντας τίς «τρέλες», δηλαδή τή συμπεριφορά πού θά ύποστει κινήσεις ως άσυνβίβαστη μέ τίς αντικειμενικές απαιτήσεις. Τίθεται, λοιπόν, τό έρώτημα τών μηχανισμών πού επιβάλλουν σέ ένα άτομο μιάς κοινωνικής ομάδας μιάν όρισμένη κοινωνική συμπεριφορά.

Ο Παπαδόπουλος προέρχεται από τά κατώτερα τμήματα της μικροαστικής τάξης (ό πατέρας του ήταν δάσκαλος, ό ίδιος γεννήθηκε σ' ένα μικρό χωριό της Πελοποννήσου), ή εκπαίδευσή του ήταν στρατιωτική,

1. Τό κείμενο αυτό αποτελεί τμήμα μιάς ευρύτερης δουλειάς πού ύποστήριξα στό Πανεπιστήμιο Παρίσι I (βλ. G. Katzourakis, *L'idéologie politique de la dictature militaire en Grèce*, Université de Paris I, 1976). Πολύτιμη ήταν ή βοήθεια τών J.P. Cot και J.P. Mounier στή Σορβόννη και του M. Duverger στή Fondation Nationale des Sciences Politiques, όπου και παρουσίασα σχετικές εισηγήσεις.

2. Σχετικά μ' αυτή τή διαφορετική κοινωνιολογική θεώρηση βλ. R. Boudon, *Effet pervers et ordre social*, Paris, P.U.F., 1977. Κατά τόν R. Boudon ή ατομική πρακτική είναι «όρθολογική» έφόσον καταστρώνεται μέ βάση ένα συγκεκριμένο στόχο. Στο γενικό όμως επίπεδο, μπορεί κάλλιστα ή συλλογική πρακτική (έννοούμενη ως άθροισμα τών ατομικών πρακτικών) νά έχει τά αντίστροφα, γιά τό άτομο, άποτελέσματα από τά αναμενόμενα. Η δυσαρμονία αυτή ανάμεσα στίς ατομικές επιδιώξεις και στά κοινωνικά άποτελέσματα μπορεί νά αποδειχθεί μέ σχετικά άπλούς μαθηματικούς ύπολογισμούς. Βλ. άκόμα R. Boudon, *L'inégalité des chances, la mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin, 1973, και τήν απάντηση του P. Bourdieu, «Avenir de classe et causalité du probable», *Revue française de sociologie*, Ιανουάριος - Μάρτιος 1974, σελ. 3-42.

3. Μέ τόν όρο «κοινωνική προδιάθεση» αποδίδω τόν όρο «habitus» όπως τόν χρησιμοποιεί ό P. Bourdieu (βλ. P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Genève, Paris, Droz, 1972). Αν ή κοινωνικοποίηση είναι μιά «διαδικασία» μάθησης κοινωνικών ρόλων (βλ. Α.Ι.Δ. Μεταξά, *Πολιτική κοινωνικοποίηση*, Αθήνα, Όλκός 1976, σελ. 11) ή μεταβίβασης πολιτικής - κοινωνικής κουλτούρας (βλ. Π. Τερλεξή, *Πολιτική κοινωνικοποίηση*, Αθήνα, Gutenberg, 1975, σελ. 23), ή κοινωνική προδιάθεση, σάν μόνιμο άπόκτημα, είναι μάλλον τό «άποτέλεσμα» της «διαδικασίας».

ή επαγγελματική του ειδίκευση σχετιζόταν με την κατασκοπευτική και ή μόνη πολεμική του εμπειρία ήταν από τον εμφύλιο πόλεμο. Η κοινωνική του προδιάθεση σχηματίστηκε από την ταξική του προέλευση (μικροαστική) και από την κοινωνική ομάδα (ό στρατός) στην οποία ανήκε. Όταν λέει ότι «πάσης άλλης προϋποθέσεως διά την πραγμάτωσιν του οιοδήποτε έργου εις ένα κοινωνικόν σύνολον, προηγείται ή ανάγκη της πειθαρχίας» (B 79)⁴ και ότι δημοκρατία ίσον πειθαρχία (A 11), ο όμιλητής, ορίζοντας ένα αντικείμενο, μεταφράζει τη στρατιωτική κοινωνική προδιάθεσή του. Η κατανόηση του λόγου του Παπαδόπουλου προϋποθέτει επομένως τον καθορισμό των νόμων μεταλλαγής που ή μικροαστική-στρατιωτική κοινωνική προδιάθεση θέτει σε λειτουργία όταν μετατρέπει την πολιτική σε ιδεολογική αναγκαιότητα.

Ο όμιλητής δέν μπορεί να σκεφθεί και να μιλήσει πολύ διαφορετικά από τα σχήματα σκέψης και αντίληψης που είναι κοινά σε όλα τα άτομα της ίδιας κοινωνικής κατάστασης. Η κοινωνική προδιάθεση του Παπαδόπουλου ένοποιεί σε ένα σύνολο τις ιδιότητες που είναι καταρχήν συνδεδεμένες με μία θέση στη δομή των ταξικών σχέσεων: τη μικροαστική, τάξη που θεωρεί τον έναν της ότι είναι έξω από τάξεις. Έπειτα ένοποιεί τις ιδιότητες που συνδέονται με τη δομή του πολιτικού πεδίου: θέση του στρατιωτικού που ανήκει σε ένα μηχανισμό με ιδιαίτερες λειτουργίες καταπίεσης και ιδεολογικής επιβολής, όπως είναι ο στρατός στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Τέλος, ιδιότητες που συνδέονται με τη θέση του Παπαδόπουλου στη δομή του ιδεολογικού πεδίου: του επιδιώκοντος τη νομιμοποίηση της κατεχόμενης πολιτικής εξουσίας. Αυτή ή κοινωνική προδιάθεση ένοποιεί με τρόπο μόνιμο τις νομοτέλειες και προϋποθέτει δομικά όμολογες θέσεις του όμιλητή στα τρία παραπάνω πεδία.⁵ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι εκείνος που εισάγει σ' ένα πεδίο σχετικά αυτόνομο μία ρήξη (έδω στο ιδεολογικό πεδίο ο Παπαδόπουλος), ρήξη που αντιστοιχεί σε μία έξωτερική αλλαγή (έδω ή κήρυξη της στρατιωτικής δικτατορίας), ορίζεται από μία έξωτερική σχέση ανάμεσα στην ατομική κοινωνική του προδιάθεση και στη θέση του μέσα στο πεδίο· σχέση που τον προδιαθέτει να γίνει εκφραστής ενός ειδικού κοινωνικού αιτήματος (έδω ή ανάγκη του κυρίαρχου τμήματος της άρχουσας τάξης για δικτατορία, συνέπεια της πολιτικής και ιδεολογικής κρίσης).

2. Ο πολιτικός λόγος του Παπαδόπουλου

Η ανάλυση που ακολουθεί πρέπει να θεωρηθεί ότι παρέχει ορισμένες μόνο ενδείξεις σχετικά με τη φύση της όλης συμβολικής κατασκευής που επιχειρεί ο ιδιαίτερος ιδεολογικός μηχανισμός της στρατιωτικής δικτατορίας.

Τό περιεχόμενο του λόγου είναι λίγο πολύ γνωστό. Η συντηρητική ιδεολογία έχει βασικό της σκοπό τη συμμόρφωση των πρακτικών στους κατεστημένους θεσμούς. Επιμένοντας στη συνοχή των ανταγωνιστικών κοινωνικών τάξεων, απορρίπτει τη σύγκρουση ένσαρκώνοντας μεταφυσικά ιδανικά. «Πρέπει να ήρημηση αυτή ή κοινωνία, πρέπει να αγαπήση πάλιν

ο ένας τον άλλον, πρέπει να παύσωμεν να αποτελούμεν άντιμαχόμενα στρατόπεδα καθ' ομάδας κοινωνικής δράσεως. Πρέπει να ξαναγίνωμεν άδελφωμένους λαός, διότι μόνον άδελφωμένοι ήμπορούμεν να προκόψωμεν» (Δ 53). «Ο εργάτης (...) σήμερα γνωρίζει όλα τά αγαθά τά όποια άπολαμβάνει ο ύψηλου εισοδήματος. Θα σπεύσωμεν εις άνατροπήν της κοινωνίας διά να τά δώσωμεν; Δέν έννοώ αυτό. Διότι ο Θεός δέν έκαμε τους ανθρώπους να στέκονται όλοι εις τό αυτό ύψος ούτε από πλευράς κεφαλής, άλλ' ούτε και από πλευράς άλλων ίκανοτήτων» (Δ 138). «Ο κυρίαρχος λόγος τείνει να επιβάλλει τη δική του ιεραρχία αξιών προτείνοντας ένα γενικό κώδικα λειτουργίας των κοινωνικών σχέσεων. Η άποδοχή των ιεραρχιών επιτυγχάνεται με την άφομοίωση του κώδικα. Οι ένθουσιαστικές συνταυτίσεις και ή βεβαιότητα της συμμετοχής σε μία ιερή προσπάθεια δίνουν ένα καινούριο νόημα στην πράξη του ατόμου. «Ας οδηγήσωμεν την φάλαγγα του Έλληνικού λαού προς τον όρόμον των όνειρων του, προς πραγμάτωσιν του όνειρου της Μεγάλης Ελλάδος» (A 114).

Όπως κάθε πολιτική ιδεολογία, ο λόγος του Παπαδόπουλου ορίζεται από τις άρνήσεις του και από τη διατύπωση καταδικαστικών άφορισμών για τά απορριπτόμενα κοινωνικά πρότυπα: ο κομμουνισμός κατέχει θέβαια την πρώτη θέση ανάμεσα στα παράνομα συστήματα. «Η καταδυνάστευσι των άνθρωπίνων ψυχών, ή εμφάνισις του κομμουνιστικού τέρατος, τό όποιον προσπάθησε να εκμεταλλεθής τον άπελευθερωτικόν άγώνα (...) διά να προπαρασκευάση τον γυρον διά του όποιου θα έθετε τον λαόν κάτω από τον στυγνόν νέον κόκκινον φασισμόν (...) ο χειρότερος αντίπαλος, ο πλέον στυγνός, ο πλέον αίματοδαμμένος έχθρός κάθε έλευθερίας, κάθε άνθρωπίνου ιδεώδους (...) αυτός ο ύπουλος σατανάς, ο κομμουνισμός» (A 27). «Ο τελικός σκοπός του κομμουνισμού είναι πάντοτε ο ίδιος: «ο να σλαβανισμός, ο όποιος θα τους δώση την εύκαιρίαν να κυριαρχήσουν εις όλας τά χώρας» (A 28). Παρ' όλα αυτά, τελικά μαθαίνουμε λίγα πράγματα για τό περιεχόμενο του

4. Τά μέσα σε παρένθεση στοιχεία παραπέμπουν, με τό ψηφίο του τόμου και τον αριθμό της σελίδας, στους 7 τόμους του Γ. Παπαδόπουλου, *Τό Πιστεύω μας* (Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις και μηνύματα από Άπρίλιο 1968 έως Άπρίλιο 1972), Τόμοι Α-Ζ, Έκδοση Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Άθήνα.

5. Ο όρος «πεδίο», δανεισμένος από τη Φυσική («τή βασική σημασία στην περιγραφή των φυσικών φαινομένων δέν έχουν ούτε τά φορτία, ούτε τά σωμάτια, αλλά τό πεδίο που βρίσκεται στους χώρους ανάμεσα στα φορτία και στα σωμάτια», Α. Einstein-L. Infeld, *The Evolution in Physics*, όπ. άναφ. UNESCO, *Λεξικό Κοινωνικών Έπιστημών*, Άθήνα 1972, σελ. 695), έγινε ευρύτερα γνωστός στην κοινωνιολογία από τις εργασίες του Pierre Bourdieu και των άλλων έρευνητών του *Centre de Sociologie Européenne*. Αναφέρεται σε ένα σύστημα έπενεργείας δυνάμεων: οι δρώντες ή τά συστήματα δρώντων που τό αποτελούν μπορούν να περιγραφούν σάν δυνάμεις των όποιων ή παράθεση, σύνθεση και αντίθεση μορφοποιούν την ειδική δομή του πεδίου. Σύγκρινε ακόμα τη field theory της Ψυχολογίας: «ή άποψη εκείνη που εκλαμβάνει τη συμπεριφορά ως τη συνισταμένη μιας διατάξεως δυνάμεων που δρούν σ' ένα χώρο», UNESCO, όπ. παρ., σελ. 694.

κομμουνισμού. Οί προσφερόμενες περιγραφές είναι μάλλον άοριστες. «Ο κομμουνισμός υπήρξε και θά υπάρξει συνεχώς μία μειωμένη μειοψηφία, καθώς όμως οργανωμένη (...) ή εκμετάλλευσις των αδυναμιών αί όποιαί παρουσιάζονται εκάστοτε εις ένα κοινωνικόν σύνολον, αποτελεί την βασικήν μέθοδον ενεργείας του κομμουνισμού» (Α 30). «Ο Μάρξ εξεκίνησε διά νά ανατρέψη την κοινωνίαν χρησιμοποιών τον βασικόν φορέα της εργασίας, τον εργάτην, και εμφανίζων εις αυτόν όλας τάς αδυναμίας της ζωής του έναντι της ζωής του εργοδότου. Έτόνισε κάθε αδύνατον σημεϊόν, ίνα τελικώς καταστήση τον εργάτην έχθρον προς τό περιβάλλον του. Καί μέ τό μαχαίρι, τό σφυρί ή τό δρεπάνι τον ώδήγησεν εις την άποκοπήν του φυτού της κοινωνίας, εις την θανάτωσιν, μέσω του εργάτου, της κοινωνίας, της όποίας ύδ-τος άποτελεί μέλος» (Γ 37). Πώς ό κομμουνισμός κατάφερε νά απειλήσει την ελληνική κοινωνία; «... ειχεν επιβάλει πρακτικώς την πολιτικήν σύμπραξίν του μέ τά άστικά κόμματα, ειχεν επιτύχει νά διαθέτη έντός αυτών έντελεις πράκτορας, ειχεν εισβάλει έντός του κρατικού μηχανισμού (...) και του συνδικαλιστικού τομέως και ειχεν εξασφαλίσει πλήρη άσυδοσίαν άσκήσεως ψυχολογικής βίας επί όλων των τομέων» (Β 112). Ο κομμουνισμός δέν έχει πιά λόγο ύπαρξης: «Έφύγαμεν από την περίοδον εκείνην της ιστορίας, κατά την όποιαν υπήρχεν ή εκμετάλλευσις ανθρώπου από άνθρωπον» (Β 132).

Αν όμως ό κομμουνισμός μένει πάντοτε ό Έχθρος, ό λόγος γίνεται ταυτολογικός υποδεικνύοντας ένα καινούριο έχθρό: «Δέν υπάρχουν έχθροί μας. Ένας είναι ό έχθρός: Ο έαντός μας» (Α 107). «Αυστηρώς ό έαντός μας είναι ό μεγαλύτερος έχθρός μας» (Α 79). «Ο έαντός σας άποτελεί τον μεγαλύτερο έχθρον διά κάθε άνθρωπον» (Ε 124). Αυτό πού παρουσιάζεται σαν μία ταυτολογία χωρίς νόημα, έχει τή θέση του σε ένα λόγο πού αρχίζει νά γίνεται σχιζοφρενικός. Όπως στή σχιζοφρένεια, ή ιδεολογία άκολουθεί μία λογική ταύτισης πού όρίζει τό υπάρχον μέ τον έαυτό του προβάλλοντας έντελώς έξωπραγματικές ταυτότητες.⁶ Η αντίληψη του έχθρου καταντά ύστερική, χάνοντας τον ιδιαίτερό της χαρακτήρα. Η πιο μεγάλη άπειλή για την έξουσία φαίνεται νά είναι ή έλλειψη κάθε άπειλής. Ο Έχθρος εισάγεται μέσα στό σύστημα ως δύναμη συνοχής. Ολόκληρη ή κοινωνία παίρνει άμυντική στάση. Ο Έχθρος μονιμοποιείται, εισάγεται στή φύση των πραγμάτων. Η χρήση της άπειλής συσκοτίζει τίς προοπτικές κοινωνικής άλλαγής και συντελεί στή διαιώνιση της κυριαρχίας. Έάν ό Έχθρος άπειλεί τό Έθνος, τότε κάθε καταπίεση γίνεται άποδεκτή από τους άρχόμενους σαν αναγκαία.⁷

Μέσα από την ιδεολογική παραγωγή του λόγου του Παπαδόπουλου μπορούμε νά διακρίνουμε μερικά βασικά σημεϊα πάνω στα όποια άρθρώνεται ή πολιτική ιδεολογία της 21ης Απριλίου:

(α) Η άναφορά σε μία «νέα πάλη των τάξεων» άνάμεσα σε καπιταλιστές και τεχνοκράτες παίρνει την ιδεολογική μορφή ενός τεχνοκρατισμού πού άπαντάται στα νέα τμήματα της μικροαστικής τάξης: όπως παρατηρεί ό Πουλαντζάς, ό τεχνοκρατισμός αυτός παίρνει συχνά τή μορφή άμφισβήτησης των πολιτικών σχέσεων ευνοώντας την εξέλιξή τους μέ τή «συμμετοχή».⁸ Έτσι, ό Παπαδόπουλος θά τονίσει:

«Ένώ κατά την προηγουμένην έκατονταετίαν ή σύγκρουσις ένεφανίζετο μεταξύ των φορέων του κεφαλαίου και των εργατών (...), σήμεραν ή σύγκρουσις ένεφανίζεται μεταξύ της κατεχούσης συντηρητικής τάξεως των κοινωνιών και των πνευματικών ανθρώπων, οι όποιοι άναπτύσσονται, οι όποιοι έχουν την συναίσθησιν ότι άποτελούν τους φορείς της έπιστημονικής γνώσεως και οι όποιοι φυσικώς τώ λόγω διεκδικούν ένα μεγαλύτερον μερίδιον εις την κατανομήν του προϊόντος της εργασίας» (Β 154). Ταυτόχρονα όμως «συνεργασθήτε, βοηθήσατε νά συνεργασθή όλη ή μηχανή ή παραγωγική εις όλην της την έκτασιν μέ πλήρη κατανόησιν του κοινωνικού συμφέροντος, του συμφέροντος του συνόλου» (Β 38). Αυτή ή φαινομενική αντίφαση άνάμεσα στήν επίκληση για ταξική συνεργασία και τή διαπίστωση της ύπαρξης μιας «νέας πάλης των τάξεων» είναι άποτέλεσμα της διεΐσδυσης της μικροαστικής ιδεολογίας στό στρατιωτικό μηχανισμό. Κατά τον ίδιο τρόπο, ή άναφορά σε μία τάξη «κατέχουσα και συντηρητική» φανερώνει μία κάποια λαϊκιστική και άντικαπιταλιστική πλευρά της ιδεολογία των συνταγματαρχών, πού όμως είναι έξαιρετικά σπάνια μέσα στό λόγο.

(β) Μία ιδεολογική άποψη πού είναι πάντοτε ιδιαίτερα προσφιλής στους μικροαστούς: ήθική άκεραιότητα και ύποστήριξη της κρατικής έξουσίας. «Ηλθομεν διά νά οδηγήσωμεν τον ελληνικόν λαόν δι' επαναστατικών μεθόδων κρημνίζοντας την άκολασίαν και την φανυλότητα και άνοικοδομούντες ένα υγιές και στερεόν κοινωνικόν κράτος ως ένα οργανον συλλογικόν, εκπροσωπούν τά συμφέροντα αναλογικώς του συνόλου των μελών της κοινωνίας» (Ε 155). «Δέν υπάρχει Κράτος μιας ήγγέτιδας τάξεως, υπάρχει Κράτος ενός λαού» (Β 131). Η «Επανάστασις» μεταμόρφωσε «ριζικά» τή φύση και τό ρόλο του κράτους στήν ελληνική κοινωνία: «Δέν υπάρχει σήμεραν κράτος-κόμμα, υπάρχει κράτος-Έθνος. Καί ή μεταφορά των κατευθύνσεων τάς όποιάς τά κράτος-Έθνος δίδει, δέν άποσκοπει εις την εξασφάλισιν οιοδήποτε ώφελήματος υπέρ ατόμων, ομάδων ή οργανισμών. Άποσκοπει εις την έξυπηρέτησιν του Έθνους, άποσκοπει εις την έξυπηρέτησιν του Ελληνικού λαού» (Δ 106). Τό Κράτος έχει μόνη άποστολή «νά ύπηρετήσει τιμώς τό κοινωνικόν σύνολον» (Α 37 και Α 67). Πώς θά μπορέσει τό κράτος νά εκπληρω-

6. Σχετικά μέ τίς σχιζοφρενικές μορφές πού παίρνει κάποτε ή ιδεολογία, βλ. J. Gabel, *La fausse conscience, Essai sur la réification*, Paris, Ed. de Minuit, 1962, και του ίδιου, *Ideologies*, Paris, Anthropos, 1974, Μέρος 5ο, Η ούτοπική συνείδηση, σελ. 301 έπ.

7. Βλ. και τή σχετική άνάλυση του Η. Marcuse, *One Dimensional Man*, London, Sphere Books, 1972, σελ. 54. Η σύλληψη της «άπειλής» και της «έθνικής άμυνας» στήν πολιτική ιδεολογία της 21ης Απριλίου δέν διαφέρει ιδιαίτερα από εκείνη των στρατιωτικών δικτατοριών της Λατινικής Αμερικής. Βλ. J. Gomblin, *Le Pouvoir militaire en Amérique latine*, Paris, Ed. Delarge, 1977 και Vegleris P., «La dictature grecque et sa conception de défense nationale», *Revue de Droit public et de Science politique*, 66(3), Μάιος - Ιούνιος 1970, σελ. 569-590.

8. N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil 1974, σελ. 310.

σει αυτή την αποστολή; 'Εάν «ο κρατικός μηχανισμός πάντοτε διεδραμάτιζεν τόν βασικώτερον ρόλον, ως τό κύριον ὄργανον ἀντιμετώπισεως τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων εἰς τήν ἀνάπτυξιν» (Α 116), «σήμερον τό κράτος ὀφείλει νά προσανατολίση τήν ἰδιωτικήν πρωτοβουλίαν πρὸς τοὺς σκοποὺς καί τὰς κατευθύνσεις ἐνὸς προγράμματος» (Δ 180). Φαίνεται ὅτι ὁ Παπαδόπουλος «διστάζει» ἀνάμεσα στή σύλληψη ἐνὸς «πλουραλιστικοῦ Κράτους-διαιτητῆ τῶν συμφερόντων τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων καί φορέα τῆς γενικῆς θέλησης τῶν ἀτόμων-πολιτῶν» καί τῆ σύλληψη ἐνὸς «τεχνικοῦ κράτους». Εἶναι πάντως σίγουρο πῶς στήν ἰδεολογία τῆς ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, τό κράτος δέν ἀπορροφᾷ ὀλόκληρη τήν κοινωνία – δέν συναντᾶμε τή λατρεία τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, προσφιλῆς στά φασιστικά καθεστώτα.⁹ Βρισκόμαστε πῶς κοντά στή σύλληψη ἐνὸς κράτους πού ἀνήκει στό λάο, πράγμα πού τονίζει τό μὴ ὀλοκληρωτικό χαρακτήρα του. Αὐτή ἡ ἰδεολογική βάση εἶναι κοινή στά ἄστικά δημοκρατικά καθεστώτα: πρόκειται γιά μιὰ ταξική ἐξουσία πού πρέπει νά ἀποκρῦβῆ σάν τέτοια, ὑπογραμμίζοντας τήν ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τίς κοινωνικῆς δυνάμεις. Ἡ ἐξύψωση τοῦ κράτους-διαιτητῆ φορέα τῶν κοινωνικῶν ἰδεωδῶν ἰσχυροποιεῖται σέ ἓνα καπιταλιστικό κράτος ἐξαιρέσεως, ὅπως ἡ στρατιωτικὴ δικτατορία, ἐφόσον ἡ παρόμοια κρατικὴ ἐξουσία παρουσιάζει μιὰ ἀσυνήθιστα ὑπερβολικὴ ταξικὴ ἐκπροσώπηση.

(γ) Μποροῦμε μὲ σχετικὴ εὐκολία νά διαπιστώσουμε ὅτι ὁ πολιτικός λόγος τοῦ Παπαδόπουλου ἐκφράζει μὲ τρόπο σαφῆ καί ἀνεπίδεκτο ἀμφισβήτησης τὰ συμφέροντα τῆς ἀρχουσας τάξης. Ἀπευθυνόμενος στίς λαϊκῆς τάξεις, κάνει ἐκκλήση στό πνεῦμα τῆς θυσίας: «Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νά προγραμματίσωμεν τὰς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς. Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νά στερηθῶμεν ἓνα μέρος τῶν ἀπολαύσεων, προκειμένου διὰ τοῦ ὑστερήματος τούτου (...) νά βοηθήσωμεν εἰς τήν οικονομικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τόπου. (...) πρέπει νά ὑποστώμεν στεροῆσεις προκειμένου ἐκ τοῦ ὑστερήματος τοῦ ἰδικοῦ μας νά ἐξασφαλίσωμεν καλυτέρας ἡμέρας ζωῆς τῶν παιδιῶν μας» (Λόγος στοὺς ἀγρότες, Β 98-99). «Οὐδέποτε ἐπίστευσα ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐργάται θά ἦτο δυνατόν νά εἶναι ὄργανα οἰασδήποτε ἀντεθνικῆς προπαγάνδας ἢ προσπαθείας. (...) οἱ ἐργάται προσφέρουν τὸν ἰδρώτα των ἐπ' ἀγαθῶ καί τοῦ ἑαυτοῦ των καί τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου». (Λόγος πρὸς τὴ διοίκηση καί τὰ στελέχη τῆς ΓΣΕΕ, Β 131). «Σήμερον κατέχονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ ἓνα ἄκρατον εὐδαιμονισμόν (...) εἶναι λογικόν νά αἰσθάνεται ἀγανάκτησιν ἓνας ἐργαζόμενος διότι τὰ χρήματα, τὰ ὅποια ἡ παραγωγικὴ μηχανὴ ἐπιτρέπει νά ἐπιμερισθοῦν εἰς αὐτόν ὡς κέρδος ἐκ τῆς ἐργασίας του δέν τοῦ ἱκανοποιοῦν τήν ἀνάγκη π.χ. νά ἀποκτήσῃ ἰδιόκτητον αὐτοκίνητον, καί κάτω ἀπὸ αὐτὴν τήν ψυχολογικὴν κρίσιν νά γίνεται ἀρνητῆς, νά στρέφεται ἐναντίον τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου;». (Λόγος σέ συγκέντρωση «τῶν ἐκπροσώπων τῶν παραγωγικῶν τάξεων», Β 36). Ἀπευθυνόμενος στά κυρίαρχα τμήματα, ὁ Παπαδόπουλος δείχνει πολὺ μεγαλύτερη κατανόηση: «Διατί ἀγωνίζεσθε, παλαίετε ἀπὸ τό πρωῆ μέχρι τό βράδν ὄχι διὰ νά ἀυξήσετε τὸν πλοῦτον σας, ἀλλὰ διὰ νά ἴδῃτε πραγματοποιούμενον τό ὄνειρον δημοκρατίας, τό ὄνειρον τῆς ἀναπτύξεως μιᾶς νέας

πραγματικότητος (Δ 136). Σέ ποιόν ἀνήκει ἡ Ἑλλάδα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι σαφῆς: «Αὐτός ὁ τόπος ἀνήκει σέ σᾶς, πού κοινωνικά στέκεσθε εἰς τήν κορυφὴν τῆς πυραμίδος ἢ ὅποια συγκροτεῖ αὐτόν τὸν λαόν» (Λόγος πρὸς τὰ μέλη τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων, Δ 140). Ἀπευθυνόμενος στοὺς ἐφοπλιστές: «Ἡ πολιτικὴ τῆς Κυβερνήσεως στήν ναυτιλία δέν ἀναφέρεται εὐθέως εἰς αὐτό τό ὅποιον ἀποδίδει εἰς δολλάρια πρὸς τήν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, ἀλλὰ ὡς πρὸς τήν ἐθνικὴν μας ὑπόστασιν ἐπὶ παγκοσμίου ἐπιπέδου. Ἄν χάσωμεν αὐτό τό εὐρὸ πλέγμα τῶν πρῶσθεντων πού ἀποτελοῦν οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ εἰς τήν ὑδρόγειον, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς ἐφοπλιστάς, θά συγκινηθῶμεν εἰς τήν ἔκτασιν τῆς Μητροπόλεως καί ἀντιλαμβάνεσθε μὲ τὰ μέτρα τὰ σημερινά, ἂν ἔχωμεν ἐλπίδας νά ἐπισημειώσωμεν μελλοντικῶς τήν παρουσίαν μας εἰς τήν ἱστορίαν». (Ε 76). Ἡ θέση τοῦ Παπαδόπουλου δέν εἶναι λιγότερο σαφῆς ὅταν πρόκειται νά καθησυχᾶσει τό κεφάλαιο: «Εἰς τὸν τομέα τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως, παγία καί σταθερά θέσις τῆς κυβερνήσεως εἶναι ἡ ἀνάπτυξις διὰ τῆς ἐλευθέρας οικονομικῆς δράσεως τῶν οικονομικῶν μονάδων τῆς κοινωνίας» (Β 11). «Θά παράσχωμεν διὰ τῆς πολιτικῆς μας πᾶσαν εὐκολίαν εἰς τό κεφάλαιον τό ἐκ τοῦ ἔσωτερικοῦ καί εἰς τό ἐκ τοῦ ἔξωτερου» (Β 12). «Κατὰ τό παρελθόν ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς τοῦ Ἔθνους ἠκουσθησαν πολλὰ ὡς κατακραυγὴ ἐναντίον τοῦ δήθεν δυναστεύοντος τήν χώραν ξένου κεφαλαίου. (...) Δέν ὑπάρχει ἐκμετάλλενσις τοῦ ξένου κεφαλαίου διὰ τήν χώραν μας. Ὑπάρχει βοήθεια ὑπὸ τοῦ ξένου κεφαλαίου, τήν ὅποιαν συμφώνως μὲ τὰ σημερινά ἀνθρωπιστικά δεδομένα παρέχει ἡ μία χώρα πρὸς τήν ἄλλην, διὰ νά ἀναπτύχῃ καί νά εὐημερήσῃ ὁ λαὸς τῆς» (Β 98). Παρατηροῦμε ὅτι ὁ λόγος διαχωρίζει τὴ θέση του ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκρατικὸ ὕλισμό. Ὁ νόμος τοῦ κέρδους ὑποτάσσεται πάντοτε σέ πνευματικῆς ἀξίες. Μιὰ ἠθικὴ ἀξία, ἓνα μεταφυσικὸ ἀντικείμενο, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτη ἀρχὴ κάθε οικονομικῆς δραστηριότητος καί τὴ σύνθεση τῆς ἀτομικῆς δράσεως μὲ τίς ἐπιδιώξεις τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων: τό Ἔθνος. Εἶναι μιὰ πρωτότυπη ἱστορικὴ ὄντοτητα καί φορέας ἐξαιρετικῶν πνευματικῶν ἀξιών: ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ παράδοση χαρακτηρίζει τίς ἀξίες αὐτές. Τό κοινωνικὸ σύνολο, μέσα στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου ἐπιτελεῖται κάθε ἀτομικὴ πράξις, ὑπάγεται στό Ἔθνος. Κάθε κοινωνικὴ πρακτικὴ δέν μπορεῖ παρά νά σκοπεύει τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος. Τό Κράτος, τέλος, ὑλοποιεῖ τὰ ἰδεώδη τοῦ Ἔθνους.¹⁰ «Σᾶς καλῶ νά βοηθήσετε μὲ ὅλας σας τὰς δυνάμεις τό ἔθνος εἰς τὴν προσπάθειάν του διὰ νά πραγματοποιήσῃ τοὺς σκοποὺς του καί νά ἐπιτύχῃ τὴν Μεγάλην Ἑλ-

9. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ ὑπογράμμιση τῆς σχέσης χριστιανισμοῦ-κράτους, σέ ἀντίθεση μὲ τὸν ἰταλικὸ φασισμό καί τὸ γερμανικὸ ναζισμό, συναντᾶται τόσο στήν Πορτογαλία τοῦ Σαλαζάρ, ὅσο καί στήν Ἰσπανία τοῦ Φράνκο. Στὴν πρώτη ὁμως τονίζεται ὁ μὴ ὀλοκληρωτικὸς χαρακτήρας τοῦ κράτους-διαιτητῆ, (ὅπως καί στήν 21η Ἀπριλίου), ἐνῶ στὴ δεύτερη ὑπογραμμίζεται ὁ ὀλοκληρωτικὸς χαρακτήρας τοῦ «ἐθνικο-συνδικαλιστικοῦ» κράτους. Βλ. André καί Francine Demichel, *Les dictatures européennes*, Paris, P.U.F., 1973, σελ. 203 ἐπ.

10. Βλ. καί A.-F. Demichel, *ὁπ. παρ.*, σελ. 235.

λάδα» (Α 144). Αυτή η Έλλάδα θα είναι «ἐνδοξος, ὑγιής, μεγαλογροῦσα, μέ τό ἀθάνατον Ἑλληνικόν πνεῦμα ὡς πηγὴν καί φάρον δι' ὅλην τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν» (Β 23). Αυτή η ἰδέα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος-ὁδηγοῦ ὄλων τῶν λαῶν καταλήγει νά ἐμφανίζεται μέ τή μορφή ἑνός φυλετικοῦ σοδινισμού: «... οἱ Ἕλληνες ἀπετέλεσαν, ἀποτελοῦν καί θά πρέπει νά ἀποτελοῦν πάντοτε τὴν κοιτίδα τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπό τὴν ὁποῖαν θά ἐκπηγάξῃ κάθε ὑψηλὸν ἰδανικόν» (Α 32). «Εἶμεθα κατὰ κληρονομία καί παράδοσιν ὁ περιορισμένος λαός, ὁ ὁποῖος ἐφώτισε τὴν ἀνθρωπότητα μέ τὰ θαύματα τοῦ τελειότερου πολιτισμοῦ» (Β 80).

(δ) Ἡ «Ἐπανόστασις» ἀναμορφωτῆς τῆς ἑλληνικῆς νοοτροπίας. Ἄν ὁ λόγος τονίζει τὴν ποιοτικὴ ὑπεροχὴ τοῦ Ἕλληνα, αὐτὴ ἡ ἴδια ἢ ἰδιομορφία τοῦ χαρακτήρα του ἀποτελεῖ καί τό κυριότερο ἐμπόδιο τοῦ «ἐπαναστατικοῦ ἐγχειρήματος». Ἡ πολιτικὴ διαπαιδαγώγησι τοῦ λαοῦ ἐμφανίζεται σάν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα. Ἡ ἑλληνικὴ νοοτροπία, προσφιλὲς θέμα τῆς ἀρχουσας ἰδεολογίας, πρέπει νά ἀναμορφωθεί. Πρέπει νά «γιατρέψουμε τὸν ἀσθενῆ». «Πρέπει νά πιστεύσουν ὅλοι ὅτι πρέπει νά ἐγκαταλείψουν τὴν νοοτροπίαν τοῦ παρελθόντος καί νά ξαναγίνουν Ἕλληνες» (Β 25). «Ἡ μεγαλυτέρα ζημία (...) εἶναι ἡ νοοτροπία τῆς ἐλλείψεως τῆς συναισθήσεως τοῦ συμφέροντος τῶν ἀτόμων ὡς μελῶν τῆς κοινωνίας» (Α 74). «Ἡ ἀνάπλασις τῆς νοοτροπίας τοῦ Ἕλληνος ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν ὑπόδομὴν οἰασθῆποτε προσπάθειας ἀναπτύξεως, ἀναγεννήσεως καί ἀναπλάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Α 75). Αὐτὴ ἡ διαπαιδαγώγησι γίνεται πιὸ ἀπαραίτητη ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι «θὰ ὑπάρξουν ἄτομα τῆς κοινωνίας αὐτῆς, τὰ ὁποῖα θά ξεσηκώσουν τίς πλάκες ἀπὸ τὰ πεζοδρομία, διὰ νά σπάσουν τό κεφάλι τῆς ἡγέτιδος τάξεως τῆς κοινωνίας» (Α 120). Ἡ πολιτικὴ ἀγωγή θά ἔχει σάν σκοπὸ νά καταλάβει «ὁ ὑπάλληλος τῶν 3.000 δρχ. (...) ὅτι δέν εἶναι ὀρθὴ ἄποψις τό νά στρέφῃ τό πτωχόν εἰσόδημά του πρὸς ἱκανοποίησιν ἀναγκῶν μὴ ἀπολύτου προτεραιότητος. Πολλῶ δέ μᾶλλον δέν ἐπιτρέπεται πρὸ τῆς ἀδυναμίας νά ἱκανοποίησιν αὐτὰς τὰς ἀνάγκας νά στρέφεται πρὸς τὴν ἀναρχίαν καί μέ τὴν τῶν πού κατέχει ὄλους τοὺς Ἕλληνας νά ἀναζητῇ τὰ αἷτια τῶν ἀδυναμιῶν του ἐκτός αὐτοῦ, εἰς τό περιβάλλον του, νά θεωρῇ τὴν κοινωνίαν καθεστῶς ἐχθρικόν καί νά δάλλῃ κατ' αὐτοῦ ξηλώνοντας τίς πλάκες τῶν πεζοδρομίων διὰ νά σπάσῃ τὰ κεφάλια τῶν συνανθρώπων του» (Α 141). Οἱ Ἕλληνες πρέπει νά πειστοῦν ὅτι δέν εἶναι ἱκανοὶ νά συμμετέχουν στὴ διακυβέρνησι τῆς χώρας τους. «Ἐχομεν τὴν ἀρχομανίαν, ἡ ὁποῖα συνίσταται εἰς τό νά θεωροῦν ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἑαυτοὺς ἱκανοὺς νά ἡγηθοῦν τῆς Πολιτείας» (Β 163). «Ἐχομεν τὸν λαόν μας πολιτικῶς ἀπαίδευτον» (Γ 14). Τέλος, ἡ ἐκπαίδευσι πρέπει νά μάθει στὸν Ἕλληνα τὴν ἀγάπῃ τοῦ πλησίον του: «Πρέπει νά ἔλθωμεν εἰς μίαν κοινωνίαν μέ ἄτομα πού ἀγαποῦν τό ἕνα τό ἄλλο, πρέπει νά ἀποκαθάρωμεν τὸν ἑαυτὸν μας» (Δ 64).

3. Σχεδιάγραμμα ἐρμηνείας: οἱ στρατηγικὲς τοῦ ὀμιλητῆ

«Ὁ λόγος εἶναι προϊόν τῆς ἀναγκαίας προσπάθειας

προσαρμογῆς τῆς ἀρχουσας ἰδεολογίας στὶς ἀπαιτήσεις ἑνός συγκεκριμένου ἀνταγωνιστικοῦ πεδίου». Ἦτοι, ἐάν ὁ λόγος τοῦ Παπαδόπουλου ἀναφέρεται πάντοτε στὶς κοινωνικὰ ἱεραρχημένες ἀξίες τῆς ἑλληνικῆς ἰδεολογίας, τό περιεχόμενο (καί ἡ μορφή) τοῦ λόγου ἐξαρτιέται ἄμεσα ἀπὸ τό γεγονός ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ δέν εἶναι οἱ νόμιμοι κάτοχοι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (ἂν καί ἀντικειμενικὰ ἐκφράζουν ταυτόσημα ὕλικά καί συμβολικὰ ταξικά συμφέροντα). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ αὐταρχικὴ μορφή τοῦ καθεστώτος δέν ἐπιτρέπει ἄμεση ἀναφορὰ στὴν «ἐλεύθερα ἐκφρασμένη θέλησι (μέ τὴ θεσμοποιημένη μορφή τῶν ἐκλογῶν) τῆς πλειοψηφίας (ἔστω καί σιωπηλῆς) τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ». Κατὰ συνέπεια γίνεται ἐπίκλησι τῆς (πάντοτε ἀφηρημένης) θέλησις τῆς ὄργανικῆς ὀντότητας πού ἀποτελεῖ τό ἔθνος. Ἡ ἰδιαίτερη αὐτῆ προσαρμογῆ τοῦ λόγου στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἰδεολογικοῦ πεδίου δέν θέτει πάντως ποτέ σέ ἀμφισβήτησι αὐτὴ τὴν ἀρχουσα ἰδεολογία. Ἄλλωστε ποιά ἢ διαφορά ἀνάμεσα στό «Λαό» καί τό «ἔθνος»;

Μποροῦμε νά μιλήσουμε γιὰ κρίσι τῆς ἀγορᾶς τῶν συμβολικῶν ἀγαθῶν ὅταν παύουν νά λειτουργοῦν οἱ μηχανισμοὶ ἀναπαραγωγῆς τοῦ συστήματος· ἢ, μέ ἄλλα λόγια, ὅταν τὰ συμφέροντα τῶν φορέων ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἐξαρτιέται ἡ λειτουργία τοῦ συστήματος δέν διαφυλάγονται πιὰ ἱκανοποιητικὰ. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου 1960-1967, μέ τὴν ἀνοδο τῶν λαϊκῶν ἀγῶνων, διαπιστώνουμε κρίσι πολιτικῆς ἀντιπροσώπευσις στό πεδίο τῆς πάλῃς τῶν τάξεων. Τὰ συμφέροντα τῶν κυρίαρχων τμημάτων μπαίνουν σέ κίνδυνο. Οἱ νεοαφιχθέντες στό ἰδεολογικὸ πεδίο προσπαθοῦν νά ἐπωφεληθοῦν ὑποδιβάζοντας τοὺς πρῶνι κυρίαρχους τοῦ πεδίου, τοὺς πολιτικούς, τονίζοντας τίς φιλονικίες τῶν κομμάτων καί τὴ γενικὴ ὑποβάθμισι τοῦ κοινοβουλευτικοῦ βίου. Ἡ μεταλλαγὴ τοῦ ἰδεολογικοῦ πεδίου συνδέεται λοιπὸν ἄμεσα μέ τὴν ἐμφάνισι τῶν νεοφερμένων στό πολιτικὸ πεδίο. Οἱ στρατιωτικοὶ, καταγόμενοι οἱ περισσότεροι ἀπὸ μικροαστικὰ στρώματα, καί ἐκπαιδευμένοι σέ στρατιωτικὲς σχολές δέν μετεῖχαν στὶς ἀνώτερες βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας. Ἡ ταξικὴ τους καταγωγὴ διευκολύνει τὴ χρησιμοποίησι τῶν ἤδη ὑπαρχόντων κυρίαρχων ὀρισμῶν, μέ τὴν προσαρμογῆ τους βέβαια στὴ νέα κατάστασι πραγμάτων. Οἱ συνταγματάρχες, ἐφοδιασμένοι μέ διαφορετικὴ προδιάθεσι ἀπὸ τοὺς πολιτικούς, φαίνονται καταλληλότεροι ἀπὸ τοὺς πολιτικούς νά ἱκανοποιήσουν τό κοινωνικὸ αἷτημα τῆς κυρίαρχης ομάδας. Ἦτοι, ἡ ἀλλαγὴ τοῦ καθεστώτος ἀντιστοιχεῖ στὴ μεταλλαγὴ τοῦ ἰδεολογικοῦ πεδίου. Βλέπουμε ὅτι ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ πεδίου τῶν συμβολικῶν ἀγαθῶν εἶναι ἀναγκαία συνέπεια τῆς μεταμόρφωσις τοῦ πεδίου τῆς ἐξουσίας (ἐννοούμενου ὡς πεδίου ἀντικειμενικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ τμήματα τῆς ἀρχουσας τάξις), μεταμόρφωσις ὀφειλόμενη στὴν κοινωνικὴ σύγκρουσι. Θὰ ἦταν πάντως λάθος νά προσπαθήσουμε νά διακρίνομε ταξικὸς ἀνταγωνισμὸς στό λόγο τοῦ Παπαδόπουλου σάν ἀποτέλεσμα μίας μηχανικῆς διαδικασίας. Κι αὐτό γιὰ δύο βασικὰ λόγους: ἀφ' ἑνός, οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς φιλτράρονται πάντοτε μέσα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη δομὴ τοῦ ἰδεολογικοῦ πεδίου· ἀφ' ἑτέρου, ὁ πολιτικὸς λόγος ἑνός μόνον ὀμιλητῆ δέν προσφέρεται εὐκόλα γιὰ μιά τέτοια ἐρευνα. Οἱ ἀνταγω-

νισμοί γίνονται περισσότερο διαφανείς στους λόγους διαφορετικών όμιλητών του ίδιου ιδεολογικού μηχανισμού ή, ακόμα καλύτερα, σε λόγους φορέων που ανήκουν σε διαφορετικούς μηχανισμούς. Τέλος, το όριο ανάμεσα στους πόλους κυρίαρχου - κυριαρχουμένου είναι συχνά πιο δύσκολο να χαραχθεί στο συμβολικό παρά στο πολιτικό πεδίο. Κι αυτό αποτελεί το έπαθλο μιάς μάχης σχετικά με αυτόν τον όρισμό του πεδίου και τον έλεγχο του δικαιώματος εισόδου.

Τό πεδίο της πολιτικής ιδεολογίας όφείλει την ιδιαίτερη δομή του στην άνιση κατανομή του ιδιόμορφου κεφαλαίου ανάμεσα στους διάφορους όμιλητές/παραγωγούς του πολιτικού λόγου. Κεφάλαιο που είναι ταυτόχρονα ό επιδιωκόμενος στόχος του ανταγωνισμού μέσα στο πεδίο και τό απαιτούμενο προσόν για τή συμμετοχή στον άγώνα. Τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε άγωνιζόμενου και οι χρησιμοποιούμενες στρατηγικές έξαρτώνται από τίς κατεχόμενες δομικές θέσεις.

Έτσι, οι όμιλητές που κατέχουν διαμετρικά αντίθετες θέσεις, από τή μιά πλευρά οι κάτοχοι του κυρίαρχου λόγου σε μιά δεδομένη χρονική στιγμή (οί πολιτικοί που τούς άφαιρέθηκε ή άσκηση της έξουσίας σε χρόνο t_1 ή ή δικτατορία σε χρόνο t_2), και από τήν άλλη πλευρά οι όμιλητές που πιο πρόσφατα μπηχαν στον ανταγωνισμό (ή δικτατορία σε χρόνο t_1 ή ή δημοκρατική αντίσταση σε χρόνο t_2) χρησιμοποιούν τά επιβαλλόμενα όπλα από τή λογική του πεδίου: από τή μιά πλευρά (σε χρόνο t_2) ό κυρίαρχος λόγος: τό *salus patriae suprema lex esto*, ό έθνικισμός, ό αντικομμουνισμός, ό έλληνοχριστιανικός πολιτισμός. Άπό τήν άλλη, ό ανταγωνιστικός λόγος: ή υπεράσπιση της έλευθερίας και της δημοκρατίας. Τό ιδεολογικό πεδίο άφήνει νά φανεί ή διαίρεση του κοινωνικού σχηματισμού και ή άρχή κάθε ίσοδυναμίας: ή ταύτιση του κυρίαρχου λόγου με τή χρήση της φυσικής βίας. Πράγματι, ό Παπαδόπουλος όμιλει ως κυρίαρχος, έκμεταλλεόμενος τήν όμολογία ανάμεσα σε ένα πεδίο όπου είναι έξ όρισμού κυρίαρχος (τό πεδίο του συσχετισμού δυνάμεων ως κάτοχος της πολιτικής έξουσίας) και σε ένα (συμβολικό) πεδίο όπου δέν είναι παρά ύποψήφιος. Ό πολιτικός λόγος της στρατιωτικής δικτατορίας εμφανίζεται σε χρόνο t_1 σαν παραγωγή ενός ύποψήφιου (όταν προσπαθεί νά επιβάλλει μιά νέα νομιμότητα ενάντια στην παλιά). Και σε χρόνο t_2 ως παραγωγή ενός κυρίαρχου (όταν άμύνεται ενάντια στην αντίσταση στο καθεστώ). Οί θέσεις στη δομή της κατανομής του συμβολικού κεφαλαίου γίνονται αντιληπτές μέσα από τίς χρησιμοποιούμενες στρατηγικές των ανταγωνιστών: στρατηγικές συντήρησης με στόχο τή διατήρηση του συσσωρευμένου κεφαλαίου (νομιμότητα της από τήν πολιτική τάξη κατεχόμενης έξουσίας) ενάντια στις στρατηγικές προσβολής της ύπάρχουσας τάξης των πραγμάτων από μέρους των νεοφερμένων (των στρατιωτικών). Κατά τόν ίδιο τρόπο, στρατηγικές συντήρησης με στόχο τή νομιμοποίηση της κατεχόμενης (με τήν καταπίεση) από τή δικτατορία πολιτικής έξουσίας ενάντια στις στρατηγικές αντίστασης. Οί αντιτιθέμενοι προσπαθούν πάντοτε νά ύποβιβάσουν τό κύρος των κατόχων του πιο σημαντικού κεφαλαίου θέτοντας σε άμφισβήτηση τήν ικανότητά τους νά άσκήσουν τήν έξουσία. Οί νεοφερμένοι επανεισάγουν στο πεδίο

τήν ήθική άκεραιότητα. Έμφανίζονται ως επαναστάτες (έπιμονή στη χρήση του όρου «Έπανάσταση της 21ης Άπριλίου») όταν θέλουν νά προσβάλλουν τό συμβόλαιο έξουσιοδότησης που δόθηκε στους πολιτικούς από τό λαό με τίς εκλογές. Ό ίδιος «λαός» θά άποτελέσει τή βάση νομιμοποίησης της στρατιωτικής έξουσίας. (Βλέπε και τή θεομοποιημένη μορφή των δύο δημοψηφισμάτων σαν ύποκατάστατο των εκλογών).

Κάθε νεοφερμένος στο πεδίο χρησιμοποιεί τή στρατηγική της καινοτομίας. Η εμφάνιση μιάς νέας ιδεολογίας (ή παρουσιαζόμενης σαν τέτοιας) παρατηρείται σε όλα τά πεδία. Ό κοινωνικός όρισμός τελειώνει προοδευτικά νά τροποποιηθεί με τήν εισαγωγή νέων θεμάτων (ή με τή νέα χρησιμοποίηση παλαιών θεμάτων), όπως εκσυγχρονισμός, έθνική σωτηρία, συμφέρον της πατρίδας, κ.λπ. Οί ανταγωνιστές προτείνουν άπέναντι στον κυρίαρχο όρισμό της πολιτικής ένα νέο όρισμό, που παίρνει ακριβώς τή μορφή μιάς άρνησης του πολιτικού: «Δέν κάνω πολιτική· δέν αγαπώ τήν πολιτικήν. Υπερασπίζω τήν κοινωνίαν και τά μέλη της» (B 107) λέει ό Παπαδόπουλος. «Η άκόμη «ή πολιτική είναι πολυτέλεια δι' ήμās αυτήν τήν στιγμήν» (B 77). Η άμφισβήτηση των παλαιών τρόπων εκτίμησης και συμβολικής παραγωγής εμφανίζει τίς μέχρι τώρα χρησιμοποιούμενες μεθόδους σαν ξεπερασμένες και μη ανταποκρινόμενες στην άνάγκη «εκσυγχρονισμού» της χώρας. «Δέν δυνάμεθα νά κάμωμεν Έπανάστασιν με Κοινοβούλιον. Καί χωρίς Έπανάστασιν δέν δυνάμεθα νά πραγματοποιήσωμεν τό άλμα που θά μās έξάγη από τήν ύπανάπτυσιν» (ΣΤ 19). Οί χρησιμοποιούμενες από τόν άρχηγό της δικτατορίας στρατηγικές όφείλουν αντικειμενικά νά υπερπηδήσουν αντίστώσεις τόσο στο έσωτερικό, όσο και στο έξωτερικό του πεδίου. Στο έσωτερικό, μιά άγρια αντίδραση των πολιτικών που έχασαν τήν έξουσία στο έξωτερικό, ή αντίσταση του κοινωνικού όρισμού της νόμιμης άσκησης της πολιτικής έξουσίας, της οποίας οι κάτοχοι όφείλουν, σύμφωνα με τόν φιλελεύθερο δημοκρατικό κανόνα, νά έχουν εκλεγεί από τό λαό.

Η έπιτυχία στον άγώνα έξαρτάται από τή συλλογική πίστη (σαν συλλογική παραγωγή)· τά συμβολικά συμφέροντα δέν έξυπηρετούνται παρά μόνο αν άποκρυθούν σαν τέτοια. Ό Παπαδόπουλος είναι ύποχρεωμένος νά άναφερθεί σε αιώνιες και μεταφυσικές άξίες που δέν επιδέχονται λογική άπόδειξη. Η διαφήμιση των ήθικών άξιών δέν είναι παρά μορφή αυτοδιαφήμισης. Τά «έλληνοχριστιανικά ιδανικά», που εμφανίζονται σαν άνεξάρτητα από τόν ιδεολόγο, δέν εκφράζουν παρά τή θέση του παραγωγού του λόγου στη δομή του ανταγωνιστικού πεδίου. Ομοίως, ή άπότιση φόρου τιμής στους «άρχαιους ήμών προγόνους» δέν είναι παρά μιά άλλη μορφή αυτοεπαίνου. Ό διαφημιστής κρατά για λογαριασμό του ένα μέρος του συμβολικού κεφαλαίου που κατέχουν οι διαφημιζόμενοι πρόγονοι, στους όποιους ό Παπαδόπουλος άποδίδει τά κύρια χαρακτηριστικά της δικής του κοινωνικής ταυτότητας. Τό περιεχόμενο των ιδανικών δέν γίνεται ποτέ συγκεκριμένο: ό πολιτικός λόγος δέν μπορεί νά λειτουργήσει πρακτικά, μετατρέποντας τό θαυμαζόμενο αντικείμενο σε ιερό, παρά άποφεύγοντας τήν αντικειμενικοποιητική άκριβεία και άνάλυση.

Οι στόχοι του ανταγωνισμού είναι αγαθό σπάνιο: ή αναγνώριση της συμβολικής εξουσίας. Ο άμεσος στόχος από τη χρησιμοποίηση των ιδεολογικών αγαθών είναι να αναγνωρισθεί ο όμιλητής ως νόμιμος κάτοχος του μονοπώλιου παραγωγής του όρθου λόγου. Επιδιώκεται, κατά συνέπεια, η απόκτηση της εξουσίας επιρροής. Αυτή η κατάκτηση της συμβολικής εξουσίας είναι αναγκαία για την επίτευξη του βασικού στόχου: τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Στο εσωτερικό του ιδεολογικού πεδίου οι δρώντες κινούνται μέσα στα πλαίσια άμεσων ή έμμεσων καταναγκασμών, επιβαλλομένων σχεδόν πάντοτε από την άρχουσα ιδεολογία. Τό παιχνίδι των νεοφερμένων συνίσταται στη σήξη με μερικές από τις ισχύουσες συμφωνίες, αλλά μέσα στα όρια του καθώς πρέπει, πράγμα που απαγορεύει την άμφισβήτηση των κανόνων του παιχνιδιού ή και του ίδιου του παιχνιδιού. Στο πεδίο του συσχετισμού δυνάμεων, οι πολιτικοί εκπρόσωποι της άρχουσας τάξης, προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν την κρίση ήγemonίας που εμφανίστηκε με όξυνση με τα γεγονότα του Ιουλίου 1965, υπάκουαν στην αναγκαιότητα της τήρησης των δημοκρατικών (όπως υπαγορεύονταν από τη συνταγματική νομιμότητα) προσημάτων. Η δικτατορία δεν ήταν δυνατό να συμμορφωθεί με αυτό τον κανόνα. Πάντως, οι κανόνες του παιχνιδιού δεν άμφισβητήθηκαν. Έτσι εξασφαλίζεται πάντα ή αλλαγή μέσα στη συντήρηση.

Κατά τον ίδιο τρόπο, μετά την εκθρόνιση του Παπαδόπουλου από τον Ιωαννίδη, μία νέα νομιμότητα προσπαθεί να επιβληθεί υποβιάζοντας τους παπαδοπουλικούς σε «προδότες των ιδανικών της Επανάστασης». Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, δηλώνεται πίστη στις ίδιες αξίες. Απλώς, οι πρώην κυρίαρχοι καταδικάζονται σαν άνίκανοι να πετύχουν τους στόχους που θεωρούνται οι πιο αξιόλογοι: γίνεται πάλι επίκληση στη σωτηρία της πατρίδας έστω και αν ο αντικομμουνισμός εμφανίζεται με ηπιότερες μορφές. Οι επίσημες αξίες του πεδίου παραμένουν σεβαστές, εφόσον στο όνομά τους άσκειται η εξουσία των αρχόντων.

Βλέπουμε λοιπόν ότι, σύμφωνα με μία γενική ιδιότητα του πεδίου, ο συναγωνισμός για την επίτευξη κάποιου ιδιαίτερου στόχου αποκρύπτει την αντικειμενική συγκατάθεση πάνω στις γενικές αρχές του παιχνιδιού. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους στρατιωτικούς και τους πολιτικούς αποκλείει κάθε επαναστατική ενέργεια. Η διαρκής μάχη ανάμεσα στα τμήματα της άρχουσας τάξης δεν άπειλεί ποτέ πραγματικά την ταξική της κυριαρχία. Ο άγώνας για τό μονοπώλιο της νομιμότητας συντελεί στην ενίσχυση της νομιμότητας στο όνομα της οποίας άσκειται, αποκλείοντας έτσι την αντικειμενική κατανόηση της κοινωνικής διαμάχης.

4. Αντί επιλόγου: ή αποτελεσματικότητα του λόγου

Έάν ή ιδεολογία άποτελεί ύλική δύναμη που καθορίζει τις κοινωνικές πρακτικές, πρέπει, τελειώνοντας, να προσπαθήσω να δώσω κάποια στοιχεία άπάντησης στο σχετικό με την αποτελεσματικότητα του ιδεο-

λογικού λόγου έρώτημα. Μία παρόμοια έρευνα (που δεν θα γίνει βέβαια εδώ) άπαιτεί ιδιαίτερες προφυλάξεις στη διατύπωση των υποθέσεων. Η άπόσταση που μάς χωρίζει δεν είναι άρκετή για να δούμε τις συνέπειες της ιδεολογικής διάδοσης. Είναι σίγουρο ότι ή έλληνική στρατιωτική δικτατορία δεν μπόρεσε ποτέ να άποκτήσει σημαντική κοινωνική βάση. Σε ποίο ποσοστό όμως αυτή ή άποτυχία όφείλεται στην άναμφισβήτητη άδυναμία της ιδεολογικής κάλυψης;

Άπό την άλλη πλευρά, ή ιδιαίτερη δομή του μελετώμενου ιδεολογικού πεδίου μάς επιτρέπει να προβάλλουμε όρισμένες υποθέσεις σχετικά με τη μη αποτελεσματικότητα του λόγου του Παπαδόπουλου. Η ιδεολογική λειτουργία του λόγου δεν μπορεί να πετύχει τό σκοπό της παρά με την προϋπόθεση της αθέτητας και της σχετικής άυτονομίας του όμιλητή. Είναι φανερό ότι οι δύο αυτοί κοινωνικοί όροι δεν τηρούνται στην περίπτωση του Παπαδόπουλου. Οι συνταγματάρχες δεν κερδίζουν ποτέ την αναγνώριση της νομιμότητας της εξουσίας που άσκοούν. Αυτή ή έλλειψη νομιμότητας ύπονομεύει τον κατεστημένο συσχετισμό δυνάμεων. Η άδυναμία έπιβολής δεν επιτρέπει στους κυρίαρχους να αποκρύψουν τη γυμνή πραγματικότητα της κυριαρχίας τους. Τά τάνκς και τά στραπέδα συγκεντρώσεως ύπενθυμίζουν πάντοτε τις φυσιικές ποινές που είναι σε θέση να επιβάλλει τό καθεστώς, αλλά οι μάζες δεν μπορούν ποτέ να αναγνωρίσουν τη νομιμότητα της καταπίεσης. Ο Παπαδόπουλος, ως κάτοχος του ρόλου άσκησης συμβολικής βίας, στερείται κάθε προηγούμενης και μόνιμης αθεντίας. Κατά συνέπεια, ό παραγωγός του λόγου είναι ύποχρωμένος να μάχεται συνεχώς για να κατακτήσει την κοινωνική αναγνώριση. Φαίνεται έξίσου προφανές ότι ή προπαγανδιστική λειτουργία του λόγου συναντά ένα δεύτερο έμπόδιο, όχι λιγότερο σημαντικό: ό παραγωγός του λόγου στο ιδεολογικό πεδίο και ό κάτοχος της πολιτικής εξουσίας στο πεδίο συσχετισμού δυνάμεων είναι τό ίδιο πρόσωπο. Έτσι, όποιαδήποτε άυτονομία γίνεται άδιανόητη. Η άυτοδιαφήμιση σπάνια είναι άποτελεσματική. Ο άμεσα ενδιαφερόμενος, ό Παπαδόπουλος, είναι πολύ άσχημα τοποθετημένος για να έμφανιστεί σαν άμέτοχος προσωπικού συμφέροντος. Η έπιτυχία των στρατηγικών που χρησιμοποιούνται για την άποφυγή των ποινών που επιβάλλονται σαν συνέπεια της άυτοδιαφήμισης είναι άναγκαστικά πολύ περιορισμένη, δεδομένου μάλιστα ότι κανένας προπαγανδιστικός μηχανισμός, φαινομενικά ανεξάρτητος από τους όμιλητές, δεν ύπάρχει στο έσωτερικό του πεδίου.

Οι γραμμές που προηγήθηκαν πρέπει να θεωρηθούν άπόπειρα προσφοράς ενός έναλλακτικού λόγου ενάντια στη λαϊκή ιστορία της «όμάδας των συνωμοτών - άπατεώνων της 21ης Άπριλίου», που σαν τέτοιοι βέβαια δεν θα μπόρουσαν ποτέ να έχουν «ιδεολογία»...

11. P. Bourdieu, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No 5-6, Νοέμβριος 1975, σελ. 154. Πάνω στο πρόβλημα του λόγου σαν ύλικό ύποκατάστατο της σκέψης, βλ. M. Foucault, *L'archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, σελ. 130 έπ.

Γιά τήν αὐτονομία τοῦ γυναικείου κινήματος

τῆς Δανάης Χατζόγλου

Ἐκείνο πού μου δημιούργησε τίς περισσότερες δυσκολίες στό κείμενο καί φυσικά στήν ἀπάντηση πού ἐπιχειρῶ, εἶναι ἡ ἀντιφατικότητα καί ἡ ἀσάφεια καθώς καί ἡ χρήση ὀνομάτων πού στό συνολικό τους ἔργο ἐκφράζουν τήν ἀντίθετη ἀποψη ἀπό τήν ἀποψη τοῦ κειμένου τῆς Χρ. Μιχαλακοπούλου· ἀλλά καί ἡ ἐκλεκτική παράθεση ἀποσπασμάτων τους, πού ἐπιλέγονται ἔτσι ὥστε νά δικαιώσουν μέ τρόπο εὐφάνταστο τήν ὅποια ἀποψη τοῦ κειμένου πού διαβάσαμε στόν *Πολίτη*. Ἀπό τήν Σιμόν ντέ Μποδουάρ τοῦ *Δεύτερου φύλου* στήν Κάρολιν Μπέρντ, ἀπό τήν Ἄλεξάντρα Κολλοντάι στή Σίλα Ρόουμποθαμ κ.τ.λ. Γιά νά γίνω πιο σαφῆς θά ἀναφερθῶ σέ δύο μόνο ἀπό τίς παραπάνω συγγραφεῖς:

Ἡ περίπτωση τῆς Ἄλεξάντρα Κολλοντάι εἶναι μάλλον γνωστή τουλάχιστον στό χώρο τῆς ἀριστερᾶς πού παρουσιάζει μιὰ ἰδιαίτερη εὐαισθησία στά προβλήματα τῆς λογοκρισίας καί αὐτολογοκρισίας. Ἄν ἀναλογιστοῦμε τήν περίοδο στήν ὅποια ἔζησε καί ἔγραψε ἡ Κολλοντάι φτάνει ἴσως μόνο ἡ παράγραφος πού παραθέτω, ἀπό τήν ἴδια πηγή μέ τήν Χρ. Μιχαλακοπούλου,¹ γιά νά συνειδητοποιήσουμε τί ἀκριβῶς ἐπιχείρησε νά ἐκφράσει: «...Οἱ σύντροφοί μου στό κόμμα μέ κατηγοροῦσαν καθώς καί τίς ἄλλες συντρόφισσες πού συμμερίζονταν τήν ἀποψή μου, ὅτι ἤμασταν φεμινίστριες κι ὅτι δίναμε ὑπερβολική σημασία σέ ζητήματα πού ἀφοροῦσαν μόνο τίς γυναῖκες...».

² Ἄλλωστε στό προλογικό της κείμενο ἡ Ἐφη Ἀβδελά γράφει:

«...Συγκρίνοντας τό πρωτότυπο μέ τό δημοσιευμένο κείμενο, παρατηρεῖ κανεῖς πῶς ἡ Κολλοντάι αὐτολογοκρίθηκε κύρια στά θέματα πού ἀποτελοῦσαν τό κέντρο τῆς δραστηριότητάς της: στίς ιδέες της γιά τή σεξουαλική χειραφέτηση τῆς γυναίκας καί στό ρόλο της μέσα στήν Ἐργατική Ἀντιπολίτευση...».

Ὅσο γιά τή Σίλα Ρόουμποθαμ, στήν ὅποια ἀναφέρεται ἐπανελημμένα ἡ Χρ. Μιχαλακοπούλου καί ἡ ὅποια γνωρίζω ὅτι ἐκφράζει μέ τά κείμενα ἀλλά καί μέ τήν ὀργανωμένη δράση της τήν ἀντίθετη ἀκριβῶς ἀποψη, πιστεύω ὅτι ἡ παράθεση μόνο μιᾶς – ἔστω καί κάπως μεγάλης – παραγράφου φτάνει καί δέν χρειάζεται παραπέρα σχολιασμό:

«...Τό πολιτικό ξύπνημα τῶν γυναικῶν πρέπει νά εἶναι ξεχωριστό ἀπό τοὺς ἄντρες καί ταυτόχρονα συνδεδεμένο μ' αὐτούς. Ἀλλά ἡ συνείδησή μας τῆς ξεχωριστότητας δέν μπορεῖ νά προέρχεται μονάχα ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο τῆς δουλειᾶς ἢ τίς ἐξωτερικές συναντήσεις τῆς ζωῆς. Ἡ γυναικεία ἐπαναστατική συνείδηση βγαίνει μέσα ἀπό τό σκοτάδι τῆς ξεχασμένης παιδικῆς μας ἡλικίας. Μονάχα ἐδῶ γίνεται πραγματικά ξεκάθαρος ὁ βαθμός τῆς ἀποικιοκράτησής μας. Σκεφτεῖτε γιά παράδειγμα πῶς ἀκόμα καί τήν ψυχολογία καί τή φυσιολογία μας τήν μαθαίνουμε ἀπό τοὺς καταπιεστές μας. Ἀντικαθιστοῦμε τή δικιά μας ἐμπειρία τῶν γεννητικῶν μας ὀργάνων, τῆς περιόδου μας, τῶν ὀργανῶν μας, τῆς ἐμμηνοπαυσῆς μας, μέ μιὰ ἐμπειρία πού καθορίζεται ἀπό τοὺς ἄντρες. Ἐρμηνεύουμε διαρκῶς τήν δικιά μας ἄμεση καί κομματιασμένη αἰσθησιολογία αὐτῶν πού νιώθουμε μέσα σ' ἓνα πλαίσιο πού ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπό τοὺς ἄντρες. Οἱ ἰδιαίτερες αἰσθήσεις τῶν γυναικῶν ἀποκτοῦν τόν χαρακτηρισμό τοῦ ιδιόρρυθμου... Ἡ θέση μας στοὺς προγραμματισμούς βρῖσκεται κάπου ἀνάμεσα στήν «Νεολαία» καί στά «Υπόλοιπα». Συγκρίνουμε τόν ἑαυτό μας μέσα στόν πολιτισμό τῶν ἀντρῶν σάν «ἐπ' εὐκαιρία» καί στήν περιφέρεια. Σύμφωνα μέ ὅλους αὐτούς τοὺς συλλογισμούς στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχουμε μέσα σ' αὐτό τόν πολιτισμό. Αὐτό μᾶς προβληματίζει καί σημαίνει ὅτι εἶναι πιο δύσκολο γιά μᾶς ν' ἀρχίσουμε νά νιώθουμε τή

¹ Ἐνα σημείωμα -ἀπάντηση στό κείμενο τῆς Χριστίνας Μιχαλακοπούλου-Βέικον μέ τίτλο: «Ἡ αὐτονομία τοῦ γυναικείου κινήματος: Ἐνα σχῆμα παραπλανητικό», Ὁ Πολίτης, τεύχος 29, Ὀκτώβριος 1979.

δικιά μας οντότητα σάν ξεχωριστή ομάδα. Αυτό τό γεγονός προσθέτει στην γυναικεία συνείδηση ένα ακαθόριστο καί διασπαστικό συναίσθημα. Για τό δικό τους τό θετικό έμεις είμαστε τό αρνητικό. Καταπιεζόμαστε από μιά συντριπτική αίσθηση ότι δέν υπάρχουνε... Όστόσο, για τίς γυναίκες τό πρόβλημα είναι ιδιαίτερα έσωτερικοποιημένο. Αυτό είναι ένμέρει ζήτημα τής ιστορίας. Δέν έχουμε κάποια έποχή ή κάποιο χώρο μέσα στό παρελθόν πού νά μπορούμε νά στραφοῦμε. Τό κίνημα πού έχουμε δημιουργήσει για ν' άπελευθερωθούν ΟΛΕΣ οί γυναίκες είναι ασύγκριτα πιά αδύναμο από τό εργατικό κίνημα: ιστορικά έχουμε αποζητήσει τήν «άντρική αδελφότητα»· είμαστε ακόμα «οί συνάδελφοί σας». Δέν έχουμε βγάλει στην επιφάνεια αυτά πού μοιραζόμαστε μεταξύ μας καί αυτά πού είναι ιδιόζοντα για μās».³

1. Θά ξεκινήσω μέ μερικές παρατηρήσεις πού είναι ίσως δευτερεύουσες αλλά όχι άσημαντες καί πού προσωπικά μου είναι ιδιαίτερα ένοχλητικές.

Γράφει ή Χρ. Μιχαλακοπούλου: «... Οί γυναίκες είναι τό ένα από τά δύο ανθρώπινα είδη πού συνδέονται - καί δέν χωρίζονται - μεταξύ τους...»

Καί παρακάτω: «... Τό γυναικείο κίνημα προσανατολίζεται πρὸς ένα κόσμο "άνδρόγυνο", όπου οί ταξινομήσεις θά άφορούν μόνο τή δράση, τίς ικανότητες καί τά ενδιαφέροντα τών ανθρώπων κι όχι τό φύλο τους...» (Οί ύπογραμμίσεις δικές μου).

Είναι γεγονός ότι οί γυναίκες δέν μπορούν νά 'ναι τό ένα από τά «δύο ανθρώπινα είδη», γιατί είναι μάλλον βέβαιο ότι υπάρχει ένα ανθρώπινο είδος, πού περιλαμβάνει τόν άντρα καί τή γυναίκα-άνθρωπο. Είμαι ώστόσο σίγουρη ότι ή Χρ. Μιχαλακοπούλου έκανε τό λάθος καί από άπροσεξία κ.τ.λ.,

άλλά αν ήταν μόνο αυτό δέ θά επέμενα. Νομίζω δηλαδή, ότι ή άποψη πού προσπάθησε νά εκφράσει είναι εκείνη ακριβώς πού τής δημιούργησε καί τέτοιου είδους προβλήματα. Ένώ τό θέμα τής είναι τό «γυναικείο ζήτημα», ένα έρώτημα διαπερνάει τό κείμενό τής: καί οί άντρες; Όπου υπάρχει ή «γυναίκα» πρέπει νά υπάρχει κι ένας «άντρας». Έτσι, όπου υπάρχει γυναικείο κίνημα πρέπει νά υπάρχει καί κάτι άλλο: ή ένταξη του σ' ένα «συγκεκριμένο πολιτικό χώρο».

Άντρας-γυναίκα, δύο αντίθετα πού έλκονται, όπως μαθαίνουν τά έλληνόπουλα στους διαδρόμους του δημοτικού σχολείου. Άντρας-γυναίκα, συναγωνιστές, πού χέρι μέ χέρι παλεύουν για ν' αλλάξουν τήν κοινωνία, μās προτείνει ή Χρ. Μιχαλακοπούλου.

Ποιά γυναίκα; ρωτούν οί φεμινίστριες.

- Αυτή πού συμμετέχει κάτω από τά όρια άσφαλείας στά πολιτικά κόμματα;

- Αυτή πού κρατά ζεστό τό κρεβάτι του σπιτιού για τόν αγωνιστή πού θά γυρίσει, όταν κι όπως γυρίσει;

- Αυτή πού θά ψηφίσει, τελικά, ότι κι «Εκείνος»;

- Αυτή πού είναι πάντα «κάτι» κάποιου άλλου: μάνα, αδελφή, σύζυγος σ' όλες τίς τάξεις καί στρώματα;

Ό φεμινιστικός αυτός προβληματισμός δέ φαίνεται νά τήν άγγίζει. Αντίθετα εκείνο πού δραματίζεται είναι τό «Αὔριο», μέ μιά κοινωνική άλλαγή όπου όλα θά πάρουν τό σωστό δρόμο. Ουτοπικός ιδεαλισμός στό όνομα ενός δογματισμού στον οποίο όλοι πληρώσαμε πολλά, έμεις οί γυναίκες όμως κάτι παραπάνω.

Η άποψη είναι γνωστή μόνο πού έχει «έκσυγχρονιστεί». Από τήν κατάργηση τής ιδιοκτησίας, πού θά τά έλυνε όλα, πήγαμε στην κοινωνικοποίηση τών μέσων παραγωγής, πού θά έφερεν τίς άλλαγές στό έποικοδόμημα. Στην περίοδο

έκείνη δέ δεχόμαστε ούτε τήν ύπαρξη γυναικείου κινήματος. Σήμερα, τήν ύπαρξη του γυναικείου κινήματος δέν μπορούμε νά τήν άρνηθοῦμε αλλά «καθοδηγημένου» ή «χειραγωγημένου» ή μέ στόχο του «τίς έλληνίδες σοσιαλίστριες» κ.τ.λ.

Άλλά έτσι μπαίνουμε στό ούσιαστικό πρόβλημα του κειμένου πού είναι ή άυτονομία του γυναικείου κινήματος καί αυτό θά τό έξετάσουμε τελευταίο.

Κι ό «άνδρόγυνος κόσμος»;

Μου κάνει κατάπληξη ή βεβαιότητα τής Χρ. Μιχαλακοπούλου: «τό γυναικείο κίνημα προσανατολίζεται πρὸς ένα κόσμο "άνδρόγυνο"». Κι ή έρώτησή μου είναι πραγματική: πού τό άκουσε ή τό διάβασε; Έκτός κι αν κάποιες δικές τής σκέψεις κι ίσως από τή θέση πού φέρνει πάντα προβλήματα, ότι δηλαδή καί ή ίδια είναι γυναίκα, τής έδωσαν αυτή τήν κατεύθυνση πού μετατράπηκε σε βεβαιότητα. Η γνώμη μου είναι ότι για νά μιλάς καί προπαντός νά γράφεις για τό γυναικείο κίνημα δέ φτάνει καθόλου νά 'σαι μόνο γυναίκα.

1. Άλεξάντρα Κολλοντάι, «Αυτοβιογραφία», μετ. Έφη Άβδελά, Σκούπα, τεύχος 1, Γενάρης 1979, σ. 22.

2. Άλεξάντρα Κολλοντάι, «Αυτοβιογραφία», μετ. Έφη Άβδελά, Σκούπα, τεύχος 1, Γενάρης 1979, σ. 17.

3. Σίλα Ρόουμποθαμ, «Η συνείδηση τής γυναίκας μέσα στον άντρικό κόσμο», μετ. Κάτια Λεμπέση, Κύτταρο, 1974, σελ. 67-68.

Προσωπικά για «άντρώγυνο κόσμο» διάβασα μόνο σέ διβλία περίπου επιστημονικής φαντασίας και τελευταία – πράγμα καθόλου περιέργο – τό άκουσα σέ κάτι όμιλίες άντρών πού κινούνται σέ χριστιανοθηροσκευτικούς χώρους. Άπό όσο λοιπόν γνωρίζω, ό «άντρώγυνος κόσμος» είναι έξω από τούς προβληματισμούς του νεοφεμινιστικού τουλάχιστον κινήματος. Άντίθετα, όλόκληρο τό κίνημα στρέφεται ιδιαίτερα στήν άναζήτηση τής γυναικείας κοινωνικής συνείδησης μέσα στόν καπιταλιστικό και άντροκρατούμενο κόσμο. Άξίες και ήθική άμφισβητούνται από τίς φεμινίστριες σάν άστικές και άντροκρατικές.

Μέσα στά πλαίσια του άγώνα, πού όνομάστηκε «σεξουαλική επανάσταση τής γυναίκας», ό φεμινισμός άπορρίπτει τό μοντέλο τών σεξουαλικών και γενικότερα τών ανθρώπινων σχέσεων πού προτείνουν οί σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες και πού ούτε οί άντρες ούτε τά πολιτικά σχήματα τόλμησαν ν' άμφισβητήσουν άνοιχτά. Καί μάλιστα σέ μιά περίοδο πού και τό ίδιο τό σύστημα άρχισε μέ έλαστικότητα ν' άποδέχεται και για τίς γυναίκες ό,τι ίσχυσε για αιώνες για όλόκληρο τό άντρικό φύλο.

Μέ κίνδυνο νά είμαι ιδιαίτερα σχηματική άπαρίθμησης έλάχιστα πού όμως δείχνουν πόσο μακριά από τόν φεμινιστικό προβληματισμό είναι, και πρέπει νά είναι, ό «άντρώγυνος κόσμος».

2. Μιά ακόμα παρατήρηση πού, κατά τή γνώμη μου, είναι ιδιαίτερα σημαντική.

Γράφει ή Χρ. Μιχαλακοπούλου: «... Η γυναικεία συνειδητοποίηση είναι πρῶτ' άπ' όλα συνειδητοποίηση ενός άτόμου μέσα στό οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον πού τό καθορίζει και κάτω από τίς κοινωνικές συνθήκες πού τό διαμορφώνουν. Αυτό σημαίνει ότι τό κύριο χαρακτηριστικό κάθε γυναικείας εξέγερσης είναι καταρχήν ή καταπίεσή της ως ανθρώπινη ύπαρξη, και τό φύλο της καταντά νά είναι τό δευτερεύον στοιχείο...».

Άντίθετα, πιστεύω ότι πρόκειται για τήν άναζήτηση τής γυναικείας συνείδησης μέσα στό οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον πού τήν καθορίζει και κάτω από τίς κοινωνικές συνθήκες πού τήν διαμορφώ-

νουν και έπομένως καθορίζουν και διαμορφώνουν και τόν ρόλο πού ή γυναίκα διαδραματίζει μέσα στίς συγκεκριμένες κάθε φορά κοινωνίες. Τό φύλο στήν πορεία αυτής τής συνειδητοποίησης είναι κάθε άλλο παρά δευτερεύον στοιχείο. Αυτή ή γενική και άφηρημένη συνειδητοποίηση τής «άνθρώπινης ύπαρξης» και του «Άτόμου», μέ άλφα κεφαλαίο, όδηγεί στήν άρνηση νά άντιληφθούμε τήν ιδιαιτερότητα του γυναικείου κινήματος ή προσπαθεί νά καλύψει αυτή τήν άρνηση. Άπό τή στιγμή πού δέν κατανοούμε τήν ιδιαιτερότητα του κινήματος είναι λίγος ό δρόμος για νά φτάσουμε και στήν άρνηση τής άυτονομίας του.

Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή ή διαστρέβλωση δέν γίνεται πιά τόσο εύκολα σ' άλλους χώρους. Για παράδειγμα: δέν πιστεύω ότι ή Χρ. Μιχαλακοπούλου θά 'λεγε ποτέ ότι ό εργάτης πρέπει νά συνειδητοποιήσει τήν καταπίεσή του σάν «άνθρώπινη ύπαρξη» και ή τάξη καταντά νά είναι δευτερεύον στοιχείο! Στήν περίπτωση όμως του γυναικείου κινήματος προτείνει ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα πού μόνο σέ άδιέξοδα μπορεί νά όδηγήσει και μάλιστα στήν καλύτερη περίπτωση.

3. Άς δούμε όμως ποιά, τελικά, είναι ή άποψη πού εκφράστηκε στό τεύχος 29 του *Πολίτη* και πού όδηγεί, άν και τό ίδιο τό κείμενο δέ βοηθάει και πολύ σ' αυτό.

Γράφει ή Χρ. Μιχαλακοπούλου: «... Η ιδέα τής άυτονομίας του γυναικείου κινήματος παρουσιάζεται – στή σημερινή φάση – ως επίπλευση κατάσκηνή πού μας έμποδίζει νά τό καταλάβουμε και νά τό περιγράψουμε ιστορικά καθώς επίσης και νά τό κατανοήσουμε ως μέρος του όλου κοινωνικού γίγνεσθαι στήν εξέλιξή του...». Η αντίθετη άποψη, πού εκφράστηκε κυρίως μετά τό 1968 από τό νεοφεμινιστικό κίνημα και πού θά επιχειρήσω νά δώσω χρησιμοποιώντας, όσο γίνεται, τά εκφραστικά μέσα τής Χρ. Μιχαλακοπούλου, λείπει από τό κείμενό της, ενώ καλούμαστε νά τήν κρίνουμε και μάλιστα σάν «παραπλανητική».

Λέει λοιπόν ή αντίθετη άποψη: «Η μή κατανόηση από τή μεριά τών προοδευτικών κομμάτων και γενικά από τήν μεριά του προοδευ-

τικού λαϊκού κινήματος τής σημασίας του γυναικείου κινήματος, σάν ένα άυτόνομο κοινωνικό κίνημα, δέ μας επέτρεψε νά τό καταλάβουμε και νά τό περιγράψουμε ιστορικά καθώς και νά τό κατανοήσουμε σάν άναπόσπαστο μέρος του όλου κοινωνικού γίγνεσθαι στήν εξέλιξή του».

Έτσι, άρχίζει νά διαφαίνεται ότι ή διαφορά δέν βρίσκεται μόνο στό άν τό γυναικείο κίνημα πρέπει ή δέν πρέπει νά 'ναι άυτόνομο, αλλά και στό πώς άντιλαμβανόμαστε ένα κοινωνικό κίνημα, πόσο χωράει στήν πολιτική, κοινωνική κ.τ.λ. άνάλυσή μας· τελικά στήν ιδεολογία μας.

Η άποψη τής Χρ. Μιχαλακοπούλου βασίζεται στό γεγονός ότι όλα πρέπει νά συγκλίνουν προς τήν άλλαγή (πώς; μέ ποιά κατεύθυνση;) του κοινωνικού-οικονομικού συστήματος μέσα στό όποίο ζούμε κι όλα τ' άλλα είναι δευτερεύοντα. Τό γυναικείο κίνημα είναι έπομένως ένα σοβαρό κοινωνικό φαινόμενο (κίνημα), αλλά... δευτερεύον. Μπορεί νά λειτουργήσει θετικά μόνο όταν καθοδηγείται από ένα κόμμα, πού θά αναλάβει τή σύνδεσή του μέ τό γενικό προοδευτικό λαϊκό κίνημα.

Βέβαια στό κείμενο τής Χρ. Μιχαλακοπούλου δέν αναφέρεται πουθενά ή λέξη «καθοδήγηση» ή λέξη «κόμμα» κ.τ.λ. Τό ερώτημα όμως γεννιέται και μάς ύποβάλλεται. Γιατί άν δέν βλέπουμε ένα άυτόνομο γυναικείο κίνημα και παράλληλα δεχόμαστε ότι ύπάρχει και γεννιέται μέσα από τίς αντιφάσεις του σύγχρονου καπιταλισμού, τί προτείνουμε; Άσφαλώς τήν καθοδήγησή του από «κάποιον», πού στό κείμενο δέν κατονομάζεται μέ σαφήνεια αλλά περιγράφεται μέ τόν εξής τρόπο: «... οί στόχοι του γυναικείου κινήματος δέν μπορούν παρά νά εντάσσονται στά πλαίσια ενός συγκεκριμένου πολιτικού χώρου κριτικού και προοδευτικού...», αλλά και άναιρείται στήν ίδια παράγραφο όταν λέει: «... τό γυναικείο κίνημα είναι λειτουργικός τρόπος διαμαρτυρίας ενάντια στά δοσμένα πολιτικά σχήματα, οργανικά δεμένος μέ κάθε άλλη μορφή κριτικής και διαμαρτυρίας και καθόλου άυτόνομα και ώφελμιστικά ιδιοτελής ...» (Οί ύπογραμμίσεις δικές μου).

Δηλαδή, τό γυναικείο κίνημα

«μπορεί» να είναι ένας «λειτουργικός τρόπος διαμαρτυρίας» και μάλιστα «οργανικά δεμένος με κάθε άλλη μορφή κριτικής» από την οποία μάλιστα δεν πρέπει να «αυτονομηθεί ωφελμιστικά». Τό ξρώτημα είναι βέβαια ποιά είναι αυτή ή «άλλη μορφή κριτικής». Κι ακόμα ποιά είναι τα «δοσμένα πολιτικά σχήματα» προς τα οποία τό γυναικείο κίνημα άσκει τήν κριτική του. Υπονοείται ότι όλα τά πολιτικά σχήματα στή σημερινή φάση δεν είναι ούτε «κριτικά» ούτε «προοδευτικά» κι επομένως δεν έχει και τό γυναικείο κίνημα παρά να περιμένει τήν εμφάνιση ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ για να ένταχθεί στά «πλαίσια» του;

Τά ερωτήματα γεννιούνται περισσότερο από τήν ασάφεια με τήν οποία είναι διατυπωμένη ή θέση τής Χρ. Μιχαλακοπούλου γι' αυτό και δε θά επιμείνω στήν έρμηνεία πού προσωπικά δίνω στό κείμενό τής.

Σ' εκείνο όμως πού θά επιμείνω είναι στό τί είδους κριτική και διαμαρτυρία άσκει τό γυναικείο κίνημα, καθώς και στήν.. πρόκληση των λέξεων «ωφελμιστικά ιδιοτελής» γυναικείο κίνημα.

Τό γυναικείο κίνημα είναι ένα κοινωνικό κίνημα και όπωσδήποτε είναι ένα κίνημα διαμαρτυρίας, αλλά όχι άπέναντι σ' όλα τά «δοσμένα πολιτικά σχήματα», γιατί έτσι θ' άσκούσε πολιτική με τήν προοπτική πού τήν άσκούν και τά πολιτικά σχήματα.

Τό γυναικείο κίνημα είναι μιά μορφή διαμαρτυρίας για τόν συγκεκριμένο άστικό - καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης τής κοινωνίας, πού τό γεννάει. Είναι ένα κίνημα διαμαρτυρίας ενάντια στήν «ιδεολογία τής κατωτερότητας» (κι όχι μόνο τής «άνισότητας») τής γυναικας, πού διαπερνάει όλα τά επίπεδα των οργανωμένων κοινωνιών για χιλιετίες. Είναι ακόμα μιά διαμαρτυρία στήν άντροκρατία, πού προϋπάρχει βέβαια του καπιταλισμού, αλλά πού ό καπιταλισμός τήν εκφράζει με συγκεκριμένους τρόπους σ' όλα τά επίπεδα: στήν παραγωγή, τήν παιδεία, τήν επίσημη, τούς φορείς τής έξουσίας, τά πολιτικά κόμματα πού άναπτύσσονται, τήν παιδεία κ.τ.λ.

Κριτική άσκει σ' όλα τά παραπάνω - κι όχι μόνο σ' αυτά - δίνοντας όμως τή δική του όπτική

και προοπτική, τήν προοπτική τής κοινωνικής άπελευθέρωσης τής γυναίκας. Αυτή είναι ή φεμινιστική διάσταση, πού εκφράζεται διαταξικά, στίς δξυμένες άντιθέσεις πού υπάρχουν για όλους, έμεις όμως οι γυναίκες τίς βιώνουμε και από τόν «φυλετικό» διαχωρισμό, πού δρα για μās καθοριστικά και υπερχαταπιεστικά σέ σχέση με τόν άντρα.

Αυτή ή ιδιομορφία - συστατικό στοιχείο των κοινωνικών κινήματων - δε μπορεί να χαρακτηριστεί «ωφελμιστική» παρά μόνο άν πράγματι υπάρχει ό στόχος τής κατάκτησης από τίς γυναίκες των άντρικών θέσεων και τής άλλαγής των ρόλων. Αυτή ή τάση μπορεί να εκφράστηκε μέσα στο παγκόσμιο γυναικείο κίνημα, σέ καμιά περίπτωση όμως δεν τό χαρακτήρισε.

Αντίθετα, όταν - για παράδειγμα - τό γυναικείο κίνημα άσκησε έντονη κριτική στή δομή τής πατριαρχικής οικογένειας στή μονογαμία - πρώτο από όλους τούς φορείς, - δεν πρότεινε τήν άλλαγή του «άφέντη» στίς σχέσεις αυτές. Ούτε πρότεινε άπέναντι στο «ή γυναίκα να φοβάται τόν άντρα», πού κανένα δεν προκαλεί για αίφνες, τό «ό άντρας να φοβάται τή γυναίκα», πού σίγουρα προκαλεί τό σύνολο. Άπέρριψε και τίς δυό έννοιες, του «άφέντη» και του «φόβου», σάν άντροκρατικές - και φυσικά όχι μόνο αυτές - και άνοιξε τήν προοπτική για τή δημιουργία ουσιαστικών άνθρώπινων σχέσεων, ίσως για πρώτη φορά στήν ιστορία.

Τελειώνοντας, θά 'θελα να προσθέσω πώς ή άποψη πού εκφράστηκε στον Πολίτη έχει πολλές άποχρώσεις· κι εδώ θά τονίσω πώς ή συγκεκριμένη πού εξετάζουμε δεν είναι ούτε από τίς πιο δογματικές ούτε από τίς κακοπροαίρετες. Ο προβληματισμός τής είναι όπωσδήποτε και καλοπροαίρετος και γόνιμος μιά πού και ό διάλογος για τό γυναικείο ζήτημα μόλις έχει άνοιξει και προβληματίζει: τούς φορείς του γυναικείου κινήματος, τά προοδευτικά κόμματα, τή μαρξιστική σκέψη, τίς έλληνίδες φεμινίστριες. Μέσα σ' αυτό άλλωστε τό πνεύμα έχει νόημα και ή δική μου άπάντηση.

Τώρα, άν θεωρώ επικίνδυνη τήν άποψη πού ή Χρ. Μιχαλακοπούλου

εκφράζει με τό λιγότερο δυνατό δογματισμό, είναι γιατί είναι άρκετά διαδεδομένη, με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, και χαρακτηρίζει τήν πολιτική και τήν πρακτική πολλών στελεχών και φορέων του γυναικείου κινήματος στον τόπο μας. Είναι πάντα ή ίδια λογική πού καταλήγει να βλέπει τό γυναικείο κίνημα - και σ' επέκταση όποιοδήποτε κοινωνικό κίνημα - σαν ταυτόσημο μ' ένα συνδικαλιστικό κίνημα. Στο σημείο αυτό, και για να ξεκαθαρίζονται λίγο τά πράγματα, θά παραθέσω δυό φράσεις πρύ πιστεύω ότι καλύπτουν, σχεδόν, και τόν δικό μου προβληματισμό με τόν καλύτερο τρόπο: «... Πιστεύω όλο και πιο πολύ ότι πρέπει να έχουμε αυτόνομα κοινωνικά κινήματα πού ό τύπος οργάνωσής τους δεν μπορεί να είναι ό ίδιος όπωσ εκείνος μιας οργάνωσης πολιτικού κόμματος. Πρέπει να υπάρχει ένα γυναικείο κίνημα έξω από τό πιο τέλειο πιθανό κόμμα, γιατί τό πιο τέλειο πιθανό κόμμα δεν μπορεί να περιλαμβάνει τέτοιους τύπους κοινωνικών κινήματων ακόμα κι όταν ισχυριζόμαστε ότι τό επαναστατικό κόμμα πρέπει να έχει συγκεκριμένες αντίληψεις για τό γυναικείο ζήτημα...». «... Τί είναι τό γυναικείο κίνημα;... τί είναι οι άλλοι τύποι κοινωνικού κινήματος; Αυτά δεν είναι άλλα δευτερεύοντα κινήματα μέσω του συσχετισμού με τό κίνημα τής εργατικής τάξης ή τό κόμμα. Διαφορετικά κάθε τί γίνεται δευτερεύον. Αυτό τό ζήτημα των κύριων και δευτερευόντων σχέσεων πρέπει να επανεξεταστεί...».

4. Νίκος Πουλαντζάς, συνέντευξη με τίτλο «Προβλήματα τής έλλ. ευρωπαϊκής άριστερας», Αύγή, 8.11.79.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΕΠΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

— απάντηση
στόν Διονύση Καψάλη
και Δημήτρη Νικολάου

του Χρύσανθου Λαζαρίδη

Σε καιρούς πονηρούς σαν τούς τωρινούς, τό νά μιλήσει κανείς για τήν ιστορία του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, δέν είναι πράγμα εύκολο ούτε ακίνδυνο. Όποιαδήποτε προβληματική για τήν ιστορική θεώρηση εκείνης τής περιόδου — από τά ίδια τά θεωρητικά εργαλεία πού επιλέγει και χρησιμοποιεί — προεξοφλεί κάποιες απαντήσεις σε πολιτικά προβλήματα πού μόλις σήμερα έρχονται στην επιφάνεια: Τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα θρίσκεται στο ύπεδαφος κάθε συζήτησης για τά σύγχρονα φαινόμενα του νεολαιίστικου ριζοσπαστισμού. Γιατί δέν έχουμε νά κάνουμε μέ τό «μακρινό 73». Δέν πρόκειται μόνο για τήν κατάληψη τής Νομικής και του Πολυτεχνείου. Πρόκειται, περισσότερο απ' όλα αυτά, για ένα κίνημα πού συγκροτήθηκε στο πολιτικό κενό τής δικτατορίας, πρωτοστάτησε στους μαζικούς αγώνες για τήν ανατροπή τής, και συνθλίφτηκε στο πολιτικό αδιαχώρητο τής μεταδικτατορικής Ελλάδας...

Θάθελα προκαταβολικά νά διευκρινίσω ότι ή παρέμβασή μου στη συζήτηση πού έχει ήδη αρχίσει (δές *Πολίτης*, τεύχη 30,31), δέν φιλοδοξεί νά προχωρήσει τόσο μακριά. Ούτε καν θά καλύψει τό θέμα — τουλάχιστον στην έκταση πού τό επιχειρήσαν οι δύο προηγούμενοι άρθρογράφοι, ο Δ. Νικολάου κι ο Δ. Καψάλης. Άλλωστε σε πολλά σημεία συμφωνώ μαζί τους. Κι αυτή ή παρατήρηση άς μή θεωρηθεί σαν άβροφροσύνη, απ' αυτές πού συνηθίζονται πριν αρχίσει ή πολεμική. Γιατί στίς απόψεις πού διατυπώνουν — και στην αντιδικτατορία τους άκόμα — υπάρχει κάτι έξαιρετικά σημαντικό: Άνασκενάζεται πλέον συστηματικά ο μύθος για τόν καθοδηγητικό ρόλο των δύο κομμουνιστικών κομμάτων, στην αντιδικτατορική πάλη. Αυτό για τό όποιο σεμνύεται σήμερα κάθε όπαδός και κάθε ψηφοφόρος,

αυτό πού κατάντησε πιά τό άλλοθι για τή σημερινή τους παθητικότητα κι άδράνεια αρχίζει πλέον νά βάλλεται μέ — διασταυρούμενα, αλλά πάντως — έσφαιρα πυρά!

Η δική μου διαφωνία αρχίζει από δω και πέρα. Κι άφορα τήν προβληματική και των δυό. Δηλαδή τίς έννοιες πού κατασκευάσαν και τά αναλυτικά εργαλεία πού χρησιμοποιήσαν για νά έρμηνεύσουν τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα — και για νά όριοθετήσουν άμοιβαία. Η διαφορά μας — καθώς δέν στηρίζεται σε αντιδιαμετρικές λογικές προτάσεις — ίσως φανεί ιδιαίτερα σχολαστική. Οι «όλοφάνερες» διαφορές ώστόσο, δέν είναι πάντα κι οι πιά άποκαλυπτικές. Συχνά οι «λεπτές αποχρώσεις» κρύβουν τελικά σοβαρότατες πολιτικές διαστάσεις. Στην περίπτωση μας κάνουν κάτι περισσότερο: άποκαλύπτουν τή δυνατότητα μιας τρίτης άποψης για τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Άλλά άς τά πάρουμε καλύτερα τά πράγματα μέ τή σειρά...

Τό έρμηνευτικό σχήμα του Δ. Νικολάου

Τό μαζικό κίνημα αυτοοργανώνεται μέσα στα Πανεπιστήμια και αναπτύσσεται «άπό τά κάτω» ανεξάρτητα από τά κόμματα τής άριστερας. Θά ξεκινήσει άφου καταγραφεί ή άποτυχία των αντιστασιακών οργανώσεων: «... μέ δεδομένη τήν άδυναμία τους... νά καταλύσουν διαδικασίες μαζικού κινήματος... ή πολιτική χρεοκοπία τους αποτελούσε προϋπόθεση για νά γεννήσει πραγματικό μαζικό κίνημα». Αναπτύσσεται λοιπόν ραγδαία και άποχτά τή δική του δυναμική. Παίρνει τό δρόμο τής ρήξης μέ τό καθεστώς, ενώ άγκαλιάζει πλατύτερες δυνάμεις, αναπαράγει τίς πρωτοπορίες και τίς έφεδρείες του. Κάπου εκεί όμως, κι έξαιτίας τής «ιστορικής του άπειρίας», τό φ.κ. εμπλέκει τήν άρι-

στερά, με την κρίση, τὰ ἀδιέξοδα καὶ τὴν πολιτική της ἰδιότηθα. Τὰ ἀριστερά κόμματα – τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, οἱ δύο συνιστώσες πού πρόκυψαν ἀπὸ τὴ διάσπαση τοῦ Κ.Κ.Ε. – θὰ «πολιορκήσουν» τὶς φοιτητικὲς πρωτοπορίες, ὥσπου νὰ τὶς ἀλώσουν καὶ νὰ τὶς μπλοκάρουν. Νά, λοιπόν, καὶ «ἡ βασικὴ σύγκρουση, πού ἀναπτύχθηκε μέσα στὰ πλαίσια τοῦ φ.κ.»: «... Ἦταν ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν τάση πού ἐμπιστευόταν τὴ δυναμικὴ τοῦ μαζικοῦ κινήματος καὶ τὴν τάση πού ὑποτιμοῦσε καὶ τελικὰ ὑπνόμενε αὐτὴ τὴν ἐμπιστοσύνη... ἀνάμεσα στὴν τάση πού στηριζόταν στὴν ἀγωνιστικὴ ἐνότητα τῶν μαζῶν καὶ τὴν τάση πού, γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ, εἰσήγαγε τὴν κομματικὴ διαίρεση... Καὶ κάτι παραπάνω. Ἐπειδὴ τὸ φοιτητικὸ κίνημα δὲν ἠττήθηκε στὴν πάλῃ του μετὰ τὴ δικτατορία, ἦταν ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς σύγκρουσης πού καθόρισε τελικὰ τὴν πορεία καὶ τὴν κατάληξή του».

Τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τοῦ Δ. Καψάλη

Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς. Καὶ μαζί της ἡ ἀδυναμία νὰ ὑπάρξουν μάζες, εὐθύς μετὰ τὸ πραξικόπημα τοῦ 67, δηλαδή λαὸς ἐν κινήσει, συγκροτημένος καὶ δρῶν. Ἐξ οὗ καὶ ἡ διαρκὴς ἐκκρεμότητα: Ἡ ἔλλειψη μετωπικῆς ἀντιστασιακῆς ὁργάνωσης. Τὸ φοιτητικὸ κίνημα εἶναι στὴν οὐσία ἓνα ὑποκατάστατο αὐτοῦ τοῦ μετώπου. Μέσα του ὑπάρχουν κατὰ τρόπο ἀδιαχώριστο οἱ ἀριστερὲς ὁργανώσεις καὶ τὰ κόμματα: «Τὸ φοιτητικὸ κίνημα κατασκευάζει ἀριστερὲς ὁργανώσεις ὡς ἰδεολογικὸ του παραπλήρωμα, καὶ οἱ ἀριστερὲς ὁργανώσεις κατασκευάζουν φοιτητικὸ κίνημα ὡς χῶρο δράσης τους». Νά λοιπόν κι ἡ διαφωνία μετὰ τὸν Νικολάου: Ἡ ἀριστερά δὲ χρειάστηκε νὰ περικυκλώσει τὸν ἡγετικὸ πυρήνα τοῦ φ.κ. οὔτε συγκροτούσαν οἱ περίφημες δύο τάσεις: «... τέτοια σύγκρουση στοῦ φ.κ. δὲν ὑπῆρξε ποτέ». Οἱ ὁργανωμένους ἀριστερὲς δυνάμεις ἐνυπάρχουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὶς Φοιτητικὲς Ἐπιτροπὲς Ἀγῶνος (Φ.Ε.Α) μαζί με τοὺς ἀνοργάνωτους. Τὰ μέλη τῆς Κ.Ο.Σ. (ὁργάνωση τοῦ «Γραφείου Ἐσωτερικοῦ») καὶ τὰ σκέλη τῆς ΚΝΕ «συμ-

μετέχοντας πρωταγωνιστικὰ στὴ δημιουργία τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος οἰκοδομοῦν ταυτόχρονα καὶ τὸ κόμμα τους... οἱ λίγοι αὐτοὶ φοιτητὲς εἶναι πολιτικὰ τὸ κόμμα στοῦ χῶρου τους». Ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς γεννάει κι ἐρμηνεύει τὶς Φ.Ε.Α., σὰν ὑποκατάστατο τοῦ ἀντιστασιακοῦ μετωπικοῦ φορέα· ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς – καὶ ἀκριβέστερα ἡ διάσπαση – θὰ καταργήσει τελικὰ τὶς Φ.Ε.Α δημιουργώντας στὴ θέση τους, ἀντὶ τοῦ μετώπου, δύο νέα κομμουνιστικὰ κόμματα.

Θέλω νὰ συμφωνήσω προκαταβολικὰ μετὰ τὸν Δ. Καψάλη, ὅτι ἡ γλώσσα πού συγκροτεῖ τὴν ἐκφραστικὴ τῆς δύναμη μετὰ ἔννοιες ὡς οἱ «μάζες» καὶ τὰ «κόμματα» – καὶ μαζί ὁλόκληρο τὸ διάπλεγμα τῶν ὄρων πού τὴ συμπληρώνουν – «ἔχει ὑποστῆ ἐννοιολογικὴ καθίζηση»: «καλλιεργεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἀσάφεια». Κι ἀκόμα θὰ συμφωνήσω μαζί του ὅτι «ἂν πρόκειται νὰ σκεφτοῦμε ἱστορικὰ πάνω στοῦ ἀντιδικτατορικοῦ φοιτητικοῦ κινήματος, «πρέπει νὰ ἀφήσουμε κατὰ μέρος, σὰν παλιὸ πετσί, ἐξιδανικευτικὲς λέξεις ὡς μάζες, κινήματα, κοινωνικοὶ χῶροι κλπ. Νά τὶς ἀφήσουμε σὰν ἀκατανόητες μαγγανεῖες μᾶς καθβαλιστικῆς τελετῆς πού δὲν μᾶς ἀφορᾶ, γιὰ νὰ τὶς ἀποκαθάρουμε καὶ νὰ τὶς ξαναδουρέμε, ὅσες ἐπιβιώσουν, ὡς ἀκονισμένες καὶ αὐστηρὲς ἔννοιες».

Ἐδῶ ὅμως θάθελα νὰ παρατηρήσω ὅτι δὲν εἶναι μόνο οἱ «μάζες» καὶ τὰ «κόμματα» πού ἀποτελοῦν ἀκατανόητες μαγγανεῖες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν «κρίση τῆς ἀριστερᾶς» καὶ γιὰ τὸ περίφημο «ἀντιστασιακὸ μέτωπο». Δὲν ἔχω καθόλου πειστεῖ ὅτι ἡ «κρίση» καὶ τὸ «μέτωπο» μετὰ τὸν τρόπο πού τὶς ἀντιλαμβάνεται καὶ τὶς χρησιμοποιεῖ ὁ Καψάλης, εἶναι ἔννοιες περισσότερο σαφεῖς καὶ ἀκονισμένες, ἀπὸ τὶς «μάζες», καὶ τὰ «κόμματα». Γιὰ νὰ τελειώω μ' αὐτό, ἐνῶ προσυπογράφω ἀνεπιφύλακτα ὅτι «πρέπει νὰ γίνουμε βασανιστικὰ σαφεῖς» μαζί μ' ὄλους τοὺς λόγους πού ἐπικαλεῖται, δὲν νο-

μίζω ὅτι τὸ κατορθώνει τελικὰ. Καὶ νὰ γιατί.

Θεωρητικὴ προϋπόθεση γιὰ τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τοῦ Δ. Καψάλη εἶναι ἡ ἔννοια «κρίση τῆς ἀριστερᾶς» καὶ, συμπληρωματικά, ἡ ἔννοια «μέτωπο». Ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς, ὅπως εἶδαμε, ἐσωτερικεύτηκε στοῦ φ.κ. καὶ ἀντὶ νὰ ὀδηγήσει στοῦ μέτωπο, ὀδήγησε σὲ δύο νέα Κομμουνιστικὰ Κόμματα. Οἱ ὁργανωμένοι ἀριστεροὶ – γιὰ τὴν ἀκρίβεια, κομμουνιστὲς – φοιτητὲς, ὑπῆρξαν «τὸ κόμμα στοῦ χῶρου τους». Ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς, καὶ ἰδιαίτερα ἡ διάσπαση, ἐπέβαλε στοὺς ὁργανωμένους φοιτητὲς περισσότερο τὸ ρόλο τοῦ κομματικοῦ ὁργανωτῆ, παρά τὴν ἰδιότητα τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη. Τοὺς ὀδήγησε νὰ φτιάξουν τελικὰ ὁ καθένας τὸ κόμμα του, παρά νὰ συγκροτήσουν – ὅλοι μαζί – τὴ μετωπικὴ ὁργάνωση.

Προσοχὴ λοιπόν! Ἐάν ὑπάρχουν κάποιες ὑποκειμενικὲς εὐθύνες, πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σ' αὐτοὺς πού ἦταν «τὸ κόμμα στοῦ χῶρου τους», τοὺς «λίγους φοιτητὲς τῆς Κ.Ο.Σ. καὶ τῆς Κ.Ν.Ε». Ἐάν ὑπάρχουν κάποια ἀντικειμενικὰ αἰτία, αὐτὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὴν κρίση τῆς ἀριστερᾶς. Ὁ ρόλος τῶν κομματικῶν μηχανισμῶν, τῶν ἡγεσιῶν τους, τῆς πολιτικῆς τους καὶ τῆς ἱστορικῆς τους φυσιογνωμίας, μὴδενίζεται: «... τὰ δύο κομμουνιστικὰ κόμματα, ἐνῶ βαθαίνουν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὡς ἰδεολογικὲς πραγματικότητες, ὁργανωτικά εἶναι ἐντελῶς ἀνύπαρκτα, ὅπως ἀνύπαρκτη εἶναι καὶ ἡ πολιτικὴ τους δράση στὴν Ἑλλάδα». Νά λοιπόν πού ὁ Δ. Καψάλης ἀνακάλυψε «ἰδεολογικὲς πραγματικότητες» πού κατορθώνουν μάλιστα νὰ εἶναι καὶ βαρύνουσες, χωρὶς ὅμως νάχουν πολιτικὲς ἐπιπτώσεις καὶ ἀποτελέσματα – χωρὶς δηλαδή ὕλικὴ ὑπόσταση. Ὑπάρχει ὅμως κάτι ἀκόμα πιὸ ἀξιοπρόσεχτο: Γιὰ τὸν Καψάλη – ὅπως τουλάχιστο φαίνεται στοῦ γραπτῶ του – ἡ κρίση τῆς ἀριστερᾶς δὲν ὑπάρχει μέσα στὰ δύο κομμουνιστικὰ κόμματα, στὴν πολιτικὴ τους, στὶς ἀντιδικτατορικὲς τους ἐνέργειες – ὅποιες καὶ ὅπως τὶς προσπάθησαν – στὴν

αντίληψή τους για την αντιδικτατορική προοπτική, αλλά στην *απουσία* τους από την Ελλάδα, στη διάσπαση, και – φυσικά – στην αδυναμία τους να φτιάξουν μέτωπο. Θάλεγε κανείς ότι τα δύο κομμουνιστικά κόμματα, *αυτά καθ'αυτά*, είναι την εποχή εκείνη ούδέτερα από πολιτικά αποτελέσματα και – το χειρότερο – έτσι παραμένουν μέχρι τη μεταπολίτευση! Η κρίση της αριστεράς όμως, αν έτσι έχουν τα πράγματα, αλλάζει έντελως περιεχόμενο – ή μάλλον συρρικνώνεται απελπιστικά: Παραπέμπει στογ κατακερματισμό των οργανωμένων αριστερών δυνάμεων μέσα στις Φ.Ε.Α. και την κομματική τους ιδιοτέλεια. Τό αντίστασιακό μέτωπο, εξάλλου, καταντάει πλέον σκιά του έαυτού του, μιά και ποτέ δεν υπήρξε – αν εξαιρέσουμε βέβαια τό υποκατάστατό του, τις Φ.Ε.Α. Κάπου ανάμεσα στην «κρίση της αριστεράς» και τό «μέτωπο» – έννοιες άφρημένες και διόλου «άκονισμένες» στην προκειμένη περίπτωση – χάθηκαν οι εϋθύνες των αριστερών κομμάτων, *όπως είχαν διαμορφωθεί ιστορικά μετά τή διάσπαση, και όπως καταγράφονταν πολιτικά*. Θάλεγε κανείς ότι ή *φυσική* τους απουσία – σχετική και αυτή – τό γεγονός δηλαδή ότι έδρευαν στό έξωτερικό, μέ τεράστιες δυσκολίες διασύνδεσης, όδήγησε τόν Δ. Καψάλη στό συμπέρασμα ότι τά κόμματα της αριστεράς ήταν και *πολιτικά* άπόντα. Έ λοιπόν, δέν ήταν!

Πρώτο συμπέρασμα: Στην προσπάθειά του νά ανατρέψει τό, άπλοϊκό πράγματι, σχήμα: κόμματα – πολιορκητές άπ' τή μιά – αυτόνομο φ.κ. άπ' τήν άλλη, εξαφανίζει τελικά τό ρόλο και τις εϋθύνες των κομμάτων· τις επιπτώσεις της πολιτικής τους και ένγένει της φυσιογνωμίας τους, δηλαδή τις προϋποθέσεις για μιά *πολιτική* συζήτηση για τό φοιτητικό κίνημα. Γιατί μπορεί, πράγματι, τό φ.κ. νά μίν περικνλωθήκε από τά κόμματα της αριστεράς· μπορεί στ' αλήθεια οι οργανωμένοι φοιτητές νά ήταν έξαρχής « *σάρξ εκ της σαρκός*» των Φ.Ε.Α., αλλά όλα αυτά ένένα δέ μου λένε τίποτε – ή μου λένε μόνο όσα δηλώνει ό περι-

γραφισμός τους – αν δέν αναλυθεί πώς και γιατί οι φοιτητές στραφήκανε μαζικά προς τά κόμματα· πώς και γιατί βίωσαν τή πολιτική τους συνειδητοποίηση σάν *κομματική* στράτευση.

Ό Δ. Καψάλης δέν άπαντάει στό πρόβλημα *ποιός ήγεμόνευσε και γιατί* στό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Πράγματι, είναι έξαιρετικά δύσκολο νά συζητήσουμε για τήν πολιτική ήγεμονία της Κ.Ο.Σ. ή της Κ.Ν.Ε., άγνοώντας ή παραβλέποντας τό ΚΚΕ (έσωτ.) και τήν – τότε – Κολιγιαννική τάση. Είναι αδύνατο νά συζητήσουμε για τούς «οργανωμένους» και «άνοργάνωτους» των Φ.Ε.Α. – βάζοντας άδιαπέραστα τείχη ανάμεσά τους – χωρίς νά αναφερθούμε σέ κείνα τά αίτια πού σπρώχνουν τούς άνοργάνωτους νά οργανωθούν και έπηρεάζοντας καθοριστικά τις έπιλογές τους σ' ό,τι άφορά τό πού θά οργανωθούν. Ούτε μπορούμε νά άποσιωπήσουμε τούς λόγους εκείνους πού στρέφουν *άρχικά* τό ρεύμα υπέρ του ΚΚΕ (έσ.) και της Κ.Ο.Σ. για νά τό μεταστρέψουν βαθμιαία αλλά σταθερά υπέρ των Φλωρακικών – πλέον – κόμματος και της ΚΝΕ. Ό Καψάλης δέν άσχολεϊται μέ τό πρόβλημα *ποιά* συνιστώσα της κομμουνιστικής αριστεράς κατόρθωσε νά κερδίσει μέσα στό ρεύμα της αντιδικτατορικής πολιτικοποίησης.

Δέν μπορεί άκόμα νά έρμηνεύσει τά ιδεολογικο-πολιτικά σχήματα μέσα στα όποια έγκλωβίστηκε ή αντιδικτατορική συνείδηση του φ.κ. – ή περίφημη «άντιφασιστική», «άντιμπεριαλιστική», «άντιμονοπωλιακή» πλατφόρμα. Έτσι θά χάσει από τά μάτια του – ή μάλλον από τήν έρμηνευτική ικανότητα του «μοντέλου» του – δύο κεφαλαϊώδη ζητήματα: α) Τά *αδιέξοδα* στα όποια προσέκρουσε αυτή ή μορφή πολιτικής συνειδητότητας, όταν άλλαξε ή φάση, κατέρρευσε ό ιστορικός αντίπαλος – ή δικτατορία – και επικράτησαν νέες κοινωνικές ισοροπίες και θεσμικές μορφές καθεστώτος.

β) Τις διαδικασίες *αποδέσμευσης* άπ' αυτή τή μορφή πολιτικοποίησης πού εκδηλώθηκαν μεταδικτατορικά, και εκφράστηκαν κύρια στό χώρο της νεολαίας μέ άλλεπάλληλα φαινόμενα διαγραφών, δια-

σπάσεων και μαζικής ιδιώτευσης.

Τά ζητήματα αυτά, τόσο απαραίτητα για νά κατανοήσουμε τί συμβαίνει σήμερα στό χώρο της νεολαίας, μοιάζουν στ' αλήθεια *ανεξήγητα* αν δγάλουμε από τό λογαριασμό τήν επέμβαση των αριστερών κομμάτων στό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα· τήν αντίληψη «περί πολιτικής» πού επέβαλαν – ή δέν κατόρθωσαν νά επιβάλουν – στους δρώντες φορείς του· αυτήν, τέλος πάντων, τήν «βαρύνουσα ιδεολογική παρουσία τους» πού παραδέχεται κάποια στιγμή ό Δ.Κ. για νά τήν άποσιωπήσει έντελως στη συνέχεια.

Συμπέρασμα δεύτερο, λοιπόν: *Έν* τά κόμματα της αριστεράς – δηλαδή ή βαρύνουσα ιδεολογική και πολιτική παρουσία τους – βγούν από τό λογαριασμό, τότε δέν μπορούμε *ούτε ιστορικά* νά στοχαστούμε πάνω σ' αυτό πού «κατά τά εϊωθότα άποκαλούμε φοιτητικό κίνημα».

Όφείλω όμως νά έξηγηθώ και προς μιά άλλη κατεύθυνση: Διαφωνώ μέ τόν Δ. Νικολάου, γιατί κατά τή γνώμη μου, οι κομματικά οργανωμένοι φοιτητές δέν έπαιξαν τό ρόλο πού τούς άποδίδει: Τό ρόλο δηλαδή του «δούρειου ίππου» των κομμάτων μέσα στό φ.κ. Φυσικά αυτό δέν τό λέει ρητά ό Δ.Ν. Τό ύπονοεί όμως σαφώς ή ίδια ή προβληματική του: *Όταν καταλαβαίνει τήν πολιτική των αριστερών κομμάτων σάν μιά ταχτική «περικυκλώσης» της φοιτητικής πρωτοπορίας, τότε ό μόνος ρόλος πού μπορεί νά έπιφυλάσει στους κομματικά οργανωμένους φοιτητές, είναι ό ρόλος της * κομματικής διεύθυνσης, της «πέμπτης φάλαγγας».* Στην προβληματική του Νικολάου, υπάρχουν σέ τελευταία άνάλυση τά κόμματα κι οι άνοργάνωτες φοιτητικές πρωτοπορίες.

Οί κομματικά οργανωμένοι φοιτητές περιορίζονται τό πολύ πολύ σέ ρόλο *ίμάντα* μεταβίβασης. Όμως *ίσα-ίσα* εδώ υπάρχει διαφωνία: Τό φοιτητικό κίνημα *όδηγήθηκε* σέ σύγκρουση μέ τό καθεστώς της δικτατορίας. Τό Πολυτεχνείο άποτελεί κορυφαία στιγμή και σημείο συμπύκνωσης αυτής της διαδικασίας. Η κατάληψη της Νομικής, άλλωστε, προϊδεάζει τό Πολυτεχνείο, έννιά μήνες πριν. Πώς

«χωράει» αυτή η διαδικασία ρήξης, στο έρμηνευτικό σχήμα του Νικολάου; Μήπως εξέφρασε τελικά την «τάση» της κομματικής επιβολής; Μά τότε θάπρεπε να υποθέσουμε ότι τα κόμματα επιδιώξαν και καθοδήγησαν τελικά τη ρήξη. Ο Νικολάου βέβαια κάθε άλλο παρά αυτό έχει στο μυαλό του. Μά τότε; "Αν τό Πολυτεχνείο δέν καθοδηγήθηκε από τά κόμματα, όπως ξέρουμε κιόλας πολύ καλά, τότε δέ μένει νά δεχτούμε παρά αυτό πού ό Δ. Νικολάου δέν λέει, αλλά σαφώς υπονοεί: "Ότι τό Πολυτεχνείο εκφράζει την «άλλη τάση»: την τάση πού «έμπιστευόταν τή δυναμική του μαζικού κινήματος... και στηριζόταν στην αγωνιστική ένότητα των μαζών». Έδώ είναι όμως τό «παράδοξο»: Τό Πολυτεχνείο είναι αντίθετο από την πολιτική λογική των άριστερών κομμάτων - ωστόσο επικεφαλής στην εξέγερση βρέθηκαν τελικά οί κομματικά οργανωμένοι φοιτητές,* κύρια της Κ.Ο.Σ.* και της ΚΝΕ.* "Αν έτσι έχουν τά πράγματα, οί φοιτητικές οργανώσεις των δυό κομμάτων δέν παίζαν τελικά τό ρόλο του «ίμάντα μεταβίβασης» κι ή παρουσία τους δέν έρμηνεύεται από την προσπάθεια των άριστερών κομμάτων νά αλώσουν τό φ.κ.

Συμπέρασμα τρίτο λοιπόν: Οί κομματικά οργανωμένοι φοιτητές ύπηρετήσανε τελικά μιá προοπτική πού θρυσκόταν έξω από την λογική των άριστερών κομμάτων κι έτσι, μέ τή μιá ή την άλλη φορφή, ήρθαν σέ διάσταση μέ τά καθοδηγητικά τους κέντρα. Αυτό δέ σημαίνει κατ' ανάγκην ότι τά μέλη της Κ.Ο.Σ. και της ΚΝΕ άπειθόθηκαν συνειδητά πρós την ήγεςία τους. Σημαίνει ωστόσο, ότι ό ρόλος πού τελικά διαδραμάτισαν στο Πολυτεχνείο ήταν αντίθετος από την πολιτική των κομμάτων τους, στην ίδια φάση. "Αν αγνοήσουμε αυτή τή διαφοροποίηση, τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα είναι φαινόμενο αίνιγματικό και άκατανόητο. "Η διάσταση; αυτή, όμως, βρίσκεται έξω από τό έρμηνευτικό σχήμα του Νικολάου.

Μπορούμε λοιπόν νά καταλήξουμε: Μέσα από τή σύγκρουση του φ.κ. μέ τή δικτατορία, οί κομματικά οργανωμένες δυνάμεις του (μαζί μ' όλους όσοι πολιτικοποιήθηκαν στο μεταξύ), θά ξεπεράσουν τά ιδεολογικοπολιτικά πλαίσια πού

τούς έπέβαλε ή κομματική τους ένταξη: θά ήγηθούν μιás εξέγερσης πού τά κόμματα τους τήν είδαν μέ επιφύλαξη και έχθρότητα. Θά ξεπεράσουν τίσ «έπιστημες» ιδεολογικές άναπηρίες και τούς «ύπεύθυνους» πολιτικούς διαταγμούς.

Γιά τόν Δ. Νικολάου δέν ύπάρχει αυτή ή διαφοροποίηση - ή μάλλον έντοπίζεται τελικά κάποια διαφοροποίηση εκεί πού δέν ύπάρχει: ανάμεσα στους άνένταχτους και τούς κομματικά ένταγμένους.

Γιά τόν Δ. Καψάλη επίσης δέν ύπάρχει: Πώς νά διαφοροποιηθούν οί «λίγοι οργανωμένοι φοιτητές» από τά Κόμματα τους, αφού αυτά τά τελευταία ήταν πολιτικά άπόντια;

Νά εξηγήσω λοιπόν και τή δική μου θέση μέ τούς δυό προλαλήσαντες: Δέν μπορούμε νά μιλήσουμε γιά τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα αγνοώντας τό διαπλαστικό ρόλο των άριστερών κομμάτων: τόν τρόπο μέ τόν όποιο οί συνιστώσες της άριστεράς συνέβαλαν στή διαμόρφωση της πολιτικής του συνειδητότητας και τό εκπροσώπησαν. Δέν μπορούμε ακόμα νά μιλήσουμε γιά τό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, παραβλέποντας την «ύπέρβαση» των άριστερών κομμάτων: τή διάσταση πού τελικά προέκυψε ανάμεσα στους πολιτικούς φορείς της άριστεράς και τίσ δυνάμεις πού έπηρεάζαν ή έλεγχαν μέσα στα Πανεπιστήμια.

Οί φοιτητικές πρωτοπορίες πού αναδειχονται μέσα στον αντιδικτατορικό άγώνα θά στραφούν πρós τά κόμματα της άριστεράς: θά συνδεθούν μαζί τους: θά μάθουν νά μιλάνε τή δική τους γλώσσα. Ταυτόχρονα όμως θά ύπηρετήσουν μιá προοπτική πού βρίσκεται έξω από τίσ προδιαγραφές των άριστερών κομμάτων κι από τίσ κλασικές άντιστασιακές τους πραχτικές. "Η δυναμική του φοιτητικού κινήματος θά κινηθεί μέσα στα πλαίσια αυτής της αντίφασης. Αυτή θά προσδιορίσει και τά όρια του...

Γνωρίζω κιόλας ότι δέν άντέταξα μιá «τρίτη» άποψη. Στόχος μου άλλωστε δέν ήταν νά κατασκευάσω

κι εγώ τό δικό μου έρμηνευτικό σχήμα, αλλά νά δείξω τίσ προϋποθέσεις μιás προβληματικής έξω από τούς γνώριμους μύθους και τίσ άπλουστεύσεις. "Ο σχολιασμός πού επιχείρησα στον Δ. Καψάλη και τόν Δ. Νικολάου στρεφόταν ενάντια στην μονομέρεια και την άπολυτότητα της δικής τους προβληματικής. "Αν προκύψει άλλωστε μιá τρίτη προβληματική αυτή δέν θά ναι δική μου «εφεύρεση» ή «εφεύρεση» όποιοδήποτε άλλο - εκτός πιά κι άν θέλουμε νά άρθόσουμε τίσ δικές μας μονομέρειες και άπολυτότητες σ' αυτές πού ήδη ύπάρχουν. "Αν τελικά διαμορφωθεί ένα έρμηνευτικό σχήμα ικανό νά «χωρέσει» τίσ αντιδικτατορικές έμπειρίες του φοιτητικού κινήματος, τίσ αντιφάσεις και τίσ άσυνέχειές του, αυτό τελικά θά προκύψει μέσα από τή συζήτηση κι από τή συστηματική άνάλυση των θεωρητικών του προϋποθέσεων. "Αλλιώς, οί καλύτερες προθέσεις δέν μάς διασώζουν τελικά από τή θεωρητική αϋθαιρεσία και την πολιτική σύγχυση.

* Οί φοιτητές - μέλη του «Έσωτερικού» προπαγάνδισαν τελικά την εξέγερση - όχι χωρίς άρχικούς διαταγμούς κι επιφυλάξεις - μέ σκοπό την άνατροπή της δικτατορίας. Κι ή στάση τους αυτή βέβαια ήταν σέ πλήρη ρήξη μέ την πολιτική του Κόμματός τους, μιá και ήταν προφανές πιά, ότι ή εξέγερση ματαίωνε τό πείραμα Μαρκεζίνη, ύπέρ του όποίου είχε ούσιαστικά ταχθεί ή ήγεςία τους. Τά μέλη του «Έξωτερικού» εξάλλον, βρέθηκαν σέ πλήρη άμηχανία και σύγχυση. Παρά την άριστερή φρασεολογία πού άποτελούσε ως τότε μόνιμο μοτίβο της «έπίσημης» προπαγάνδας τους, τό κόμμα τους στάθηκε έχθρικά άπέναντι στην εξέγερση από την άρχή ως τό τέλος: Κατάγγελε μ' όλα τά μέσα σάν ύπαίτιους... τούς προδοκάτορες, και ζητούσε από τίσ δυνάμεις του νά πραγματοποιήσουν... νικηφόρα ύποχώρηση. "Αποτέλεσμα: άλλοι Κνίτες μπήκαν στην εξέγερση και τή στήριξαν μ' όλες τους τίσ δυνάμεις, άλλοι έτοιμάζαν την εϋσχημη άποχώρηση και άλλοι παρακολούθησαν σαστισμένοι. Πολλοί πολλά κατάλαβαν τότε. "Άλλοι άρχισαν άργότερα νά καταλαβαίνουν. Πάντως ή φοβερή ύποψία είχε ήδη μοπλαστεί.

ΤΡΙΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ - ΚΑΠΟΙΕΣ ΑΜΦΙΒΟΛΙΕΣ

Στήν τρίτη συνδιάσκεψη του Όργανου των Ηνωμένων Εθνών για την Βιομηχανική Ανάπτυξη (γαλλικά αρχικά ΟΝΥΔΙ, αγγλικά αρχικά UNIDO) που είχε συγκληθεί στο Νέο Δελχί τον περασμένο Ιανουάριο, η ομάδα των «υπό ανάπτυξη» χωρών (γνωστή και σαν ομάδα των 77, αν και σήμερα ξεπερνάει τα 100 μέλη), υιοθέτησε ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές και διεκδικήσεις που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όπως και παλιότερα στη Λίμα του Περού, οι 77 επαναλαμβάνουν ότι ο στόχος μιας διεθνούς στρατηγικής για την ανάπτυξη θα έπρεπε να είναι η συμμετοχή του Τρίτου Κόσμου στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή σε ποσοστό 25% για το 2000 (σήμερα το ποσοστό του Τρίτου Κόσμου στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή φτάνει γύρω στα 9%). Για την επίτευξη του στόχου αυτού, οι 77 ζητούν συνολικά τη «μεταφορά» από το Βορρά προς το Νότο 600 δισεκατομμυρίων δολαρίων σε 20 χρόνια. Πιο συγκεκριμένα ζητούν 300 δισεκατομμύρια δολάρια για τα 10 χρόνια 1980-90 («τρίτη δεκαετία της ανάπτυξης») υπό μορφή χρηματοδοτικής βοήθειας, τεχνικής βοήθειας κ.λπ., πράγμα που σημαίνει το λιγότερο 25 δισ. δολάρια το χρόνο από φέτος. Συμπληρωματικά οι 77 ζητούν να συσταθεί ένα ειδικό ταμείο για την εκβιομηχάνιση του Τρίτου Κόσμου. Το ταμείο αυτό θα πρέπει να «μεταβιβάσει» στα προσεχή 20 χρόνια άλλα 300 δισ. δολάρια στον Τρίτο Κόσμο για την ανάπτυξη της βιομηχανίας του. Οι πόροι του ταμείου θα έρχονται από το Βορρά και από χώρες με περισσεύματα στις εξωτερικές τους συναλλαγές (ΟΠΕΚ π.χ.). Η διοίκηση του ταμείου θα έπρεπε να ελέγχεται από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Παράλληλα με τα παραπάνω οι 77 ζητούν με την απόφασή τους την παραγραφή του εξωτερικού χρέους των φτωχότερων χωρών.

Έτσι οι 77 ζητούν από τις αναπτυσσόμενες χώρες του Βορρά περίπου 45 δισ. δολάρια το χρόνο για την ερχόμενη δεκαετία. Κατά ορισμένους υπολογισμούς μια τέτοια εκβιομηχάνιση θα έπρεπε να έχει για στόχο την κάλυψη του 50% των βιομηχανικών εισαγωγών του Τρίτου Κόσμου από τις βιομηχανικές εξαγωγές του για το 1990, και του 100% για το 2000.

Χωρίς να επιχειρείται εδώ καμιά βαθύτερη ανάλυση του ρεαλισμού και των επιπτώσεων των γενικών αυτών διεκδικήσεων, είναι ίσως ενδιαφέρον να συνοδευτούν από κάποια άλλα χονδρικά χαρακτηριστικά της σημερινής κατάστασης του Τρίτου Κόσμου και των σχέσεών του με τις αναπτυσσόμενες χώρες του «Βορρά» (όπως αγαπούν να λένε οι «77»).

Στη διάρκεια των χρόνων 1960-1976 η μέση ετήσια ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής ήταν 4,9% για το «Βορρά» και 6,0 ως 7,6 για το «Νότο» (το πρώτο ποσοστό αντιστοιχεί στις φτωχότερες χώρες, το δεύτερο στις λεγόμενες «χώρες με ενδιάμεσο εισόδημα»)¹. Ένας πολύ χοντρικός υπολογισμός δείχνει ότι για να γίνει το σημερινό 9-10% του Τρίτου Κόσμου 25% της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής θα χρειαστεί στα προσεχή 20 χρόνια η μέση ετήσια βιομηχανική ανάπτυξη να είναι περίπου 15% αν ο Βορράς συνεχίσει να αναπτύσσει τη βιομηχανία του με 5%, 9% αν στο Βορρά η βιομηχανική ανάπτυξη επιβραδυνθεί γύρω στο 3% το χρόνο και 5,5-5,7% αν στο Βορρά σταματήσει εντελώς η βιομηχανική ανάπτυξη. Η τελευταία αυτή υπόθεση είναι εντελώς σχολικού χαρακτήρα γιατί σε μια τέτοια περίπτωση το 5,5% στο Νότο είναι ανέφικτο (ούτε η ζητούμενη χρηματοδότηση θα είναι δυνατή, ούτε η μεταφορά τεχνολογίας και η αγορά μηχανικού εξοπλισμού, ούτε εξαγωγές θα μπορούν να γίνουν στο Βορρά, ενώ η βιομηχανική ανάπτυξη του Νότου συνεπάγεται σίγουρα αύξηση των εξαγωγών προς το Βορρά). Η δεύτερη υπόθεση (3% στο Βορρά, 9% στο Νότο) είναι ήδη δύσκολη: το 3% στο Βορρά σημαίνει παράταση της κρίσης (με τις σημερινές δομές τουλάχιστο) ενώ το 9% στο Νότο σημαίνει πολύ σημαντικότερες προσπάθειες και «ένταση» από ό,τι στο παρελθόν που μπορεί εδώ κι εκεί να οδηγήσουν σε «έκρηξεις» (ήδη γνωρίζουμε μερικά παραδείγματα). Ένταση κι εκρήξεις πολύ πιο βέβαιες με το ρυθμό του 15% της πρώτης υπόθεσης.

1. Διεθνής Τράπεζα: Έκθεση για την παγκόσμια ανάπτυξη, Αύγουστος 1979.

Χωρίς να ξεχνιούνται οι τεράστιες οικονομικές αναδιαρθρώσεις που ή δευτέρα και (περισσότερο ακόμη) ή τρίτη υπόθεση συνεπάγονται στο διεθνές εμπόριο, στις διεθνείς μεταφορές, στις σχέσεις ανάμεσα στους διάφορους τομείς στο εσωτερικό κάθε οικονομίας (υποδομές, γεωργία...) και σε φαινόμενα όπως ή κολοσσιαία ανάπτυξη των πόλεων,² ή σημαντική αύξηση της ζήτησης για ενέργεια κ.λπ.

Σε τέτοιες και άλλες σημαντικές αλλαγές οι χώρες του Τρίτου Κόσμου μπορούν να ανταποκριθούν με μόνο αίτημα την τεράστια (αλλά όχι εξωπραγματική) αύξηση της χρηματοδότησης από τό Βορρά; Ακόμα και όταν δεν την διοχετεύουν τά καθεστώτα τους σε εξοπλισμούς (90 δισ. δολ. τό 1978...) των οποίων ή αξία για την υπεράσπιση της εθνικής τους ανεξαρτησίας δεν είναι προφανής;

Και πέρα από τη χρηματοδότηση, έχουν άραγε υπολογιστεί και προγραμματιστεί οι αναγκαίες πρωτοβουλίες στο εσωτερικό οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό μέτωπο που θέ επέτρεπαν την απορρόφηση και αποδοτική εκμετάλλευσή της αν ποτέ εξασφαλιζόταν; Μιά ματιά στην πρόσφατη ειδησεογραφία πείθει πώς δεν είμαστε ακόμη στις παραμονές τέτοιων αλλαγών:

- Ο ενεργός πληθυσμός του Τρίτου Κόσμου θά αύξηθει κατά 500 εκατομμύρια ως τό 2000, διαπιστώνει ή έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας που προαναφέρθηκε. Ας προστεθεί εδώ πώς δεν πρόκειται με κανένα τρόπο να απορροφηθεί από την αναμενόμενη (έστω και στην πιο ισχυρή υπόθεση) έκδημηχάνιση. Τό δξύ πρόβλημα των μεταρρυθμίσεων στην ύπαιθρο, αλλά και στο σύνολο της κοινωνικής ζωής, θά γίνει όπωσδήποτε δξύτερο.

- Τό έξωτερικό χρέος των χωρών του Τρίτου Κόσμου φτάνει φέτος τά 360 δισ. δολάρια (ανακοίνωση της ΟΥΝΤΑΝΤ, *Le Monde*, 9-10-1979). Ας σημειωθεί δέ εδώ ότι δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι τό χρέος αυτό (πού αύξηθηκε τό 1979 κατά 82 δισ. δολ.) όφείλεται αποκλειστικά στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης (κάτι πού θά τό δικαιολογούσε και πού θά επέτρεπε την έλπίδα μελλοντικής μείωσής του). Οι εξοπλισμοί (δές παραπάνω), ή καταστροφική πολιτική ή άδιαφορία άπέναντι στή γεωργία πού κάνει πολλές από τίς «άγροτικές» αυτές χώρες δέσμιες των εισαγωγών τροφίμων από τό... Βορρά, (άπό κει και ή αυξανόμενη άπειλή του «όπλου της διατροφής») οι κραυγαλέες εισοδηματικές ανισότητες πού επιτρέπουν στά ντόπια ήγετικά κοινωνικά στρώματα να ζούν όπως στά ευρωπαϊκά αστικά κέντρα κ.λπ, είναι παράγοντες πού ένισχύουν την αύξηση του χρέους σαφώς ισχυρότεροι από τίς εισαγωγές μηχανών ή πρώτων ύλών.

- Ο άριθμός των αναλφάβητων στον κόσμο φτάνει τά 800 εκατομμύρια κατά την ΟΥΝΕΣΚΟ (*Le Monde*, 11-9-1979) και συγκεντρώνονται κυρίως στον Τρίτο Κόσμο. Ας προστεθεί εδώ ότι σίγουρα ό άριθμός αυτός είναι πολύ κατώτερος από την πραγματικότητα, τουλάχιστο για όσους γνωρίζουν ή έχουν εργαστεί στους τόπους όπου οικοδομούνται οι σχετικές στατιστικές και εκτιμήσεις. Όσο για τίς έκστρατείες εξαλφάβητισμού...

- Οι πολυεθνικές εταιρείες πραγματοποιούν τό 45% των εξαγωγών των χωρών του Τρίτου Κόσμου (δήλωση της Κλώντ Σεσού, έπιτρόπου της ΕΟΚ για την ανάπτυξη, *Le Monde*, 15-1-1980). Χωρίς σχόλια για την ώρα.

Θά μπορούσε κανείς να επιμηκύνει τον κατάλογο, χωρίς όμως να αλλάξει σημαντικά ή σημερινή εικόνα. Έτσι μία δίκαιη και ρεαλιστική διεκδίκηση, μόνη δυνατότητα για επανεξισορρόπηση του κόσμου μας, κινδυνεύει να μείνει άπλό πυροτέχνημα αν δεν μεσολαθήσουν γρήγορα επαναστατικές αλλαγές στον Τρίτο Κόσμο. Αλλαγές πού φυσικά δεν μπορούν να «έξαχθούν» από τον Βορρά και πού εν πάση περιπτώσει ή άπουσία τους δεν δικαιώνει καμιά από τίς άρνητικές αντιδράσεις των αναπτυγμένων χωρών όπως αυτές εκφράστηκαν στην παραπάνω διάσκεψη και στις όποιες θά επανέλθουμε.

2. Η μελέτη του ΟΟΣΑ «INTERFUTURS» προβλέπει για τό 2000 31,6 εκατομμύρια κατοίκους στην Πόλη του Μεξικό, 26,9 εκ. στο Σάν Πάολο, 19,7 εκ. στην Καλκούτα, 19,4 εκ. στο Ρίο ντέ Τζανέιρο, 19,1 εκ. στή Βομβάη, 18,7 εκ. στή Σεούλ, 16,9 εκ. στην Τζακάρτα, 16,4 εκ. στο Κάιρο, 15,9 εκ. στο Καράτσι, 14 εκ. στο Μπουένος Άιρες, 13,8 εκ. στην Τεχεράνη κ.λπ...

Ἄλλα ἐπαναστατικές ἀναδιαρθρώσεις καί μετατοπίσεις στίς κοινωνικο-οικονομικές καί πολιτικές δομές τοῦ Τρίτου Κόσμου εἶναι δυνατό νά ἔχουν σάν μόνο ὀρίζοντα τήν καλύτερη χρησιμοποίηση τῶν «παραχωρήσεων» τοῦ Βορρά, ὅσο κι ἂν εἶναι λογικό καί ἀναπόφευκτο καί κάτι τέτοιο;

Σέ χώρες «ὅπου 1 δισεκατομμύριο ἄνθρωποι δέν διαθέτουν τό ἀναγκαῖο ἐλάχιστο ἐπίπεδο διατροφῆς, υγείας, ἐκπαίδευσης, ἔνδυσης καί κατοικίας», τά ἄμεσα καί μακροχρόνια καθήκοντα μιᾶς ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς δέν μποροῦν νά ἀποφύγουν νά δώσουν τήν προτεραιότητα σέ «προγράμματα ἐνδογενούς ἐκδιομηχάνισης, ἀνάπτυξης τῶν ζωνῶν τῆς ὑπαίθρου, δημιουργίας τέλους μιᾶς ἐγχώριας ἀποταμίευσης», πού θά ἐπιτρέψει καί τήν ἐγχώρια συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καί τίς συνθήκες συνεχοῦς ἀνάπτυξης τῆς ἐθνικῆς ἀγορᾶς. Ἄν τά παραπάνω φαίνονται περίπου αὐτονόητα ἄς ὑπογραμμιστεῖ τό γεγονός, γιά νά κλείσουμε μέ μιᾶ νότα χιούμορ (ἂν τό θέμα τό ἐπιτρέπει), ὅτι τουλάχιστον τά ἐντός εἰσαγωγικῶν περιλαμβάνονται στόν λόγο πού ἐκφώνησε στή συνδιάσκεψη ὁ ἀρχηγός τῆς ἀμερικανικῆς ἀντιπροσωπείας κ. Τζών Γ. Μακντόναλντ (*Le Monde* 27-28/1/80).

... ΚΑΙ ΚΑΜΠΟΣΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Ὅσο γιά τίς ἀντιδράσεις τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν τοῦ «Βορρά», δυτικῶν καί ἀνατολικῶν, ἀπέναντι στίς γενικές κατευθύνσεις πού προωθεῖ ὁ Τρίτος Κόσμος, ἦσαν καί εἶναι ἀπό «ἐπιφυλακτικές» ὡς «ἀρνητικές». Κι ὄχι μόνο στή συνδιάσκεψη στό Νέο Δελχί, ἀλλά καί γενικότερα σέ κάθε εὐκαιρία συζήτησης ἢ διαπραγμάτευσης μέ τίς χώρες τοῦ «Νότου», γιά νά περιοριστοῦμε γιά τήν ὥρα στή Δύση, οἱ κυρίαρχες ἀντιδράσεις, σέ περίοδο μάλιστα κρίσης, χαρακτηρίζονται βασικά ἀπό θραχυπρόθεσμες ἀνησυχίες. Οἱ περισσότερες ἐπίσημες ἀντιδράσεις στριφογυρίζουν γύρω ἀπό τούς κινδύνους τῆς ἐμπορικῆς εἰσβολῆς τῶν προϊόντων τοῦ Τρίτου Κόσμου, σήμερα καί ἀκόμη περισσότερο στό μέλλον. Οἱ εἰσαγωγές, γεωργικές καί βιομηχανικές, ἀπό τόν Τρίτο Κόσμο φορτώνονται μέ ὄλα τά κακά καί ὄλες τίς ἁμαρτίες. Πολύ περισσότερο μάλιστα πού, ὅπως ἰσχυρίζονται πολλοί, πρόκειται γιά εἰσαγωγές «ἄγριες», πού δέν σέβονται κανένα κανόνα, πού ἀσκοῦν πάνω στίς οἰκονομίες τῶν δυτικῶν χωρῶν ἕνα «κοινωνικό ντάμπινγκ», ἐννοώντας μέ αὐτό τό τελευταῖο ὅτι τά εἰσαγόμενα προϊόντα ἔχουν πολύ χαμηλό κόστος κυρίως γιατί δέν πληρώνουν «ἀρκετά» τήν ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους, ἀπασχολοῦν τό ἐργατικό δυναμικό πάνω ἀπό τό «κανονικό» (π.χ. ὀκτώωρο;), ἐκμεταλλεύονται τήν ἐργασία μικρῶν παιδιῶν, πληρώνουν λίγες ἢ καθόλου κοινωνικές ἀσφαλίσεις, περίθαλψη καί συντάξεις κ.λπ. Τέτοια ἐπιχειρήματα προβάλλονται ἀπό ἀριστερά καί ἀπό δεξιά, τά ἀκούσαμε δέ πρόσφατα ἀκόμα καί σχετικά μέ τήν ἐλληνική ἔνταξη στήν ΕΟΚ. Πρόκειται δέ γιά ἐπιχειρήματα πού δέν εἶναι «ψευδή», τουλάχιστο γιά ὅ,τι ἀφορᾶ τόν Τρίτο Κόσμο. Εἶναι ὅμως ἐπιχειρήματα λογικά ἄσχετα μέ τό θέμα, ἀποπροσανατολιστικά καί τελικά ἀπολογητικά τοῦ στάτους κῶδ στίς σχέσεις Βορρά-Νότου. Πρῶτα-πρῶτα γιατί ἡ ἀγορά, καί μάλιστα ἡ διεθνῆς, εἶναι ἔννοια ἀντικειμενική, δέν ὀρίζεται δηλαδή ἀπό τίς προτιμήσεις καί τίς ἀξιολογήσεις τοῦ καθενός γιά τό τί εἶναι κανονικό, ἀρκετό, ἀξιοπρεπές κ.λπ. Γιατί, δεύτερο, δέν μπορεῖ νά κάνεις εἰσαγωγές ἂν δέν κάνεις ἐξαγωγές καί παράλληλα δέν μπορεῖς νά ἐλπίζεις μακροχρόνια ὅτι δέν θά ἐξάγεις ὅ,τι θέλεις καί δέν θά εἰσάγεις τίποτε. Καί γιατί, τέλος, ἂν τά παραπάνω ἐπιχειρήματα γίνονταν ἀποδεκτά οἱ λογικές τους συνέπειες θά ἦταν... παράλογες, ἀλλά καί πραγματικό μπούμεραγκ γιά πολλούς ἀπό τούς ὑποστηρικτές τους. Παράλογες γιατί θά σήμαιναν ὅτι ὁ Βορράς θά δεχόταν ἐμπορικές σχέσεις μέ τό Νότο, μόνο ὅταν ὁ τελευταῖος θά ἔφτανε σέ ἐπίπεδο κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἰσοδύναμο (ποσοτικά καί ποιοτικά) μέ τόν πρῶτο. Καί θά ἔπρεπε νά φτάσει αὐτό τό ἐπίπεδο μόνος του, χωρίς ἐμπορικές καί ἄλλες

σχέσεις με τό Βορρά, πράγμα πού ή είναι ούτοπικό ή προϋποθέτει ριζικότερες γενικευμένες επαναστατικές αλλαγές πού μεταξύ άλλων λογικά επιβάλλουν τήν εξαφάνιση του Βορρά! Όσο για τό μπούμεραγκ, πρόκειται φυσικά για τήν αναστροφή των παραπάνω επιχειρημάτων και τόν ισχυρισμό (πολύ πιό βάσιμο...) εκ μέρους του Νότου ότι ό Βορράς θά έπρεπε νά εμποδιστεί νά κάνει εξαγωγές στον Νότο γιατί άσκει κάθε είδους ντάμπιγκ, τεχνολογικό, πολιτικό ή πολιτιστικό και πάει λέγοντας. Άσε πού με τά ίδια επιχειρήματα με τά όποια κάποιοι Γάλλοι χτυπούν τις εισαγωγές από τόν Τρίτο Κόσμο ή τήν Ν. Εύρώπη, οι Δυτικογερμανοί θά μπορούσαν νά άρνηθούν τις εισαγωγές από τή Γαλλία (ή μέση άμοιβή της εργασίας στή γαλλική βιομηχανία είναι ή μισή άπ' ό,τι στή Γερμανία)!

Έτσι στις βραχυπρόθεσμες κι επιδερμικές ως ξενόφοβες αντίδράσεις πρέπει νά άντιταχθούν μεσο-μακροπρόθεσμα όράματα και πρωτοβουλίες πού, χωρίς νά κονταροχτυπιούνται με άνεμόμυλους, νά τείνουν νά συνοδεύουν και καθοδηγούν τις «βαριές τάσεις» των εξέλιξεων στή διεθνή οικονομία. «Πρέπει νά εντάξουμε τις βιομηχανικές φιλοδοξίες τους (του Τρίτου Κόσμου, σημείωση δικιά μου) μέσα στά δικά μας σχέδια οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης...» (Κλώντ Σεσού, βλ. παραπάνω). Άν αυτό είναι ή μόνη ρεαλιστική προοπτική για τήν Εύρώπη πού στέλνει 39% των εξαγωγών της στον Τρίτο Κόσμο (δηλ. τρεις φορές περισσότερο από ό,τι πουλάει στις ΗΠΑ...) και δέν μπορεί νά έλπίζει νά συνεχίσει έτσι άν δέν άπορροφήσει σημαντικές εξαγωγές του τελευταίου, ή ίδια γραμμή πλευσης ισχύει και για τό σύνολο της αναπτυγμένης δυτικής οικονομίας. Μέχρι και ό πρώην προϊστάμενος των βομβαρδιστών του Βιετνάμ, ό κ. Ρ. Μακναμάρα (πρόεδρος της Διεθνούς Τράπεζας) τό έχει συνειδητοποιήσει και διατυπώσει: ή έπιλογή για τις εκβιομηχανισμένες χώρες είναι, λέει, «νά κλειστούνε φοβισμένα στους έαυτούς τους και νά προσπαθήσουν νά διατηρήσουν κάποια ισχύά προνόμια ή νά στραφούν θαρραλέα προς τά έξω και νά βοηθήσουν τους έαυτούς τους βοηθώντας τους λιγότερο ευνοημένους νά γίνουν παραγωγικοί συνεταιίροι (υπογράμμιση δική μου) σ' ένα έπεκτεινόμενο διεθνές σύστημα» (*Le Monde*, 3-10-1979).

Φυσικά από τις διακηρύξεις στις συγκεκριμένες πολιτικές πράξεις ύπάρχει μία μεγάλη άπόσταση, και για τήν ώρα ούτε οι «σκληρές» (άλλά όχι και παράλογες) διεκδικήσεις των 77 στο Νέο Δελχί (βλ. παραπάνω) για χρηματοδότηση της εκβιομηχάνισης, ούτε οι διεκδικήσεις για πιό έλεύθερο έμπόριο, για ουσιαστικότερες «μεταφορές τεχνολογίας», για δικαιότερο διεθνές νομισματικό σύστημα κ.λπ. έχουν μπει σε κάποια διαδικασία άποδοχής και εφαρμογής.

Άν τέτοιες μεσο-μακροπρόθεσμες προοπτικές άνοίγονταν πραγματικά, πόσες «ζημιές» και θυσίες θά συνεπάγονταν για τις ήδη αναπτυγμένες χώρες; Σίγουρα πολλές και όδυνηρές ανακατάξεις θά ήταν αναπόφευκτες (υποχώρηση οικονομικών κλάδων, περιοχών, άπασχόλησης κ.λπ.) άλλά και άνεξερεύνητες θετικές έπιπτώσεις και δυνατότητες. Άς άναφερθεί για παράδειγμα πρόσφατη μελέτη του καθηγητή Άντρέ Τιανό για τις έπιπτώσεις πού έχουν οι πωλήσεις ολοκληρωμένων εργοστασίων από τή Γαλλία στον Τρίτο Κόσμο με παράλληλη ύποχρέωση του γάλλου εξαγωγέα νά άγοράζει ένα ποσοστό της έτήσιας παραγωγής του εργοστασίου, νά κάνει δηλαδή εισαγωγές στή Γαλλία. Στή μελέτη εξετάζονται πέντε βιομηχανικοί κλάδοι (σιδηρουργία, πετροχημεία, κλωστοϋφαντουργία, ηλεκτρικές οικιακές συσκευές και ή βιομηχανία ζάχαρης) και άναλύεται τό πρόβλημα των άπασχολήσεων πού δημιουργεί στή Γαλλία ή πώληση εργοστασίων και των άπασχολήσεων πού χάνει ή Γαλλία εισάγοντας τά προϊόντα αυτών των εργοστασίων. Σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός από τήν κλωστοϋφαντουργία, ό άπολογισμός είναι θετικός ως θετικότητας, είτε εξετάσει κανείς τις άμεσες είτε τις έμμεσες άπώλειες και κέρδη. Και κάτι παραπάνω: τά κέρδη σε άπασχολήσεις είναι πιό έμφανή άκόμα άν ή άνάλυση λάβει ύπόψη τους και τήν ποιοτική διαφορά πού ύπάρχει άνάμεσα στα άμεσα και έμμεσα κέρδη νέων άπασχολήσεων και στις άμεσες και έμμεσες άπώλειες κατώτερου επιπέδου άπασχολήσεων. Και είναι φυσικό ότι για τό σύνολο της γαλλικής οικονομίας είναι προτιμότερο νά δημιουργούνται άπασχολήσεις στον τομέα του σχεδιασμού, της σύλληψης και της κατασκευής εργοστασίων παρά στον τομέα της αυτής άπασχόλησης στα εργοστάσια αυτά. Άς προστεθεί τέλος ότι μ'

ΔΙΕΘΝΗ ΘΕΜΑΤΑ

αυτό τό τελευταίο («ποιοτικό») ύπολογισμό, άκόμα και ή πώληση έργοστασίων κλωστοϋφαντουργίας φαίνεται τελικά θετική στόν ύπολογισμό της. Η παραπάνω άνάλυση θέτει και συζητεί πολλά άλλα και ένδιαφέροντα προβλήματα στις σχέσεις άναπτυγμένων και μή χωρών, αλλά για τήν ώρα και μόνο τό παραπάνω άποτέλεσμα άρκει για νά δει κανείς τά πράγματα από μία πιό νηφάλια σκοπιά.

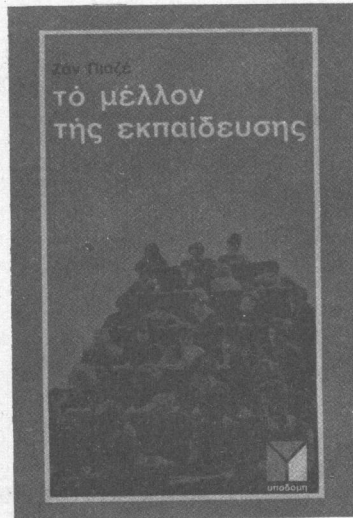
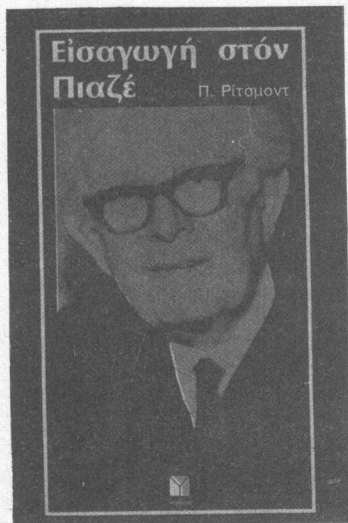
Σχέση κερδών / άπωλειών σέ άπασχολήσεις

	Άμεσες άπασχολήσεις (μή σταθμισμένες)	Συνολικές άπασχολήσεις (μή σταθμισμένες)	Άμεσες σταθμι- σμένες* άπασχολήσεις	Συνολικές σταθμι- σμένες άπασχολήσεις
Σιδηρουργία	2,12 ώς 2,61	3,03 ώς 3,47	2,5 ώς 3,5	2,5 ώς 3,2
Πετροχημεία	7,10 ώς 7,52	4,25 ώς 4,45	9,20 ώς 9,90	5,60 ώς 5,90
Κλωστοϋφαν- τουργία	0,45 ώς 0,79	0,60 ώς 0,98	0,63 ώς 1,22	0,81 ώς 1,38
Ήλεκτρο. Συσκευές	1,30 ώς 1,40	1,10 ώς 1,20	1,9 ώς 2,30	1,30 ώς 1,50
Βιομηχ. ζάχαρης	5,7 ώς 7	1,24 ώς 5,17	5,76 ώς 7,8	1,54 ώς 6,11

Άριθμός μεγαλύτερος άπό 1 σημαίνει ότι τά κέρδη ύπερβαίνουν τίς άπώλειες.

* Δηλαδή λαμβάνονται ύπόψη και τά κέρδη σέ άνώτερη ποιότητα τών νέων άπασχολήσεων.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ - 3ης Σεπτεμβρίου 22 - τ. 5234790

Ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

Ἐπιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα, Διονύσης Καψάλης

Ἀντιγόνη Τσίρκα καὶ **Κατερίνα Πλασσαρά:**
Ἄς θυμηθοῦμε τὰ λίγα πού ξέρουμε
(βιογραφικό διάγραμμα γιά τόν Στρατή
Τσίρκα)

Π.Α. Ζάννας:
Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

Ντανιέλ Μπλό:
Οἱ χρονικές δομές στίς «Ἀκυβέρνητες
Πολιτείες»

Χρύσα Προκοπάκη:
Ἡ κριτική τῆς ἀριστεράς καί ἡ «Τριλογία»

Μίλτος Σαχτούρης:
Δυό ἀνέκδοτα ποιήματα

Γιάννης Δάλλας:
Ἄναφορά στίς πρῶτες πηγές καί στήν
ποιητική γλώσσα τοῦ Μίλτου Σαχτούρη

Γιώργος Χειμωνάς:
Ὁ μεγάλος λόγος

Δ.Ν. Μαρωνίτης:
Ὁ τύπος τοῦ ἐθνικοῦ ποιητή καί ὁ
ἀντίκτυπος τοῦ Ἀλβανικοῦ ἔπους στή
λογοτεχνία μας

Σχόλια:
Ἡ ἐκθεση Σεφέρη • Θεοδωράκης καί
Μητσάκης • Ὁ Ἀναγνώστης στόν
«Ὁδηγητή» • Σάρτρ καί «Ριζοσπάστης»
• Φλωρινιώτης • Ἐκδοτική Ὁμάδα Γυναικῶν
• Ἐνας Μάρκες στή νέα ἐποχή

Δ. Σπάθης:
Ὁ «Δαβίδ» – ἓνα θεατρικό εὔρημα καί τὰ
προβλήματα του

Βιβλιοπαρουσίαση:
«Ἡ ἱστορική νεύρωση τοῦ μαρξισμοῦ», τοῦ Γ.
Γαλανοῦ • «Σοσιαλισμός καί κουλτούρα» τοῦ
Α. Βογιάζου • «Τά γραφτά τοῦ Πικάσο» • «Τά
τέσσερα κοριτσάκια» τοῦ Π. Πικάσο
• «Δελτίο 3» τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν
• «Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους» τοῦ G.
Ostrogorsky

Βιβλία – Περιοδικά:
Ἐπιλογή ἀπό τίς τελευταίες ἐκδόσεις.

Ἀπό τήν ἀνοιξη τοῦ 1976 πού πρωτοκυκλοφόρησε ὁ Πολίτης ἴσως ἔχουν ἀλλάξει πολλά δεδομένα τῆς ἐκδοτικῆς καί πνευματικῆς ἀγορᾶς. Ἔτσι ἂν τότε, σέ κάποιο ἄρθρο τοῦ Πολίτη, διατυπωνόταν ἡ παρατήρηση ὅτι οὔτε τό τότε πολιτικοποιημένο κοινό διάβαζε λογοτεχνία, ἀλλά, οὔτε οἱ ἐκδοτικοί οἴκοι ἐξέδιδαν λογοτεχνικά ἔργα, σήμερα θά ἴσχυε ἡ ἀντίθετη ἀκριβῶς παρατήρηση: ὅτι, σέ γενικές γραμμές, ὑπερισχύει ἡ παραγωγή καί κυκλοφορία λογοτεχνικοῦ βιβλίου. Θά θέλαμε νά προλάβουμε, ἀκριβῶς, τήν ἐνδεχόμενη σκέψη ἐνός ἀναγνώστη τοῦ Πολίτη: ὅτι ἀκολουθοῦμε καί μεῖς τό γενικό ρεῦμα πού ἀναδεικνύει ἡ κίνηση τῆς ἀγορᾶς, ὅτι τροφοδοτοῦμε τόν ἀναγνώστη μέ «ἀξίες» καί ὑλικό πού πρόσκαιρα τοῦ ἔμαθαν νά ἔχει ἀνάγκη ἢ πού πραγματικά ἔχει ἀνάγκη.

Ἡ ἐπιλογή νά ἀφιερῶσουμε ἓνα τμήμα τῶν σελίδων τοῦ Πολίτη σέ θέματα λογοτεχνίας, τέχνης, ἀκόμη – στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ – καί στήν πρωτότυπη λογοτεχνία, δέν πρέπει ἄρα νά ἀντιμετωπιστεῖ ὡς ἀπλή παράθεση στό κύριο σῶμα τοῦ περιοδικοῦ μας, ἀλλά σάν μιὰ ἀκόμη συμβολή σ' αὐτό πού τόσο γενικά εἶχαμε ὀνομάσει, καί προσπαθήσαμε νά ἐξυψηρετήσουμε, «πολιτική παιδεία». Ἡ τελευταία τούτη κονδέντα θά κάνει πολλούς νά συνοφρωθοῦν. Ἡ τέχνη στήν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς ἢ ἡ πολιτική στήν ὑπηρεσία τῆς τέχνης; Διλήμματα μεταφυσικά. Τουλάχιστον ἐπί τοῦ παρόντος. Ὅπου καί ἡ τέχνη καί ἡ πολιτική ἔχουν τόσα «ὑποπτα» στοιχεῖα. Ἀλλά ἐλπίζουμε ὅτι κανεῖς δέ θά διαφωνήσει μέ τήν ἄποψη ὅτι ἡ λογοτεχνία εἶναι συστατικό στοιχείο τῆς πολιτικῆς μας παιδείας. Ὅπου πολιτική παιδεία εἶναι, σέ τελευταία ἀνάλυση, στάση ἀπέναντι καί μέσα στή ζωή μας. Κι αὐτά ἀκόμη δέν εἶναι παρὰ γενικές διαπιστώσεις πού ἰσχύουν ἐξίσου καί γιά τό προοδευτικό καί τό συντηρητικό πολιτικό στρατόπεδο.

Τά αὐτονόητα ὁμως θά πρέπει κάποτε νά πάψουν νά μᾶς δίνουν ἀπαντήσεις μέ διαζευκτικές ἀπλουστεύσεις. Σήμερα π.χ. ἡ ἄνοδος τοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου σχολιάζεται συνήθως σάν πώση τοῦ πολιτικοῦ βιβλίου, μέ ὅλα τά συνακόλουθα πού ἔχει αὐτή ἡ διάζευξη. Οἱ καιροί εἶναι ἄχαροί καί ὁ καθιερωμένος «ἀριστερός καί δεξιός» προβληματισμός γύρω ἀπό πολιτιστικά ζητήματα τούς κάνουν ἀκόμη πιό ἄχαρους. Καί οἱ προβληματισμοί αὐτοί μόνο μέ τήν τέχνη δέν ἔχουν σχέση. Εἴτε ἐξυμνεῖται ἡ «προοδευτική» λογοτεχνία στήν ὑπηρεσία τῶν ἀγῶνων τοῦ λαοῦ, εἴτε πάλι στήν ὑπηρεσία τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἀνθρώπου. Κάπου ἀνάμεσα στά ὅρια (ἐνδιάμεσα;) χάσκει ἕνα ἀχανές πεδίο ὅπου χωρᾶνε ὅλες οἱ δυνατές ἐκδοχές ἀποϊδεολογικοποίησης ὄχι πιά τῆς τέχνης, ἀλλά τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Ἴσως τά παραπάνω δέν ἀπαντοῦν καθαρά σ' αὐτό πού εἶθισται νά εἶναι ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἀναγνώστη ἀπό τή σύνταξη ἑνός περιοδικοῦ: ἡ ἀπαίτηση νά διατυπώνει προγραμματικά τούς σκοπούς καί τούς λόγους πού τό ὁδηγοῦν σέ μιᾶ νέα ἐκδοτική προσπάθεια: *Λογοτεχνικός Πολίτης* γιατί;

Γιά νά προσφέρει αὐτούς ἀναγνώστες του, πού τέσσερα χρόνια τόν παρακολουθοῦν ἀρκετά σταθερά, κάπως πιό πλούσια καί ποικιλόμορφα, ἴσως καί ἐπιστημονικότερα, τούς προβληματισμούς καί τά προβλήματα πού ἀνακύπτουν ἀπό τό ἱστορικό καί κοινωνικό φαινόμενο τῆς λογοτεχνίας καί ἀπό τήν ἴδια τήν Λογοτεχνία. Μέ τήν ἐλπίδα νά συμβάλει στή δημιουργία ἐρεθισμάτων καί ἀπόψεων ὥστε νά ἀρχίσουν νά κλείνουν κάποια χάσματα: τό χάσμα ἀνάμεσα στόν «πολίτη» καί τόν «ποιητή», τό χάσμα ἀνάμεσα στήν ἀπόλαυση τῆς λογοτεχνίας καί τή γνώση τῆς ἱστορίας της, τό μέγα χάσμα τῆς ἀνυπαρξίας λογοτεχνικῆς κριτικῆς καθώς κι ἐκεῖνο τῆς οἰκειοποίησης τοῦ γούστου μας ἀπό «ἀποδοτικά» μοντέλα. Ὅπως ἐπίσης γιά ν' ἀνοίξουν, μεγαλύτερα, κάποια ἄλλα χάσματα: ἀνάμεσα στή λογοτεχνία καί τή μονοδιάστατη χρήση της ἀπό τήν κακῶς ἐννοούμενη πολιτική γραμμή, τή λογοτεχνία καί τήν πρόχειρη, συχνά χυδαία, ἐμπορική χρησιμοθηρία, ἀνάμεσα στή λογοτεχνία καί στή λογοτεχνία -ὑπόθεση-τῶν-εἰδικῶν-καί-εὐαίσθητων-ψυχῶν, τή Λογοτεχνία καί τά ἐπινοημένα παράγωγά της ὅπως ἡ «ἐπαναστατική», ἡ «παρακμιακή», ἡ «ἀστική».

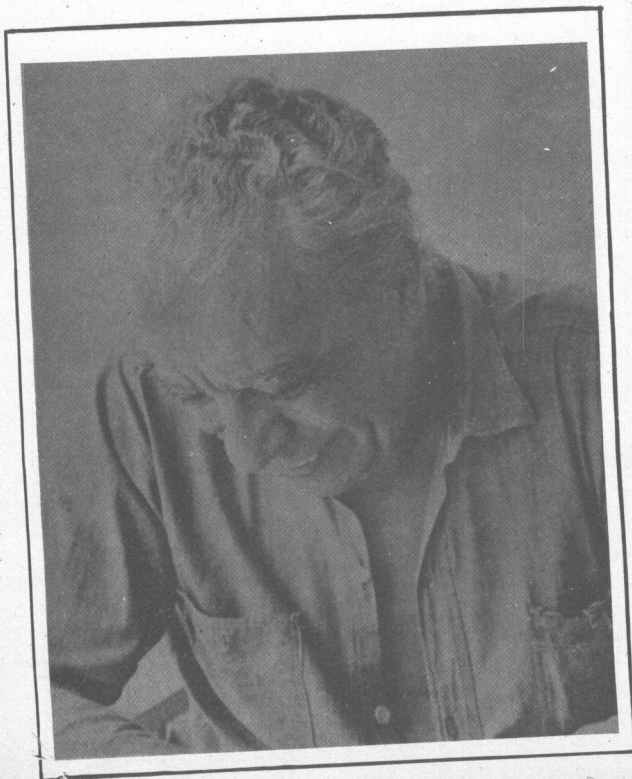
Αὐτά κατ' ἀρχήν γιά νά ἀποφύγουμε καί νά ἀπορρίψουμε ὀρισμένες κυρίαρχες παγίδες. Καί ἄλλα πολλά πού ἀπό τή φύση τους δέν λέγονται διακηρυκτικά καί πού ἐλπίζουμε νά ἀνακύπτουν καί νά ἀναδύονται ἕνα ἕνα, λίγα λίγα, μέσα ἀπό τά ἴδια τά δημοσιευμένα κείμενα καί σχόλια τοῦ τεύχους. Σάν τήν ἀγάπη γι' αὐτά τά πράγματα πού ὑπῆρχε πρώτη πρὶν ἀπό τίς ἀποφάσεις καί μᾶς ἔσπρωξε στό παρόν ἐγχείρημα.

Όταν θέλησα νά γράψω ένα «βιογραφικό» γιά τόν Στρατή Τσίρκα, κατάλαβα ξαφνικά πόσο λίγα πράγματα ήξερα γιά τή ζωή του. Κοντά δέκα χρόνια γνωριμίας, συνεργασία πέντε χρόνων γιά τή διβλιογραφία του, άτέλειωτες συζητήσεις, κι όμως μού είχε πει ελάχιστα γιά τόν έαυτό του – σχεδόν τίποτα πού δέν είχε κάποιο δημόσιο ενδιαφέρον. Είχε διηγηθεί μερικές σκηνές πού θά μ' άρεσαν γιατί μέ γοήτευε ο «έξωτισμός» τους, κι ακόμα λίγες από τίς σημαντικές ώρες τής ζωής του. Αυτά ήταν όλα. Τό έξαιρετικό χάρισμα πού είχε νά σ' αιχμαλωτίζει μέ τό λόγο του, συνήθως τό ξόδευε γιά νά διηγείται πράγματα πού ένδιέφεραν έσένα κι όχι αυτόν. Πραγματικά, σπάνια έχω συναντήσει άνθρωπο πού νά αντιπαθούσε τήν περιαντολογία τόσο πολύ.

Λοιπόν τώρα τί θά γινόταν; Η λύση ήρθε μόνη τής: Καθίσαμε δίπλα δίπλα μέ τήν Αντιγόνη, και συμπληρώνοντας ή μιά τήν άλλη, φτιάξαμε αυτό τό πρώτο – και όπωσδήποτε πρόχειρο – διάγραμμα τής ζωής του.

“Ας θυμηθοῦμε τά λίγα πού ξέρουμε – Βιογραφικό διάγραμμα γιά τόν Στρατή Τσίρκα –

τής Αντιγόνης Τσίρκα
καί τής Κατερίνας Πλασσαρά

Κατερίνα. “Ας αρχίσουμε μέ τά λίγα πού ξέρω εγώ: Γεννήθηκε στό Κάιρο, στίς 10 Ιουλίου 1911. Φοίτησε στήν Άμπέτειο σχολή, κι όταν τήν τέλειωσε, στά 1928, έπιασε άμέσως δουλειά στήν Έθνική Τράπεζα. Τόν επόμενο χρόνο όμως θ' αναγκαστεί νά ζητήσει άλλη δουλειά μέ περισσότερα χρέηματα.

Αντιγόνη. Υπάρχουν οικονομικές ανάγκες στήν οικογένεια. Τόν πατέρα, πού είναι άρρωστος, τόν στέλνουν στό Λίβανο, σέ σανατόριο. Στο σπίτι μένουν ή μητέρα, ή γιαγιά, και τρία άδέρφια μικρότερα από τό Γιάννη. Τό 1929 λοιπόν πηγαίνει σ' ένα χωριό στήν Άνω Αίγυπτο – τό Άμπουτίγκ – γιά νά δουλέψει σέ μιά μπαμπακομηχάνη. Και θά μείνει δέκα χρόνια.

Κ.— Άλλά υπάρχει κιόλας ένα σημαντικό αντίσπαθισμα στή ζωή του: Τό γράψιμο. Βοήθα τίς πρώτες προσπάθειες στά περιοδικά τής εποχής, τό ΣΕΔΚ, τό Μπουκέτο, τήν Οικογένεια, τά Παναγιύπτια. Από τό 1926 τούς στέλνει τακτικά, ποιήματα, παραμύθια, μεταφράσεις, πού άλλοτε επαινοῦνται κι άλλοτε απορρίπτονται.

Α.— Μάλιστα όταν έρχόταν στό Κάιρο, σύναζε σ' ένα βιβλιοπώλειο, τή «Μέλισσα», του Λ. Χριστοφίδη. Ήταν κάπως σάν φιλολογικό κέντρο και προσπαθούσε νά βοηθήσει τούς νέους λογοτέχνες. Στο μεταξύ ο πατέρας πέθανε. Ο Γιάννης παίρνει μετάθεση από τό Άμπουτίγκ στό Ντεϊρούτ – πάντα στήν Άνω Αίγυπτο.

Κ.— Σ' αυτή τήν εποχή – γύρω στά 1930 – θά πρέπει νά γίνεται ή πρώτη επαφή του μέ τό Κομμουνιστικό κίνημα.

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

Α.— Μαζευόντουσαν τότε, μιά παρέα νεαροί, στό σφουγγαράδικο τού Γιαννακάκη, στό Κάιρο. Έκει έγινε ή μήση. Βέβαια χρόνια προτού τόν γνωρίσω ἐγώ... Έμεις γνωριστήκαμε από έναν κοινό φίλο, τό 1936. Τόν άλλο χρόνο παντρευτήκαμε καί πήγα κι ἐγώ νά ζήσω στό Ντεϊρούτ. Βρήκα πολύ σκληρές συνθήκες ζωής στήν Άνω Αίγυπτο. Άμα ἀρρώστιανες από ἐλονοσία ή τύφο (καί δέν ήταν καθόλου σπάνιο), θά ήσουν τυχερός νά ἐπιζήσεις... Ό ντόπιος πληθυσμός — οί Φελλάχοι — ήταν τελείως ἐξαθλιωμένοι. Τά παιδιά δούλευαν στά μπαμπάκια από δέκα χρονών. Κάθε πρωί οί μανάδες τους, κοιμισμένα ἀκόμα, τά βγάζαν ἐξω από τήν καλύβα. Πέραγε ό «ἐργολάβος» τών ἐργατών καί τά ξύπναγε μέ μιά καμτσιλιά!

Κ.— Γιά τόν Στρατή Τσίρκα, πού ήταν τότε πολύ νέος, θά πρέπει νά ήταν συγκλονιστικές αὐτές οί ἐμπειρίες. Άλλωστε τή συγκίνησή του τή βλέπουμε στό πρώτο του βιβλίο, τήν ποιητική συλλογή *Φελλάχοι*, πού ἐκδόθηκε στήν Άλεξάνδρεια τό 1937.

Α.— Προτού νά πάμε στό Ντεϊρούτ, ἐμεις καθίσαμε καί λογαριάσαμε τά λεφτά πού εἴχαμε κερδίσει από τό γάμο — τότε σου ἔδιναν γιά δῶρο λεφτά — κι ἀποφασίσαμε νά κάνουμε πρώτα ένα μεγάλο ταξίδι στήν Εὐρώπη. Εἴμαστε κιόλας πολύ τυχεροί, γιατί θά μπορούσαμε νά τό συνδυάσουμε μέ τό Άντιφασιστικό Συνέδριο Συγγραφέων πού θά γινόταν στό Παρίσι. Ξεκινᾶμε. Νάπολη, Βενετία, Φλωρεντία, μιά δδομάδα, στό Κάπρι — ὑπάρχει καί τό ποίημα «Κάπρι», στό *Λυρικό Ταξίδι*... Ύστερα δύο-τρεις μέρες στή Βιέννη, μετά στό Παρίσι. Συναντᾶμε τούς φίλους μας, τό Θεοδόση τόν Πιερίδη, τό Λάμπη τό Ράλπα, πού ἔχουν πάει ἐκεῖ πρίν ἀπό μᾶς. Μένουμε ὅλοι σ' ένα φοιτητικό ξενοδοχείο, στό Port Royal. Συγκλονιστικές μέρες. Τό 1937 ήταν χρονιά ἐξαρσης γιά τό Παρίσι — ἐποχή τού Front Populaire... Θυμᾶμαι, σ' ένα ὑπαίθριο συνέδριο, μέσα σ' ένα δάσος, ἀκούσαμε τή Διεθνή, τραγουδημένη ἀπό χιλιάδες στόματα. Ό Γιάννης, ό Λάμπης κι ἐγώ κλαίγαμε... Τό Συνέδριο — Congrès des Ecrivains Antifascistes — εἶχε μεταφερθεῖ στό Παρίσι ἀπό τή Βαλένθια τῆς Ισπανίας. Οί Ισπανοί βέβαια ήταν οί πίο τιμημένοι ὁμιλητές. Όμως εἶχαν μαζευτεῖ ἐκεῖ σπουδαῖοι ἄνθρωποι τών γραμμάτων, ἀπ' ὅλο τόν κόσμο. Άνάμεσά τους ό Τολστόι, ό Έρεμποουργκ, ό Άραγκόν, ό Μπρέχτ, ό Νεροούντα...

Κ.— Τότε, σέ μιά στιγμή ἐνθουσιασμοῦ, ό Στρατής Τσίρκας — πού ήταν ἀπό τούς νεότερους συγγραφείς τού Συνεδρίου — γράφει μαζί μέ τόν Λάγκστον Χιούγκς, τόν «Όρκο» στόν δολοφονημένο ποιητή Φεντερίκο Γκαρθία Λόγκα. Αὐτός ό ὄρκος «... νά καταπολεμοῦμε τήν τυραννία καί τήν καταπίεση, ὄχι μονάχα μέ τό λόγο μά καί μέ τή ζωή μας», περνάει ἀπό χέρι σέ χέρι καί τόν ὑπογράφουν τά σημαντικότερα μέλη τού συνεδρίου. Τά διηγείται ό ἴδιος ό Τσίρκας, 25 χρόνια ἀργότερα, σ' ένα δημοσίευμά του στήν *Επιθεώρηση Τέχνης*, Μᾶς τού 1926.

Α.— Τό ταξίδι συνεχίζεται στήν Τσεχοσλόβακία. Η φίλη μας ή Ζερμπίνη μέ πήρε μαζί της γιά νά λάβω κι ἐγώ μέρος σ' ένα Παγκόσμιο Συνέδριο Γυναικῶν γιά τήν Εἰρήνη, πού έγινε στή μικρή πόλη Λουχάκοβιτς. Τέλειωσε κι αὐτό. Πήραμε τήν ἀπόφαση νά περάσουμε ἀπό τήν Ελλάδα. Όμως τί ἀλλαγὴ κλίματος!

Μετά τό Άντιφασιστικό Συνέδριο, στήν Ελλάδα τού Μεταξᾶ! Οί προοδευτικοί ἄνθρωποι σέ διωγμό. Έμεις προσπαθοῦμε νά συναντήσουμε φίλους πού εἶναι παράνομοι. Κάποια φίλη μας — τήν κνηγοῦσαν, στό τέλος τήν ἐπίασαν — ό Γιάννης τήν ἔκανε ἡρωίδα στους Άλλόκοτους Άνθρώπους.

Κ.— Αὐτό βέβαια ἀργότερα. Γιά τήν ὥρα οί ἐμπειρίες τού ταξιδιῦ θά γίνουν ένα δεύτερο ποιητικό βιβλίο: *Τό Λυρικό Ταξίδι*, Άλεξάνδρεια, 1938.

Α.— 1939. Φεύγουμε ἀπό τό Ντεϊρούτ γιά νά ἐγκατασταθοῦμε μόνιμα στήν Άλεξάνδρεια. Ό Γιάννης πιάνει ἀμέσως δουλειά — διευθυντής δυροσδεψείου, στοῦ Χαλκούση. Βρίσκουμε κι ένα σπίτι στό Ράμι. Τό νοικιάσαμε ἀμέσως, κυρίως γιατί εἶχε ένα μεγάλο δέντρο μπροστά στά παράθυρα. Σ' αὐτό τό σπίτι θά μένουμε ὅλοι μαζί. Έμεις οί δυό, ή μητέρα τού Γιάννη, ή γιαγιά καί τά τρία μικρότερα ἀδέρφια του. Τρεῖς ὥρες ἀφοῦ εἴχαμε νοικιάσει τό σπίτι κηρύχτηκε ό πόλεμος.

Έχουμε πολλή δουλειά. Πρώτα δουλεύαμε καί γιά τήν Ligne Pacifiste — μιά μαχητική ὀργάνωση γιά τήν εἰρήνη — πού τώρα θά διαλυθεῖ. Μά εἶναι οί παράνομοι ὀργανώσεις, ό παράνομος τύπος... Σ' αὐτό τό σημείο δέν ἔχω νά πῶ πολλά γιά τό Γιάννη, ήταν ἄνθρωπος πού μιλοῦσε λίγο καί μεταξύ μας ἴσχυε τό «ὄσο λιγότερα ξέρεις τόσο λιγότερα θά πεις ἂν σέ πιάσουν». Πάντως ὅλοι οί Έλληνες ἀντιφασίστες ὀρισκόμαστε σέ διωγμό. Οί αἰγυπτιακές ἀρχές — πάντα οί Άγγλοι ἀπό πίσω — μᾶς τρομοκρατοῦν μέ κάθε τρόπο. Έρχονται ένα θράδυ — ό Γιάννης ἔλειπε — «πού εἶναι ό πολύγραφος;» ρωτᾶνε. Τήν ἄλλη μέρα περιμέναμε πῶς θά τόν κρατήσουν στό F.B.I....

Στό μεταξύ ἡ Ἑλλάδα ἔχει ὑποδουλωθεῖ. Ἔχει ἔρθει ἡ Ἑλληνική Κυβέρνηση, ἔχουν ἔρθει καί Ἕλληνες παράνομοι γιά νά βοηθήσουν τό ἀντιφασιστικό κίνημα. Ζοῦνε κομμμένοι κι ἐμεῖς πρέπει νά κάνουμε τή σύνδεση, νά τούς φροντίσουμε γιά τροφή καί γιά στέγη. Ἔχει ἰδρυθεῖ κι ὁ Ἐθνικός Ἀπελευθερωτικός Σύνδεσμος.

Κ.— Ὁ Στρατῆς Τοῖρκας εἶναι ἀπό τά ἰδρυτικά μέλη καί ἀνώτερο στέλεχος τοῦ Ε.Α.Σ. Ἡ ὀργάνωση — πού ἔχει εὐρύ μετωπικό σχῆμα — προσπαθεῖ νά βοηθήσει τήν ὑποδουλωμένη Ἑλλάδα καί νά ἐνώσει τόν κόσμο σ' ἓνα ἀντιφασιστικό-ἀντιμπεριαλιστικό ἀγώνα.

Α.— Μέσω τοῦ Ε.Α.Σ. μαζεύουμε χρήματα γιά τήν Ἑλλάδα. Ἡ προθυμία τοῦ κόσμου σέ συγκινεῖ. Γριές δγάζουν τό κομπόδεμά τους καί τό προσφέρουν...

Ὁ Θεόδωρος Πιερίδης διευθύνει τήν ἐφημερίδα Ἑλλην, μέ κυριότερους συνεργάτες τό Γιάννη καί τό Λάμπη Ράππα. Προσπαθοῦν νά βοηθήσουν, νά ἐνθαρρύνουν τόν ἑλληνικό στρατό πού τόν ἔχουν ἀποκλείσει οἱ Ἄγγλοι.

Εἴμαστε στό 1942. Τό Τομπρούκ πέφτει. Ὁ Ρόμμελ θρῶσεται κοντά στήν Ἀλεξάνδρεια. Μόλις μαθαίνεται ἡ εἶδηση, ἀρχίζει νά θγαίνει καπνός ἀπό τίς Πρεσβείες — καίνε τά ἔγγραφα. Ἐμεῖς, στήν ὀργάνωση, συζητᾶμε κι ἀποφασίζεται ὅτι πρέπει νά φύγουμε. Ξεκινᾶμε ὅπως-ὅπως γιά τό Κάιρο, ἐκεῖ θά συναντηθοῦμε μέ ἄλλους. Ἐνας ἀδερφός τοῦ Θεόδωρου Πιερίδη μαθαίνει σέ μισή ὥρα νά ὀδηγεῖ αὐτοκίνητο, μᾶς δάξει ὄλους μέσα καί μᾶς πάει στή Γάζα. Τό τί γινόταν! Ξεσηκωμένοι ἄνθρωποι, ἓνα πλῆθος παρδαλό, ἀγωνίζονται νά φύγουν. Οὔτε κατάλαβα πῶς περάσαμε τά σύνορα. Μπήκαμε σ' ἓνα τρένο πού πήγαινε στό Τέλ-Ἀβίβ. Ὅλοι λέγαμε: «Πάμε στή μονάδα μας» — σά νά εἴμαστε στρατιῶτες!... Μᾶς φιλοξένησε ἐκεῖ κάποια ξαδέσφη τῆς φίλης μας τῆς Ζερμπίνη. Ὑστερα μείναμε στήν πανσιόν μιάς Γερμανίδας πού ἀπό εὐγένεια δέ ζητοῦσε χαρτιά. Ἐμεῖς εἴχαμε φύγει χωρὶς τίποτα, καί ἦταν πραγματικά φόβος καί τρόμος νά σέ σταματήσουν στό δρόμο. Μιά φορά σταμάτησαν τό φίλο μας τό Σωκράτη τόν Καλλιάρικο. «Τί εἶσαι ἐσύ;» τοῦ λένε. Ἐκεῖνος δέ τᾶ ἔχανε, πήρε ὕφος ἐπίσημο: «Capitaliste!» ἀπαντᾶει. Ἐ, λοιπόν τόν ἄφησαν κι ἔφυγε!

Κ.— Ὁλόκληρο τό ὕλικό γιά τίς Ἀκυβέρνητες Πολιτεῖες δηλαδή... Μά εἶναι ἀκόμα πολύ νωρίς, ἄλλα βιβλία θά προηγηθοῦν.

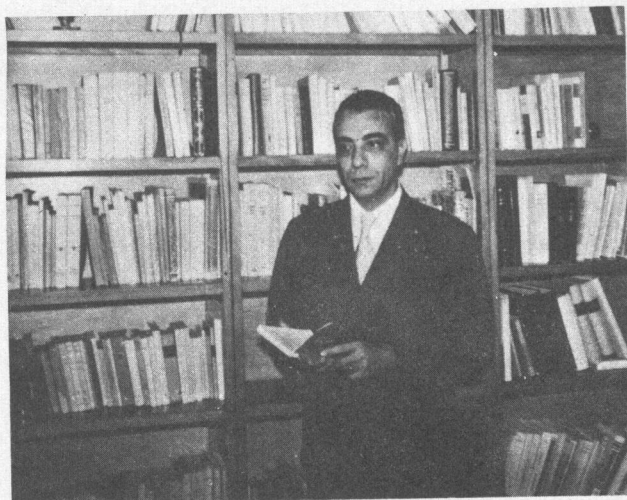
Α.— Πρῶτα θά γυρίσουμε στήν Αἴγυπτο. Μόλις ἤσυχασαν τά πράγματα, ὁ Γιάννης ἐπέστρεψε στή δουλειά τοῦ θυροδοψείου, στήν Ἀλεξάνδρεια.

Κ.— Ἐκδίδεται ἡ συλλογή διηγημάτων Ἀλλόκοτοι Ἄνθρωποι, Ἀλεξάνδρεια 1944.

Τό 1945 κρατᾶ τίς πρῶτες σημειώσεις γιά τίς Ἀκυβέρνητες Πολιτεῖες. Ἡ ἰδέα τῆς Τριλογίας ἀρχίζει νά δουλεύεται...

Α.— Ὁ Ζαχαριάδης ἀποκηρύσσει τό κίνημα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Μοῦ ὄθε μούρλια ὅταν τό μάθα. Εἴχαμε δώσει τά πάντα, καί σέ μιά στιγμή σοῦ τᾶ σήνουν ὅλα...

Κ.— Μιά ἀκόμα ποιητική συλλογή: Προτελευταῖος Ἀποχαιρετισμός καί τό Ἰσπανικό Ὁρατόριο, Ἀλεξάνδρεια 1946. Πάλι ἡ Ἰσπανία, ἡ Ἑλλάδα τοῦ Μεταξά, ὁ πόλεμος...

Α.— Στήν Ἀλεξάνδρεια ἔχει ἰδρυθεῖ καί ἡ «Πνευματική Ἑστία». Εἶναι μιά ὀργάνωση μέ φιλολογικό χαρακτήρα ἀλλά προοδευτική γραμμή. Οἱ Ἄγγλοι, οἱ αἰγυπτιακές ἀρχές, τή μάχονται κι αὐτή, ὅπως ὅλες τίς προοδευτικές ὀργανώσεις. Μαζί τους καί πολλοί Ρωμοῖ πού ἐνοχλοῦνται. Ἀργότερα, ὅταν τό ἑλληνικό Προξενεῖο θά ζητήσει ἀπ' τά σωματεῖα νά ἀποκηρύξουν τήν Κυβέρνηση τῶν Βουνών, θά τήν κλείσουν καί τήν «Πνευματική Ἑστία», ὅπως ὅλα τά σωματεῖα πού δέν ὑπάκουσαν.

Κ.— Δεύτερη συλλογή διηγημάτων τό 1947: Ὁ Ἀπρίλης εἶναι πιά σκληρός. Οἱ ἐμπειρίες ἀπό τόν ἀγώνα. Πρῶτες νύξεις: Ἡ ἀνάγκη γιά μιά πιά ἀνθρώπινη ἐπαφή μέ τό σύντροφο, ἡ ὑποψία τῆς προσδοσίας καί ἡ μοναξιά πού θά τήν ἀκολουθήσει...

Α.— 1949. Ὁ Γιάννης πάει ἓνα ταξίδι στήν Ἑλβετία καί μετά στό Παρίσι. Συναντᾶει ἐκεῖ τούς Πιερίδηδες. Εἶναι ἐποχή λογοκρισίας στήν Αἴγυπτο — ἔχω ἀκόμα λογοκριμένα τά γράμματά του. Ἀκόμα δύσκολα ταξίδια πού κάνουμε μαζί στήν Ἀθήνα.

Κ.— Τό 1954 μιά τρίτη συλλογή διηγημάτων: Ὁ ὕπνος τοῦ θεριστή καί ἄλλα διηγήματα.

Α.— Τώρα ἔχουμε νοικιάσει τό μικρό σπιτάκι στή Μαντάρα. Εἶναι πάνω στή θάλασσα. Ὁ Γιάννης πηγαινε μετά τό γραφεῖο — τοῦ ἔβαζα φαί κι ἓνα θερμός μέ νερό — καί δούλευε ὡς τό θράδυ. Χρόνια δούλεψε σ' αὐτό τό σπίτι.

Κ.— Ἐκεῖ πρέπει νά ἔγραψε καί τό Νουρεντίν Μπόμπα. Μέσα σέ εἴκοσι μέρες ὀλόκληρη τή νουβέλα. Τυπώθηκε, μαζί μέ ἄλλα διηγήματα, στήν Ἀθήνα ἀπό τό «Κέδρο», γιά πρώτη φορά.

Α.— Στήν Ἀλεξάνδρεια ἔρχονται οἱ φίλοι μας. Ὁ Καλμουῆχος, ὁ Κόλλιας... Ὁ Γιάννης δουλεύει τόν «Καβάφη». Συνεργάζεται μέ τήν ἐφημερίδα Πάροιχος.

Κ.— Τόν Ἀπρίλη τοῦ 1957 πηγαινε στό Βερολίνο, στό συνέδριο «Νεοελληνικῆς καί Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας». Κάνει ἀνακοίνωση γιά τό ποίημα «Περιμένοντας τούς Βαρθάρους» τοῦ Κ. Καβάφη.

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

Α.— Από τό 1975 κάθε καλοκαίρι κάνουμε διακοπές στήν Ελλάδα. Μένουμε στό σπίτι του Καλμούχου, στή Νέα Κηφισιά. Μάλιστα τό 1958 ὁ Γιάννης πῆγε κι ἕνα ταξίδι στό Ἅγιον Ὄρος, μαζί μέ τόν Μιχάλη Παπαϊωάννου.

Κ.— 1958. Τυπώνεται *Ὁ Καβάφης καί ἡ Ἐποχή του* καί παίρνει τό κρατικό βραβεῖο. Ἀκολουθεῖ (1959) ἡ δημοσίευση «Τό Τεῖχος ἑνός κριτικοῦ καί ἡ Τέχνη τοῦ Καβάφη», στό περιοδικό *Καινούρια Ἐποχή*. Κείμενο χαρακτηριστικό τοῦ μεγάλου «Καβαφικοῦ πολέμου» ἀνάμεσα στό δυό στρατόπεδα: τοῦ Τσίρκα καί τοῦ Μαλιάνου.

Α.— Στήν Ἀλεξάνδρεια — πάντα στό σπιτάκι τῆς Μαντάρας — ὁ Γιάννης δουλεύει τίς *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες*.

Κ.— Τό 1961 κυκλοφορεῖ ἡ *Λέσχη*. Ἀμέσως ξεσπάει μιὰ θύελλα πολεμικῆς, στόν πολιτικό χῶρο αὐτῆ τῆ φορά. Ὁ μέγανος ἰδεολογικός ἀγῶνας τῆς ζωῆς του, ἐναντίον ὅσων πίστευε πῶς ὑπονομεύουν καί φθειροῦν τήν ἰδεολογία του.

Α.— Μά τό 1961 πεθαίνει κι ἡ μάνα του. Τήν εἶχα ζήσει. Ἐξοχή γυναίκα μέ γερό, δυνατό χαρακτήρα, μαζί καί τρυφερό. Εἶχε σκληρύνει ἀπ' ὅταν πέθανε ὁ ἀντρας τῆς κι εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει πολλά.

Κ.— Δικά τῆς στοιχεῖα δανεῖζεται ὁ Γιάννης γιά νά πλάσει τήν *Αἰράνη* του. Κυκλοφορεῖ τό 1962. Ἀκόμα γράφει καί δημοσιεύει μιὰ μελέτη γιά τό ποίημα τοῦ Σεφέρη *Ἡμερολόγιο Καταστροφῆς δ'*.

Α.— Ἐνας-ἕνας οἱ φίλοι μας ἔχουν φύγει ἀπ' τήν Αἴγυπτο. Ὅλο καί πιο μόνοι, ἡ πόρτα μας δέ χτυπάει πιά, ἐνῶ πάντα εἶχαμε πολύ κόσμο στό σπίτι. Τό '63 βρισκόμασταν γιά τίς συνηθισμένες μας διακοπές στήν Ελλάδα καί μαθαίνουμε ὅτι τό βυρσοδεφεῖο κρατικοποιήθηκε. Λοιπόν — ὅπως εἴμαστε — ἀποφασίσαμε νά μένουμε ὀριστικά. Ἄν γυρίζαμε, τό Γιάννη δέ θά τόν ἄφηναν πιά νά φύγει ὅσπου ν' ἀναλάβει κάποιος ἄλλος τό βυρσοδεφεῖο. Γράψαμε νά μᾶς στείλουνε κάτι λίγα χειμωνιάτικα ρούχα κι ἐγκαταστήσαμε στή Νέα Σμύρνη, στήν ὁδὸ Ὀμήρου. Ἦταν ἕνα θαυμάσιο διώροφο σπίτι, προπαντός εἶχε μιὰ βεράντα ὄνειρο, μέ κήπο μπροστά. Τοῦ Γιάννη τοῦ ἄρεσε νά δουλεύει σ' ἐκεῖνη τῆ βεράντα...

Κ.— Γράφει τήν *Τριλογία* καί τίς μελέτες γιά τόν Καβάφη, πού τίς δημοσιεύει κυρίως στήν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*. Ἀλλά δουλεύει καί δημοσιογραφικά. Στό περιοδικό *Ταχυδρόμος* γράφει πολιτικά ἄρθρα καί μεταφράζει ἔργα τῆς ξένης λογοτεχνίας. Ἀργότερα θά ἐκδοθοῦν σέ βιβλία.

Α.— Ἡ ζωή μας ἄλλαξε στήν Ελλάδα. Στήν ἀρχή ἡ ἀλλαγὴ ἦταν δύσκολη, ὁ κόσμος διαφορετικός, δέ χαμογελοῦσε εὐκόλα ὅπως στήν Αἴγυπτο. Γιά τό Γιάννη ὅμως ἦταν καί καλό. Βρέθηκε σ' ἕνα κύκλο Ἑλλήνων διανοουμένων, ἀπόκτησε νέους φίλους. Πῆγε καί στή Θεσσαλονίκη, γνωρίστηκε μέ τούς Θεσσαλονικιώτες συγγραφεῖς. Ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ θύμιζε κάπως τήν Ἀλεξάνδρεια, τοῦ ἄρεσε. Τό 1964 μετακομίσαμε στήν ὁδὸ Δημητρεῖα, στό Ἰλίσια, πού τότε λεγόταν ἀκόμα Ἅγιου Χαραλάμπους.

Κ.— Καινούρια βιβλία μετά τήν ἐγκατάσταση στήν Ελλάδα: Τελειώνει ἡ *Τριλογία*. Στόν τρίτο τόμο *Ἡ Νυχτερίδα* — ἐκδίδεται τό 1965 — στό τέλος τοῦ βιβλίου ἡ δράση τοποθετεῖται στή Θεσσαλονίκη. Ἀμέ-

σως ἀκολουθεῖ μιὰ ἀκόμα σειρά διηγημάτων: *Στόν Κάβο καί ἄλλα διηγήματα*, 1966.

Α.— Ἔτσι ὡς τό 1967. Γίνεται ἡ δικτατορία καί πέφτει ἐκεῖνη ἡ νέκρα, ἡ μουγκαμάρα... Ὁ Γιάννης σταματάει καί τῆ δημοσιογραφικῆ δουλειά του.

Στό μεταξύ, ἀπό τό '65, τὰ καλοκαίρια πηγαίναμε στή Σκύρο γιά διακοπές. Ὁ Γιάννης ὅταν πρωτοπῆγε τρελάθηκε μέ τῆ Σκύρο. Μέναμε σ' ἕνα παλιό μύλο μέ τρία πατώματα — κάθε δωμάτιο καί πάτωμα — ἡ θάλασσα μπροστά μας. Ὁ Γιάννης κρατοῦσε τό μεσαῖο δωμάτιο, ἦταν πιο ἥσυχο, καί δούλευε. Περνοῦσε ἡ ἡμέρα: κανένα μπάνιο, φαί στό ἐστιατόριο τοῦ Νίκου Εὐθυμίου «Τά κύματα», καί δουλειά. Στή Σκύρο ὅμως μαζεῦοταν ἕνας κύκλος κάθε καλοκαίρι. Κυρίως Γάλλοι — λογοτέχνες, καθηγητές — ἀλλά καί Ἄγγλοι καί Ἕλληνες. Εἶχε ἔρθει κι ὁ Σεφέρης ἕνα καλοκαίρι... Κάνανε συζητήσεις ὅλοι μαζί, κουβέντες πολιτικές, φιλολογικές...

Κ.— Στήν Ἀθήνα, μετά τῆ «δήλωση Σεφέρη» καί τήν ἄρση τῆς προληπτικῆς λογοκρισίας, ὁ Στρατής Τσίρκα μαζί μέ τήν ομάδα τῶν 18, προετοιμάζουν τήν ἐκδοση *Δεκαοχτώ Κείμενα*, πού γίνεται τό 1970.

Στό χῶρο τῆς προσωπικῆς του δουλειᾶς: *Ὁ Πολιτικός Καβάφης* (1971). Συγκεντρωμένα ὅλα τὰ κείμενα πολεμικῆς τῶν προηγουμένων χρόνων γιά τό Καβαφικό θέμα.

Τό 1971 οἱ *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* κυκλοφοροῦν στό γαλλικά, μεταφρασμένες ἀπό τήν Catherine Leroune καί τήν Χρύσα Προκοπάκη. Κερδίζουν τό γαλλικό βραβεῖο Κριτικῶν καί Ἐκδοτῶν, ὡς τό καλύτερο ξένο μυθιστόρημα. Τό 1972 ὁ Στρατής Τσίρκα θά πάει στό Παρίσι γιά τήν ἀπονομή αὐτοῦ τοῦ βραβεῖου.

1973: Ἐκδίδεται τό βιβλίο *Τά ἡμερολόγια τῆς τριλογίας Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* — κείμενο πού εἶχε προτακονοστεῖ σέ διαλέξεις, στήν Ἀθήνα καί στή Θεσσαλονίκη. Κυκλοφορεῖ καί ἡ γουβέλα *Νουρεντίν Μπόμπα* στό γαλλικά. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1973 θά λάβει μέρος σ' ἕνα σεμινάριο Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, πού γίνεται στόν Πόρο. Τό 1974 στίς Η.Π.Α. ἐκδίδεται ἡ *Τριλογία*, μεταφρασμένη ἀπό τήν Καίη Τσιτσέλη.

Α.— Δουλεύει πολύ. Εἶναι τό περιβάλλον, οἱ διάφορες γωνίες τῆς Ἀθήνας, τό σπίτι μας μέσα στό δάσος τοῦ Ἅγιου Χαραλάμπους, κι ἀκόμα οἱ νέες ἐμπειρίες, ἡ πολιτικὴ κατάσταση στήν Ελλάδα, ὅλ' αὐτά τόν ἐμπνέουν. Γράφει τῆ *Χαμένη Ἀνοιξη*. Στήν Ἀθήνα καί στή Σκύρο — κυρίως στή Σκύρο γράφτηκε αὐτό τό βιβλίο.

Κ.— Νοέμβριος τοῦ 1975. Βρίσκεται στό Λονδίνο γιά νά λάβει μέρος στόν «Ἑλληνικό Μῆνα». Τό 1975 ἀρχίζει ἡ ἐκδοση τῆς *Τριλογίας* στήν Ἀργεντινῆ, μεταφρασμένη ἀπό τό Castillo Didier. Θά ὀλοκληρωθεῖ σέ τρία χρόνια: *Ἡ Λέσχη*, 1975. *Αἰράνη*, 1976. *Ἡ Νυχτερίδα*, 1977. Ἡ *Χαμένη Ἀνοιξη* ἐκδίδεται τό 1976, σάν ἀρχὴ ἴσως κάποιας νέας τριλογίας, πού ὅμως δέν θά προλάβει νά τήν ὀλοκληρώσει.

Τό 1979 θά λάβει μέρος στό συνέδριο «Ἀντιστασιακῶν Συγγραφέων» τῆς Βαρκελώνης. Τό 1979 ἐκδίδεται καί ἡ βιβλιογραφία τοῦ ἔργου του (1926-1978), ἀπό τό «Ἑλληνικό Λογοτεχνικό καί Ἱστορικό Ἀρχεῖο».

Ὁ θάνατος θά τόν βρεῖ στίς 27 Ἰανουαρίου. Ἄνα-πάντεχα. Κάποια στιγμή πού ἔκανε σχέδια γιά νά συνεχίσει τό γράψιμο. Σχεδίαζε τό δεύτερο μέρος τῆς *Χαμένης Ἀνοιξης*, καί λογάριάζε οἱ ἥρωες, «ὁ Αντρέας, ἡ Φλώρα καί ἡ Μαθίλδη, νά συνεχίσουν τή ζωή τους σ' ἓνα ἀγρόκτημα τῆς Σκύρου, τό Καλλικρί, μάλιστα ἓνα ἀγρόκτημα πού δέ βλέπει ἄνθρωπο οὔτε μιά φορά τό μήνα»...

Α.— Τή θυμάμαι ἐκεῖνη τήν ἡμέρα, τόν περασμένο Αὐγουστο. Εἴμασταν καθισμένοι στό μύλο, καί βλέπουμε νά ὄχεται μιά κυρία, κρατώντας ἓνα καλάθι μέ λουλούδια κι ἓνα μέ φρούτα. «Ἦρθα νά γνωρίσω τό

Στρατή Τσίρκα» εἶπε. Ἐφερε λουλούδια καί φρούτα ἀπό τό κτήμα τῆς στό Καλλικρί. Μᾶς κάλεσε νά πάμε. Τί ώραία ἐκδρομή πού κάναμε! Πάνω στό «Βουνό», περάσαμε δρόμους ἀπό πέτρα, εἶδαμε τόν τάφο τοῦ Μπρούκ... Στό κτήμα μᾶς πρόσφεραν γεῦμα, βρήκαμε καί τοῦς Μπλόκ ἐκεῖ, ἔγινε μιά ώραία συζήτηση...

Ὁ Γιάννης ἐνθουσιάστηκε, ἔκανε ἀμέσως σχέδια γιά καινούρια γραψίματα. Καί πιστεύω πώς θά ἔγραφε, τελευταῖα τό σκεφτόταν πολύ...

13/2/80

ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ

Π.Α. Ζάννας

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἡ εἰσήγηση πού ἔγινε στίς 24 Φεβρουαρίου 1977, στό Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «ΩΡΑ», πρὶν ὁ Στρατής Τσίρκας διαβάσει ἀποσπάσματα ἀπό τό ἔργο του καί συζητήσει μέ τό κοινό. Δημοσιεύεται τώρα μέ ἀρκετές διορθώσεις, ἀφαιρέσεις καί προσθήκες πού τίς ἐπέβαλαν ὁ θάνατος τοῦ Τσίρκα καί δύο δημοσιεύσεις πού ἔγιναν στήν ἐνδιάμεση τριετία: *Τά Διηγήματά του*, πού ἐκδόθηκαν τό 1978 ἀπό τόν «Κέδρο», καί ἡ *Βιβλιογραφία Στρατή Τσίρκα* τῆς Κατερίνας Πλασσαρά, πού ἐκδόθηκε τό 1979 ἀπό τό «Ἑλληνικό Λογοτεχνικό καί Ἱστορικό Ἀρχεῖο».

Δέ θέλησα ὥστόσο νά δώσω τόν τόνο τῆς νεκρολογίας στήν παρουσίαση αὐτή πού πρωτοδιαβάστηκε στό πλευρό τοῦ Γιάννη.

Πρὶν ἀπό ἔντεκα χρόνια ὁ Τσίρκας μ' ἔσπρωξε νά καταπιασῶ μέ τή μετάφραση τοῦ Προῦστ. Τότε τά χειρόγραφα μου περνοῦσαν ἀπό τά χέρια του κι ἐκεῖνος τά ξαναδούλευε, προσθέτοντας τή συγγραφική καί μεταφραστική του γνώση, μαστοριά καί πείρα.

Στόν Προῦστ θρῖσκω καί τό παρακάτω ἀπόσπασμά, γραμμένο γιά τό θάνατο ἐνός μεγάλου συγγραφέα, ὅταν δέν ἀπομένει πιά παρά τό ἔργο του — τά διβλία:

«Τόν ἔθαψαν, ἀλλά ὅλη τή νεκρώσιμη νύχτα, στίς φωτισμένες προθήκες, τά διβλία του, ἀραδιασμένα τρία τρία, ξαγρυπνοῦσαν σάν ἄγγελοι μέ δλάνοιχτα φτερά καί φάνταζαν, γι' αὐτόν πού δέν ὑπῆρχε πιά, σά σύμβολο τῆς ἀνάστασής του».

Γιά τόν Γιάννη — «μνήμη καί ἀγάπη».

Π.Α.Ζ.

Δέ βλέπω ἀλήθεια τί μπορεῖ νά προσφέρει μιά σύντομη παρουσίαση στό πολύπλευρο ἔργο τοῦ Στρατή Τσίρκα. Κι οὔτε μπορεῖ κανεῖς νά καταπιασθεῖ πρόχειρα μέ τίς τρίτομες *Ἀκυθέρηντες Πολιτείες* ἢ ἔστω μέ τήν πιό πρόσφατη *Χαμένη Ἀνοιξη* καί τά *«Δίσεχτα Χρόνια»* πού δέ θά ὀλοκληρωθοῦν.

Εἶναι ἴσως πιό χρήσιμο νά ἐπισημανθοῦν ἐδῶ τά χνάρια μιᾶς πορείας — συγγραφικῆς μαζί καί πολιτικῆς — πού ἔφερε τόν αἰγυπτιώτη Γιάννη Χατζηαντρέα ἀπό τίς ὄχθες τοῦ Νείλου στήν Ἀθήνα, κι ἀπό τήν Ἀθήνα στή διεθνή ἀναγνώριση μέ τή μετάφραση τῆς *«Τριλογία»* σέ τρεῖς γλώσσες (μιά ἀκόμη μετάφραση

ἐτοιμάζεται τώρα) καί μέ τό γαλλικό βραβεῖο τοῦ καλύτερου ξένου διβλίου τό 1971.

Καί ἴσως αὐτή ἡ ἐπισημανση τῶν διαδοχικῶν σταθμῶν μιᾶς κοπιαστικῆς πορείας νά μὴν εἶναι ἀχρηστη γιά τό ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό — γιά τίς νεότερες κυρίως γενιές πού δέ γνώρισαν τόν ποιητή Στρατή Τσίρκα, πού πρόσφατα μόνο γνώρισαν τό διηγηματογράφο καί πού ἀγνοοῦν ὡς ἓνα μεγάλο βαθμό τό δοκιμογράφο καί κριτικό τῆς λογοτεχνίας.

Εἶναι χαρακτηριστικό πώς ὡς τό 1978 οἱ δύο συλλογές διηγημάτων τοῦ Τσίρκα, πού τυπώθηκαν στήν Ἀθήνα τό 1957 καί τό 1966, θρῖσκονταν πάντα στήν

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

πρώτη τους έκδοση. Και μόνο τό 1977 και τό 1978 (ύστερα δηλαδή από τή δημοσίευση τής Χαμένης Άνοιξης) γνώρισαν επιτυχία και διαδοχικές επανεκδόσεις ή μεγάλη νουβέλα *Νουρεντίν Μπόμπα* και ό τόμος πού συγκεντρώνει *Τά διηγήματα* του Τσίρκα.

Τά διηγήματα όχι μόνο αποκαλύπτουν τή μαστοριά του μεγάλου τεχνίτη αλλά και συμπληρώνουν (τά περισσότερα) τή μαρτυρία τής «Τριλογίας». Και κάτι ακόμη πιο σημαντικό: τά διηγήματα, μαζί με τίς ποιητικές συλλογές, αλλά και τή μεγάλη μελέτη γιά τόν *Καβάφη και τήν εποχή του*, προετοιμάζουν τήν «Τριλογία». Οί *Ακυβέρνητες Πολιτείες* έχουν τίς ρίζες τους σ' αυτά τά προγενέστερα έργα.

Γεννημένος τό 1911 στήν Αίγυπτο – δεύτερη γενιά μιάς οικογένειας πού μετανάστευσε από τήν Ίμβρο – ό Τσίρκας εργάζεται σκληρά ως υπάλληλος στό Κάιρο, στήν Άνω Αίγυπτο, στήν Άλεξάνδρεια. Πρωτοδημοσιεύει κείμενά του (παραμύθια, πού ό ίδιος χαρακτήριζε πρωτόλεια) από τό 1927. Τό πρώτο του δημοσιευμένο ποίημα (στήν *Άλεξανδρινή Τέχνη*, τό 1930) στάθηκε άφορμή γιά νά γνωρίσει τόν Καβάφη λίγο άργότερα.

Θά γράψει ό ίδιος σχετικά: «Όταν μετρώ τίς ώρες πού πέρασα πλάι του, δέν τίς θρίσκω περισσότερες από δώδεκα, τό πολύ δεκατρείς. Στίς έννιά ή δέκα είμασταν μόνοι. Ήταν οί καλύτερες. Όπως ό κ. Ι.Α. Σαργιάννης έχω τήν έντύπωση πώς κι εγώ γνώρισα πολύ τόν Καβάφη, κι άς τόν έζησα τόσο λίγο. Ίσως γιατί ήταν πυκνή σέ ποιητικά θέματα και μνήμες ή όμιλία του, όταν ήθελε».¹

Ή είσοδος του Τσίρκα στόν κύκλο του Καβάφη συμπίπτει περίπου χρονικά με τήν είσοδό του στό

άριστερό κίνημα: καλοκαίρι του 1930. Ίσως γι' αυτό συγκράτησε – ή μήπως και τίς προκάλεσε ό ίδιος με τά έρωτήματά του; – τίς άπόψεις του Καβάφη γιά τούς ντόπιους φελλάχους και γιά τήν άγγλική κυριαρχία πάνω στήν έλληνική παροικία. Όμως ό Τσίρκας όμολογεί πώς «ένας άνόητος φανατισμός» δέν τόν άφησε νά έπιζητήσει νέες συναντήσεις με τόν ποιητή όσες φορές ξαναπήγε στήν Άλεξάνδρεια, ως τό θάνατο του Καβάφη. Είναι γιατί ή πολιτική του ένταξη τόν οδηγεί – και ύποθέτω με τό φανατισμό του νεοφώτιστου – στή συνδικαλιστική δράση, στήν προσπάθεια γιά τήν όργάνωση αντιιμπεριαλιστικού εργατικού κινήματος στήν Άγω Αίγυπτο, όπου εργάζεται ό ίδιος τήν εποχή εκείνη.

Ό Τσίρκας ζει τότε σέ στενή έπαφή με τούς γηγενείς, και πολύ χαρακτηριστικά ή πρώτη του ποιητική συλλογή έχει τίτλο *Φελλάχοι* (1937), και στό πρώτο ποίημα τής συλλογής δηλώνει «Τραγουδώ τήν Αίγυπτο».

*Ναι. Τραγουδώ τήν Αίγυπτο. Αύτήν,
πού δέ σάς δείχνει ό Κούκ, αύτήν,
πού σκουντουφλάτε χρόνια δίχως νά τή δείτε.*

*Και τραγουδώ τήν Αίγυπτο
γιατί με τρέφει και με σκέπει σά μητέρα,
γιατί πονάει, σά μητέρα
και γιατί έλλίζει, σά μητέρα.*

Διηγήματά του δημοσιεύονται από τό 1930 στήν *Πρωτοπορία* του Φώτου Γιοφύλλη και άργότερα στά *Νεοελληνικά Γράμματα* του Δημήτρη Φωτιάδη και άλλου.

Ή πολιτική δράση του Τσίρκα όρίζεται από χρονολογίες σταθμούς: 1935 – Ιταλική εισβολή στήν Άθηναινα, 1936 – Ισπανικός εμφύλιος και μεταξική δικτατορία, 1939 – Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Ό Τσίρκας ταξιδεύει στήν Ελλάδα, στή Δύση, και τό 1937 λαβαίνει μέρος στό Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Συγγραφέων, όπου και γράφει τόν όρκο των ποιητών – σ' όνομα του δολοφονημένου Λόρκα –, όρκο πού θά υπογράψουν σαράντα ποιητές από είκοσι έξι διαφορετικές χώρες.

Τό κλίμα του αντιφασιστικού άγώνα φαίνεται καθαρά στή δεύτερη ποιητική του συλλογή, *Τό Άνθικό Ταξίδι* (1938), και στά *Ισπανικό Όρατόριο*, 1939 πού θά κυκλοφορήσει σέ τόμο μόνο τό 1946 μαζί με τά ποιήματα *Προτελευταίος Άποχαιρετισμός* (μερικά πρωτοδημοσιευμένα σέ περιοδικά τό 1939, τό 1940 και άλλα, με έμπειρίες του πολέμου, άργότερα). Ή δημοσιευμένη ποιητική προσφορά του Τσίρκα ολοκληρώνεται έτσι τό 1946.

Διηγήματα του Τσίρκα πρωτοδημοσιεύονται σέ τόμο μόνο τό 1944 στή συλλογή *Άλλόκοτοι Άνθρωποι και άλλα διηγήματα* ή πλοκή τους τοποθετείται στήν Ελλάδα, στήν Αίγυπτο και στή φασιστική Ίταλία.

Άκολουθούν, τρία χρόνια άργότερα, τά διηγήματα τής συλλογής *Ό Άπρίλης είναι πιο σκληρός* – δέκα διηγήματα όλα έμπνευσμένα από τήν αντιφασιστική δράση στά χρόνια του πολέμου στή Μέση Άνατολή: ό «Άπρίλης» είναι φυσικά του 1944.

1. *Ό Καβάφης και ή Έποχή του*. 2η έκδοση σ.14.

Σέ όλο τό διάστημα του πολέμου ο Τσίρκας θά παίξει πολύ σημαντικό ρόλο στό άριστερό κίνημα. Θά γνωρίσει έτσι από κοντά πρόσωπα και γεγονότα που θά μεταπλάσει και θά συνθέσει άργότερα στην «Τριλογία» του.

Τό 1954 δημοσιεύονται τά διηγήματα της συλλογής *Ο Ύπνος του Θεριστή*. Έδώ βρίσκουμε τό μεγάλο διήγημα «Τό Δίπατο της Άλάνας» (θά ξαναδημοσιευτεί μέ τόν τίτλο «Χλωρός Παράδεισος») όπου εντοπίζεται ένας χώρος άναμνήσεων που θά ξαναφανεύει στή *Νυκτερίδα*.

Τό 1955 ο Τσίρκας αρχίζει νά δημοσιεύει δοκίμια και μελέτες (άργότερα και διηγήματα) στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και τό 1957 ο «Κέδρος» κυκλοφορεί τό πρώτο βιβλίο του που τυπώνεται στην Έλλάδα: *Νουρεντίν Μπόμπα*. Διηγήματα που κινούνται στον έλλαδικό χώρο, στή Μέση Άνατολή του πολέμου, αλλά κυρίως ένα μεγάλο διήγημα που δίνει τόν τίτλο στή συλλογή: φόρος τιμής σ' ένα λαϊκό ξεσηκωμό των φελλάχων, κείμενο γραμμένο για νά χαιρετήσει τήν επανάσταση στην Αίγυπτο στίς μέρες του πολέμου του Σουέζ. *Η Αύγή* δέ δέχτηκε, τότε, νά τό δημοσιεύσει, όπως προδεδεπόταν άρχικά.

Στή συλλογή *Στόν Κάβο* (1966) άναδημοσιεύονται πέντε διηγήματα από τίς άλεξανδρινές συλλογές μαζί μέ τέσσερα καινούρια: τρία του 1961 και τό τελευταίο εμπνευσμένο από τή Θεσσαλονίκη που τήν επισκέφεται ο Τσίρκας πρώτη φορά τό 1963 και που θά του προσφέρει τή «φώτιση» για τόν επίλογο της «Τριλογίας».

Δύο άκόμη διηγήματα πρωτοδημοσιεύονται ξεχωριστά: «Ο Έκφωνητής κι ο Διερμηνέας», στην *Αύγή* τό 1964 και «Άλλαξοκαιρία», στά 18 *Κείμενα* τό 1970.

Άξίζει, νομίζω (ώρα που τά 36 διηγήματα του Τσίρκα είναι προσιτά και συγκεντρωμένα, ενώ τά έξαντλημένα από καιρό ποιήματά του θά έπρεπε νά ξαναδημοσιευτούν), νά εντοπίσουμε τούς χώρους στους όποιους κινείται και τά θέματα που άγγίζει αυτή ή (βασιικά) «προμυθιστορηματική» λογοτεχνική παραγωγή του Τσίρκα. Μπορούν, θαρρώ, νά ένταχθούν σέ τέσσερις κατηγορίες:

1. Η ζωή των φελλάχων και ο άγώνας τους ενάντια στον άγγλο άποικιοκράτη ή όποιον έλληνα ή αίγυπτιο έκμεταλλευτή.

2. Ο έλλαδικός χώρος από τή δικτατορία του Μεταξά, τήν Κατοχή, τόν Έμφύλιο, ως τήν πρόσφατη δικτατορία.

3. Ο ευρωπαϊκός, προπολεμικός, αντιφασιστικός άγώνας: Ιταλία, Αυστρία, ο ισπανικός εμφύλιος.

4. Ο πόλεμος στή Μέση Άνατολή και τό άριστερό κίνημα. Στην τελευταία αυτή κατηγορία εντάσσονται όρισμένα ποιήματα της τελευταίας συλλογής και κυρίως διηγήματα. Θαρρείς πώς ή ποίηση — ποίηση βασικά λυρική — δέν μπορεί νά καλύψει τίς όδυνηρές έμπειρίες του πολέμου: τό σοσιαλιστικό δράμα, τόν άγώνα μέ τούς ήρωισμούς, τή φρίκη, τήν άνθρωπιά, τήν ήττα, τούς κατατρεγμούς.

Η κατάταξη αυτή δέν άποφεύγει τίς άπλοποιήσεις. Πολύ συχνά οι κατηγορίες επικαλύπτονται (όταν, λόγου χάρι, στον έλληνικό αντιφασιστικό άγώνα συμμετέχουν και οι ντόπιοι της Μέσης Άνατολής, γιατί

τόν θεωρούν άγώνα κοινό). Τελικά όμως, ξεκινώντας από τό έπίκεντρο της Μέσης Άνατολής, ο μυθιστορηματικός κόσμος του Τσίρκα θά άπλωθει, άργότερα, χρονικά και τοπικά και στους τέσσερις αυτούς χώρους που έπισημάναμε στην ποίηση και στα διηγήματά του.

Ο Τσίρκας θά εγκαταλείψει τήν ποίηση μόλις διαπιστώσει πώς τό ύλικό του, οι έμπειρίες του, τόν οδηγούν στην άφήγηση. Για καιρό θά περιοριστεί στό διήγημα, αν και από τό 1945 διαβλέπει τήν άνάγκη για μία φόρμα πιο πλατιά: τό μυθιστόρημα.

Θά προηγηθεί, ωστόσο, ή ιστορικο-φιλολογική έρευνα. Μελέτες για τόν Δημοσθένη Βουτυρά και τόν Νίκο Νικολαΐδη τό 1948 και τό 1950 (που στάθηκαν και δάσκαλοι του στο διήγημα) και άργότερα για τόν Σεφέρη (τό 1961 — όταν θά συσχετίσει τό *Ημερολόγιο Καταστρώματος Β'* μέ τά πολιτικά γεγονότα της Μέσης Άνατολής). Και παράλληλα, από τό 1942 ως τό θάνατό του, άρθρα, κριτικές και άναμνήσεις για λογοτέχνες που γνώρισε ή που τόν ένδιέφεραν. Σημειώνω (χωρίς ο κατάλογος νά είναι έξαντλητικός): Heine, Robert Desnos, Βάρανης, Σκληρός, Κοσμάς Πολίτης, Eluard, Etienne, Σολόχοφ, Μπεράτης, Κόλλιας Καββαδίας. Κείμενα που θά πρέπει τώρα νά εκδοθούν συγκεντρωμένα.

Βασική φώτιση και άποφασιστική για τόν ίδιο παραμένει ή μεγάλη μελέτη *Ο Καδάφης και ή Έποχή του*, που τόν άπασχολεί από τό 1955 ως τό 1958 και που θά συμπληρωθεί μέ τά άρθρα που συνθέτουν τόν τόμο *Ο πολιτικός Καδάφης*, τό 1971.

Έδώ, δουλεύοντας πάνω στην ιστορία του έλληνισμού της Αίγυπτου, θά ανακαλύψει τήν ταξική του δομή και εξέλιξη. Και σιγά σιγά θά έρθουν στην επιφάνεια άνυποψίαστες ως τότε σχέσεις άνάμεσα στο καθαφικό έργο και τήν ιστορική πραγματικότητα της έποχής. Θά βρει άκόμη (κάτι πιο σημαντικό για τόν ίδιο) τίς ίδιες του τίς ρίζες στή γή της Αίγυπτου, όπου Έλληνες και ντόπιοι έζησαν άδελφικά κάτω από τήν άγγλική και τήν ξενοκίνητη έλληνική οικονομική καταπίεση.

Τό βιβλίο αυτό ξεσήκωσε πλήθος κατακραυγές και άντιρρήσεις. Μερικές όμως από τίς βασικές θέσεις του Τσίρκα επιβεβαιώθηκαν όταν δημοσιεύτηκαν άγνωστα και άνέκδοτα ποιήματα και χαρτιά από τό άρχείο του Καδάφη.

Έργο φιλολογικής αλλά περισσότερο άκόμη ιστορικής έρευνας ύπηρεξε για τόν Τσίρκα και μοναδική άσκηση συνθετικής γραφής. Κινήθηκε για πρώτη φορά στίς μεγάλες διαστάσεις μιάς νωπογραφίας, ζωνάνεψε μία έποχή. Η σχολαστική αυτή μελέτη άρχείων και έφημερίδων, όπου συγκρίνονται και αξιολογούνται κείμενα και μαρτυρίες, διαβάζεται — στό μεγαλύτερό της μέρος — σά μυθιστόρημα.

Άπό τή διαστική και άναγκαστικά σχηματική αυτή περιδιάβαση, προκύπτει τό παρακάτω συνοπτικό διάγραμμα (παραβλέπονται κάποιες άποκλίσεις):

- ο ποιητής: 1930-1946
- ο διηγηματογράφος: 1930-1956
- ο μελετητής: 1947-1963

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

Γιά λόγους βιοποριστικούς από τό 1963, όταν θά ἐγκατασταθῆι μόνιμα στήν Ἑλλάδα (καί κυρίως μετά τήν ὀλοκλήρωση τῆς «Τριλογίας» του), ὁ Τσίρκας θά ἀσχοληθῆι μέ τή δημοσιογραφία (κρατά τή στήλη τῆς «Διεθνούς Πολιτικῆς Ἐπικαιρότητας» στόν *Ταχυδρόμο*, ἀπό τό 1966 ὡς τήν παραμονή τῆς 21ης Ἀπριλίου, μέ τό ψευδώνυμο Φώτης Μαλυγκός) καί μέ τή μετάφραση (ἀπό τό 1965 ὡς τό 1978 καί κυρίως στά χρόνια τῆς δικτατορίας).²

Μπορεῖ οἱ ποικίλες συγγραφικές δραστηριότητες τοῦ Τσίρκα συχνά νά ἐπικαλύπτονται, σέ γενικές ὁμως γραμμές ἐντάσσονται διαδοχικά σέ μιά πορεία πού καταλήγει στό μυθιστόρημα, ἀπό τό 1960 κι ἔπειτα.

«Τό αὐθεντικότερο μυθιστόρημα, μέ τήν κυριολεξία τοῦ ὄρου, στή μυθιστορηματικά φτωχή γραμματολογία μας...», ἔτσι χαρακτηρίσε ὁ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς τῆς *Ἀκυδέρνητες Πολιτείες*.³

Τήν «κυριολεξία» αὐτή προσδιορίζει καί ὁ Etienne δταν γράφει: «Γιά ἄνθρωπο πού, ὅπως ἐγώ, γνωρίζει κατά σύμπτωση πρόσωπα καί πράγματα, τό μυθιστορημα αὐτό (νά τό πῶ ιστορικό;) εἶναι ἐκπληκτικῆς παρουσίας. Γιά ὅσους δέν ἔζησαν ἐκεῖ αὐτά τά χρόνια, τί ντοκουμέντο! Οἱ ιστορικοί πρόθυμα ἀποσιωποῦν μιά ὑπόθεση γιά τήν ὁποία ὁ «ἐλεύθερος κόσμος» δέν ἔχει λόγους νά καμαρώνει καί πολύ. Δέν πρόκειται ὡστόσο γιά ἓνα «χρονικό ρομανσέ», ἀλλά γιά ἓνα μυθιστόρημα, μιά «μυθιστορία». Στά ἑλληνικά τό «μυθιστόρημα» αὐτό ἀκριβῶς τό λογοτεχνικό εἶδος ἀποδίδει: τή μεταφορά σέ «μῦθος», χάρις στή δύναμη τῆς ποιητικῆς φαντασίας, τοῦ πῶ σκληροῦ καί ἀπάνθρωπου ιστορικοῦ περιστατικοῦ».⁴

Γιά πρώτη ἴσως φορά στά ἑλληνικά γράμματα εἴχαμε ἓνα μῆ ἀστικό ιστορικό μυθιστόρημα πού ἔριχνε πάνω σέ πρόσφατα πολιτικά γεγονότα μιά ματιά κριτική ἀλλά ὄχι ἀμέτοχη – δίχως τή σχηματοποίηση ἢ τήν ὠριασμένη νοσταλγία πού σημάδευε τά περισσότερα μυθιστορήματα τῆς παλαιότερης γενιάς.

Οἱ *Ἀκυδέρνητες Πολιτείες* εἶναι προσεκτικά θεμελιωμένες ιστορικά. Γι' αὐτό καί προκάλεσαν τόσες ἀντιδράσεις – πρώτιστα κομματικές στό χώρο τῆς ἀριστερᾶς. Γιά μιά περίοδο τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος γιά τήν ὁποία τά ιστορικά ντοκουμέντα ἦταν ἀκόμη λιγοστά καί ἡ ἐπίσημη θέση ἀμφισβητούμενη, τό μυθιστόρημα αὐτό ἔγινε – ἄθελά του ἴσως – τό πρῶτο πλησίασμα, ἡ μοναδική ἴσως πρόσβαση, γιά πολλούς.

Μυθιστόρημα ἀπομυθοποιητικό – σέ σχέση μέ τίς γνωστές ἀπόψεις τῆς δεξιᾶς ἔθνικοφροσύνης –, πού

ταυτόχρονα ὁμως κρίνει θέσεις καί ἐνέργειες τοῦ κόμματος, πού συντηρεῖ ὡστόσο καί κάποιο θρύλο ὅσο ἡ περίοδος αὐτή παραμένει στό μισσοκόταδο. Μυθιστόρημα πάντως πού δέ διαφεύσθηκε ἀκόμη – σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά ιστορικά γεγονότα καί τή θέση του – ἀπό ὅσα ντοκουμέντα δημοσιεύθηκαν ὡς τώρα.⁵

Ταυτόχρονα ὁμως μυθιστόρημα μαστορικά στημένο, ὅπου ἐναλλάσσονται τό πρῶτο, τό δεύτερο καί τό τρίτο ἀφηγηματικό πρόσωπο – μυθιστόρημα ὅπου ὁ συγγραφέας ἄλλοτε ἀπλώνει τήν ἀφήγηση ν' ἀκολουθήσει μιά φυσιολογική, ἀνετη ροή, ἄλλοτε τήν κόβει ἀσθματικά, προχωρώντας ἐλλειπτικά, κι ἄλλοτε τήν ἀναγκάζει νά ὑποταχθεῖ σέ περίτεχνους μαιάνδρους.

Ὅστόσο, καθώς τά νήματα τῆς πλοκῆς πληθαίνουν καί πλέκονται, ὁ Τσίρκας κατορθώνει νά ἀπλοποιεῖ τήν τεχνική του, γιατί αὐτό του ἐπιβάλλει τό ὕλικό του προσπαθεῖ νά δαμάσει καί νά ἐντάξει στό μυθιστορηματικό του κόσμο. Ἔτσι στό πῶ σύνθετο ὕλικό του τρίτου τόμου (*Ἡ Νυχτερίδα*), ἀντιστοιχεῖ μιά τεχνική φαινομενικά πῶ ἀπλή. Τήν πῶ πολύπλοκη καί τολμηρή τεχνική τῆς γραφῆς τῆ δρίσκουμε στή *Λέσχη*, ὅπου μπορεῖ τό ιστορικό ὕλικό νά εἶναι ἰσχυρότερο ἀλλά ἀπ' ὅπου ξεκινᾶ καί ὁργανώνεται σοφά τό ξετύλιγμα τοῦ μύθου.

Ὁ πρῶτος τόμος τῆς τριλογίας (*Ἡ Λέσχη*) κυκλοφορεῖ τό 1961, ὁ δεύτερος (*Ἀριάγνη*) τό 1962. Μεσολαβεῖ, ἐπειδή τόλμησε νά γράψει τό μυθιστόρημά του καί νά θίξει πρόσωπα καί καταστάσεις, ἡ διαγραφή τοῦ Τσίρκα ἀπό τό κόμμα στήν Αἴγυπτο. Τό 1965 ἡ τριλογία ὀλοκληρώνεται μέ τή *Νυχτερίδα*. Οἱ ἀντιδράσεις ἐξακολουθοῦν φανατισμένες καί συγκοφαντικές. Ὑπάρχουν ὁμως τώρα κι ἄλλες φωνές στό πλευρό τοῦ συγγραφέα.

Ἡ ἐπίμονη, κοπιαστική προσπάθεια τοῦ Τσίρκα γιά νά δαμάσει τό μυθιστορηματικό του ὕλικό, γιά νά τό ὑποτάξει σέ μιά θέληση πού ὀλοένα ξανοίγεται σέ καινούριους προβληματισμούς καί νέες λύσεις, ἀποκαλύπτεται καθαρά στά *Ἡμερολόγια τῆς Τριλογίας* (1973). Καί θά ἄξιζε κάποτε νά μελετηθεῖ ἡ μυθιστορηματική τεχνική τοῦ Τσίρκα συγκριτικά μέ ἄλλα ἀντίστοιχα μυθιστορήματα – τοῦ Agaton, λόγου χάρις καί τοῦ Durrell.

Διαφωτιστικό γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Τσίρκα πάνω στήν τεχνική τοῦ μυθιστορηματος μπορεῖ νά εἶναι καί τό παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπό μιά συζήτηση μέ θέμα «Ἡ νεοελληνική πραγματικότητα καί ἡ πεζογραφία μας».

Ὁ Τσίρκας ὑποστηρίζει πῶς «ἡ τεχντροπία τοῦ μυθιστορηματος ἀντιστοιχεῖ κάθε φορά σέ ὀρισμένη κοινωνική φάση τῆς δοσμένης χώρας». Γι' αὐτό καί θεωρεῖ πῶς ἀπαιτεῖται ἀκόμη, στή σημερινή τουλάχιστο φάση, ἓνας κριτικός ρεαλισμός πού δέ θά «χάσει τήν ἐπαφή [του] μέ τήν παράδοση τοῦ νεοελληνικοῦ ρεαλισμοῦ». Καί ἐπισημαίνει τόν κίνδυνο: «νά χαθεῖ ὁ στόχος πού εἶναι, νομίζω, ἡ κατάκτηση ἢ, ἄς τό ποῦμε ἄλλιῶς, ἡ συνειδητοποίηση ἀπό τόν ἀναγνώστη τῆς ἴδιας τῆς *πραγματικότητας* πού ζεῖ καί ὄχι τοῦ εἰδώλου καί τοῦ μύθου τῆς ἀνάλογα μέ τήν ἄλφα ἢ βῆτα αἰσθητική».

Κι ὅσο γιά τό ρόλο τοῦ μυθιστοριογράφου: «εἶναι νά λέει τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους, καί νά πολε-

2. Μετέφρασε ἔργα τῆς Anne Philipe, τοῦ Saint-Exupery, τοῦ Malcolm Lowry, τοῦ Pierre Jean Jouve, τοῦ Pavese, τοῦ Stendhal, τοῦ Peter Levi, τοῦ Emmanuel Roblès καί τοῦ Ἑράσμου τό *Μωρίας Ἐγκώμιο* (πού ἦταν νομίζω ἡ μεταφραστική ἐργασία πού τόν ἐνδιέφερε περισσότερο), καθώς καί διβλία γιά παιδιά (Μύθοι τοῦ Αἰώπου καί παραμῦθια τῶν ἀδελφῶν Γκριμμ).

3. Στήν *Καθημερινή* τῆς 16ης Ἰανουαρίου 1977.

4. Στήν ἐφημερίδα *Le Monde* τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1972.

μάει δίχως ἠθικολογίες νά καυτηριάσει τίς καταστάσεις πού ἐμποδίζουν τήν ἑλληνική κοινωνία νά περάσει σέ μιά φάση πιό προοδευτική».⁶

Αὐτά λέγονται τό 1973, σιά χρόνια τῆς δικτατορίας, ὅταν ὁ Τσίρκας συμμετέχει ὑπεύθυνα στήν ὁμάδα τῶν 18 *Κειμένων*, τῶν *Νέων Κειμένων*, τῆς *Συνέχειας*: τήν ἴδια ἐποχή ἔχει ἀρχίσει νά γράφει τή *Χαμένη Ἀνοιξη*.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Τσίρκας στό μυθιστόρημα αὐτό, πού θά δημοσιευτεῖ τό 1976, εἶναι φυσιολογική: ἀπλοποίηση τῆς τεχνικῆς, πού διόλου δέ σημαίνει ἀδιαφορία γιά τή γραφή ἢ ἔστω ἀπλοποίηση τῆς γραφῆς. Τό κείμενο δουλεύεται πάντα κοπιαστικά, ἐπίμονα καί ἐπίπονα.

Δύο φωνές ἐναλλάσσονται στή *Χαμένη Ἀνοιξη*: στό πρῶτο μέρος («Ὡροσκόπιο»), τό πρῶτο ἀφηγηματικό πρόσωπο τοῦ Ἀντρέα καί τό τρίτο πρόσωπο πού καλύπτει τή Φλώρα· στό δεύτερο μέρος («Κλειψύδρα») παραμένει στό πρῶτο πρόσωπο ἡ φωνή τοῦ Ἀντρέα καί τή Φλώρα τήν καλύπτει ἕνα δεύτερο ρηματικό πρόσωπο, μιά φωνή πιό προσωπική – καθώς χάνεται ἡ ἐπαφή τῆς μέ τόν Ἀντρέα καί διαμορφώνεται μιά καινούρια προσωπική συνείδηση.

Ἡ ἐπιλογή αὐτῶν τῶν φωνῶν, αὐτῆς τῆς ματιᾶς τοῦ συγγραφέα ἔγινε συνειδητά γιά νά μπορέσει νά ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ὅλη μυθιστορηματική κατασκευή σ' ἕνα ἱστορικό καί πολιτικό πλαίσιο πολύ πιό πρόσφατο, γνώριμο στούς περισσότερους ἀναγνώστες, ὅπου δέν παιζόταν πιά μόνο ἡ τύχη τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος ἀλλά καί τῆς ἀστικῆς, δημοκρατικῆς, φιλελεύθερης παράταξης. Ματιᾶ, ἔτσι, μυθιστορηματικά πιό ὑποκειμενική πού ὡστόσο ὁ ἀναγνώστης, θεωρώντας πώς εἶναι ὁ ἴδιος καί γνώστης τῆς πρόσφατης καί διωμένης ἱστορίας, ἔχει τήν τάση νά τήν ἀντικειμενοποιεῖ ἢ νά τήν ἀναπροσαρμόζει, παραδλέποντάς ἔτσι τήν ἀφηγηματική ἐλευθερία καί τά δικαιώματα τοῦ μυθιστοριογράφου.

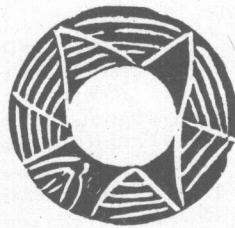
«Ἐρωτικός μῦθος πού ἀκουμπάει πάνω στήν ἱστορία καί τήν πολιτική» – ἔτσι χαρακτήρισε ὁ Τσίρκας τό τελευταῖο του μυθιστόρημα, πού δέ θέλησε νά τό χαρακτηρίσει μόνο «πολιτικό».⁷ Ὁ ἴδιος χαρακτηρισμός θά ταίριαζε καί στήν «Τριλογία».

Πολλοί ἀνακαλύψαμε στίς *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* ἕνα κομμάτι τῆς πρόσφατης ἱστορίας μας. Ὅμως πέρα ἀπό τήν ἱστορική ἀλήθεια – πού εἶναι καθήκον μας νά τήν ἀναζητήσουμε ἄλλοῦ, γιατί ὁ μυθιστοριογράφος μπορεῖ νά θεμελιώνει τό ἔργο του στήν ἱστορία, ἀλλά πάντως δέν εἶναι ἱστορικός – ὑπάρχει ἡ μυθιστορηματική ἀλήθεια, αὐτός ὁ ἄλλος κόσμος τῆς μυθιστορηματικῆς γραφῆς. Κόσμος συχνά πιό ὑπαρκτός ἀπό τήν πραγματικό καί πού τόν νιώθουμε νά ζεῖ κι ἔξω ἀπό τίς σελίδες πού διαβάζουμε, γιατί ὑπάρχει ἕνας χώρος κι ἕνας χρόνος, δημιουργήματα τοῦ συγγραφέα. Παρακολουθοῦμε τίς σκέψεις καί τίς πράξεις τῆς Ἐμμη, τῆς Ἀριάνης, τῆς Νάνου ἢ τῆς Φλώρας (ξεχωρίζω ἐδῶ τά πιό ἐλκυστικά θηλυκά δη-

μιουργήματα τοῦ Τσίρκας), παρακολουθοῦμε τίς σκέψεις καί τίς πράξεις τους καθώς διαβάζουμε λέξεις – ἀλλά ταυτόχρονα μᾶς περιβάλλει ἕνας ἄλλος χώρος: χώρος παρῶν κι ὅταν ἀκόμη δέν περιγράφεται, χώρος παρῶν γιατί ἔχει ὑπάρξει μυθιστορηματικά σέ προγενέστερες σελίδες καί ἐπιζεῖ.

Ὁ μυθιστορηματικός κόσμος τοῦ Τσίρκας εἶναι ἀπλωμένος, ἀνοικτός. Ὁρίζεται ἀπό τή ματιᾶ καί τή φωνή τοῦ συγγραφέα πού τόν συνέθεσε καί τόν καθήλωσε μέ τή γραφή. Κι ὅσο ἐκείνος μᾶς καθοδηγεῖ νά παρακολουθήσουμε ἕνα πρόσωπο, ἕνα ἐπεισόδιο, μιά πτυχή τῆς ἱστορίας, ἔχουμε τήν αἴσθηση πώς τά ἄλλα πρόσωπα, σέ ἄλλα ἐπεισόδια, ἐξακολουθοῦν νά φτιάχνουν τή ζωή τους καί τήν ἱστορία στό χώρο καί στό χρόνο πού δημιουργεῖ ὁ συγγραφέας. Ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν καί νά ἀλλάζουν μέσα σ' αὐτό τό ζωντανό καλειδοσκόπιο, ὡς τή στιγμή πού θά τά ξανασυναντήσουμε στίς ἐπόμενες σελίδες ὅπου μᾶς περιμένουν, παρουσίες συντροφικῆς τῆς ἀνάγνωσης.

Ἰεροσόλυμα, Κάιρο, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα: Πολιτείες ἀκυβέρνητες, πολιτείες ὅμως μέ πλήθος μυθιστορηματικές παρουσίες – ἐπώνυμες καί ἀνώνυμες –, πρόσωπα πού ζοῦν τό χρόνο καί τό χώρο τῆς ἀφήγησής, πού τελικά ὑπάρχουν σέ πολιτείες κυβερνημένες ἀπό τή γραφή τοῦ μεγάλου συγγραφέα καί πού ζωντανεύουν μέ τήν ἀνάγνωση. Καί σάν τελειώσει ἡ ἀνάγνωση, παρουσίες πάλι ζωντανές στή μνήμη, στόν κόσμο τῶν μυθιστορημάτων πού μᾶς συντροφεύουν στή ζωή.

5. Ὁ Σ.Τ. ἦταν ιδιαίτερα εὐαίσθητος στήν ἀποψη ἀριστερῶν πώς τό «κίνημα» τῆς Μ.Α. ἦταν τέχνασμα τῶν Ἀγγλων στό ὁποῖο παρασύρθηκαν τά ἀνώτερα στελέχη τοῦ κόμματος στή Μ.Α. Στήν τελευταία μας συνάντηση στό σπίτι του μλοῦσε μέ ἐνθουσιασμό γιά τό ἄρθρο τοῦ Hagen Fleischer πού ἀναιρεῖ μιά τέτοια ἀποψη. Βλ. σχ. *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol V, No. 3, Fall 1978, σ. 5-36. Βλ. ἀκόμη γιά τή συγκίνηση πού τοῦ ἔδωσε ἡ πρώτη ἀνάγνωση τοῦ *Πολιτικοῦ Ἡμερολογίου Α'* τοῦ Γ. Σεφέρη, τό σημεῖομά του πού δημοσιεύτηκε στήν *Αὐγή* τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1980.

6. *Συνέχεια*, ἀρ. 4, Ἰούνιος 1973.

7. Στήν ἐφημερίδα *Τά Νέα*, τῆς 3ης Νοεμβρίου 1976.

Χρονικές δομές στις «'Ακυβέρνητες Πολιτείες»*

της Ντανιέλ Μπλό

μετάφραση: Σεραφείμ Βελέντζας

Μυθικός χρόνος του Παραδείσου και της Πτώσης, του Μινώταυρου και της Σφίγγας, του Πρωτέα και του Μενέλαου· κοσμικός χρόνος εποχών και ημερών· ημερολογιακός και ωρολογιακός χρόνος· χρόνος των έπετειών, των θρησκευτικών και λαϊκών πανηγυριών· προπάντων, ανθρώπινος χρόνος της ιστορικής μοίρας και του ατομικού πεπρωμένου· επαναλήψεις και προμαντέματα· χρόνος όνειρου και θύμησης· μνήμη και λησμονιά· χρόνος του εσώτερου λόγου· χρόνος της βαλτωμένης πορείας και της ξέφρενης διαδρομής· αισθήσεις ρυθμού και διάρκειας· απόηχος πράξεων· επαναστροφή μοτίβων· θεματικά έναυσματα και αναπτύξεις· Η έκφραση του Χρόνου στις **'Ακυβέρνητες Πολιτείες** είναι τόσο πληθωρική και πολύπλοκη πού ό αναγνώστης νιώθει τόν πειρασμό νά αναζητήσει κάπια στίγματα σ' αυτόν τόν λαδύρινθο και νά βρει σέ ποιές χρονικές δομές στηρίζεται ή Τριλογία του Τσίρκια.

Μοιάζει μάταιη προσπάθεια νά θελήσει κανείς νά αναλύσει τήν ιδιόμορφη χρονικότητα των μυθιστορημάτων της Τριλογίας, επειδή κανείς συγγραφέας δέν συλλαμβάνει μιά «καλοστημένη πλοκή (...) για νά τή διαμελίσει ύστερα σάν τράπουλα· αυτός ήταν ό μόνος τρόπος μέ τόν όποιο μπορούσε νά αφηγηθεί».¹ Ωστόσο, ή φύση των τεχνικών προβλημάτων πού θέτει ό Τσίρκιας στά **'Ημερολόγια της Τριλογίας** του παρακινεί από μόνη της για μιά τέτοια απόπειρα.

* Απόσπασμα μελέτης της Danielle Blot, πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει σύντομα από τις εκδόσεις «Κέδρος». Σέ μιά πρώτη μορφή παρουσιάστηκε στό σεμινάριο Σύγχρονης Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στή Σχολή Ανατολικών Γλωσσών (Paris III).

Τόν Αύγουστο του 1945, προτού ακόμα δώσει μορφή στό έργο του, αναρωτιέται ήδη για τή μυθιστορηματική τέχνη μέ χρονικούς ακριβώς όρους: «Τέχνη είναι νά δείξεις ζωή, ζωντανούς ανθρώπους. Κι αφού θά τους πάρεις από τό σημερινό περιβάλλον, κι αφού θά τό έχεις αποφασίσει νά τους δάλεις νά κινούνται σ' όρισμένο πολιτικό διάστημα χρόνου, μοιραία στήν περιγραφή των περιπετειών τους θά ζωγραφίσεις, θά δώσεις και τόν αντιφασιστικό άγώνα».² Από τήν άλλη, εξομολογείται πόσο τόν γοητεύουν οι ψυχολογικές αναλύσεις, «εκείνες οι συνθετικές αυτοβιογραφίες, μέ νοσταλγικές αναδρομές στό παρελθόν, πού μπλέκονται μέ τά τωρινά γεγονότα και άγουν σά μιά κατεύθυνση στό μέλλον των ήρώων». Σ' αυτές τις πρώτες σελίδες των **'Ημερολογίων της Τριλογίας** ό Τσίρκιας εκδηλώνει τό ενδιαφέρον του για τις νουβέλες του Κώλντγουελ: «'Εντύπωση μου έκανε στήν τεχνική του Κώλντγουελ εκείνη ή επανάληψη κάθε τόσο, πού δίνει πιστά τόν άνθρωπο, τους διαταγμούς του. Βλέπει κανείς τό χρόνο νά προχωρεί άργά, νά γυρίζει πίσω κι ύστερα νά πηγαίνει λίγο πιο μπρός ακόμα... 'Η επανάληψη στόν Κώλντγουελ είναι σκέτη επανάληψη, καμωμένη επίτηδες για νά σημειώσει τό άργό κύλισμα του χρόνου».

Από τό καλοκαίρι του 1945 λοιπόν, είκοσι χρόνια πριν από τήν ολοκλήρωση της Τριλογίας, τά προβλή-

1. Jean-Paul Sartre, «A propos de *Le Bruit et la Fureur*. La Temporalité chez Faulkner» στό *Situations I*, Gallimard, Παρίσι, 1947.

2. Στρατής Τσίρκιας, *Τά ημερολόγια της Τριλογίας*, Κέδρος, Αθήνα, 1973.

ματα τοῦ μυθιστορηματικοῦ χρόνου τίθενται ἤδη σέ δύο επίπεδα γιά τόν Τοίρκα: στό επίπεδο τῆς μυθολογίας, μέ τήν ἐπιλογή τῶν προσώπων στό σημερινό περιβάλλον, μέ τήν ἐγγραφή τῆς πλοκῆς στήν ἱστορική πραγματικότητα καί μέ τήν ἐπιθυμία του νά λογοδοτήσει γιά ἕναν πολιτικό ἀγώνα· καί στό επίπεδο τῆς ἀφήγησης, μέ τήν ἐμπλοκή τοῦ παρελθόντος στό παρόν καί μέ τή λογοτεχνική ἀπόδοση τοῦ «κυλισματος τοῦ χρόνου».

Ἐδῶ πρέπει νά ἀνοίξουμε μιά παρένθεση σχετικά μέ τήν ἐπιλογή τῆς ὀρολογίας: Ἡ διάκριση «μυθολογίας» καί «ἀφήγησης» εἶναι δανεισμένη ἀπό τόν Jean Ricardou, θεωρητικό τοῦ «νέου μυθιστορηματος»³. ἀπό τήν ἄλλη, οἱ ὅροι «ἱστορία» καί «λόγος» πού χρησιμοποιεῖ ὁ Τοβετάν Τοντόροφ, στό ἄρθρο του γιά τίς «κατηγορίες τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου»,⁴ καλύπτουν τίς ἴδιες ἐννοιές: «Ἐντελῶς γενικά, γράφει ὁ Τοντόροφ, τό λογοτεχνικό ἔργο ἔχει δύο ὄψεις: εἶναι ταυτόχρονα ἱστορία καί λόγος. Εἶναι ἱστορία μέ τήν ἐννοία ὅτι περιγράφει μιά ὀρισμένη πραγματικότητα καί κάποια γεγονότα πού ταυτίζονται, ἀπό τή σκοπιά αὐτή, μέ τήν πραγματική ζωή· ἡ ἴδια ἱστορία θά μπορούσε νά μεταδοθεῖ μέ ἄλλα μέσα – μέ μιά κινηματογραφική ταινία λογουχάρι· ἀκόμη, θά μπορούσαμε νά τή μάθουμε ἀπό τήν προφορική διήγηση κάποιου αὐτόπτη μάρτυρα, χωρίς νά ἔχει πάρει τή μορφή βιβλίου. Ἄλλά τό λογοτεχνικό ἔργο εἶναι καί λόγος: ὑπάρχει κάποιος ἀφηγητής πού διηγείται τήν ἱστορία καί ἀπέναντί του κάποιος ἀναγνώστης πού τή δέχεται. Σ' αὐτό τό επίπεδο δέν ἔχουν τόση σημασία τά γεγονότα πού ἐξιστοροῦνται, ὅσο ὁ τρόπος πού μᾶς τά ἀναμεταδίδει ὁ ἀφηγητής». Εἴτε διακρίνουμε λοιπόν στό κείμενο ἱστορία καί λόγο, ὅπως ὁ Τοντόροφ, εἴτε κείμενο καί ἀφήγηση, ὅπως ὁ Genette,⁵ εἴτε μυθολογία καί ἀφήγηση, ὅπως ὁ Ricardou, ὅλες οἱ τρέχουσες ἀναζητήσεις γιά τήν ποιητική τοῦ μυθιστορηματος καταλήγουν, ὅπως οἱ σημειώσεις τῶν **Ἡμερολογίων**, στή διαπίστωση ὅτι ὁ μυθιστορηματικός χρόνος εἶναι διπρόσωπος. Ὅποτε, οἱ χρονικές δομές τῆς Τριλογίας μπορούν νά φανερωθοῦν μέ τήν ἀνάλυση τοῦ χρόνου τῆς μυθολογίας καί τοῦ χρόνου τῆς ἀφήγησης, καί μέ τή μελέτη τῆς σχέσης τους.

Στό βαθμό πού ὁ Τοίρκα ἀναφέρεται στόν καθημερινό μας κόσμο, οἱ **Ἀκυβέρνητες πολιτείες** εἶναι ρεαλιστικό μυθιστόρημα, καί ὁ χρόνος τῆς μυθολογίας ἐμφανίζεται καταρχήν – καί στήν ἀπλοστερέη του ὄψη – ὡς κοσμικός χρόνος τῆς ἀλληλοδιαδοχῆς τῶν ἐποχῶν καί τῆς ἐναλλαγῆς μέρας καί νύχτας.

Ἡ πλοκή δλόκληρης τῆς **Λέσχης** διαρκεῖ μήνα Ἰούνιο, ὅποτε οἱ σημειώσεις γιά τίς ἐποχές στό πρῶτο μυθιστόρημα περιορίζονται σχεδόν ἀποκλειστικά στήν περιγραφή ἑνός ὑπερβολικά ζεστοῦ καλοκαιριοῦ, μέ τήν ἐξαίρεση ἑνός φευγαλέου ὑπαινιγμοῦ γιά τίς χειμωνιάτικες παγωνιές στό γράμμα τῆς Ἐμμη.

3. Jean Ricardou, *Problèmes du nouveau roman*, Seuil, Παρίσι, 1967.

4. Tzvetan Todorov, «*Les Catégories du Récit Littéraire*» στό «*Communications*», ἀρ. 8, Seuil, Παρίσι, 1966.

Ἐποῦτο, πρὸς τό τέλος τῆς **Λέσχης**, σ' αὐτό τό θερινό καμίνι ὀρθώνεται «ὁ τραλὸς χορὸς ἀπό φυσικὰ φύλλα» τοῦ πρῶτου τεύχους τοῦ «**Μαχητῆ**», εἰσάγοντας στό μυθιστόρημα, μέ τή μαγεία τῆς ἀνάμνησης, τή δροσιά μᾶς χλωρῆς καί μισολησμονημένης ἀνοιξης: «**Στό Παρίσι ἕνα πρωί, κατεβαίνοντας ἀπ' τό καμαράκι μου στά Γκοπλέν, εἶδα ξάφνου τίς καστανιές τοῦ Μπουλδάρ Ἀραγκό νάνα γεμάτες ἀπὸ πράσινα τρυφερά φυλλαράκια· εἶχαν ξεπετάξει μέσα στή νύχτα. Τέλειωνε ὁ Μάρτης θυνάμα, καί ἀπὸ τότε, ὁ ἐρχομὸς τῆς ἀνοιξης, πῆρε γιά μένα τούτη τήν αἴσθηση τοῦ ἀναπάντεχου πράσινου πάνω σέ καστανόμαυρους κορμούς καί ἄσαρκους κλώνους, πού μέναν ἀκόμα μέ τίς ἀπελπισμένες χειρονομίες τοῦ χειμῶνα (...)**» (κεφ. 18).

Στά ἄλλα δύο μυθιστορήματα, ὁ Τοίρκα σημειώνει μέ ἐπιμέλεια τό πέρασμα ἀπὸ τή μιά ἐποχή στήν ἄλλη, ἀπὸ τό φθινόπωρο μέ «τόν μαῖστορο, ὄγρον, ὄλο σφρίγος» στό χειμῶνα μέ τίς βροχές καί τόν σιρόκο «πού κατέβηκε ἀπὸ τήν Ἀραβική» ἀπὸ τήν ἀνοιξη μέ τόν πλοῦτο μᾶς ἐξωτικῆς βλάστησης στό ἤδη πυρπολούμενο καλοκαίρι τῆς πορείας στήν ἔρημο μέ 38° ὑπὸ σκιάν, κάτω ἀπὸ ἕναν ἥλιο πού λώνει τήν ἄσφαλο, στήν «ἀφρικάνικη ζέστη» τῆς κηδείας τοῦ Ναμπουλιόν. Καί καθὼς ἡ ἀνοιξη τῶν ἀναμνήσεων φέρνει μιά νότια δροσιά στήν πυροστιά τῆς **Λέσχης**, ἡ ἱστορία τοῦ σκίνου πού φύτεψε ὁ Ἄντουανὸς ἀντιπαραθέτα στό ἀτέλειωτο καλοκαίρι τοῦ 1924 τήν εἰκόνα τῶν ἐποχιακῶν ἀλλαγῶν γύρω ἀπὸ τό σπίτι στό Ράμλι: «**Κι ὅταν ἐρχόταν ἡ ἀνοιξη, γέμιζε ὁ σκίνος λουλουδάκια κίτρινα σά μικρούτσικα κύπελλα ὄλο γύρη καί μέλι, καί πέφταν πέφταν βροχή κάνοντας μᾶ ποδιά γύρω ἀπ' τό γέρικο κορμό, γύρω ἀπ' τό στρογγυλό παγκάκι πού τὸν ἔζωνε. Κι ἔρχονταν οἱ μέλισσες καί οἱ σφήκες, καί ὄλος ἐκεῖνος ὁ ἄγριος ὄγκος γέμιζε βουητό. Κι ὅσα λουλουδάκια γλίτωναν δένανε κατόπι καί γίνονταν κάμ μικρὰ πράσινα βολαράκια τσαμπιά τσαμπιά. Καί στό ἔβρα πᾶ τοῦ καλοκαιριοῦ βᾶφονταν κόκκινα καί ἦταν στεγνά σάν καμωμένα ἀπὸ ταρταρούγα, καί ἔτσι ἀπόμειναν ὡς τά Χριστούγεννα (...). Καί τό φθινόπωρο ἔρχονταν τά μπεκαφίκα καί πιθίζανε καί τρώγανε τά μυγαράκια καί τά μερμήγκα πού γιόμιζαν τό δέντρο, καί ὕστερα ἔρχονταν τά κτρινοπούλια καί οἱ κεφαλάδες, πού τρώγανε τίς κάμπιες. Καί τά παιδιά μέ τίς σφεντόνες σημάδευαν ἀπὸ κάτω καί ρίχναν. Κι ἀπὸ τίς σκιματιές τοῦ γεροσκίνου ἔσταζε καί κρεμόταν κόμποι τό μαστίχι, πού μοσκοβόλαε μέσα στό στόμα, πικρὸ καί πιπεράτο» (**Ἡ Νυχτερίδα**, κεφ. 3).**

Ἀπὸ τά τρία μυθιστορήματα τῆς Τριλογίας, ἡ **Λέσχη** εἶναι τό φτωχότερο σέ ἐποχιακῆς ἀντιθέσεις. Ἀνάθετα, ἐδῶ ἀποκτᾶ ξεχωριστὴ σπουδαιότητα ἡ ἐναλλαγὴ μέρας καί νύχτας, ἡ διαδρομὴ καί ἡ λάμψη τοῦ ἡλίου καί τοῦ φεγγαριοῦ. Συχνότατες εἶναι οἱ ἀναφορές στή ζέστη καί στό φῶς τῆς μέρας σέ συσχετισμὸ μέ τήν Ἐμμη, πού ἡ θωριά τῆς – καστανόχαλκα μαλλιά, «μελένια μάτια», χρυσαφένια ἐπιδερμίδα –

5. Gérard Genette, *Figures III*, Seuil, Παρίσι, 1972.

Γιά τόν Στρατή Τοίρκα

είναι από μόνη της ήλιακή: «Ο ήλιος της ξιχνει προωμένες σαίτες κατακέφαλα» (κεφ. 5). «Ο ήλιος του μεσημεριού πύρωνε τους χοντρούς τοίχους» (κεφ. 10). «Ο ήλιος είχε αρχίσει πιά να γέμνει, ή άπνοια όμως κρατούσε τό ίδιο» (κεφ. 11). Τό ήλιοβασίλεμα και τό σούρουπο είναι σημαντικές στιγμές για τά πρόσωπα της **Λέσχης**. Τό ήλιοβασίλεμα συμπίπτει μέ τήν ώρα της καθημερινής τελετουργίας του τσαγιού, κι εκείνη τήν ώρα όπου σμίγει ή μέρα μέ τή νύχτα ένώνεται και ή Έμμη, πού κινείται βασικά τή μέρα, μέ τόν Μάνο, πού είναι πρόσωπο της σκιάς εφόσον ζει στην παρανομία. Ο Μάνος περιμένει καθημερινά τό σούρουπο και ταυτόχρονα τό φοβάται, γιατί μόλις πέσει ή νύχτα, γίνεται άβάσταχτη ή επιθυμία του νά βγει έξω: «Πιό δύσκολο είναι τό σούρουπο. Τό φοβάμαι, δλη μέρα τό περιμένω κι όταν φτάσει, προσέχω άκίνητος τά νεύρα μου, άγγίζω τό σφυγμό της άντοχής μου. Από τή στιγμή πού θ' άκουστεί ή καμπάνα της Μητροπόλης και θά δουτήξει ο ήλιος πίσω άπ' τά βουνά της γκριζας πέτρας, (...) μέ πιάνει δάιμονας. Νά κατεβώ!» (κεφ. 2). Τή νύχτα ο Μάνος δρατετεύει από τή μοναξιά για νά συναντήσει τόν κόσμο των ανθρώπων· είναι ή ώρα των κρυφών ραντεβού, των συζητήσεων μέ τους συντρόφους· άκόμα, είναι ή ώρα του έρωτα μέ τή Ραπέσκου και, στά άλλα μυθιστορήματα, μέ τήν Άλέγρα, μέ τή Νάνου.

Στή **Νυχτερίδα** ο Παράσχος περιμένει τή νύχτα, όπως πριν ο Μάνος, γιατί αυτό τόν Ίούλιο του 1924 «ή Θάλεια, ή Άλίκη, ή Ίταλία, τά κορίτσια της Άλάνας ή του Μπακός, τά ζει κανείς, τά συνηθίζει. Είναι της μέρας, του ήλιου». Άλλά ή Μπάτ, τό μυστήριο, ο έρωτας και τά μάγια έρχονται μέ τό πέσιμο της νύχτας, πού ο Παράσχος τή θέλει «άπέραντη και σύντομη, τή Νυχτερίδα της μέσα στά φύλλα». Και έπειτα από είκοσι χρόνια, πάλι ο νυχτερινός ύπνος «στή σχεδία», «στή δάρκα» του κρεβατιού τόν ξαναφέρνει κάθε νύχτα κοντά της.

Αυτή ή δλοφάνερη αντίθεση ανάμεσα σε μέρες και νύχτες άπουσιάζει από τήν **Αριάννη**, όπου όλα γίνονται στο μόνιμο μισοσκόταδο του λαδύρινθου. Η ένναλλαγή μέρας και νύχτας ξαναβρίσκει τή σημασία της μόνο στην πορεία της έρήμου. Η νύχτα όμως, παρόλο πού σημαίνει τό προσωρινό τέλος του μαρτυρίου, δέν φέρνει μαζί της τή γαλήνη, και τό φεγγάρι πάνω από τήν έρημο της Παλμύρας, οικεία και μόνιμη παρουσία στις νύχτες της Τριλογίας, εκφράζει άπλως τήν άδιαφορία της φύσης για τά βάσανα των ανθρώπων.

«Περιφέρουνται οι εποχές και οι ώρες, οι μέρες και οι νύχτες, τά λουλούδια κι οι καρποί, αυτός είναι ο νόμος, ή τάξη». Ο κοσμικός χρόνος είναι κυκλικός χρόνος, άέναη επιστροφή των ίδιων φυσικών φαινομένων, όπου τά πάντα ρυθμίζονται από αναλλοίωτους νόμους. Αυτή τήν έντύπωση αιώσιότητας, κυκλικής επανάληψης όμοιων περιστατικών, τήν ξαναβρίσκουμε στο χρόνο των μύθων και των όνειρων, «αυτό τό άνοιγμα προς τόν Μεγάλο Χρόνο, αυτή τήν περιοδική άνάκτηση ενός πρωταρχικού χρόνου»,⁶ όπου κυριαρχεί ή αίσθηση ότι ο χρόνος καταργείται. Τό παρελθόν των προσώπων και ή έπιλογή των

χώρων όπου εκτυλίσσεται ή πλοκή της Τριλογίας έννοούν τις άναφορές στον μυθικό κόσμο. Τά πρόσωπα της **Λέσχης**, έξαιτίας της έξάρτησής τους από τήν ιουδαϊκή (Άννα) ή τή χριστιανική θρησκεία (ρωμαιοκαθολικισμός για τήν Έμμη και τόν Χάνς, όρθοδοξία για τόν Μάνο), δέν μπορούν νά μείνουν άσυγκίνητα άπέναντι στο μυθικό παρελθόν της Ίερουσαλήμ. Γι' αυτούς είναι ή πόλη της Πτώσης και της Σωτηρίας, του Σατανά και του Γολγοθά του Χριστού: «Έδώ μπρός στο μοναστήρι», λέει ο Μάνος, «ήταν τό ένατο στάσιμο έδώ έπεσε τήν τρίτη φορά ο Χριστός πηγαίνοντας για τό Γολγοθά». Τό Κάιρο είναι ή πόλη από τις **Χίλιες και μία νύχτες** όπου «κι οι πιο άσκημες πράξεις τυλίγονται μέσα σε μία όμίχλη παραμυθιού», ή πόλη των παραμυθιών του τυφλού πού ή έμμονή τους άρνεϊται τό χρόνο. «Τό αρχικό "μία φορά κι έναν καιρό" ίσοδυναμεί μέ άρνηση του χρόνου. Ο κόσμος των θαυμαστών παραμυθιών κομματιάζει τή χρονικότητα»⁷ τόσο ως εκφραση του άνεξάρτητου από τήν ιστορική στιγμή συλλογικού άσυνείδητου όσο και ως κωδικοποίηση άέναα επανερχόμενων ανθρώπινων συμπεριφορών. Άλλά προπάντων ή Άλεξάνδρεια είναι πλουσία σε μνήμες μιας μυθολογίας ή όποία έχει άποτίσει τήν έλληνιστρια Νάνου ως τά βάθη της ψυχής της. Τό έστιατόριο όπου περνούν τό βράδυ των Χριστουγέννων ή Μαρί-Κλώντ και ή Νάνου «ήταν χτισμένο πάνω στους βράχους, σε μικρή άπόσταση από τά θεμέλια του ναού της Άρτέμιδας, μέ τήν κόμη της Βερενίκης κρεμασμένη τώρα ψηλά στον ούρανό, νά μαρτυράει όσο θά ύπάσχει ζωή για τό έρωτικό πάθος μιας βασίλισσας μ' έλληνικό αίμα». Μόλις ή Νάν φτάνει στή βίλα Πρωτέας, εισχωρεί στον κόσμο του μύθου μέ τήν πρώτη έπίσκεψη του Μπρούξ. Από τό μπαλκόνι της φαίνεται τό νησί Φάρος· κι εκεί, όπως λέει ο Μπρούξ, «μέσα στις σπηλιές φυλάει καρτέρι από τά ξεμερώματα ο Μενέλαος μέ τρεις συντρόφους του της Τροίας. Είναι χωμένοι στην άμμο, τυλιγμένοι σε τομάρια φώκιες πού έγδαρε για λόγον τους ή Εϊδοθήη». Και ή Νάν θυμάται πού ο Ρόν της είχε πει δύο μέρα πώς «τό πάλεμα του Πρωτέα μέ τόν Μενέλαο ήταν μία παραλλαγή του μύθου της Θέτιδας και του Πηλέα. Έτσι κι ή πελαγία θεά, μέσα στο σπήλαιο της θεσσαλικής άκτής, πάλεψε άγρια και βουβά, μεταμορφώθηκε σε φωτιά, νερό, λιοντάρι, φίδι, σούπια, μά ο Πηλέας δέν πτοήθηκε, τήν άιχμαλώτισε μέσα στα μπράτσα του και δέν τά ξεσφίξε μήτε όταν του φύσηξε κατάμουτρα τό μελάνι της. Όσοπου τήν έκαμψε και σμίξαν σ' ένα θείο άγκάλιασμα».

Άλλά σε βαθύτερο επίπεδο - του άσυνείδητου και του όνειρου - τήν Τριλογία διατρέχουν δύο μεγάλοι μύθοι: ο μύθος του παραδείσου και ο μύθος του μυητικού ταξιδιού.

Ο μύθος του παραδείσου, τουλάχιστον όπως τόν συναντούμε στις πρωτόγονες παραδόσεις, περιέχει πολλά στοιχεία τά όποία εμφανίζονται όλα, άν και διάσπαρτα, στο μυθιστόρημα.

Πριν από τήν Πτώση, οι άνθρωποι μπορούσαν νά άνέβουν στον ούρανό σκαρφαλώνοντας σ' ένα βουνό, σ' ένα δέντρο, σε μία κληματίδα, ή από μία σκάλα, ή

6. Mircea Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, Gallimard, Παρίσι, 1972.

7. Harald Weinrich, *Tempus*, Στουτγάρδη, 1964.

8. Mircea Eliade, *Le Sacré et le Profane*, Gallimard, coll. «Idées», Παρίσι, 1965.

9. Mircea Eliade, *Mythes, rêves et mystères*.

ἀκόμα και καοαλα σε φτεροῦγες πουλιῶν. Αὐτὸ τὸ δνειρο ἀναβασίας συχνὰ συμβολίζεται μετὰ τὰ ξανοίγματα πρὸς τὰ ὕψη πού «καθιστοῦν ἐφικτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ ἕναν τρόπο ὑπαρξῆς σ' ἕναν ἄλλο, ἀπὸ μιὰ ὑπαρξιακὴ κατάσταση σὲ μιὰν ἄλλη», ὅπως λέει ὁ Eliade.⁹ Σ' αὐτὸν τὸν πρῖν ἀπὸ τὴν Πτώση παράδεισο οἱ ἄνθρωποι εἶχαν φιλιές μετὰ τὰ ζῶα καὶ ἐπικοινωνοῦσαν μετὰ μιὰ κοινὴ μυστικὴ γλώσσα. Ἡ Πτώση συμβολίζει «ἕναν καταστροφικὸ κλωνισμό τοῦ ὑπαρξιακοῦ καθεστῶτος, πού ἐπισύρει τὸν κανιβαλισμὸ, τὸ θάνατο καὶ τὴ σεξουαλικότητα»⁹ καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἀγωνίας πού εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν regressus ab originem καὶ γιὰ τὴ γέννηση ἐνός νέου ἀνθρώπου. Τέλος, ἀφοῦ ὁ παράδεισος ἐγινε ἀπλησίαστος ἐξαιτίας τῆς φωτιάς πού τὸν περιβάλλει, ὁποῖος θέλει νὰ μπῆ μέσα πρέπει πρῶτα νὰ διασχίσει τὴν καθαρτήρια φλόγα. Ἡ καθυπόταξη τῆς φωτιάς ἀντιπροσωπεύει στὸ ἐπίπεδο τοῦ συγκεκριμένου τὴν ὑπέρβαση τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, πράγμα πού ἰσοδυναμεῖ μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς κατάστασης τοῦ πρωταρχικοῦ ἀνθρώπου, «μετὰ τὴν ἐκμηδένιση τοῦ χρόνου, μετὰ τὸ γυρισμὸ πρὸς τὰ πίσω, μετὰ τὸ ξανακέρδιμα τοῦ παραδείσιου illud tempus».¹⁰

Ἡ **Λέσχη** βασίζεται στὸ μοτίβο τῆς Πτώσης, τῆς ἀγωνίας καὶ τῆς ἀναγέννησης. Ἡ κοσμολογία τοῦ Οὐνίτερο, τοῦ ὑποκινητῆ τῆς Λέσχης, εἶναι κοσμολογία τῆς Πτώσης: «Τὰ πλάσματα αὐτὰ πού δὲν ἀντιστέκονται εἶναι πάντα τὰ ἴδια: ξέρον πὼς ἢ ἀδυσσο εἶναι μπροστά τους καὶ ὡστόσο τρέχουν νὰ πέσουνε μέσα της». Ἡ Ἐμμη ἀνήκει στὰ πλάσματα αὐτὰ «πού δὲν ἀντιστέκονται». Γιὰ τὸν Οὐνίτερο, πού ταυτίζει τὴν ἀδυσσο μετὰ τὸν παράδεισο, «αὐτὴ ἢ τριπλή ἀρνηση εἶναι ἢ φόρμουλα πού ὁδηγεῖ πρὸ σίγουρα στὸν Παράδεισο». Ἡ Ἐμμη στέργει στὴν Πτώση, γιατί πιστεύει πὼς μόνο μετὰ τὸν ἐξευτελισμὸ θά σωθεῖ: «Αὐτὸ εἶναι τὸ μήνυμα. Ὅσο πὸ βαθιὰ δουλιάζω, τόσο πὸ δυνατὰ θά λαχταρήσω τὴ χάρη του (...). Νὰ γνωρίσω τὸν ἔσχατο ἐξευτελισμὸ, καὶ ἔτσι νὰ σώσω τὴν ψυχὴ μου». Τὸ ὄργανο αὐτοῦ τοῦ ἐξευτελισμοῦ ὀνομάζεται Ἄδὰμ, ὁ ὁποῖος στὴ **Λέσχη** συγκρίνεται μόνιμα μετὰ τὸ μυθικὸ πρόσωπο, τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐμμης («Γιὰτὶ ὁ ἐραστής μου νὰ λέγεται Ἄδὰμ; Τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, Φράου Ρόζα, μετὰ καταλαβαίνετε; Ἐδῶ στὰ πόδια τοῦ Γολγοθᾶ») ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Μάνου («Αὐτὸς ὁ μεγάλος ἔρωτας πού δὲ φοβήθηκε θάνατο, κιντύνους, πόλεμο, τρικυμίες, μόνο βαστοῦσε καὶ βαστοῦσε, ἢ χρῶσθὴ καδ'ένα καὶ τὸ πρόσωπο, ὄλος ὁ ἡρωισμὸς καὶ ἢ ἀφοσίωση καὶ ἢ πίστη»). Πολὺ ἀργότερα θά ἀνακαλύψει ὁ Μάνος τὸν δαιμονικὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ μυθικοῦ ἐρωμένου, πού ἢ Ἐμμη τὸν ἀκούει νὰ σφυρίζει «σὰ φίδι πίσω ἀπ' τὰ δέντρα» - ἢ Ἐμμη, τὴν ὁποία ὁ Μάνος δλέπει «ζωομένη» ἀπὸ ἕναν κύκλο ἀγωνίας, καὶ πού θά ριχτεῖ στὴν ἀδυσσο τῆς σεξουαλικότητας καὶ τοῦ θανάτου. Ὅσο πὸ ὁ θάνατος, πού συγκεκριμένοποιεῖται στὴ δολοφονία τοῦ Ἄδὰμ, εἶναι καὶ θάνατος «τῆς ἐπιλόλαιης καὶ ἀνεύθυνης Βιεννέζας, μᾶς ξεχασμένης ἀπὸ τὴν τρυφηλὴ ἐποχὴ τοῦ Φραγκίσκου Ἰωσήφ», καὶ ἀπὸ τὸ δεσμὸ μετὰ τὸν Ἄδὰμ δὲν γεννιέται μόνον ἕνα παιδί, ἀλλὰ ἀναγεννᾶται καὶ ἢ Ἐμμη «στὴν ἀμμουδιά μᾶς καινούριας ζωῆς».

Τὸ δνειρο ἀναβασίας ἐμφανίζεται στὴ **Λέσχη** μετὰ τὴν προσεκτικὴ ἐνατένιση τοῦ φεγγαριοῦ καὶ μετὰ τὸ ὄραμα τοῦ Ἰακάρου - «ἀνθρώπος σωστός, κορμὴ γυ-

μνὸ καὶ ἄσπρες ἀγγελικὲς φτεροῦγες, ὁ ἀέρας εἶναι γιομάτος πουλιὰ καὶ ἀπάνω ὁ ἥλιος καίει, χρυσός» - πού ἢ νοητικὴ εἰκονογραφία τοῦ Μάνου τὸ ἀντιδιαστέλλει πρὸς τὸ ὄραμα τῆς Πτώσης τοῦ Σατανᾶ: «ἢ Πτώση τοῦ Σατανᾶ, μαῦρὲς φτεροῦγες σάν τῆς νυχτερίδας, τὸ κεφάλι κάτω, τὰ γαμπὰ νύχια καὶ τὰ κέρατα».

Ἡ Νυχτερίδα εἶναι ὁ δαίμονας-πειρασμὸς μέσα στὸν παράδεισο τοῦ Παράσχου, ὁ ὁποῖος εἶναι μιὰ ἄλλη ἐκφραση τῆς «ἐπιστροφῆς στὸ ἀρχικὸ σημεῖο» ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸν «χλωρὸ παράδεισο τῶν παιδικῶν ἐρώτων».

Στὸν παράδεισο τοῦ Παράσχου βρίσκουμε τὸ συμβολισμό τοῦ δέντρου: εἶναι ὁ σκῖνος, πού τὰ φύλλα του κρύβουν τὴ Νυχτερίδα· τὸ δέντρο τῆς μυστικῆς γλώσσας ἀνθρώπων καὶ ζῶων· ἢ Τζούλια καὶ ὁ Παράσχος ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους μιμούμενοι κραυγὲς ζῶων· τὸ δέντρο τοῦ δνειροῦ ἀναβασίας, μετὰ τῆς μετακινήσεως τῆς Τζούλιας στὸ σκῖνο καὶ στὴ σκεπὴ τῆς παράγκας, μετὰ τὴν ἐμφάνισή της στὸ καμπαριό τῆς ἐκκλησιᾶς τὸ βράδυ τοῦ Προφήτη Ἡλία, μετὰ τὸ ἀνέβασμα τοῦ Παράσχου στὸ ἴδιο ἐκεῖνο καμπαριό μετὰ σκοπὸ νὰ τὴ συναντήσει. Γιὰ τὴν Τζούλια αὐτὸς ὁ παράδεισος σημαίνει καὶ τὴν πτώση στὸν ἐρωτισμὸ καὶ τὸ θάνατο - γιατί θά τὴ σκοτώσει ὁ Τόνης στὸ γήπεδο τῆς Ἀλάσκας -, ἐνῶ γιὰ τὸν Παράσχο σημαίνει καὶ κατάλυση τοῦ χρόνου, προσκόλλησι σ' ἕνα παρελθόν πού κατακυριεύει τὸ παρὸν καὶ σμίγει μαζί του στὴν ἀχρονικότητα.

Ἡ δοκιμασία τῆς καθαρτήριας φλόγας τὴν ὁποία πρέπει νὰ δρασκελίσει ὁ ἀνθρωπος γιὰ νὰ φτάσει στὴν πνευματικότητα, ὑπονοεῖται σὲ πολλὰ μέρη τῆς τριλογίας - ἀπὸ τὸν Ρούμπν, πού θυμᾶται τὰ Κουαρτέτα τοῦ Ἐλιοτ: «Ἡ ντροπὴ γιὰ κίνητρα πού φανερώθηκαν ἀργότερα ἢ ὅταν ἤξερε πὼς ἦταν σωστό ἢ τόκαμνε μετὰ δλάβη ἄλλων καὶ αὐτὸς τὸ ἐπαιρνε γιὰ πράξη ἐνάρετη. Ὡ, πόσο κάποτε τὸν κέντριζε τὸ μπράβο τῶν ἀνόητων... Ἀπὸ λάθος σὲ λάθος. Ἀλλὰ τώρα θά γινόταν ἢ ἀποκατάσταση. Μὲς στὴ φωτιά πού καθαρίζει ἔπρεπε νὰ κινήθει, ἢ χορευτῆς» ἀπὸ τὸν Ρίκκι, τὸν περιπλανώμενο φιλόσοφο πού τὸ παρατσούκλι του θυμᾶται πρὸς τὸν Μάνου: «Δίχως φωτιά δὲν ὑπάρχει ἀνανέωση. Αὐτὴ μόνο φωτίζει καὶ παστρεύει», λέει στὴ **Νυχτερίδα**. Ἡ δοκιμασία αὐτὴ ἀπεικονίζεται στὶς πορείες κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἔδαφος, πού μόνο ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἔδαφος, πού φλογίζει τὰ πέλατα: ἢ πορεία τῆς Ἐμμης τὸ καταμεσημερὸ ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Δαμασκῶς στὴ πύλη τῆς Γιάφρας· ἢ πορεία τοῦ Μάνου στὴν ἔρημο τῆς Παλμύρας· ἢ πορεία τῆς Ἀριάδνης στὸ πλευρὸ τοῦ Γιούνης γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ Ναμπουλιόν.

Μετὰ τὴν πορεία ἔχει σχέση καὶ ὁ δεύτερος σημαντικὸς μῦθος τῆς Τριλογίας, τὸ μυστικὸ ταξίδι. Τὰ δύο δνειροῦ πού ἐξιστοροῦνται - τὸ πρῶτο ἀπὸ τὸν Μάνο στὴ **Λέσχη**, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴ Νάνσου στὴ **Νυχτερίδα** - συμβολίζουν κάποιον ταξίδι μύησης σὲ ἄλλη μορφή ὑπαρξῆς. Ἄν τὸ δνειρο τοῦ Μάνου ἀναπαριστᾷ ξεκάθαρα τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ ζωὴ στὸ θάνατο, καὶ ὅπου τὸ λεωφορεῖο ἀντικαθιστᾷ τὴ νεκρικὴ λέμβο, τὸ δνειρο τῆς Νάνσου, ὅπου περιπλανιέται μόνη της στὴν πόλη, ὕστερα στὸ δημοτικὸ πάρκο καὶ πασχίζει νὰ

10. Στὸ ἴδιο.

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

περασει μιά γεφυρα, νά φωνάξει βοήθεια χωρίς νά τά καταφέρει, ύποχωρώντας τελικά στό θάνατο, ποθώντας μάλιστα τή «λυτρωτική λεπίδα», συμβολίζει μιά ἀναζήτηση διάσπαρτη εμπόδια ή όποία καταλήγει σέ θάνατο πού δέν είναι τέλος αλλά εκμηδένιση μιάς άποτυχημένης ύπαρξης και ξαναρχίσιμα, λύτρωση, γέννηση σέ μιά διαφορετική μορφή ύπαρξης.

Ο μύθος του λαβύρινθου, πού κατέχει κεντρική θέση στην Τριλογία, είναι άπλως μιά έκφανση του μυθικού ταξιδιού. Στη μυθολογία ή Γη άπεικονίζεται μέ τό κορμί μιάς γιγάντιας μάνας, και «ό λαβύρινθος ισοδυναμεί μέ τό κορμί τής Μάνας-Γής»¹¹. όπότε ή είσοδος στό λαβύρινθο ισοδυναμεί μέ τή μυστικιστική επιστροφή στη μάνα. Και είναι δέβαιο πως τό έπεισόδιο του λαβύρινθου στην 'Αριάγνη επιδέχεται αυτήν τήν άποψη, άφου πάρα πολλές φορές ή κεντρική ήρωίδα μας παρουσιάζεται σαν ένα είδος θετής μάνας για τόν Μάνο. Κι εδώ, πρέπει νά θυμίσουμε τί γράφει ό Τσίρκας για τή γέννηση αυτού του προσώπου στή **Ημερολόγια** (26 Απριλίου 1961): «Τέλος Οκτωβρίου του 1961, πέθανε ή μητέρα μου. Από τότε, φαντάζομαι, όλος ό θανατισμός, ή ξεστασιά τής καρδιάς μου μεταγγίστηκαν στην Αριάγνη. Τής κράτησα τό λαϊκό χαρακτήρα, τή ζουμερή γλώσσα, τό θάρρος, αλλά τής έδωσα και τή σοφή καρδιά τής μάνας μου, τή μετριοπάθειά της, τήν άνεξιθηροσκέια της, τήν ψυχή της πού ήταν καθαρή από κάθε ρατσιστικό μίσημα. Έτσι, ενώ εγώ δέν έπαυα νά δλέπω στό πρόσωπο τής Αριάγνης τή μητέρα του φίλου μου του Μιχάλη, μιά μέρα ή άδερφή μου μου είπε: «Βρέ παιδί μου, όλόκληρη τή μάνα μας τήν έδωσες, τά φυσικά της, τίς κουδέντες της...».

Ο λαβύρινθος, πού αναπαριστά τό σώμα τής μάνας, συμβολίζει και τήν κατοικία ή τό σώμα ενός τέρατος. Συνεπώς, ό χαμένος μέσ στό λαβύρινθο Μάνος γιορτάζει τό μυστήριο του φαγώματός του από τό τέρας, πού άποτελεί και τή φοβερότερη δοκιμασία τής μύησης, τή δοκιμασία του θανάτου, ό όποιος είναι έντονότατα παρών σέ όλη τή σκηνή: «Μύριζε παλιά, πολύ παλιά ρούχα, πού άνάψανε από τήν κλεισούρα και τή λίγδα και τώρα σαπίζανε θγάζοντας μιά αίσθηση άπελπισμού, μιά θανατίλα. Τ' άδιέξοδά μου ευδιάζανε Χάρο. Μιά γυναίκα μέ μεγάλα πυρετικά μάτια και σκεπασμένο στόμα καθόταν σ' ένα παράθυρο (...). Έγνεψα στη γυναίκα, ζητώντας τό δρόμο μου. Μέ τό δάκτυλο μου έδειξε κάτω, στη γωνία, τήν πόρτα της. Αργά, μυστηριώδικα, τράβηξε τό χέρι και μου φανέρωσε τό πρόσωπο. Τό στόμα της ήταν μιά μαύρη τρύπα, στό ρουθούνι της είχε περασμένο μπακιρένιο χαλκά. Μου έβγαλε τή μελανιά γλώσσα της, μέ νόημα». Αυτή ή δοκιμασία συνιστά και τόν μόνο έφικτό δρόμο για τήν κατάργηση τής χρονικής διάρκειας, μ' άλλα λόγια τής ιστορικής ύπαρξης, και για τήν «άποκατάσταση τής λευκής σελίδας τής ύπαρξης, τό άπόλυτο ξεκίνημα, όταν δέν είχε ακόμα κληιδωθεί τίποτα, όταν δέν είχε χαθεί ακόμα τίποτα».¹²

Συνεπώς, ό λαβύρινθος όρίζεται ως όδοιπορικό μιάς αναζήτησης, επιθυμία για άνεύρεση νέου δρόμου, για νέο ξεκίνημα σέ διαφορετική βάση. Η περιπλάνηση του Μάνου στό λαβύρινθο, οί αλλαγές προσανατολισμού, ή αποθάρρυνσή του, ό φόβος του

για επικοινωνία, και ύστερα ή επιθυμία του νά βρει τήν έξοδο, εκφράζουν τήν αναζήτηση μιάς ιδανικής μορφής ούμανισμού. Σ' αυτό τό διάβημα τόν άπειλούν δύο κίνδυνοι: ένας έξωτερικός αντίπαλος και τό ίδιο του τό ύποσυνείδητο. Αν ό μύθος του λαβύρινθου, τουλάχιστον όπως τό συναντούμε στην Τριλογία, κουβαλάει μέσα του όλες τίς σημασίες εκείνες για τίς όποιες μιλά ό Mircea Eliade, ό Τσίρκας τόν μεταχειρίζεται όπως τόν έχει διατυπώσει ή ελληνική μυθολογία. Στόν ελληνικό μύθο ό λαβύρινθος είναι κατοικία του Μινώταυρου, του τερατόμορφου γιου του Ποσειδώνα και τής Παισιφάης, γυναίκας του βασιλιά τής Κρήτης Μίνωα. Σύμφωνα μέ τήν ψυχαναλυτική έρμηνεία του μύθου, πρέπει νά έννοήσουμε τή λέξη Μινώταυρος ως «τή διάστροφη κυριαρχία του Μίνωα», δηλαδή τή διαστροφή μέ μορφή τυραννικής κυριαρχίας, άπώθημένη στό λαβύρινθο του ύποσυνείδητου του Μίνωα - όπως ακριβώς ό Μινώταυρος έχει κλειστεί και κρύβεται στό λαβύρινθο πού κατασκευάσε ό Δαίδαλος. Όπότε, «έφόσον ό λαβύρινθος μέ τό συμβολικό τέρας είναι τό ύποσυνείδητο του Μίνωα, τότε και ό Μίνωας άποκτά συμβολική σημασία: άντιπροσωπεύει τόν άνθρωπο ένγένει, τόν άνθρωπο πού λίγο ως πολύ τόν στοιχειώνει κρυφά ή διάστροφη τάση για κυριαρχία».¹³ Και όπως ό Θησέας άποφασίζει νά παλέψει μέ τόν Μινώταυρο για νά σταματήσει ή ύποτέλεια των Αθηναίων στόν Μίνωα, έτσι και ό Μάνος πασχίζει νά άντιπαλέψει τήν όλέθρια επίδραση του Ανωρωπάκι κι όσων άλλων κατατάσσει στό είδος των Μινωταύρων: «εκείνους πού δέν προσέχουν τόν άλλο, πού δέ σέβονται τό ανθρώπινο πρόσωπο (...). Ένας έγωκεντρισμός, μιά τυφλή έγωπάθεια (...). Μινώταυρος ήταν ό Αδάμ για τήν Έμμη, όπως ό Ριγκώ για τό Φάνη, και τ' Ανωρωπάκι για τή γυναίκα του Φωτερού. Και για μένα; Ναι, και για μένα». Για τόν Μάνο, Μινώταυρος είναι βασικά τό Ανωρωπάκι μέ τις «σατραπικές τάσεις» του, μέ τόν έγωκεντρισμό του - είναι ό πόλος από τόν όποιο πρέπει νά άπομακρυνθεί για νά αναζητήσει έναν σωστό ούμανισμό. Όσοτόσο άναρωτιέται μήπως κι ό ίδιος φέγγεται σαν Μινώταυρος, φανερώνοντας μ' αυτό τόν τρόπο πώς νιώθει μέσα του τή δυνατότητα μιάς άνάλογης τάσης. παρόλο πού είναι θύμα και τιμητής παρόμοιων έξεων. Ο Θησέας, άντιμετωπίζοντας τόν Μινώταυρο, θά πολεμήσει όχι μόνο κάποιον έξωτερικό κίνδυνο αλλά και τόν ίδιο του τόν πειρασμό. Αν ό ήρωας νικήσει τό τέρας, πρέπει νά βρει και τό δρόμο πού όδηγει έξω από τόν λαβύρινθο, δηλαδή νά κατανικήσει τόν ίδιο του τόν ύποσυνείδητο κίνδυνο. Ο Μάνος άποκαλεί αυτό τόν κίνδυνο «λαβύρινθο του άτομικισμού», όπου ό ίδιος έχει χαθεί κατά τήν περίοδο τής άπομόνωσής του στην πανσιόν Κόλερ: «Ξανάβρίσκοντας τή μικρή μου θέση άνάμεσα στους δικούς μου, έβλεπα πόσο άνόητα είχα περιπλανηθεί τόσους μήνες, βασανισμένος από φόβους άνάξιους και λύπες άστείες. Όλα είχαν άρχίσει από τόν άνομολόγητο άνταγωνισμό μου μέ τ' Ανωρωπάκι» (Η Λέσχη, κεφ. 18). Η άηδία του για τό φέροισμο του Ανωρωπάκι κινδυνεύει νά τόν επαναφέρει στό άπόμακρο καταφύγιο του άτομικισμού, μακριά από τόν κοινό άγώνα. Τρία πρόσωπα θά τόν βοηθήσουν νά βρει τήν έξοδο (και ό Μάνος τά αναλογίζεται στην σκηνή του λαβύ-

11. Στο ίδιο.

12. Στο ίδιο.

13. Raul Diel, *Le symbolisme dans la mythologie grecque*, Payot, Παρίσι, 1966.

οινθου): ἡ Ἀριάγνη, πού τόν γλιτώνει στήν πραγματικότητα, καί πού ἡ θεομή της ἀπλόητα τοῦ δίνει τό ἀπαραίτητο ἠθικό στήριγμα· ὁ Φάνης, πού ξέρει πῶς νά κρατάει πάντα τό σωστό μέτρο στίς ἀνθρώπινες σχέσεις· καί ὁ Ρίτσαρντς, πού τά λόγια του δέν θά τά λημονήσει ὁ Μάνος ποτέ: «Σέ μιά κρίσιμη ὥρα θά προτιμήσω νά πεθάνω μέ τούς φίλους μου παρά γιά ὁποιαδήποτε ἰδεολογία» (Λέσχη κεφ. 6).

Ὁ Τσίρκας μᾶς δίνει τήν ἀντίληψή του γιά τόν μυθικό χρόνο στήν ἀρχή τῆς **Νυχτερίδας**: «Ἡ ἀντίσταση τῆς Θετίδας, οἱ μεταμορφώσεις τοῦ Πρωτέα, ἡ πλήξη τῆς Ἐλένης στήν Αἴγυπτο, ὁ Ρόν κι ἡ Νάν μπρός στόν καθρέπτη χαράζοντας μέ μιά καρφίτσα τά ὀνόματά τους στήν κορνίζα του, τό λίκνισμα τῆς θάλασσας μέ τούς γλάρους, ἀντιηχοῦσαν μέσα στό φῶς σά χορδές τῆς ἴδιας κιθάρας, σμίγοντας μύθους κι ἀναμνήσεις, τό παρελθόν μέ τό σήμερα, σέ μιά καινούρια αἴσθηση, ἀνίκητη ἀπό τή φθορά» (κεφ. 2). Αὐτή ἡ φράση ὑπογραμμίζει τήν κατάργηση τοῦ χρόνου μέ τό σμίξιμο παρελθόντος καί παρόντος, ἀλλά τούτη ἡ ζωντανή παρουσία τοῦ ἀπώτατου παρελθόντος μέσα στήν καρδιά τοῦ παρόντος ἐπιβεβαιώνει καί τόν κυκλικό χαρακτήρα τοῦ μύθου, ὁ ὁποῖος ἀναπαράγεται ἀέναο σέ κάθε ἀνθρώπινη συμπεριφορά. Εἶτε πρόκειται γιά τήν περιστροφή τοῦ φεγγαριοῦ γύρω ἀπό τόν πλανήτη μας, γιά ἐποχές καί μερόνυχτα ἢ γιά τήν ἐμμονή μιᾶς μυθολογίας «πού πάντα ἐνεδρεῖ σέ ὁποιαδήποτε φάση τῆς ζωῆς τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου»,¹⁴ ὁ κοσμικός καί ὁ μυθικός χρόνος εἶναι καί οἱ δύο κυκλικοί χρόνοι, στούς ὁποίους τό παρόν ἐπαναλαμβάνει τό παρελθόν καί οἱ ὁποῖοι ἐνσωματώνουν τήν Τριλογία στόν «πρωταρχικό χρόνο». Ὡστόσο, οἱ Ἀκυβέρνητες πολιτείες ἐνέχουν καί μιά χρονολόγηση πού τίς ἐγγράφει στόν κοινωνικό χρόνο καί στήν ἱστορία, καί πού ἐπιτρέπει τήν ἀνασύσταση μιᾶς χρονολογίας τῆς μυθοπλασίας.

Ὁ ἡμερολογιακός χρόνος ἐμφανίζεται στό μυθιστόρημα μέ τρεῖς ὄψεις: ἡμερομηνίες ἐθνικῶν καί θρησκευτικῶν γιορτῶν, ἡμερομηνίες καθαρά πλαστές καί ἡμερομηνίες ἱστορικές· καί οἱ τρεῖς αὐτές ὄψεις εἶναι στενά ἀλληλένδετες, μέ ἀποτέλεσμα τά μυθοπλαστικά στοιχεῖα νά φαίνονται ἐντελῶς ἀληθοφανή καί τά ἱστορικά στοιχεῖα νά διαχέονται τέλεια στήν πλοκή.

Στή **Λέσχη** δέν ὑπάρχει ἀναφορά ἐθνικῆς ἢ θρησκευτικῆς γιορτῆς, σέ ἀντίθεση μέ τήν **Ἀριάγνη** καί τή **Νυχτερίδα**, ὅπου οἱ μεγάλες ἐτήσιες γιορτές ἐμφανίζονται ἢ μιά μετά τήν ἄλλη: Χριστούγεννα 1942 καί 1943, Πρωτοχρονιά 1943 καί 1944, ἐλληνική ἐθνική γιορτή, ἀραβική γιορτή τοῦ Ζίκο, Πάσχα.

Ἡ χρονολογία τῆς **Λέσχης** στηρίζεται βασικά σέ πλαστές ἡμερομηνίες: 7, 14, 17, 30 Ἰουνίου 1942, 7 Ἰουνίου 1943 – μέ μιά ἀμφισβημία σ' αὐτή τήν τελευταία χρονολογία πού εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἡμερομηνία τοῦ γράμματος τῆς Ἐμμης καί ἡ μνημόνευση τῶν ἑκατό χρόνων ἀπό τό θάνατο τοῦ Χέλντερλιν. Στά ὑπόλοιπα δύο μυθιστορήματα, ἔξι ἄλλες ἡμερομηνίες ἔχουν νά κάνουν μόνο μέ τή μυθοπλασία: στήν **Ἀριάγνη**, ἡ 13η Δεκεμβρίου 1942, μέρα πού λαδῶθηκε ὁ Μάνος, ἡ 24η Φεβρουαρίου, ἡμερομηνία πού ἀποδίδει ὁ Ρίτσαρντς στόν περίπατό του μέ τήν Γκουέντολν, τό Στρατηγῶ καί τήν Ντόρα Μερτάκη στά σοκάκια τοῦ Καίρου γράφοντας τήν ἀναφορά

του, ἡ 3η Μαρτίου, πού ἀναφέρεται στο γράμμα τοῦ Μιχάλη πρὸς τήν μάνα του· στή **Νυχτερίδα**, ἡ 13η Ἀπριλίου, μέρα συζήτησης Νάνου καί Πήτερ, καί τῆς συζήτησης ὅπου ἐκείνος τῆς φανερώει ὅτι στό πρόσωπό της ἀναγνώρισε τόν ἀρθρογράφο τοῦ «Ἐρμῆ», καί ἡ 26η Ἀπριλίου, ἡμερομηνία τοῦ γράμματος τοῦ Μάνου.

Ἡ ἀπαρίθμηση αὐτῆ φανερώει τή μείωση τῶν πλαστῶν ἡμερομηνιῶν ἀπό τή **Λέσχη** ὡς τήν **Νυχτερίδα**, ἐνῶ οἱ ἀναφορές ἱστορικῶν ἡμερομηνιῶν αὐξάνονται συνεχῶς ἀπό τό πρῶτο μυθιστόρημα στό τελευταῖο.

Στήν Τριλογία οἱ ἡμερομηνίες δέν δίνουν ποτέ τήν ἐντύπωση πῶς ἔχουν ἐπιδρῆσει ἐπιφανειακά καί αὐθαίρετα ἀπό ἕνα συγγραφέα πού νοιάζεται νά φανεῖ «ἀληθινός». Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀφήγηση, οἱ ἡμερομηνίες ἐμφανίζονται σέ στιγμές ὅπου τά πρόσωπα ἀνιμετωπίζουν γεγονότα πού τά ἀφοροῦν ἄμεσα, συνελπῶς σέ στιγμές ὅπου ἡ ἀληθοφάνεια ἀπαιτεῖ ἀπό τά πρόσωπα νά συνειδητοποιήσουν τή χρονολογία τῶν γεγονότων. Παρόμοια, ἡ χρονολόγηση πού ἀφορᾶ τήν ἱστορία ἐνσωματώνεται τέλεια στή μυθοπλασία, ἐπειδή τά ἴδια τά πρόσωπα μετέχουν στήν ἱστορική διαδικασία.

Σπάνιες εἶναι οἱ ἡμερομηνίες οἱ σχετικές μέ ἱστορικά συμβάντα: στή **Λέσχη**, ἡ κατάληψη τῆς Σεβαστοπόλης στίς 2 Ἰουλίου 1942· στήν **Ἀριάγνη**, ἡ εἰσοδος τῶν Ρώσων στό Χάρκοβο, 17 Φεβρουαρίου 1943· στή **Νυχτερίδα**, ἡ ἐπέτειος τῆς «ἀμεσης ἀπάντησης στή φασιστική ἀπειλή», 28 Ὀκτωβρίου. Κι ὅμως, ὅσο κι ἂν ὁ Τσίρκας δέν εἶχε ποτέ τήν πρόθεση νά γράψει «ἱστορικό μυθιστόρημα», ἡ ἱστορία εἶναι σταθερά παρούσα στήν Τριλογία. Φτάνει νά θυμηθοῦμε τό σχέδιό του νά τοποθετηθεῖ τά πρόσωπά του «σ' ὀρισμένο πολιτικό διάστημα χρόνου», νά καταθέσει «μιά μαρτυρία γιά τό δράμα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς», καί δώσει «τόν ἀντιφασιστικό ἀγώνα». Ἡ πολιτική κατάσταση πού περιβάλλει τά πρόσωπα τοῦ μυθιστορηματος εἶναι βασικά ὁ πόλεμος τοῦ 1939-1944 καί προπάντων ἡ περίοδος 1942-1944, «περίοδος ἰδιαίτερα σκληρῆ, ὅπου τά πάντα μπορούσαν νά γείρουν τήν πλάστιγγα ὑπέρ τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου στρατοπέδου καί ὅπου, ἂν δέν τσακίζόταν ὁ ναζισμός, διακυβεύοταν ὁλόκληρη ἡ «ἀνθρώπινη ὑπόσταση»».¹⁵

Ἄν ἡ οὐσία τοῦ ἱστορικοῦ στοιχείου στήν Τριλογία ἀνάγεται σ' αὐτή τή συγκεκριμένη περίοδο τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου, τό μυθιστόρημα περιέχει νύξεις καί γιά ἄλλες ἱστορικές στιγμές: ἀρχαία ἱστορία μέ τίς λεγεῶνες τοῦ Τίτου Φλάβιου πού στρατοπέδευαν στό λόφο τοῦ Σκόπου· μεσαιωνική ἱστορία μέ τή Σταυροφορία τῶν παιδιῶν τό 1912 («πενήντα χιλιάδες ἄθωα πλάσματα, πού κατάληξαν στά λουπανάρια τῆς Γένοδας, τῆς Λυών, τῆς Μασσαλίας, στό θυθό τῆς θάλασσας ἢ στά χαρέμια τῆς Ἀλεξάνδρειας»), ἀλλά καί λογοτεχνική ἱστορία: ὁ Φλωμπέρ στό μοναστήρι τοῦ Ἀι-Σάββα τῆς Ἱερουσαλήμ, ὁ Μπωντλαίρ καί ἡ Μαντάμ Σαμπατιέ, ὁ θάνατος τοῦ Χέλντερλιν, κ.λπ. Βασικά ὅπως στήν **Ἀριάγνη** καί τή **Νυχτερίδα** ὁ

14. Mircea Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, ὅπ. παρ.

15. Cathérine Lerouge καί Χρύσα Προκοπάκη, *Εἰσαγωγή στή γαλλική μετάφραση τῶν Ἀκυβέρνητων πολιτειῶν*, Παρίσι, Seuil, 1971.

Γιά τόν Στρατή Τοίρκα

Τοίρκα αναφέρεται στις δύο περιόδους πού προηγούνται από τό πρώτο μυθιστόρημα τής Τριλογίας: τήν ἐπαύριο τοῦ σεισμοῦ τής Χίου (1881), τήν ἀφιξη ἑνός κύματος Ἑλλήνων προσφύγων στήν Αἴγυπτο καί τό βομβαρδισμό τής Ἀλεξάνδρειας ἀπό τούς Ἄγγλους τό 1882· καί ἀπό τήν ἄλλη, τίς ταράχες πού ἀκολούθησαν τήν ὑπογραφή τής Ἀνακωχῆς τό 1919 καί τήν καταστολή τοῦ ξεσηκωμοῦ, πάντα ἀπό τούς Βρετανούς.

Ἀντίθετα μέ τόν κοσμικό χρόνο ἢ μέ τό χρόνο τοῦ ἀσυνείδητου, ὁ ἡμερολογιακός καί ἱστορικός χρόνος χαρακτηρίζεται ἀπό τήν συμπτωματική καί μή ἀναπαισιόσιμη ὄψη του. Ἀκόμα κι ἐδῶ ὅμως, μέ τήν ἐπανάληψη τῶν ἡμερομηνιῶν (7 Ἰουλίου), μέ τή σημασία πού ἀποδίδεται στίς ἐθνικές καί θρησκευτικές γιορτές, οἱ ὁποῖες ἐπανερχοῦνται κανονικά ἀπό χρόνο σέ χρόνο, καί μέ τήν ἐπιμονή του στόν ἐπαναληπτικό χαρακτήρα τοῦ ρόλου πού ἔπαιξαν οἱ Ἄγγλοι στήν καταστολή τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήσεων τής Μέσης Ἀνατολῆς, ὁ Τοίρκα μᾶς δείχνει μιά κλειστή εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ὅπου πάντα τά ἴδια γεγονότα ἀναπαράγονται καί πάντα ὁ ἴδιος ἀγώνας ξαναρχίζει ἐναντίον τοῦ ἴδιου ἐχθροῦ.

Ἡ ἀκρίβεια τῶν ἡμερομηνιῶν, οἱ ἀναφορές στήν ἱστορία καί στίς ποικίλες ὄψεις τοῦ ὑπολογισμοῦ χρόνου, σέ συνδυασμό μέ σημειώσεις ὡπως «τήν παραμονή», «τήν ἐπόμενη μέρα», «τό ἀπόγεμα», ἀποδείχνουν πῶς ὁ συγγραφέας φρόντισε νά δώσει στόν ἀναγνώστη συχνά χρονικά σημεῖα. Ὡστόσο ὁ χρόνος μπορεῖ νά δηλωθεῖ ὄχι μόνο μέ τίς ἐνδείξεις πού ἀνήκουν στό χώρο τής μυθολογίας ἀλλά προπάντων μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν τής ἀφήγησης.

Ἄν ὑπολογίσουμε τίς πλευρές τής ἀφήγησης, ἡ προοπτική στήν ὁποία τοποθετεῖται ὁ ἀφηγητής ἔχει καθοριστική σημασία γιά τή χρήση τοῦ χρόνου στό μυθιστόρημα. «Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀφηγητή – σημεῖο ἐπαφῆς ἀνάμεσα στόν ἐξιστορούμενο κόσμο καί τόν κόσμο ὅπου ἀκούγεται ἡ ἐξιστόρηση, μέσος ὅρος μεταξύ πραγματικοῦ καί φανταστικοῦ – θά προκαλέσει ὀλόκληρη προβληματική γύρω ἀπό τήν ἔννοια τοῦ χρόνου», παρατήρει ὁ Michel Butor.¹⁶ Καί ὁ Jean Pouillon, στό βιβλίο του *Temps et roman*¹⁷, ἀποδείχνει πῶς μιά στενότερη σχέση ἐνώνει τήν ἀφηγηματική προοπτική μέ τόν μυθιστορηματικό χρόνο.

Κατά τόν Pouillon μπορούμε νά διακρίνουμε τά μυθιστορήματα σέ δύο εἶδη: ἐκεῖνα ὅπου ὁ μυθιστοριογράφος βλέπει «ἀπό πίσω» τά πράγματα πού περιγράφει, κι ἐκεῖνα ὅπου βλέπει «μαζί» μέ τά πρόσωπά του. Σέ μυθιστόρημα τοῦ πρώτου τύπου, ἐξηγεῖ, «τά συναισθήματα καί οἱ πράξεις τῶν προσώπων ἐμφανίζονται μέσα στό χρόνο ἀλλά καθορίζονται ἔξω ἀπ' αὐτόν». Αὐτή ἡ «ἐκ τῶν ὀπισθεν» θέαση προϋποθέτει ἕνα ἀπαράδεκτο προνόμιο τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στόν ἀναγνώστη, πράγμα πού συνεπάγεται τό «ψεύτισμα τής χρονικότητας». Ἀντίθετα, στή «συν-θέαση» «διαλέγουμε μόνο ἕνα πρόσωπο, τό ὁποῖο εἶναι ἐπίκεντρο τής ἱστορίας καί μᾶς ἐνδιαφέρει κατά κύριο λόγο, ἢ ἐν πάση περιπτώσει μέ διαφορετικό τρόπο ἀπ' ὅτι τά ὑπόλοιπα πρόσωπα. Τό

περιγράφουμε «ἐκ τῶν ἔσω»: εἰσχωροῦμε ἀμέσως στή συμπεριφορά του σάν νά ἦταν δική μας. (...) «Μαζί του» ζοῦμε τά συμβάντα τής ἱστορίας, «μαζί του» βλέπουμε τούς ἄλλους ἥρωες. Αὐτός εἶναι τό κέντρο ἀπ' ὅπου πηγάζει ἡ περιγραφή καί ἡ κατανόηση τῶν ἄλλων». Στήν ἀκρῆ τής μορφῆς, ἡ «συν-θέαση» αὐτή καταλήγει στόν ἐσωτερικό μονόλογο πού «θεωρεῖται ἡ πληρέστερη καί ἡ διαγνέστερη ἔκφραση τής ροῆς τοῦ χρόνου». Πράγματι, σ' αὐτή τήν περίπτωση τό παρόν «καλεῖ» τό παρελθόν καί τό μέλλον. Ἀκολουθοῦμε τή «χρονική ἐξέλιξη ἑνός προσώπου μέ δεδομένη τήν ψυχολογική του πραγματικότητα» γιά τό πρόσωπο αὐτό, οἱ διάφορες χρονικές βαθμίδες εἶναι ἀξεδιάλυτα δεμένες μέ τόν τρόπο πού τίς συνειδητοποιεῖ.

Οἱ Ἀκυβέρνητες πολιτείες εἶναι μυθιστόρημα τής «συν-θέασης», πού ἡ μόνη του διαφορά ἀπό τόν ὀρισμό τοῦ Jean Pouillon ἔγκειται στόν πολλαπλασιασμό τῶν προσώπων-ἀφηγητῶν. Κεντρικό του πρόσωπο εἶναι ὁ Μάνος Σιμωνίδης, ἀλλά τά συμβάντα φιλτράρονται καί μέσα ἀπό ἄλλες συνειδήσεις: τής Ἐμμης, τής Ἄννας, τοῦ Ρούμπυ, τής Ἀριάγνης, τής Νάνου, τοῦ Παράσχου. Ἡ κατασκευή κάθε μυθιστορήματος τής Τριλογίας θεμελιώνεται στήν ἐναλλαγή τριῶν φωνῶν, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες βρίσκουμε πάντα τή φωνή τοῦ Μάνου.

Αὐτή ἡ τριπλή προοπτική παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα. Ἡ ἐπιλογή ἑνός καί μοναδικοῦ ἀφηγητή καταλήγει στή συρρίκνωση τῶν ἄλλων προσώπων. Οἱ ἄλλοι βλέπονται «κατ' εἰκόνα», δηλαδή «μέσα ἀπό τό συναίσθημα πού τρέφει κάποιος ἄλλος γι' αὐτούς» καί «σέ σχέση μέ τό συναίσθημα αὐτό, τό ὁποῖο τότε συνιστᾷ ὅ,τι βλέπουμε ἀμεσα».¹⁸ Ἄν γνωρίζουμε καλά τό κεντρικό πρόσωπο, τότε βλέπουμε τούς ἄλλους μόνο μέσα ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ ἢ θέλει ἐκεῖνο νά μᾶς πει. Συνεπῶς, ἡ πολλαπλότητα τῶν ἀπόψεων ἐλαττώνει τόν ἀριθμό τῶν «ἰδωμένων κατ' εἰκόνα» προσώπων, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐπιτρέπει τή διεύρυνση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου τοῦ μυθιστορήματος. Μέ τή μεσολάβηση τῶν ἀναμνήσεων κάθε ἀφηγητή ὁ ἀναγνώστης μεταφέρεται σέ ἄλλους χρόνους, σέ ἄλλους τόπους, καί εἶναι φανερό πῶς ὅσο περισσότερα εἶναι τά πρόσωπα-ἀφηγητές τόσο περισσότερο διαφοροποιοῦνται αὐτοί οἱ χρόνοι κι αὐτοί οἱ τόποι. Τελικά, αὐτή ἡ ἀφηγηματική προοπτική διατηρεῖ τήν πολυπλοκότητα τῶν συμβάντων, παραθέτοντας τίς ποικίλες πιθανές ἐρμηνεῖες τής ἴδιας πραγματικότητας: «Τό παρόν ἔχει μόνο ἕνα νόημα γι' αὐτόν πού τό ζεῖ· ὡστόσο δέν παύει νά εἶναι ἕνα νόημα ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα (...). Συνεπῶς, ἄν τό μυθιστόρημα θέλει νά παρουσιάσει ἕνα ζωντανό κι ὄχι πεθαμένο πρόσωπο πρέπει νά δώσει αὐτή τήν ἐντύπωση πολυφωνίας στόν ἀναγνώστη».²⁰

16. Michel Butor, «L' Usage des pronoms personnels dans le roman» στό *Répertoire II*, Minuit, Παρίσι, 1964.

17. Jean Pouillon, *Temps et roman*, Gallimard, Παρίσι, 1946.

18. Στό ἴδιο, ὅπως καί ὅλα τά προηγούμενα.

19. Στό ἴδιο.

20. Στό ἴδιο.

Ἡ κριτική τῆς ἀριστερᾶς καί ἡ «Τριλογία»

τῆς Χρῦσας Προκοπάκη

Τό πῶς ἔγινε δεκτό ἕνα βιβλίο στήν ἐποχή του μᾶς διαφωτίζει λιγότερο γιά τήν ἀξία τοῦ βιβλίου καί πῶς πολύ γιά τίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς. Πόσο καί πῶς διαβάστηκε, ἀπό ποιο κοινό; Κάποιες πληροφορίες μᾶς δίνει ἡ κριτική ἀρθρογραφία, πού, μέσα ἀπ' τήν πολυφωνία τῆς, ἀποτυπώνει τή δεκτικότητα, ἀν ὄχι τοῦ κοινού, τουλάχιστον ἐκείνων πού θέλουν νά παίξουν κάποιο ρόλο στή διαμόρφωσή του. Ἔτσι ξεκίνησε ἡ ἰδέα νά συγκεντρωθοῦν ἄρθρα πού γράφτηκαν γύρω ἀπό τήν Τριλογία τοῦ Στρατή Τσίρκα, στή διάρκεια πού ἐκδίδονταν οἱ τρεῖς τόμοι τῆς (*Ἡ Αἴσχη*: 1960, *Ἀριάνη*: 1962, *Νυχτερίδα*: 1965). Ποιά ἦταν ἡ σημασία τοῦ βιβλίου, ἡ συμβολή του; Ἀλλά προπάντων, ποιά ἦταν αὐτή ἡ μεταβατική ἐπταετία πρὶν ἀπό τή δικτατορία, οἱ ἀνακατατάξεις τῆς; Ἡ πρόταση νά τή δοῦμε μέσα ἀπό τὰ ἐρεθίσματα πού γέννησε ἕνα λογοτεχνικό ἔργο, γίνεται νόμιμη στό βαθμό πού αὐτό τό ἔργο μέ τήν ποιότητα, τό εὖρος του, τήν προβληματική του, εἶχε ἕνα πολύ σημαντικό ἐκτόπισμα. Ἀκόμα περισσότερο πού, στή συγκεκριμένη περίπτωση, μιά ἱστορική περιπέτεια καί μιά πολιτική ἐμπειρία ἔγιναν τέχνη «μέ καιρό καί μέ κόπο». Μιά τέχνη πού ἐρχόταν νά καταθέσει τή μαρτυρία τῆς, ν' ἀφυπνίσει συνειδήσεις ἀλλά καί ν' ἀνοίξει νέες προοπτικές γιά τό νεοελληνικό μυθιστόρημα. Κάτι ἄλλο ἀκόμα: ἡ φύση τῶν προβλημάτων πού ἔθιγε ἡ Τριλογία, μέσα στό καινούριο πλαίσιο τῆς δεκαετίας τοῦ 60, ἔκαναν τό βιβλίο αὐτό ἐξαιρετικά ἐπίκαιρο. Ἦταν λοιπόν φυσικό (;) νά προκαλέσει ζωηρές ἀντιδράσεις – πού κάποτε ὑπῆρξαν βίαιες, εἰν' ἀλήθεια. Ἔγινε τελικά ἀφορμή νά ἐκφραστεῖ ὄλο τό φάσμα τῶν τότε ἰδεολογικῶν, πολιτικῶν, αἰσθητικῶν τάσεων. Ἐνα ἔργο πού μέ τή σειρά του διαμόρφωσε καταστάσεις.

Δέ θά προσθέσω μ' αὐτό τό σημεῖωμα ἄλλη μιά παραουσίαση ἢ ἀνάλυση στίς τόσες πού προηγήθηκαν τῆς Τριλογίας. Οὔτε χρειάζεται νά μιλήσω γιά τό συγγραφέα, τήν οὐσία τῆς κριτικῆς πού ἀσκει, τό ἦθος του, δηλαδή τή βαθιά του αἴσθηση τῆς κοινωνικῆς εὐθύνης. Θά θυμίσω μόνο ὅσα στοιχεῖα νομίζω χρήσιμα γιά νά παρακολουθήσουμε καλύτερα τήν τύχη τοῦ ἔργου του. Καί πρὶν ἀπ' ὅλα ποιοί ἦταν οἱ λόγοι πού τό ἔκαναν τόσο «ἐνοχλητικό» ἢ τουλάχιστον ἐφερναν σέ ἀμηχανία;

Μυθιστόρημα ἰδιαίτερα φιλόδοξο οἱ *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* ἐκτείνεται συνολικά σέ ὀχτακόσιες τόσες σελίδες. Καλύπτει τήν περίοδο τοῦ Β' πολέμου καί τῆς Ἀντίστασης στή Μέση Ἀνατολή. Ποικίλες ἀναδρομές μᾶς πηγαίνουν στήν Αἴγυπτο τοῦ περασμένου

αἰώνα, ἐνῶ μέ τόν ἐπίλογο τοῦ Γ' τόμου δοιζκόμαστε στήν Ἑλλάδα μετά τόν ἐμφύλιο καί τίς διώξεις. Ἐνα ἔργο πού, ἀνασυνθέτοντας γεγονότα, γράφει μιά νωπή ἀκόμα κι ἀμφιλεγόμενη ἄγνωστά μας κοινωνικά σύνολα – ἐλληνική διασπορά, κοσμοπολίτικος συρφετός τῆς Παλαιστίνης καί τῆς Αἰγύπτου, καταδιωγμένοι καί καταπιεσμένοι λαοί (Ἑβραῖοι, Ἀραβές), τόν τρόπο πού συνυπάρχουν, τίς ἱστορικές τύχες τους. Ἀντιφασίστας ὡς τό κόκαλο ὁ συγγραφέας, βλέπει μέ διαύγεια τό χάσμα πού χωρίζει ἀπ' τήν ἀρχή τόν ἀντιχιτλερικό συνασπισμό. Γράφει ἕνα οὐσιαστικά ἀντιμπεριαλιστικό βιβλίο, δείχνοντας ὅτι «ἡ πονηρή Ἀλδιών» δέ συντρίβει συγκυριακά τό ἐλληνικό κίνημα – τήν ἀποικιοκρατική τῆς πολιτική τή γνωρίζουμε κιόλας ἀπ' τόν τρόπο πού ἀσκει τήν κυριαρχία τῆς πάνω στό λαό τῆς Αἰγύπτου. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀποκαλύπτει τούς στόχους τῆς βασιλομεταξικῆς δεξιᾶς. Ἐμπνευσμένος παράλληλα ἀπό τό ὄραμα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ὁ Τσίρκας δέ διστάζει νά καταγγεῖλει τὰ τρωτά τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος, νά κατονομάσει τίς ἀνασταλτικές δυνάμεις πού φέρνει μέσα του, νά διαμαρτυρηθεῖ μέ πάθος γιά τήν παραμόρφωση τοῦ ὁράματός του. Ἐνα βιβλίο λοιπόν πού ἀνοίγει ὅλα τὰ μέτωπα.

Μ' αὐτό τό ἱστορικό ὕλικό δέ γράφεται βέβαια τό χρονικό τῆς Ἀντίστασης ἀλλά ἕνα ἔργο φαντασίας. Ἡ γλώσσα του, πειραματική, ρηξικέλευθη, πρόκειται κι αὐτή νά ξαφνιασε. Σπάνια βρισκόμε στίς *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* τήν ἀμεση ἀφήγηση ἐνός γεγονότος, κι αὐτό σέ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐπική ἀναπαράσταση ἐρχεται νά συμπυκνώσει πολλές ἀτομικές συμπεριφορές, νά τίς σχολιάσει ἀντιστικτικά ἢ νά δημιουργήσει δραματική κορύφωση. Ἡ ἐπική ἀφήγηση δηλαδή γίνεται στοιχεῖο τῆς αἰσθητικῆς οἰκονομίας. Τό ἱστορικό γεγονός φιλτράρεται μέσα ἀπό τίς συνειδήσεις τῶν ἡρώων. Τό παρακολουθοῦμε, πολυδιάστατο, στίς διαφορετικές ἐκδοχές καί τίς προεκτάσεις του νά ἐνσωματώνεται σέ πολλές ζωές. Οἱ ἀπηχῆσεις του στόν ψυχισμό τῶν ἡρώων, οἱ ἀλλοιώσεις πού φέρνει στίς σχέσεις τους ὀργανώνουν καί τή μυθιστορηματική πλοκή. Μιά πλοκή πού τό ἄλλο νῆμα τῆς εἶναι ὁ ἔρωτας. Μέ καταλύτη τόν πόλεμο, ὁ ἔρωτας διώνεται σάν αἴσθηση ὀξυμένη – ἀκαριαία καί αἰώνια. Ὁ συγγραφέας πλέκει ἔτσι τὰ δύο νῆματα, ὥστε, δάζοντας μεγάλα σύνολα σέ κίνηση, νά καταγράψει τούς ἐλάχιστους ψυχικούς κραδασμούς.

Ἡ λαίλαπα τοῦ φασισμού δημιουργεῖ μιά κατάσταση κατακλυσμαία. Διάσπαση τῶν μετώπων, διάσπαση τῶν συνειδήσεων, ἕνας κόσμος πού καταρρέει, «ἀκυβέρνητος», σχετικοποίηση τῆς ἀλήθειας. Διασταύρωση ἀνθρώπων μέ τίς πῶς διαφορετικές καταβολές καί ἐμπειρίες, ἀπόψεις, ἠθικές ἀξίες. Καί μέσα σ' ὅλα αὐτά, ἡ προβολή σ' ἕνα μέλλον, τό ὄνειρο καί

Τό κείμενο αὐτό εἶναι ὁ πρόλογος τοῦ βιβλίου Οἱ Ἀκυβέρνητες Πολιτείες τοῦ Στρατή Τσίρκα καί ἡ κριτική, πού θά κυκλοφορήσει σύντομα ἀπό τίς ἐκδόσεις Κέδρος.

Γιά τόν Στρατή Τοίρκα

τό όραμα. Η γραφή αντιστοιχεί σ' αυτές τίς ποικιλότροπες κοινωνικές και ψυχικές καταστάσεις. Ο ρεαλισμός εναλλάσσεται μέ τή φαντασίωση, τό επίκο στοιχείο μέ τόν έσωτερικό μονόλογο τής αυτόανάλυσης, ό νατουραλισμός μέ τό λυρισμό. Άλλά προπάντων, τίς διαφορετικές και αντιφατικές προσλήψεις τής πραγματικότητας θά τίς εκφράσουν οί τρεις φωνές, στό πρώτο πρόσωπο ή φωνή τού «κεντρικού» ήρωα-μάρτυρα, στό δεύτερο, τά «εις έαυτόν», ή έσωτερική φωνή τών ήρώων, στό τρίτο ή φωνή τού συγγραφέα αφηγητή. Η δομή τού μυθιστορήματος, τό τεμάχισμά του, αντιστοιχεί στην ανάγκη μιάς τέτοιας σύνθεσης. Τίς *Ακυδέρητες Πολιτείες* μās τίς γνωρίζουν πολλοί. Καθένας απ' τή δική του σκοπιά, μέ τήν υποκειμενική, μερική του σύλληψη συμβάλλει στό νά κυκλωθεί τό ίδιο γεγονός, προωθώντας παράλληλα τή μυθιστορηματική δράση. Οί φωνές εναλλάσσονται ρυθμικά στους τρεις τόμους τού βιβλίου. Άλλά τά πρόσωπα πού τίς δανείζονται δέν είναι τά ίδια. Έτσι, ήρωες και εκδοχές πολλαπλασιάζονται. Άλλωστε τό τριαδικό αυτό σχήμα σπάζει ούσιαστικά κι από άλλες καινοτομίες τού συγγραφέα. Κάποτε τό αφηγηματικό τρίτο πρόσωπο δανείζεται τήν όπτική κάποιου ήρωα – αυτό γίνεται στην περίπτωση τής *Αριάγνης* πού, ενώ δέ μιλάει ποτέ ή ίδια, έχουμε τήν αίσθηση πώς τήν ακούμε, ό τόνος είναι εμπροτισμένος από τό ψυχισμό τής, ακολουθεί τίς χειρονομίες τής, ζεσταίνεται μέ τή φωνή τής. Άλλοτε πάλι τό τρίτο πρόσωπο είναι τό προσωπείο κάποιου ήρωα, όπως τό αποκαλύπτουμε π.χ. κάτω από τίς «ύπηρεσιακές» εκθέσεις τού Ρόμπυ Ρίτσαρτς. Οί καινοτομίες είναι πίο έντυπωσιακές στά κεφάλαια όπου χρησιμοποιείται τό δεύτερο πρόσωπο. Μονόλογοι πού ζητούν νά εκφράσουν κάποια έσωτερική σύγκρουση, είτε πρόκειται για τή σχιζοφρενική ύστερία τής φράου Άννας, είτε για τόν Παράσχο, διχασμένο ανάμεσα στό «χλωρό παράδεισο» τών παιδικών όνείρων και στην τρεχάμενη ζωή του – διαγράφουν τά «κινήματα τής φαντασίας». Συνειρμικοί δαίδαλοι, σιωπές, άνολοκλήρωτες σκέψεις μέσα σ' άνολοκλήρωτες φράσεις, άπότομες μεταπτώσεις αισθημάτων, άρα και τόνων, δίνουν τήν έσωτερική προοπτική μέ μιά ποιητική άνεση γραφής. Ένα-ένα αυτά τά στοιχεία μπορεί και νά μίν είναι πρωτότυπα, αν τό αίτημα είναι ή πρωτοτυπία. Τό επίτευγμα εδώ είναι ή σύνδεσή τους, τό χώνεμά τους σέ μιά άριστοτεχνική και ρωμαλέα σύνθεση, μέ τελικό αποτέλεσμα ένα μυθιστόρημα ρεαλιστικό, όριακό, μέ συνεχείς απογειώσεις, και μιά ποίηση πού δένει τήν παράδοση τού έπους και τού λυρισμού. Όπως και νά 'ναι, ένας καινούριος λόγος μέσα στά νεοελληνικά γράμματα.

Καινοτόμος ό Τοίρκας αλλά και κλασικός στή μορφή – γράφει τελικά ένα roman fleuve. Καταγγέλλει τούς συμμάχους στό όνομα τής αντιφασιστικής πάλης. Καταγγέλλει τούς φορείς τής εκτροπής μέσα στό άριστερό κίνημα στό όνομα τών κοινωνικών αγώνων και τού σοσιαλισμού, όχι από αντίκρου. Αυτή τήν τελευταία «ιδιοτροπία» θά τήν πληρώσει μέ τή σοβαρότερη καταδίκη για έναν κομμουνιστή, τήν άφαίρεση τής κομματικής του ιδιότητας. Και τά βιβλία του μέ μιά έντονη επίθεση, πού θά δώσει – εϋ-

τυχώς – άφορμή σέ μιά σύγκρουση αποκαλυπτική για τίς νοοτροπίες, τά ήθη και τούς προβληματισμούς εκείνου τού καιρού. Η συζήτηση θά γίνει αίτια ν' άκουστούν και φωνές μέ ύψηλή ποιότητα και κριτική εϋστοχία. Άκόμα, θά υποκινήσει ένδιαφέροντα σέ νεότερους, θά συγκροτήσει κάποιες «παρατάξεις» μέσα στό εϋρύτερο πλαίσιο τής άριστερας. Προβλήματα πού σοβούσαν, άναζητήεις πού γεννούσαν τά καινούρια διαβάσματα κι ή καθημερινή πρακτική ενός κινήματος σέ έξαση και κρίση ταυτόχρονα θ' αποκρυσταλλωθούν μέ άφορμή και τή συζήτηση γύρω από τήν Τριλογία. Οί φιλελεύθερες τάσεις θά δρουν ένα γνώριμο και πρόσφορο έδαφος για νά συγκεκριμενοποιήσουν κάποιες θέσεις-θέματα τής εποχής: τό θέμα τής σταλινικής πρακτικής μέσα στην κομματική λειτουργία, τό αίτημα τής ελεύθερης κριτικής, τό πρόβλημα τής δημιουργίας σέ σχέση μέ τή στράτευση, τής πνευματικής ελευθερίας. Η συζήτηση θά δώσει ακόμα ένασμα σέ άνιχνεύσεις τού σταλινικού φαινομένου, τής προσωπολατρίας, τής άλλοτριώσης μέσα στον αγώνα, ακόμα και τής ίδιας τής σοσιαλιστικής προοπτικής. Η ιστορία τού βιβλίου θά συνδεθεί μέ τήν ιστορία τής ιδεολογικής διάμόρφωσης τής άριστερας μέσα στή δεκαετία τού 60, κι αυτό σέ πολλούς χώρους. Γιατί, πέρα από τά άρθρα πού γνωρίζουμε δημόσια, φαίνεται νά ύπάρχει μιά όλόκληρη «φιλολογία» γύρω από τό «πρόβλημα Τοίρκα», πού τροφοδοτήθηκε από κομματικές συζητήσεις, αποφάσεις, τοποθετήσεις σέ έντυπα, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στις άνατολικές χώρες όπου λειτουργούσαν κομματικοί κι εκδοτικοί μηχανισμοί.

Δέ σκοπεύουμε ν' αξιολογήσουμε τούς κριτικούς από κάποια «προνομιακή» θέση πού μās δίνει ή έν τώ μεταξύ ιστορική εμπειρία μας, νά τούς κατατάξουμε σχηματοποιώντας τίς άπόψεις τους. Πρέπει όμως νά υπενθυμίσουμε ή νά έπιστημόνουμε τίς γενικές και τίς ιδιαίτερες συνθήκες πού στάθηκαν αποφασιστικές για τίς *Ακυδέρητες Πολιτείες*. Και πριν απ' όλα, ότι όρισμένες τοποθετήσεις δέν είναι άπειθείας αντίδραση στα ίδια τά μυθιστορήματα. Υπαγορεύονται από γενικότερες πολιτικές επιλογές ή και σκληρότητες, κομματικές δεσμεύσεις ή, αν θέλουμε, επιταγές, ακόμα και από παρασηνιακές συγκρούσεις. Μήν ξεχνάμε ότι πάνω στις *Ακυδέρητες Πολιτείες* βαθαίνει ή διαγράφη τού συγγραφέα τους. Για τό μεγάλο κοινό πλανιέται κάτι παράξενο πίσω από μισόλογα και ύπαινιγμούς. Μά για τούς παροικούντας τήν Ίερουσαλήμ ή «έπίσημη» τοποθέτηση δέν μπορεί παρά νά είναι καθοριστική, θετικά ή άρνητικά. Μιά σειρά λοιπόν «έξωκαλλιτεχνικά» γεγονότα διαμορφώνουν τήν αντιμετώπιση τού βιβλίου. Γεγονότα όμως πού, είτε πείθουν είτε καταναγκάζουν, είναι φορτισμένα ιδεολογικά, κι απ' αυτή τήν πλευρά μās ένδιαφέρουν οί επιπτώσεις τους, μιά και κάπως έτσι, μέ λιγότερη ή περισσότερη άμεσότητα, πάντως μέσα στην ιδεολογία, διαμορφώνονται κριτήρια, μέσα στην ιδεολογία οργανώνεται ή πνευματική ζωή.

Μιά άλλη ιδιοτυπία είναι ότι τά «γεγονότα» σέ σχέση μέ τό μυθιστόρημα συμβαίνουν ενώ αυτό γράφεται ακόμα. Θέλω νά πώ ότι, από τό 1960 ως τό 1965 πού εκδίδεται ό τελευταίος τόμος, ό συγγρα-

φρέας εξακολουθεί να συνθέτει ένα έργο που έχει κιόλας εμφανιστεί — ενμέρει και κριθεί. Τόν Ιούλιο του 1961 του ανακοινώνεται η διαγραφή του:

«Μου λένε:

— Άκουσε εδώ. Η *Λέσχη* σου συκοφαντεί τούς λαϊκούς αγωνιστές και τό κίνημα. Πρέπει να τήν αποκηρύξεις. Διαφορετικά...

— Σταθείτε, τούς λέω, δε διαβάζετε σωστά. Και γιατί διαζώσατε; Τώρα γράφω τό δεύτερο μέρος, θά υπάρξει και τρίτο, αν ζήσω. Τότε θά καταλάβετε καλύτερα.

Έκείνοι όμως ήταν ανένδοτοι: «Η τήν αποκηρύχεις ή...». Κι εγώ τούς λέω:

— Πάρτετε μόνοι σας τήν ευθύνη, εγώ διβλία δέν καίω.

Τότε μου είπαν πώς ή απόφαση ήταν κιόλας βγαλμένη: «Η... ή...». Κι εγώ αποκρίθηκα:

— «Ό,τι θλέπω καταθέτω, μιά μαρτυρία. Δέν είναι ή συνείδησή μου καπέλο να τήν πάρω από τούτο τό καρφί και να τήν κρεμάσω στό άλλο».¹

Όταν γράφτηκε τό «δεύτερο μέρος» (*Αριάνη*), δημοσιεύεται ή κριτική του Μάρκου Αύγερη, πού δίνει και τό έναυσμα στή δημόσια σύγκρουση.² Τό ενδιαφέρον λοιπόν είναι ότι παρακολουθούμε ένα έργο εν τώ γίνεσθαι. (Απ' αυτή τήν άποψη χρήσιμα είναι και *Τά ημερολόγια της Τριλογίας*, όπου καταγράφεται ή γένεση του μυθιστορήματος και οι προβληματισμοί του Τσίρκα γύρω από τή στρατεύση και τή δημιουργία από τό 1945 κιόλας). Άκόμα περισσότερο: παρακολουθούμε ένα έργο πού φέρνει μέσα του τίσ αντιδράσεις πού έχει κιόλας προκαλέσει. Σέ ποιό βαθμό επηρεάζει εν τώ μεταξύ και πόσο επηρεάζεται, από τίσ καλοπροαίρετες και τίσ άλλες κρίσεις; Αισθητικά, παρατηρούμε μιά άνοδική πορεία προς τή *Νυχτερίδα*. Σέ ό,τι άφορά τό ιδεολογικό-πολιτικό σκέλος τής κριτικής πού του έγινε, θά ήταν δύσκολο να βρει κανείς τίσ επιπτώσεις. Ίσως θά μπορούσε να τίσ δείξει μιά προσεκτική μελέτη των κειμένων σε δευτερεύοντα, υπόγεια στρώματα, όχι στίς κεντρικές τους θέσεις. Έκείνο τό: «Δέ διαβάζετε σωστά. Και γιατί διαζώσατε», πού είχε πεί τότε ό Τσίρκας ύπαινοσόταν ακριβώς αυτή τή σύνθεση, αυτή τήν ολοκλήρωση τής άποτίμησης ενός μεγάλου αγώνα πού σκόπευε από τήν άρχή να κάνει. Ένα είναι βέβαιο: Για τή *Νυχτερίδα* δήλωσε πολλές φορές ότι τήν έγραψε για να δικαιώσει τό κίνημα του Απρίλη του 44. Η καταγγελία του κορυφώνεται με τή συγκλονιστική περιγραφή του κινήματος, κι ύστερα τής καταδίκης του από τό κόμμα, τής συκοφάντησης των αγωνιστών. Η καταγγελία αυτή συνοψίζει όλη τή θέση του συγγραφέα για τήν έσωτερική τραγωδία τής άριστερας.

Όστόσο — κι εδώ βρίσκεται τό μεγαλύτερο ενδιαφέρον τής κριτικής αυτής παρουσίασης —, θά δούμε ότι ή *Νυχτερίδα* είναι τό διβλίο πού θά γίνει άμέσως άποδεκτό από τό σύνολο τής άριστερης άρθρογραφίας — και, αναδρομικά, όλόκληρη ή Τριλογία. Άκόμα κι ό Μάρκος Αύγερης τήν εποχή εκείνη — μ' άλλην ευκαιρία — ύπαναχωρεί: «Η τελευταία κριτική μου για τόν Τσίρκα [έννοει τήν «έπιμαχη»] αναγνώρισε όλες τίσ τιμές στήν αισθητική καταξίωση του τεχνίτη· διαφώνησε μόνο «τό διαφορούμενο πνεύμα τής

ιδεολογίας του κι εκφράστηκε με διαιότητα· *ecce mea culpa*. Μά είπαμε πώς ύπάρχουνε κι όργισμένοι γέροι. Και κάθε όργή για μιά άυστηρή κριτική ήθών για πολλούς συντρόφους θά ήτανε δικαιωμένη και θά μπορούσε να ξεπεράσει κατά πολύ τήν παρόμοια κριτική του Τσίρκα».³ Φαίνεται πώς κάτι έχει αλλάξει αυτά τά τελευταία χρόνια. Ποιά είναι ή ποιότητα, ή στερεότητα, ή θεωρητική βάση αυτής τής αλλαγής είναι ένα άλλο πρόβλημα.

Άς θυμηθούμε πάντως κάποια χαρακτηριστικά τής προηγούμενης περιόδου. Είναι ή φάση όπου ή άριστερά βγαίνει από τή σκιά του έμφυλίου και άνασυντάσσει τίσ δυνάμεις τής (1958: ή ΕΔΑ άξιωματική άντιπολίτευση). Ο ψυχρός πόλεμος βρίσκεται σε ύφεση, ενώ στό σοσιαλιστικό στρατόπεδο συντελούνται σημαντικές και σημαδιακές ανακατατάξεις (Φεβρουάριος 1956: είκοστό συνέδριο, Οκτώβριος 1956: σύγκρικά). Η ώρα των άπολογισμών. Για πολλούς και ή ώρα τής αλήθειας. Δέν είναι τής στιγμής να εκτιμήσουμε τό ρόλο των διεθνών γεγονότων στό έλληνικό κίνημα. Είναι κοινός τόπος πιά να πούμε ότι τό είκοστό συνέδριο, άδικο και ρητορικό, περιορίστηκε στήν καταδίκη ενός σταλινισμού πού ταυτίστηκε με τό πρόσωπο του Στάλιν, δέν όρίστηκε, δέν αναλύθηκε και βέβαια δέν πολεμήθηκε στήν ούσία του. Τό συνέδριο τής αλλαγής δέν αντιμετώπισε ριζικά κανένα πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο των σοσιαλιστικών χωρών, κανένα πρόβλημα διάρθρωσης και λειτουργίας των κομμουνιστικών κομμάτων. Ούτε στίς ανατολικές χώρες ούτε στήν Εύρώπη (μ' εξαίρεση τά κείμενα του Τολιάττι) έχουμε μαρξιστικό στοχασμό εκφρασμένο από έπίσημα χείλη πού να προωθεί τήν ανάλυση του σταλινικού φαινομένου. Άκόμα λιγότερο ριζοσπαστική και άποτελεσματική υπήρξε φυσικά ή ελληνική έκδοχή του συνεδρίου, ή δη όλομέλεια του 56.

Μέ τήν τομή τής άποσταλινοποίησης συνδέθηκαν πολλά — ανάμεσα τους και τά διβλία του Τσίρκα και ή αντιμετώπισή τους. Και είναι σωστή ή σύνδεση. Θέλω μόνο να έπισημάνω τόν αντιφατικό και διαισθητικό τρόπο με τόν όποιο γίνονται δεχτές οι αλλαγές. Αυτό πού κερδίζεται βέβαια — και δέν είναι λίγο — είναι τά ρήγματα, μιά κατ' άρχήν κριτική στάση, τάση νομιμοποίησης τής κριτικής. Η συζήτηση έχει ανοίξει, μόνο και μόνο από τό γεγονός ότι επιτρέπεται. Άρα κι ή έρευνα.

Στήν Ελλάδα οι ανακατατάξεις ευαισθητοποιούν ένα στρώμα διανοουμένων πού είναι έτοιμο να τίσ δεχτεί, δέν είναι όμως έτοιμο να τίσ αξιοποιήσει. Άδύνατο πολιτικά, παραπαίει ανάμεσα σε μιά συνείδηση κομματικής νομιμότητας — κανονικά αυτό εκφράζει τώρα τήν έπίσημη γραμμή — και μιά συνείδηση περιθωριακού αίρεισμού. Άνέτοιμο και θεωρητικά, δέν μπορεί να επεξεργαστεί τό πρόβλημα, να τό συλλάβει σαν ένα ενιαίο σύνολο πού θά προϋπέθετε κατ' άρχήν τόν αγώνα για ριζικές αλλαγές στή δομή και στίς πολιτικές λειτουργίες των κομμουνιστικών κομμάτων. Έτσι άπονομαζόμενο αυτό τό στρώμα, φαίνεται ν' αυτονομεί τά προβλήματα, να τά μετατρέπει σε «δικά του», σε θέματα δηλαδή πνευματικής λειτουργίας. Μένει να δούμε αν — είτε τό ξέρουν, είτε

Γιά τόν Στρατή Τσίρκα

όχι — οί διανοούμενοι πάνε ν' ανοίξουν έτσι τό δρόμο σέ διαδικασίες πού δέ γίνονται άλλου. Μήπως, τοποθετώντας τή σύγκρουση σ' ένα πεδίο ευαίσθητο και φορτισμένο, τό πεδίο τής πνευματικής δημιουργίας, κάνουν τό μόνο έφικτό εκείνο τή στιγμή. Μήπως, δηλαδή, ό παρακαμπτήριος αυτός δρόμος εξασφαλίζει μιά σχετική ασυλία, πού επιτρέπει τήν κίνηση τών ιδεών. Πρέπει ακόμα νά λάβουμε υπόψη μας και κάτι άλλο: Στο θεωρητικό τομέα, ή συγκρότηση τών πνευματικών μας ανθρώπων έχει βασικά λογοτεχνικές καταβολές. Γύρω στό 60, όχι μόνο δέν παράγεται έπιστήμη στήν Ελλάδα, αλλά και ή ενημέρωση στήν περιοχή τών κοινωνικών έπιστημών είναι έλλιπείστατη.

Γιά όλους αυτούς τούς λόγους, αν όχι ή ίδια ή πολιτική σύγκρουση τουλάχιστον οί διαφορετικοί προσανατολισμοί περνούν σέ μεγάλο βαθμό μέσα από τό κανάλι τής λογοτεχνίας, τής κριτικής, τής αισθητικής. Γι' αυτό και ή αισθητική παραμορφώνεται. Θά δούμε π.χ. ότι, στή συζήτηση γύρω από τίσ *Ακυβέρητες Πολιτείες*, αντιρρήσεις αισθητικές κρύβουν έντονες πολιτικές αντιρρήσεις. Τό πάθος μέ τό όποιο άμφισβητείται στόν Τσίρκα ή μυθιστορηματική άλήθεια, οί τεχνικές του ακόμα, άποκαλύπτουν τό πάθος μέ τό όποιο (κατα)κρίνεται ή πολιτική του άλήθεια. (Δέ λέω εμπάθεια, αλλά πάθος, γιατί οί αλλοιώσεις αυτές τίσ αισθητικής δέν είναι πάντα συνειδητές. Χώρια πού τά κριτήρια είναι πολύ βαθύτερα αλλοιωμένα). Από τήν άλλη μεριά, οί υπερασπιστές του διβλίου συχνά τοποθετούνται απ' τήν άρχή έξω από τό διβλίο, τό χρησιμοποιούν σαν άφορμή, για νά θέσουν άπευθείας τό πολιτικό πρόβλημα και ν' ανοίξουν τή συζήτηση για τό σοσιαλισμό.

Κάτι άλλο έννοούσε πού αυτή ή παραμόρφωση τής αισθητικής ήταν ή ίδια ή φύση μιάς «αισθητικής θεωρίας» μέ τήν όποία γαλουχήθηκε ή ελληνική άριστερά από τό μεσοπόλεμο κι έδώ: ό σοσιαλιστικός ρεαλισμός. "Αν και ή μεταφορά του γινόταν από δεύτερο χέρι και άποσπασματικά, ό σοσιαλιστικός ρεαλισμός υπήρξε άποφασιστικός στή διαμόρφωση τής αισθητικής αντίληψης, άποφασιστικός για τά γραμμάτα μας (και πιστεύω όχι μόνο για τήν άριστερά μιά και, αντίθετικά, έθρεψε χίλια δυό ιδεολογήματα ελληνικά και ξένα). Δέν ξεχνάμε ότι ό άνερχόμενος τότε φασισμός, ή σκληρόνωση τής άστικής τάξης, ή ιδεολογική της ένδεια του έδιναν έπιχειρήματα. Πάντως κριτήρια έξίσου αυθαίρετα όσο και άνελαστικά έπανερχονται μονότονα και σταθερά στήν προοδευτική σκέψη όλόκληρη εκείνη τήν τριακονταετία. Ό σοσιαλιστικός ρεαλισμός, σαν ιδεολογικό όπλο μιάς σταλινικής ίσοπεδωτικής διαδικασίας, μιάς σκοπιμότητας, έφερε μέσα του όλα τά «ιδεολογικά» στοιχεία για μιά κίβδηλη προσέγγιση του έργου τέχνης. Έπέβαλλε σά μέθοδος τήν επικάλυψη ήθικολογικών και αισθητικών άξιών.

Η περίοδος πού μιά άπασχολεί σημαδεύει και τή ρήξη μ' αυτή τή μεθοδολογία. Η μετάβαση είναι άργή γεμάτη αντίφάσεις. Τό ταξίδι στό άγνωστο. "Ας πάρουμε για παράδειγμα τήν *Επιθεώρηση Τέχνης*. Ένα περιοδικό πού δείχνει τό μέτωπο τής σύγκρουσης, γιατί συγκεντρώνει όλα τά φιλελεύθερα στοιχεία στό έπιτελείο του και παράλληλα είναι κατά κάποιο τρόπο έπίσημο όργανο. Παρακολουθούμε μιά προσπάθεια αναγέωσης «έντός τών πλαισίων» πού γίνε-

ται συστηματικά μέ τή μετάφραση ξένων κειμένων γύρω από αισθητικά θέματα. Από τό 1955 πού αρχίζει νά εκδίδεται τό περιοδικό ως τό 1958-60 μεταφράζονται κυρίως άρθρα, πού πρέπει νά συνδυάζουν τήν άλλαγή μέ τήν έγκυρότητα. Θά διαπιστώσει κανείς ότι τό τόσο δύσκολο αυτό άνοιγμα του περιοδικού, ως τό 1960 περίπου, κατορθώνει τήν όσο τό δυνατόν ευρύτερη αντιμετώπιση, διεύρυνση του άπαρασάλευτου δόγματος «σοσιαλιστικός ρεαλισμός». Τούτο σημαίνει ότι τά «διορθωτικά» αυτά άρθρα είναι ή άκραία εκδοχή τής άνανέωσης εκείνη τήν εποχή για τό κύριο κομμό τής άριστεράς (δέν αναφέρονται έδώ σέ ζυμώσεις πού γίνονται σέ μικρότερες και περιθωριακές άριστερές ομάδες). Ό «κλεφτοπόλεμος» πού διαφαίνεται στίς στήλες του περιοδικού, ή κριτική του, πού τολμά νά θίξει κάποιους συγγραφείς ταμπού, ή και κάποια πρωτότυπη λογοτεχνία μέ αιχμές — όπως τό περίφημο διήγημα του Γκάριν έναντιόν τής γραφειοκρατίας, πού κατορθώνει νά δει τό φώς όχι άτιμώρητα — όλ' αυτά μαρτυρούν ένα δύσκολο άγώνα φιλελευθεροποίησης, άλλά δέν προβάλλουν ακόμα άλλη άποψη. Από τό 1960 εισάγονται καινούριες ιδέες πού πάνε νά άποδεσμεύσουν τήν κριτική σκέψη. Κείμενα ίταλών και γάλλων κομμουνιστών (π.χ. ή σειρά συζητήσεων «Πρωτοπορία και παρακμή» του Ίνστιτούτου Γκραμσι (1961), ό λόγος τής Πράγας του Άραγκόν (1962) και ό πρόλογός του στό διβλίο του Γκαρωντύ «Γιά ένα ρεαλισμό χωρίς όρια», διβλίο πού πρόκειται νά σημαδεύει μέ τή σειρά του τήν ελληνική άριστερά). Άλλά και στίς ίδιες τίσ στήλες του περιοδικού, ή σύγκρουση αρχίζει ν' αποκτά κάποιο πρόσωπο. Σ' αυτό τό πλαίσιο έντάσσεται ή υπεράσπιση τής Τριλογίας από τό περιοδικό όπως και τά άρθρα του Τσίρκα για τόν Καβάφη πού δημοσιεύονται. Τέτοιες άναζητήσεις εκφράζουν εκείνη τήν εποχή ή άλλα έντυπα του ίδιου χώρου όπως ή *Κριτική* τής Θεσσαλονίκης, ή *Πανσπουδαστική*.

Τί απέδωσε όλη αυτή ή ζύμωση; Νομίζω πώς οί δυνάμεις πού εξαπέλυε ήταν άνυπολόγιστες. Από τήν άλλη, έχει κανείς τήν έντύπωση* ότι ή κριτική παρωχημένων αντίληψων γίνεται χωρίς όπλα, είναι ίσχυρή στήν άρνησή της αλλά άνίκανη νά συγκροτήσει σύστημα. Είναι έπομένως άντιφατική κι εύθραυστη ιδεολογικά. Έκει γύρω στά 64-65 έχουν πυκνώσει οί μαρξιστικές εκδόσεις, οργανώνονται οί «έβδομάδες μαρξιστικής σκέψης», δημιουργούνται κι άλλες έστίες μέ στόχο τή συστηματοποίηση, τήν παιδεία, τή θεμελίωση ενός καινούριου μαρξιστικού στοχασμού. Η κρίση τής άριστεράς, τό ίουλιανό πραξικόπημα, πού έπέβαλε άλλες συσπειρώσεις, και φυσικά ή δικτατορία, δέν ήρθαν βέβαια για νά βοηθήσουν τήν όμαλή γονιμοποίηση εκείνων τών ιδεών.

Αθήνα, Δεκέμβριος 1979

1. Από ένα μικρό άπόσπασμα πού ανήκει στή «Στήλη-Μάριος Χάκκας» (Περ. *Η Συνέχεια*, άρ. φυλ. 2, Άπο. 1973, σ. 53-58). Ό συγγραφέας εκρινε σκόπιμο τότε νά μήν τό δημοσιεύσει. Τό χρησιμοποιώ τώρα μέ τήν άδειά του.

2. Μάρκος Αύγέρης, «Μερικά προβλήματα ιδεολογίας και Τέχνης — Παρατηρήσεις στό έργο του Στρ. Τσίρκα», Περ. *Ελληνική Άριστερά*, άρ. φυλ. 7, Φεβρ. 1964, σ. 49-55.

3. Μάρκος Αύγέρης, «Τό παρόν, τό παρελθόν και τό μέλλον», *Επιθεώρηση Τέχνης*, άρ. φυλ. 133-134, Ίαν.-Φεβρ. 1966, σ. 55.

Μίλτος Σαχτούρης

Δυό ανέκδοτα ποιήματα*

ΤΑ ΧΕΡΙΑ Ο ΔΙΣΚΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

Ἄκόμα γυρίζουν στρατιῶτες ἀπὸ μάχες
 πού χάθηκαν
 ἀκόμα γυρίζουν στρατιῶτες ἀπὸ μάχες
 πού κέρδισαν

γυρίζουν
 σὰ δίσκος πίκ-ἄπ

μαζεύουν τὰ ὄνειρα σὶς γωνιές τῶν δρόμων
 καί τοὺς θάζουν φωτιά

μαλλιά κρέμονται ἀκόμα καί ἥλιοι πού ἄσπρισαν
 πέφτουν τρίζοντας ὁ ἕνας μετὰ ἀπὸ τὸν ἄλλο
 φεγγάρια τρουποῦν ξαφνικά κι ἀπὸ μέσα...

(φεγγάρια – εἶπα – ὄχι κουφάρια)
 ... κι' ἀπὸ μέσα θγαίνουν κεφάλια
 ἄ, νά τό κεφάλι σου ἀγάπη μου
 πόσα χρόνια εἶχα νά τό ἰδῶ
 ἄ, νά τό φεγγάρι σου, ἀγάπη μου
 πόσα χρόνια εἶχα νά τοῦ πιάσω τό χέρι

τώρα φεγγάρια δέν ἔχουν δυό
 δέν ἔχουν πέντε, ἑκατό
 χιλιάδες χέρια

χάθηκε ἡ ἀγάπη μου
 μέ τοὺς στρατιῶτες κουρασμένους
 τοὺς ἥλιους
 τὰ φεγγάρια

θελόνα – καρδιά
 πῶς νά παίξει ἕνα δίσκο

σπασμένο
 σπασμένο
 σπασμένο

ἐδῶ καί χιλιάδες χρόνια

* Ἀπό τή συλλογή Χρωμοτραύματα, | πού ἐτοιμάζεται νά κυκλοφορήσει ἀπὸ τίς ἐκδόσεις «Γνώση».

ΟΙ ΑΠΟΜΕΙΝΑΝΤΕΣ

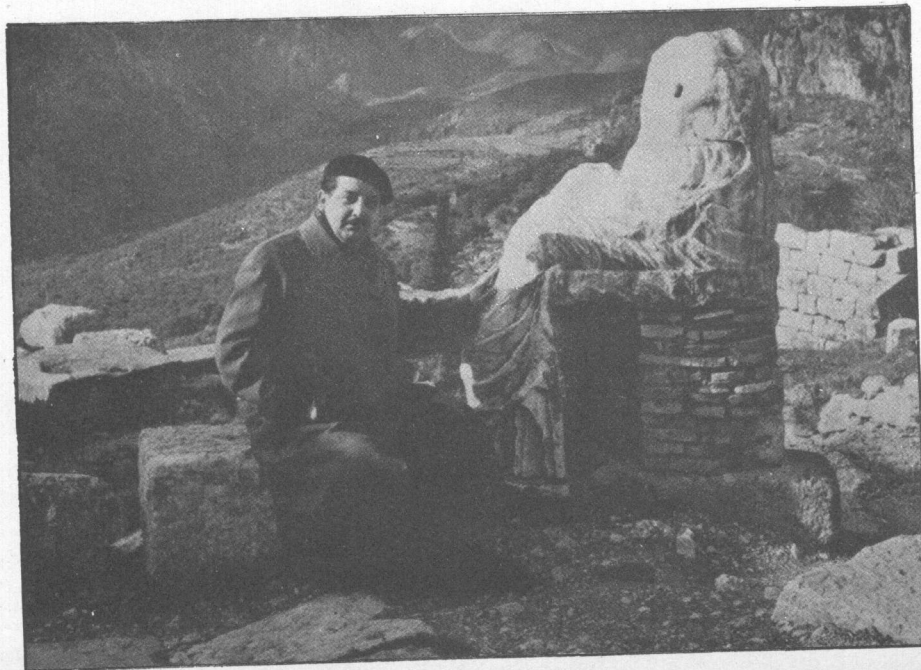
Όμως υπάρχουν ακόμα
λίγοι άνθρωποι
πού δέν είναι κόλαση
ή ζωή τους

υπάρχει τό μικρό πουλί ό κιτρινολαίμης
ή *Fräulein Ramser*
καί πάντοτε τοῦ ἡλιου οί απομείναντες
οί ἐρωτευμένοι μέ ἡλιο ἢ μέ φεγγάρι

ψάξε καλά
θρέστους, Ποιητή!
κατάγραφέ τους προσεχτικά
γιατί ὅσο πᾶν καί λιγοστεύουν

λιγοστεύουν

Μίλτος Σαχτούρης, Δελφοί 1957, φωτογραφία Ἄρης Κωνσταντινίδης

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΜΙΛΤΟΥ ΣΑΧΤΟΥΡΗ

(Συμπλήρωμα*)

του Γιάννη Δάλλα

Ἡ συμβολή μου σ' αὐτή τήν ἐκδήλωση γιά τήν ποίηση τοῦ Μίλτου Σαχτούρη ἀποσκοπεῖ σέ δύο στόχους:

1. Στή σπουδή τῶν πρώτων πηγῶν καί ταυτόχρονα τῶν 'ἀπαρχῶν' τοῦ ἔργου του· καί
2. Στή διερεύνηση τῶν γενικῶν ἀρχῶν καί συνακόλουθα τῆς γλώσσας τοῦ ποιητικοῦ του συστήματος.

Στήν πρώτη περίπτωση θά εἶμαι περιγραφικός, προσφέροντας τίς ἀναγκαῖες πληροφορίες, γιά νά καταλήξω σέ προσωπικές ἐκτιμήσεις. Στή δεύτερη θ' ἀρχίσω ἀντίστροφα μέ κριτικές ἀπόψεις καί στή συνέχεια θά προσπαθῆσω νά τίς ἐπαληθεύσω μέ μιὰ τεκμηρίωση: τήν ἀνάλυση, ἄν ἐπαρκέσει ὁ χρόνος, ἐνός-δύο ποιημάτων του.

Οἱ δύο αὐτοί τρόποι – ὁ ἐπαγωγικός καί ὁ παραγωγικός, κατά τήν τυπική λογική – θά εὐχόμεθα νά εἶναι δύο ἀντίθετοι ἀλλά συγκλίνοντες φακοί φωτισμοῦ τοῦ ἔργου του. Παρακαλῶ νά τοὺς δεχτεῖτε στήν κρίση σας καί νά συγκρατήσετε ὅ,τι μπορεῖ νά διασωθεῖ ἀπό τή 'σχολαστικότητα' τοῦ φιλόλογου καί ἀπό τήν 'αὐθαιρεσία' τοῦ κριτικοῦ· 'σχολαστικότητα' καί 'αὐθαιρεσία', καί μέ τήν ἐτυμολογική σημασία τους.

1. ΠΡΩΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΑΠΑΡΧΕΣ

Ἀρχίζω μέ τή διερεύνηση τῶν πρώτων πηγῶν καί τή συνεκτίμηση τῶν ποιητικῶν 'ἀπαρχῶν' του. Τά ποιητικά του εἰσόδια – γιατί γιά εἰσόδια πρόκειται καί ὄχι ἀκριβῶς γιά προῖστορία – γίνονται μέ τρεῖς συλλογές, πού εἶναι καθῶς θά δοῦμε καί τρία ἀλυσιδωτά σημεία ποιητικῆς ἀναφορᾶς. Οἱ συλλογές αὐτές εἶναι:

1. Ἡ μουσική τῶν νησιῶν μου, 1941
2. Ἡ λησμονημένη, 1945
3. Παραλογαῖς, 1948

Ἀπό τίς τρεῖς αὐτές συλλογές ἄγνωστη στήν ἔρευνα ἔμεινε ἡ πρώτη πού εἶναι καί ψευδώνυμη.² Τήν παρουσιάζω, γιατί εἶναι δυσεῦρετη καί ἀδικαιολόγητα, πιστεύω, ἀποσιωπημένη.

* Ὁμιλία πού ἔγινε στίς 21/12/79 στή «Λέσχη Γραμμάτων καί Τεχνῶν» τῆς Θεσσαλονίκης, συμπληρωμένη μέ τήν ἀνάλυση ἐνός ποιήματος καί μέ τήν ἀπαραίτητη τεκμηρίωση.

Ἡ ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΜΟΥ

Ἡ ὀλόκληρος ὁ τίτλος της εἶναι: *Μίλτος Χρυσάνθης / Ἡ μουσική τῶν νησιῶν μου / ποιήματα / Ἀθήνα – 1941*. Χωρίζεται σέ δύο ἐνότητες. Ἡ πρώτη – καί ὅλη

1. Βλ. Δάλλας Γ., *Εἰσαγωγή στήν ποιητική τοῦ Μίλτου Σαχτούρη*, Κείμενα 1979.
2. Σημειῶνω πῶς ὁ Σαχτούρης μέ τό ψευδ. Μ. Χρυσάνθης, ὅπως καί ὁ συνοδοιπόρος του Ε. Γονατᾶς, πρωτοξεκίνησε μέ πεζογραφήματα. Βρίσκω τ' ὄνομά του στίς στήλες τῶν περιοδικῶν *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, χρ. Γ', Γεν. 1940, φ.1. (ὅπου γίνεται μνεῖα γιά τό διήγημά του «Ὁ Νάσος μου», Ἰούλ. 1940, φ.7, («Παραθεριστές») καί Αὐγ. 1940, φ.8. *Νεοελληνικά Γράμματα* τ. 184, 8 Ἰουν. 1940, τ. 186, 22 Ἰουν. 1940, τ. 187, 29 Ἰουν. 1941, τ. 195, 24 Αὐγ. 1940, τ. 202, 12 Ὀκτωβρ. 1940 καί τ. 183, 1 Ἰανουαρ. 1941 καί *Νέα Ἔστια*, τ. 309, 1 Νοεμβρ. 1939, τ. 310, 15 Νοεμβρ. 1939, τ. 326, 15 Ἰουλ. 1940, 1 Ἰουν. 1941 (ὅπου καί δημοσιεύονται οἱ «Παραθεριστές»).

Μίλτος Σαχτούρης

ή συλλογή – προλογίζεται με μία πρόζα, στα γαλλικά, του Jean Giono (Κονσέρτο, με επίτιτλη αφιέρωση Τού 'Αγγελου Κισσόπουλου) και περιέχει τὰ ποιήματα, 'Αφιέρωση, Σταδιοδρομία, Νέα μυθολογία, 'Η σκιά της, Πλάνη, 'Ανανέωση (με υπότιτλη μνημόνευση ή αφιέρωση Γ.Κ.), 'Ερωτας, 'Ασκοπα, 'Αναζήτηση, 'Εραστές.
'Ενα δείγμα:

'Ερωτας

Σάν ξρθει ή ώρα για ν' άπλώσω τὰ χέρια μου
νά φτερουγίσω πάνω άπ' τήν αναταραγμένη πόλη
πάνω από τόν ζωτικό αποκλεισμένο κύκλο
μέ μπρούτζινα κάγκελα ζωσμένο
κεί πού ή κόρη μέ τρελά μάτια άπ' τό φώς
μέ τίς κινήσεις τών ίκανοποιημένων πόθων
ένα λεπίδι στό τολμηρό της χέρι
άποκεφαλίζει τούς ύγρους κόκκινους κρίνους
περιγελώντας μέ τ' ανάκουστά της γέλια
τίς δύστυχες διαβάτισσες
πού μένουν άπόξω τσακισμένες
κιτρινασμένες, μέ σφιγμένα δόντια
Σάν ξρθει ή ώρα για τό πέταγμα
πάνω άπ' τό παράθυρο της άλλης
πού όλημερίς στήν ίδια θέση
χλωμή, θρηνάει τό βασιλικό της
κάτι τριανταφυλλί θ' άπλώνεται στό διάστημα
τριγύρω θά γελούν άλλες καμπάνες
θά χαμηλώσω μέ χροσές στροφές
πάνω άπ' τόν κήπο μέ τούς κόκκινους τούς κρίνους
θά τούς άρπάζω μέ τ' αετήσια γαμψά νύχια μου
θά τούς πετάω στό φαντάσματα άπόξω
ένω Αύτες τριγύρω θ' αλαλάζουνε
άπό χαρά
άκόμη, έναν κρίνο θ' άφήσω στό παράθυρο
μιά προσφορά στήν άλλη, τή χλωμή εκείνη
για νά χαρίσω κάποιαν έκφραση στό πρόσωπο.

.....
Τ' αετήσια ματωμένα μου φτερά
ίσως αυτή μιά μέρα νά τά κλάψει.

'Η δεύτερη ένότητα τιτλοφορείται Αυτός πού ήρθε
άπό τὰ φαιά νησιά και έχει για προμετωπίδες τούς
στίχους του Παλαμά:

«Μάνα ξεμιά! Χτικιό τὰ παιδιά σου, κοίτα!
κάτι σβήνει σάν άπό μελίσι»

και τό έξής άπόσπασμα άπό τήν 'Ανατομική του άν-
θρώπου:

«Τά κύτταρα της φαιάς ούσίας, της τε κεντρι-
κής και φλοιώδους, άποτελοϋσι τήν ανατομι-
κήν ύπόστασιν τών αισθητικών, αισθητηρίων,
κινητικών και ψυχικών λειτουργιών, των τε-
λευταίων τούτων έξαρτωμένων ιδίως άπό της
φλοιώδους ούσίας»,

ώς υπόδειξη πώς επιστήμη και τέχνη, ή και 'πεξολο-
γία' και 'ποιητικότητα', συννεκφάινονται και προ-

παντός ως άναγωγή του θέματος σε μία κατηγορούσα
άρχή (του νοητού και έπιστητού) άλλου γένους, κατά
τό παράδειγμα ίσως της Γυμνοπαιδίας του Σεφέρη,
όπου για προμετωπίδα χρησίμευε εκεί ένα άπόσπα-
σμα του 'Οδηγού της 'Ελλάδος. Και στον Σαχτούρη ή
προμετωπίδα λειτουργεί ως συμβολικός μίτος πού
παραπέμπει στη θεματική ύλη του ποιήματος. Κάπως
έτσι: «'Από τή φαιά ούσία του έγκεφάλου στα φαιά
νησιά». 'Η θεματική αυτή ύλη άναπτύσσεται σε δέκα
άτιτλα ποιήματα, άριθμημένα άπό τό 1 ως τό 10 – τά
τρία μέ μότα Σαίξπηρ, Ρίλκε και πάλι Giono – όπου,
πραγματικά, ό ήρωας, λέγεται και ξαναλέγεται, πώς
έχει έρθει:

«'Από τή χώρα τών φαιών νησιών
πού τούχαν χαρίσει τήν έκφραση
αυτή του παγερού χαμογέλιου».

Παραθέτω και τή σχετική μαρτυρία του ποιητή:
«'Όλα τὰ ποιήματα της συλλογής είναι γραμμένα
μέσα σ' ένα μήνα, πριν μπου οι Γερμανοί στην
'Αθήνα. Είχα κάτι λεφτά και πήγα και τὰ τύπωσα
στού Γκοδόστη. Μά ή χαρά μου δέ βάσταξε παρά
τρεις-τέσσερες βδομάδες μονάχα. Μετά μάζεψα όσα
άντίτυπα θρήκα, άπό δικούς και ξένους, και τὰ
'καψα σε μία γωνία του κήπου. Θυμάμαι μάλιστα – ή
γνώριμη άνεκδοτολογική προέκταση πού φαλτσάρει!
– πώς άρχισα νά χορεύω γύρω άπό τίς φλόγες τους
σάν τούς Ζουλού».

Ποιά είναι λοιπόν ή σημασία της συλλογής;

Βασικά περιέχει ποίηση ελεύθερου στίχου, μακριά
άπό τούς συρμούς ή τή μαθητεία του ύστερου καρυ-
τακισμού ή του πρώιμου τότε υπερρεαλισμού, με μία
'άδέσμευτη' έκφραση πού ρέπει προς τήν άνοιχτή και
άπρόσωπη άκόμη ποιητικότητα. Και έτσι άποτελεί
όμαλή και συνάμα ευδιάκριτη πρόοδαση προς τήν
έπόμενη συλλογή του, τή Λησμονημένη και μέσ άπ'
αυτή, προς όλη τή μετέπειτα ποίησή του. «'Αποκεί
φαινόταν ή εξέλιξή μου, παλινωδει. 'Εκει ύπάρχει
κιόλας ένας καμβάς».

Κάι άκριβώς εκεί, στην προέλευση αυτού του
καμβά, βρίσκεται ή σημασία και τό άποτέλεσμα του
πρώτου σημείου άναφοράς του. Και έξηγά: ή συλ-
λογή γράφτηκε και δημοσιεύτηκε εν θερμώ – μέσα σ'
ένα μήνα – κάτω άπό τήν άμεση έπήρεια ενός διδλίου
του Giono: 'Ο Γαλάζιος Γιάννης (Jean le bleu).³ Τί
τόν τράβηξε σ' αυτή τήν επιπόλαιη άναγωγή; Τό τα-
ξίδι σε εικονικές περιοχές, ό κοινός άνθρωπος μέ τό
στίγμα μιάς μοίρας σημαδεμένης, ή αίσθηση ή ή ζή-
τηση του «κάτι άλλου»; Π.χ. διερωτάται κι αυτός
στην άρχή της συλλογής του:
«Θά βρούμε τή χώρα μέ τίς γαλάζιες εϋθείες»,

3. 'Ο Jean Giono (γενν. 1895) πολυγραφότατος γάλλος
συγγραφέας του μεσοπολέμου: πεζογράφος και δοκιμο-
γράφος. Εύδαιμονιστής, με μία διάθεση φυγής σε χώρους
ειδυλλιακής ζωής. Φιλειρηνιστής στη θεωρία και τήν πράξη,
συντάχτηκε στα χρόνια του πολέμου μέ τούς «δυσύστες».
Μεταπολεμικά, μέλος της ακαδημίας Γκονκούρ. Δέν άσκησε
ουσιαστική επίδραση στη λογοτεχνία της εποχής του. 'Ο
Σεφέρης κακίζει τὰ πασιφιστικά καμώματά του, στα όποια
πήγαινε νά παρασυρθεί και ό Ζίντ (Μέρες Δ', σ. 14).

πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τή χώρα πού κατοικεῖ ὁ «γαλάζιος ἄνθρωπος» τοῦ Giopo. Ἄλλου ἀντιγράφει πι-
στά:

«Αὐτοί πού χλεύασαν τό γυμνό κορίτσι»

ἤ:

«Αὐτός

[.....]

πού δέ συμπόνεσε τή Μεξικάνα
σάν ἔκλαιγε τούς κάκτους της»

μεταφράζοντας σχεδόν κατά λέξη τή φράση τοῦ
Giopo: «Ὁ μαύρος ἄνθρωπος πού ἔχασε τήν πίστη
του, τό γυμνό κορίτσι, ἡ Μεξικάνα πού ἔκλαιγε τούς
κάκτους της»· ὅπως ἐπίσης δανεῖζεται καί μεταγρά-
φει τά πρῶτα του σύμβολα: «ἡ βοσκός μέ τ' ἄρνια
της», «ὁ Χριστός», «οἱ ληστές».

Ὁ Σαχτούρης ἐνεργεῖ ἐδῶ ὑπό τό κράτος τῆς φαν-
τασίας. Ἡ φαντασία του ἐξωστρεφῆς καί φυγόκεν-
τρο, ὅπως συμβαίνει σ' ὄλους στήν ἐφηβική καί νεα-
νική ἡλικία, γυρεύει ἀπό κάπου νά πιαστεῖ γιά νά μή
διαχυθεῖ. Καί ἀκριβῶς πίσω ἀπό τό ὑπόδειγμα τοῦ
Giopo δοκιμάζει νά χτίσει τά σκηνικά της. Ὅποτε
κάτω ἀπό τήν ἀρχική ἀφόρμηση καί τή στενή της
ἐπήρεια, δείχνει τή δύναμη ἀντιδιαστολῆς του: Στά
παισιφιστικά ὄραματα καί τά ἀόριστα σύμβολα πού
ἀπλῶς ὑποβάλλουν τοῦ Giopo ἀρχίζει δειλιά ν' ἀντι-
παραθέτει θεάματα καί συγκεκριμένα πράγματα πού
πονοῦν. Τό κλίμα ἐνός διάχυτου ἐξωτισμοῦ, δοκιμα-
στικά ἀκόμη, ἀντισταθμίζεται μέ μιὰ 'εἰδητική' θά
τήν ἔλεγα τέχνη, τήν τέχνη καί τήν τεχνική νά ὑλο-
ποιεῖ ἀπέναντί του ρευστές καταστάσεις τοῦ ὑποσυ-
νεῖδτου.

Ἔτσι κάπως ἄρχισε νά ἐτοιμάζει ἀπεδῶ τά ἐξωτε-
ρικά περιβλήματα τῶν θεμάτων του. Καί σ' αὐτά νά
ἱκρῶνι μιὰ θαμπή ἀκόμη ἀνθρωπογεωγραφία:
πρόσωπα καί πράγματα μέ συμπεριφορά ἢ ἀντίδραση
παράδοξη καί πικρή, προορισμένη ἀργότερα νά γίνει
ἀπό πικρή τραγική καί ἀπό παράδοξη παράλογη. Νά
μερικές πρῶτες καταθέσεις:

«Θά μείνετε –
πέτρινα κεφάλια δίχως μάτια»

ἤ:

«Αὐτός

πού δέ γνέφει σ' ἕναν ἀνεμοδείκτη πού τόν
χαιρέτησε»

καί:

«τριγύρω μου θά γελοῦν ἄλλες καμπάνες».

Θυμίζω ἀκόμη πῶς ἀπεδῶ ἀρχίζει νά προσχεδιάζει
μιὰ πρώτη εἰκόνα ἀνθρώπου-πουλιῶ ὁπότε νά γνῶ-
ριμα τοπία τῶν κλειστῶν οὐρανῶν καί κήπων του, νά
προσχεδιάζει ἀχνά τή γνώριμη χρωματολογία του:
«οἱ γαλάζιες εὐθείες», «τά ρόδινα πέπλα», «τό ἀση-
μένιο σύννεφο», «ἡ κίτρινη χαράδρα», «τό καφετί
νησί». Καί τέλος ἡ πιό προχωρημένη πρὸς τήν κατεύ-
θυνση αὐτή στιγμή του:

Σταδιοδρομία

Γεννήθηκα στήν ἀγκαλιά κρατώντας

τό φανταστικό ζῶο

ἦταν χρυσαφί μέ γαλάζια πόδια

μόνο τά μάτια ἦταν ματωμένα
μεγάλωσε μέ τήν ἀγωνία τῶν χρωμάτων
– σήμερα θ' ἀλλάξει τό γαλάζιο
– σήμερα θ' ἀλλάξει τό χρυσαφί
γλυκεῖα πλάνη
πέθανε κρατώντας τό φανταστικό ζῶο
στήν ἴδια ἀπελπισία τῶν χρωμάτων.

* Ἄς προσέξουμε πῶς τό ζῶο λέγεται καί εἶναι ἀκόμη
φανταστικό, ἀλλά τό ποίημα ἐπιγράφεται *Σταδιο-
δρομία*: πράγμα, πού σημαίνει πῶς ἀπ' αὐτή τήν
καταβολή ἀρχίζει νά σταδιοδρομεῖ ἡ ποίηση καί ἡ
'ζωολογία' τοῦ Σαχτούρη.

Η ΛΗΣΜΟΝΗΜΕΝΗ

* Ἀνάμεσα στήν ψευδώνυμη συλλογή του *Ἡ μουσική
τῶν νησιῶν μου* καί τήν πρώτη ἐπώνυμη *Ἡ λησμονη-
μένη* μεσολαβεῖ διπλή δοκιμασία: ἀτομική – ἡ ἀρρώ-
στια του – καί συλλογική – ἡ κατοχή.

«Τήν πρώτη χρονιά, ἐξομολογεῖται, πρῖν σφίξει ἡ
κατοχή, μέ βρῆκε ἡ ἀρρώστια. Θυμάμαι, 5 Νοεμβρίου
1941, ἔκανα τήν πρώτη αἰμόπτυση. Μέσα σέ μιὰ μέρα
ἄλλαξαν ὄλα». Τοῦ θυμῆσαι πῶς περιγράφει ὁ Κάφκα
τήν ἴδια ἐμπειρία, σ' ἕνα ἀπ' τά *Γράμματα στή Μι-
λένα*. «Ὁ Κάφκα, μου ἀπαντᾷ, τή μεταθέτει ἔξω ἀπ'
τό σῶμα, τή θεωρεῖ κάτι σάν ἀρρώστια τῶν νεύρων,
μιὰ τραγωδία τοῦ πνεύματος, ἐνῶ ἐγώ τήν ἔζησα στήν
ἀρχή σέ μιὰ κατάσταση ἐσωτερικῆς εὐφορίας.
Ἔγραψα τότε τό ποίημα *Ὁ πυρετός τῆς χαρᾶς* καί
ἕστερα τ' ἄλλα. Πολύ ἀργότερα ἔζησα τό δράμα της.
Καί τότε συνειδητοποίησα τό βάρος πού εἶχε γιά
μένα. Ἐφτασα μάλιστα νά πιστεύω, πῶς χωρίς αὐτή
ποτέ δέ θά γινόμουν ποιητής. Θέλω νά πῶ, τέτοιος
πού εἶμαι».

Ἡ διπλή αὐτή δοκιμασία – ἡ ἀρρώστια καί ἡ κα-
τοχή – περνᾷ στήν ποίησή του σέ μικρές ἐμμονες δό-
σεις. Αὐτή ἡ ἐμμονότητα καί τό κερμάτισμα τοῦ
προσωπικοῦ καί συλλογικοῦ δράματος – ἡ ὑπογείωση
καί πλαγίαση τοῦ βλέμματος – τοῦ γίνεται γρήγορα ὁ
ποιητικός χαρακτήρας του· καί ταυτόχρονα ἡ περιρ-
ρέουσα ἀτμόσφαιρα πού συμπιέζει τήν ποιητική του
συνείδηση. Γιά τήν ὥρα ζεῖ τή δοκιμασία σέ μιὰ
κατάσταση κακοῦ ὄνειρου ἢ παραζάλης· σάν μιὰ
κρούση πού ἐρχεται – καί ἡ μιὰ καί ἡ ἄλλη – ἀπέξω
καί τοῦ χτυπᾷ τά τοιχώματα τῆς ψυχῆς. Ὅχι ἀκόμη
τό σῶμα καί τήν ὑπαρξή του συνόργανη. Καί ὁ ἦχος
πού ἀναδίνει εἶναι ποίηση διαθέσεων. Καί συγκεκρι-
μένα οἱ νύξεις τῆς ἀρρώστιας του ἀπλώνονται σ' ὅλη
τήν πρώτη ἐνότητα τῆς συλλογῆς, γραμμῆ ἀπό τό
1943 ὡς τό 1944.

Θυμίζω ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό ποίημά του ὁ *Σωτή-
ρας*:

«Ἄφου κάθε δωμάτιο εἶναι καί μιὰ ἀνοιχτή πληγή
πῶς νά κατέβω πάλι σκάλες πού θρυμματίζονται
ἀνάμεσα ἀπ' τό δοῦρο πάλι καί τ' ἄγρια σκυλιά
νά φέρω φάρμακα καί ρόδινες γάζες
κι ἂν βρῶ τό φαρμακεῖο κλειστό
κι ἂν βρῶ πεθαμένο τό φαρμακοποιό
κι ἂν βρῶ τή γυμνή καρδιά μου στή βιτρίνα τοῦ
φαρμακείου»

Μίλτος Σαχτούρης

«Όχι ὄχι τέλειωσε δέν ὑπάρχει σωτηρία»,

ἢ καί σχετικά μέ τό κλίμα τῆς παραζάλης ἀσυνάρτη-
τες φωνές ὅπως:

«Ἐξω μέ περιμένουν ἀφάνταστοι φίλοι
[.....]
τί ἔρωτες τί φωνές τί ἔρωτες
φίλε ἀγάπη αἶμα φίλε
φίλε δῶσ' μου τό χέρι σου τί κρῦο».

Ἐνῶ οἱ νύξεις τῆς κατοχῆς ἀκούγονται διάσπαρτες
στή δευτέρη ἐνότητα τῆς συλλογῆς, πού γράφτηκε τό
'44.

Ἐναφέρω ἐνδεικτικά τούς στίχους:

«Μέ τά κεριά ὄλων τῶν προδομένων
πολύ βάδισαν στό θάνατο ἀνάμεσα στίς μαργαρίτες
καί τά χαμομήλια»
ἢ ἀκόμη:
«Μοῦ δένον τά μάτια μέ τά μαῦρα μαντήλια τους
μέ προστάζουν νά περπατήσω νά μή γυρίσω πίσω τό
κεφάλι μου».

Ἄλλά πρὸς ποῦ μετατοπίστηκε τώρα ἡ ποιητική
του σκοπιὰ; Μετατοπίστηκε ἀπό τή φαντασία στό αἴ-
σθημα, ἀπό τή φανταστική περιπέτεια στήν αἰσθημα-
τική δοκιμασία. Καί σ' αὐτή, τή δευτέρη φάση του,
ὑπάρχει μακρινός ἔστω ὑποβολέας, μακρινός δεικτής
ἀναφορᾶς;

Διαβάζω:

«Στή λαμητόμο ἢ κεφαλή σου
νά κοπεῖ σέ δύο
τό ἠλίθιο σῶμα
νά κοιμηθεῖ

Ἐδῶ στό ξύλινο κουτσό τραπέζι
ὁ ὕπνος του θά 'ναι μισός.

Στή λαμητόμο ἢ κεφαλή σου
στό νεκροτομεῖο τό σῶμα σου
κι ἡ ψυχὴ σου στό κενό».

Ἦ:

«Συνομιλία μέ τόν ἑαυτό μας
λείψανο γυναικας πού ξεθάψαν πεινασμένες ὕαινες
σύννεφο
ἀνεβασμένο σέ πυρρόξανθο μονοκέρατο τέρας
ἀναμμένοι πολυέλαιοι
ἀναποδογυρισμένες ψάθινες καρέκλες
δόντια λευκά πού δαγκάσανε μέ ἠδονή τή σάρκα πυ-
ρωμένου ροδάκινου

καλοκαίρι

Τρέχει ὁ δρόμος
ἢ χιονισμένη κοιλάδα τό παγωμένο βουνό
Ἐρωτευμένος στέκει στά δύο του ἀέρινα πόδια
ὁ πικρός ἄνθρωπος».

Δέν εἶναι φυσικά Σαχτούρης. Εἶναι Ἐναστάσιος
Δρίδας, ὅπωςδήποτε πρῖν καί πίσω ἀπό τόν Σα-
χτούρη. Γιά τίς τυχόν ἀντιρρήσεις, δύο ἄσχετες μαρ-
τυρίες. Ἡ πρώτη τοῦ Ἄγρα:

«Τά ὠραιότερα ποιήματά του – γράφει γιά
«τὴν τελευταία τεχνοτροπία» τοῦ Δρίδα καί εἶ-

ναι σά νά μᾶς συνδέει μέ τίς ποιητικές ἀπαρχές
τοῦ Σαχτούρη – ἀποτελοῦνται πράγματι, συ-
χνά, ἀπό θανατῶσα ἀσύνδετα εἰκόνων καί ὄγ-
κων, ἀλυσίδες διακοσμητικῶν *natures mortes*,
ὅπου κυριαρχεῖ ὁ σκοῦρος τόνος καί τ' ἀντι-
κείμενα ρίχνουν μεγάλες ἀπαισιόδοξες σκιές.
Τό ἐνωτικό στοιχεῖο τῶν ἐννοιῶν, πηγάζει ἐδῶ
ἀπ' τό ποιητικό ὑποσυνείδητο· δέν εἶναι πιά
στοιχεῖο νοήσεως, ἀλλά στοιχεῖο φαντασίας,
κάποια κοινὴ ἀναμεταξύ τους ἰδέα μορφῆς.
Βρίσκεται τοῦτο ἀνάμεσα στά *desiderata* τοῦ
μετριοπαθοῦς ὑπερρεαλισμοῦ (ὁ ἀπόλυτος
ὑπερρεαλισμός ἀδιαφορεῖ καί γιά τοῦτο, ἐμπι-
στεύεται ἴσα-ἴσα τό πᾶν στόν αὐτοματισμό)».⁴

Καί ἡ δευτέρη μαρτυρία, ἡ ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ
Σαχτούρη: «Ὁ Δρίδας ναι, μοῦ ἄρεσε ἀρκετά κά-
ποτε. Ἴσως τώρα νά μὴν ἀντέχει, ἀλλά τότε μέ τρα-
βούσε μ' ἐκείνες τίς λεπτές, ζωγραφικές, ὑποσυνείδη-
τες εἰκόνες του».

Ἐτσι, διαμέσου παρόμοιων παρυφῶν, ἔφτασε κι
αὐτὸς στά παραμεθόρια τῆς ὑπερρεαλιστικῆς γρα-
φῆς· τῆς ἀνοιχτῆς ἀποδοχῆς τῆς, ἀλλά καί τῆς αὐ-
στηρῆς ἐγκράτειας ἀπὸ τῆ γοητείας τοῦ εὐκολοῦ αὐτο-
ματισμοῦ τῆς. Διαμέσου τῶν *παρυφῶν*, ὅπως θά συμ-
βεῖ ἀργότερα – ὅταν ἀποφασίζεται ὀριστικότερα ἡ
γραφὴ του – μέ τόν Μισώ. Εἶναι σημεῖα ἀναφορᾶς
ἀλλά καί παράπλοια, ἀπ' ὅπου ἀπομακρύνεται πρὸς
μιὰ προσωπικὴ γραμμὴ πλεύσεως. Καί τότε τί ἔχει νά
κάνει ἡ στιγματώπη λ.χ. σκηνὴ τοῦ Δρίδα:

«Οἰκογένεια
ὁ δρόμος
πλησμονὴ ἀπὸ κουρέλια
μουσικὴ ἀποκριάτικη
πυρετός καί χαρτοπόλεμος
καραμούζα
πού σημαίνει ἐγεργήριο
πού σημαίνει ὀλέθριο τέλος»

μέ τῆ γνωστὴ ἀποξενωμένη Ἀποκριὰ τοῦ Σαχτούρη;
Δέν εἶναι μακριὰ ὁ καιρός, πού ὁ ἐμπρεσιονισμός αὐ-
τῆς τῆς περιόδου – ἐμπρεσιονισμός τῶν ψυχικῶν δια-
θέσεων – θά ἀποξενωθεῖ καί θά γίνεῖ ποιητικός ἐξ-
πρεσιονισμός. Ὅποτε ἀνάμεσα ἀπὸ τῆ φαντασίωση
καί τὴν παραίσθηση ἐκείνων – ἀλλά καί τῶν ποιητι-
κῶν ἀπαρχῶν του – θά ἀνοιχτεῖ ὁ χώρος τοῦ δικοῦ
του παράλογου. Μέ σύμβολα καθαρῶς περιγράμμα-
τος στήν ὑποσυνείδητη λειτουργία τους, πού ἀπεδῶ
κίόλας προανακρούονται, λ.χ.:

«Τά δάκρυά του στό χῶμα τά πίνει ἕνας σκύλος».

ΠΑΡΑΛΟΓΑΙΣ

Μέ τίς *Παραλογαῖς* ὁ Σαχτούρης περνᾶ ἀπὸ τῆ φαν-
ταστικὴ καί τὴν αἰσθηματικὴ φάση τῶν προηγούμε-
νων συλλογῶν του στή φάση πού προβάλλει τὴν καλ-
λιτεχνικὴ του βούληση· καί ἀπὸ τὴν ἀπρόσωπη ποιη-
τικότητα στήν προσωπικὴ ποιητικὴ ἀναζήτηση. Δέν

4. Ἄγρας Τ. (Νεκρολογία τοῦ Α. Δρίδα), *Νέα Ἐστία*
1942, τεύχ. 360, σ. 319-321. Βλ. πρόχειρα ἀναδημοσίευση
τῆς στό: Ἀργυρίου Α., *Νεωτερικοὶ ποιητὲς τοῦ μεσοπολέ-
μου*, 1979, σ. 115-117.

είναι πιά ὁ γενικός καί ἀόριστος τύπος τοῦ εὐφάντα-
στοῦ καί τοῦ αἰσθηματία, ἀλλά μέ τή φιλοδοξία ἐνός
(ὑποψήφιου) ὁμοτέχνου φωνάζει μ' ὄλους τοὺς τρό-
πους πῶς θέλει νά εἶναι – καί εἶναι – ἕνας μαθητευό-
μενος τῆς τέχνης.

Καί τά σημεῖα ἀναφορᾶς του τώρα εἶναι πολλά:
Εἶναι τὰ ζωτικότερα σημεῖα τῆς λογοτεχνικῆς ἀγο-
ρᾶς. Ἡ θητεία καί ἡ περιφορὰ του στὰ ἐργαστήρια
τῶν συγχρόνων καί τῶν παλιότερων εἶναι χαρακτηρι-
στική. Ἀκόμη καί δημοτικοί καί σολωμικοί ἦχοι
ἀκούγονται. Ἀκούγεται ὁ Καρυωτάκης,⁵ οἱ καταρα-
μένοι καί οἱ ἐλάσσονες τοῦ γαλλικοῦ μετασυμβολι-
σμοῦ. Καί στή συνέχεια μιὰ πρώτη ἀπόσβεσή τους,
ἀπό τόν Ἀπολλινναῖρ ὡς τόν Μισώ.⁶ Ἀλλά πῶς πολύ
κυριαρχεῖ καί τόν ποδηγετεῖ τό ρεῦμα τῶν δικῶν μας
ὑπερρεαλιστῶν. Στό σύστημα γραφῆς ἀλλά καί στοὺς
τόνους φωνῆς τους προοιωνιάζεται: Ἐλύτης – Ἐμ-
πεirikός – Ἐγγονόπουλος, μ' αὐτή τήν ἐξέλιξη καί
πρός αὐτή τήν κατάληξη.

Ὁ Ἐγγονόπουλος, ἐξουδετερῶνοντας καί τοὺς ἄλ-
λους, τοῦ γίνεται σ' αὐτή τή φάση ἐνισχυτῆς τῆς φω-
νῆς του. Μέ τήν ἔννοια πού ἄλλου σημειῶσα:

«Τοῦ ὀφείλει, ἔγραφα, τὰ πρώτιστα: Τήν ἀμφι-
σβήτηση τῆς λυρική γραφῆς καί τό μάθημα τῆς
ὑπερρεαλιστικῆς τεχνικῆς, πού σημαίνει προσ-
γείωση μέσα στὰ ἴδια τὰ πράγματα καί ἐκεῖ μιὰ
διαφορετική προπόνηση τῆς ποιητικῆς φαντασίας.
Τό παράδειγμα καί οἱ ὑποδείξεις του – ὑποδείξεις
ἐνός πρωτοπόρου φίλου του – φαίνεται νά εἶναι
ἐσωτερικά χωνεμένες ὄχι στήν ποίηση ἀλλά στήν
ποιητική του. Ἀπέξω σώζονται ἀπλῶς σποραδικά
δείγματα ἀντιγραφῶν».⁷

Πρόκειται γιά «ἀντιγραφές» ἀναδημιουργικές. Εἶ-
ναι δηλαδή, κατά τό παράδειγμα τῶν εἰκαστικῶν τε-
χνῶν, σπουδές· καί μάλιστα σπουδές προεκτατικές
τῶν προτύπων τους. Τέτοιες προεκτατικές «ἀντιγρα-
φές» ἀπό πρότυπα τοῦ ἐγγονοπουλικοῦ ἐργαστηρίου
διακρίνονται στή συλλογή του ἀρκετές.
Ξεχωρίζω τρεῖς ἀντιπροσωπευτικές, διαφορετικοῦ
τύπου:

α' Προεκτατική «ἀντιγραφή» τοῦ μοτιβοῦ

Π.χ. στό ποίημα τοῦ Ἐγγονόπουλου *Βενζίνη* παρα-
κολουθοῦμε, μέσα στό δάσος, στό σκοτάδι, πού μόλις
φτάνει τό φῶς τοῦ βαριοῦ οὐρανοῦ, νά

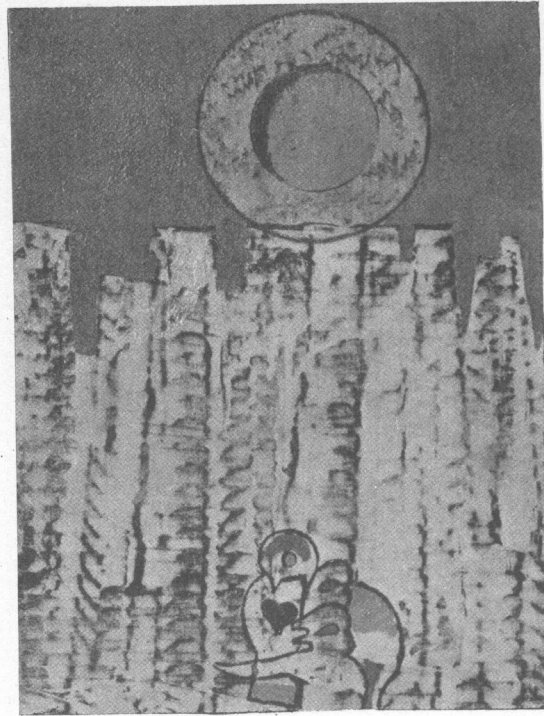
«κάθεται ἕνα
π ο υ λ ί

ἕνα πουλί περιεργό
σά μαδημένο
σά σκεφτικό

ἕνα παλιό πουλί».⁸

Στό ποίημα τοῦ Σαχτούρη *Κάποτε οἱ γυναῖκες πάλι
γιά ἕνα πουλί ἀκοῦμε:*

«Κάποτε μέσ' ἀπ' τό σύννεφο θγαίνει ἕνα πουλί
περνάει πάνω ἀπ' τὰ σπῖτια καί κατεβαίνει στήν πόλη
ἄλλοτε χρόνια ἔμεινε φυλακισμένο μέσ' στό φεγγάρι

Max Ernst, «Δάσος, ἥλιος καί πουλιά», 1928.

γι' αὐτό καί εἶναι πολύ πικραμένο πολύ λαμπερό
μ' ἕνα μεγάλο μονάχα ὁμορφο γυναικίνο μάτι».

5. Βρίσκω μιὰ πρώτη ἄμεση ἐπίδραση τοῦ Καρυωτάκη
στοὺς στίχους:

«Κ' ἔμεινα μ' ἕναν ἀκρωτηριασμένο φίλο
καί μ' ἕνα ματωμένο κλαδάκι συντροφιά»

(Ἡ λησμονημένη: Ἡ δύσκολη Κυριακή)

πού ἀνακαλεῖ τοὺς στίχους:

«Ὅταν ἔχεις μιὰ παιδική καρδιά
καί δέν ἔχεις ἕνα φίλο,
πήγαινε δάλε δέρα στὰ κλαδιά
σὴ μπουντογιέρα σου φύλλο»

(Ἐλεγεία καί σάτιρες: Ὑποθήκαι)

καί ἴσως μιὰ τελευταία ἔμμεση ἀπήχηση τοῦ Ἡλύσια τῆς
ἴδιας συλλογῆς τοῦ Καρυωτάκη στό ἦταν δικές μου τῆς
συλλογῆς *Τά στίγματα* τοῦ Σαχτούρη.

6. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀπολλινναῖρ φαίνεται, καί ἄλλωστε
κατονομάζεται ὡς «μνήμη», στό ποίημα «Ὁ σταθμός» τῆς
συλλογῆς του *Ὁ περίπατος*. Γιά τήν ἐπίδραση ἢ τήν παρά-
πλοια τοῦ Μισώ ἔγινε ἄλλου διεξοδικός λόγος. Προσθέτω
ἐδῶ πῶς στήν Ἑλλάδα πρωτοπαρουσιάστηκε στὰ *Νέα
Γράμματα*, τόμ. Γ', 1937, σ. 647 σέ μετάφραση Γ. Σεφέρη
καί στό *Τετράδιο*, τόμ. Α' τεύχος 3, Μάης 1947, σ. 143 χω-
ρίς ὄνομα μεταφραστή· δηλαδή στὰ περιοδικά καί τήν
ἐποχή πού πρωτοδημοσίεψε ποιήματά του ὁ Σαχτούρης. Τέ-
λος καί τόν Ἀπολλινναῖρ καί τόν Μισώ ἴσως νά τοὺς συνάν-
τησε καί μέσ' ἀπ' τὰ παρατεχνουργικά τους κείμενα. Βλ.
σχετικά Ἀπολλινναῖρ, *Οἱ κυβιστές ζωγράφοι* καί Μισώ Ἐρ.,
Ἕνας δάρδαρος στήν Ἀσία, Παρίσι 1945.

7. Βλ. σημ. 1 (σ. 32).

8. Βλ. Ἐγγονόπουλου Ν., *Μὴν ὁμιλεῖτε εἰς τόν ὁδηγόν*,
1938, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνται τὰ παραδείγματα. Γιά τό «παλιό
πουλί» βλ. καί *Τά στίγματα* (προμετωπίδα). Ἐγγονοπουλι-
κῆς ἀρχῆς ἴσως νά εἶναι καί οἱ ἀραιώσεις τῶν λέξεων πού
συνηθίζει καί ὁ Σαχτούρης.

Ἰωκαίνιδες τοῦ (φίλου τοῦ ἄλλου «πονηροῦ φιλιππουπολίτη»)»¹⁰ Βάρναλη. Βλέπομε ἔτσι μιά πολλαπλότητα συνειρημῶν ἀνεβασμένη ὡς τὴν ἀποξενωμένη ἐπιφάνεια τῶν ρυθμῶν.¹¹ μιά ἀποξενωμένη, πού τοῦ χρησιμομεύει νά γεμίσει μέ καινούρια περιεχόμενα τίς δικίς του ἀντιγραφές ὁ Σαχτούρης.

Στίς *Παραλογαίς* οἱ ἀντιγραφές καί τῶν τριῶν τύπων εἶναι πυκνές. Ἡ ἐπιδεικτική παρουσία τους σημαίνει τὴν ἀπόφαση τοῦ Σαχτούρη νά ἐνταχθεῖ ἐνεργά στό σῶμα τῆς πειραματικῆς λογοτεχνίας καί νά δείξει σέ ποιά περιοχὴ τῆς ἐντάσσεται. Τά σημεῖα ἀναφοράς του τώρα εἶναι καί σημεῖα προσανατολισμοῦ του. Ἀπόδειξη πὼς στή συλλογὴ του δέν τὰ ἀποκρῦβει, ἀλλά τὰ προβάλλει σάν δρομοδείκτες. Ἄλλωστε, ἐκεῖ συντελεῖται καί ἡ πολιτικὴ χειραφέτησή του.

Ὁ προσωπικός του κόσμος ἐκεῖ ἀρχίζει νά συγκροτεῖται καί νά ἐκφράζεται:

α' Μέ περιστατικά ἐμπειριῶν τῆς ἐποχῆς, ὅπως στό ποίημα *Ἡ μάχη* ὅπου:

«*Τριγύρω ἀπό τὰ σκοτεινά παράθυρα*

ὄλοι πυροβολοῦσαν».

β' μέ τῆ συμβολικὴ παραόσταση τῶν συμπτωμάτων τους, ὅπως στό ποίημα *Τό ἐργοστάσιο* ὅπου διαβάσουμε:

2. ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Ἀπεδῶ καί μπρός ἀρχίζει πραγματικά ἡ ποιητικὴ του ἔξοδος. Ἀρχή, μέ τὴ συλλογὴ του *Μέ τό πρόσωπο στόν τοῖχο* (1952), πού διασώζει κάποιες μνήμες – εὐδιάκριτα ἀποσημασμένες – τοῦ στρατιωτικοῦ του ἢ τῆς ἐπομένης τοῦ ἐμφυλίου. Καί τέλος – μέχρι στιγμῆς – μέ τὴ συλλογὴ του *Τό σκεῦος* (1971), ὅπου διαρκῶς ἀποτραβηγμένος παραστατικοποιεῖ ἐνοράματα μιάς ἀδελφῆς ὑπερπραγματικότητας.

Στά ποιητικά του εἰσόδια πρὶν ἀκολουθήσει τὴν πορεία: Ἀπό τὴν φανταστικὴ στῆν αἰσθηματικὴ καί ἀπεκεί στῆν καλλιτεχνικὴ ἀγωγή καί προσγγείωση στῆν πραγματικότητα:

φανταστικὴ ἢ (*Ἡ μουσικὴ τῶν νησιῶν μου*)

αἰσθηματικὴ ἢ (*Ἡ λησμονημένη*)

καλλιτεχνικὴ ἢ (*Παραλογαίς*).

Τώρα, καί σ' ὅλη τὴν ἀνάπτυξη τῆς ποιητικῆς του ἔξοδου, ἀκολουθεῖ τὴν πορεία: Ἀπό τὴ βιοματικὴ – πραγματικὴ στῆν ὑποθετικὴ ἢ φανταστικὴ καί ἀπεκεί

10. Ἐννοῶ τοῦ Δ. Εὐαγγελίδη, τοῦ γνωστοῦ καθηγητῆ ἀρχαιολόγου καί τεχνοκρίτη πού καταγόταν ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη καί ἀντιδρούσε στὴ ζωγραφικὴ καί τὴν ποίηση τοῦ Ἐγγονόπουλου· ἡ σχετικὴ μαρτυρία καί ὑπόδειξη εἶναι τοῦ συνάδελφου Β. Κλέντου.

11. Ἡ αἴσθηση τοῦ ρυθμοῦ καί τοῦ μέτρου ὑποκρούεται ἔμμεσα ἀλλὰ σταθερά σ' ὅλη τὴν ποίηση-ἐλεύθερου στίχου τοῦ Σαχτούρη. Παραθέτω καί τὴ σχετικὴ του μαρτυρία: «Ὁ ρυθμὸς στό ποίημα; Τόν θεωρῶ ἀναγκαῖα προϋπόθεση. Ἀκόμη καί τὴ γνώση τοῦ μέτρου. Ἡ προσωδία, πού λένε οἱ ξένοι. Δέστε τόν Ντύλαν Τόμας πὼς ἀπαγγέλλει, καμπανιστά, ἱερατικά σάν ψάλτης καί σάν προφήτης. Αὐτός ὁ ἀπόγονος ἐνός ἱερέα κέλτη. Πρέπει νά διαβάσουν οἱ νέοι τοὺς ξένους, νά τοὺς ἀκούνε, ν' ἀκούν τοὺς ρυθμούς ἀπὸ τέτοια ποίηση. Ὅποιος δέν κατέχει ἀπὸ ρυθμούς δέν εἶναι ποιητής. Πρέπει νά ἀκούγεται τό ποίημα, νά μὴ κόβεται ἢ ἀναπνοή».

«Ὁ ποιητής
Εἶχε τοὺς κήπους του κρυμμένους μέσ' στό στόμα του
πού κήκε καί γέμιζε καινοῦς τὴ χώρα».

γ' μέ τὰ ὑποκατάστατα τῶν προσώπων καί τῶν πραγμάτων, ὅπως:

«*Φορῶ γυαλιά ἀπὸ πέτρα καί μέ λένε Πέτρο*»

ἢ καί πάλι στό *Ὁ ἐφιάλης*:

«*Τ' ὄνομά της ἦταν Ἀκτὴ καί Κυριακὴ*».

Καί μέσ ἀπ' αὐτὴ τὴ διαδικασία ἀκολουθεῖ ἡ ὁλοκληρωτικὴ λύση τῶν συμβάσεων τῆς λογικῆς, μέ σχήματα τῆς φαντασίας τοῦ τύπου:

«*Ἐνας ναύτης ψηλά
στά κάτασπρα ντυμένους
τρέχει μέσ' στό φεγγάρι*».

Ὅποτε τὰ θέματα τῆς σύγχρονης – πολεμικῆς καί μεταπολεμικῆς – φρίκης ἀκούγονται σάν σπαράγματα ἀπὸ μαγικά παραμύθια, σκοτεινὲς μπαλάντες καί παραβολές. Φαίνεται καθαρά σέ ποιήματα, ὅπως *Ὁ ληστής*, *Τοῦ πύργου*, *Ὁ θυθός*, *Ὁ βοριάς*. Τό προθελώνει ὁ γενικός τίτλος *Παραλογαίς*. Σάν θυρεὸς ἀπεδῶ καί μπρός ὅλης τῆς ποιητικῆς του πορείας.

στὴν ἐνορατικὴ ἢ ὑπερβατικὴ ἀγωγή καί σύλληψη τῆς πραγματικότητας:

βιοματικὴ – πραγματικὴ (*Μέ τό πρόσωπο στόν τοῖχο* – *Ὅταν σὰς μιλῶ*)

ὑποθετικὴ – φανταστικὴ (*Τὰ φάσματα* – *Ὁ περίπατος* – *Τὰ στίγματα*)

ἐνορατικὴ – ὑπερβατικὴ (*Σφραγίδα* – *Τό σκεῦος*).

ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Καί ἐδῶ ἔχει τὴ θέση τῆς μιάς πρώτης γενικῆς διαπίστωσης καί διάκριση: Καί ἡ ἀμοιβαία σχέση τῆς μιάς μέ τὴν ἄλλη πορεία καί οἱ χωριστὲς συναρτήσεις τῶν φάσεων καθεμιάς δέν εἶναι τελικὰ ἐξελικτικῆς, εἶναι καταρχὴν λειτουργικῆς κατηγορίας.

Ποίηση ἐνιαίας δομῆς

Τόν ποιητὴ δηλαδὴ δέν τόν ἐνδιαφέρει ἡ συνέχεια, ἀλλὰ ἡ συνοχὴ τῆς ὕλης καί τοῦ ποιητικοῦ γεγονότος· καί ἡ συνοχὴ ἢ συσπείρωση κάθε φορὰ τοῦ ὄραματος: Κάθε ἐμπνευση καί ἡ ποίησή του ὁλόκληρη δέν κινοῦνται ποτέ γραμμικά, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐννοια μιάς *πυροβολικῆς* ἢ μιάς *κυκλικῆς* φορᾶς. Ἀπὸ ποίημα σέ ποίημα καί ἀπὸ συλλογὴ σέ συλλογὴ ἢ ἴδια πάντα ἀρχικὴ ἐμπειρία ἢ ἰδέα ἢ προεκβάλλεται – καθὼς ἐξορῶσεται – ἢ ἀνακυκλώνεται καί κεντρώνεται γύρω ἀπ' τὸν ἄξονά της. Ἡ προεκβολὴ τῆς τότε μοιάζει νά εἶναι ἡ κατακορύφωση τῆς γραμμικῆς συνέχειας πού θά εἶχε στοὺς ἄλλους· νά εἶναι γι' αὐτόν ἡ συσπείρωση, γιὰ τὴν ἐκτίναξή της. Ἐνῶ ἡ ἀνακύκλωση εἶναι ἡ ὀριζοντίωση τῆς ἐγγενοῦς συνοχῆς τῆς· μοιάζει νά εἶναι ἡ σπονδύλωση τῆς ἐνιαίας δο-

μής της. Ἡ μιά κίνηση, ἡ κυκλική, θεβαιώνει πρὸς τὰ μέσα τὸ βάθος, ἐνῶ ἡ ἄλλη προεκτατικά τὴν προοπτική αὐτῆς τῆς δομῆς. Καί στή διασταύρωση τῶν δύο κινήσεων ρίχεται τὸ πέλμα τοῦ ποιητικοῦ φαινομένου.

Ἡ ἐφαρμογή καί ἡ τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικά καί βασικά δείγματα. Καί πρῶτιστα οἱ τρεῖς ἀγωγές τῶν δύο σταδίων πού ἀνάπτυξα πρὶν κοχλιώνονται ἡ μιά μέσα στὴν ἄλλη, τείνοντας ἀντίστοιχα πρὸς τὸ βάθος τῆς καταγωγῆς, ἢ πρὸς τὴν προοπτική τοῦ προορισμοῦ τους. Χωνεύονται σάν κύκλοι ὑπάλληλοι, ἐνῶ τὰ στάδιά τους ἀναπτύσσονται ἀντιδιαμετρικά: Ἀπὸ τὴ φανταστική περιπέτεια στὴν καλλιτεχνική μαθητεία καί ἀπὸ τὴ θητεία μέσ στα πράγματα στὴν ἐξερεύνηση τῆς ὑπερπραγματικότητάς τους· ὁπότε καί ἔτσι – γενετικά – ἔχομε μιά συσπείρωση καί ἀντισυμμετρικά μιά προεκβολή τῆς ποιητικῆς φαντασίας. Ἐνῶ στὸ βάθος ὑ π ἄ ρ χ ε ι ἡ ἀρχική ἐμπειρία καί ἡ ἰδέα της, καί αὐτὴ σέ μιά κυκλική ἐπανάληψη ἢ προεκβολή της ἐπάτειρον. Ἐχομε λ.χ. τὴ διακίνηση τοῦ ἴδιου μοτίβου ἀπὸ συλλογὴ σέ συλλογὴ:

«Καί τὰ παιδιά πετοῦνε ψίχουλα στὸν οὐρανό» (Ἡ λησμονημένη)
 «Καί μιά ζητιάνα πού πουλάει τσουρέκια
 στὸν οὐρανό» (Παραλογαίς)
 «Πεθαμένα παιδιά ἀνεβαίνουν ὀλοένα στὸν οὐρανό»
 (Μέ τὸ πρόσωπο στὸν τοῖχο)
 «Καί μιά μικρὴ ἕνας μικρὸς ἄγγελος κι αὐτὴ
 μ' ἕνα μαχαίρι ἔκοθε καί μοίραζε
 κομμάτια γνήσιο οὐρανό» (Τὰ φάσματα ἢ ἡ χαρά
 στὸν ἄλλο δρόμο).

Ἡ κίνηση δέν εἶναι προσθετὴ καί κομματιασμένη, ἀλλὰ σύλληψη καί ἀνάπτυξη βάθους τοῦ ἴδιου ὄραματος, κατὰ τὸ σύστημα μιάς ἐνιαίας δομῆς. Καί τέλος ἡ κυκλική καί προβολική φορά τῆς ἐμπνευσης, θά φανεῖ ἀντίστοιχα μέ τὴν ἀνάλυση ἀντιπροσωπευτικῶν ποιημάτων του, ὅπως *Τοῦ θηρίου καί Που ὀδηγώντας. Μέ τὴν πρόδρομη ἀναφορά τους ἐδῶ καί τὴν ὑπόμνηση τῶν συμβολικῶν ζώων πού κρύβονται μέσα τους, τῆς ἀρρώστιας-θηρίου καί τῆς ἐμπνευσης-πετεινοῦ, περνοῦμε σέ μιά δευτέρη ἐπισήμανση καί διάκριση τῆς ποιήσῆς του ἀπὸ τὴν ποίηση πολλῶν ὁμοτέχνων του.*

Ποίηση ἑτερόνομη

Πρόκειται δηλαδή γιὰ μιά ποίηση ἑτερόνομη· πού σημαίνει, πῶς ὑπακούει σ' ἄλλους νόμους. Καί ἐφόσον εἶναι ποίηση τοῦ παράλογου – θά δοῦμε πῶς καί τί εἶδους παράλογου – ὑπακούει σέ νόμους πού δέν ὀρίζονται ἀπ' τὴ λογική. Ἀλλὰ δέ σημαίνει πῶς τὸ κατορθώνει τεχνητά, καταφεύγοντας στοὺς ψυχολογικούς συνειρμούς καί τὰ λογικά ὑπερβατά, ὅπως συμβαίνει ἐν γένει στὴν παραδοσιακή καί ἐν μέρει στὴ νεότερη ποίηση: Τὰ «νυκτὶ ἑοικώς» π.χ. τοῦ Ὀμήρου – «ὁ Ἀπόλλωνας κατέβαινε μοιάζοντας μέ τὴ νύχτα» – ἢ τὸ «Γιὰ νὰ γραθοῦν οἱ ἀχιτίδες σου ἴπὸ τῶν Τουρκῶν τὸ αἷμα» τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, βρίσκονται στα μεταίχμια αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Οὐτὸ ἐπιχειρεῖ, ὅπως συμβαίνει ἐν μέρει μέ τὴν παραδοσιακή καί ἐν γένει τώρα μέ τὴ νεότερη

ποίηση, παρακινημένος ἀπὸ τὴ βαθύτερη ὑπαγόρευση τοῦ ὑποσυνειδήτου λ.χ. μέ τὴ γλώσσα τοῦ ὄνειρου, ἢ τὴν πλατύτερη μιάς τεχνοτροπίας λ.χ. μέ τὴ γραφὴ τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι συνεργά καί σύνδρομα, ἀλλὰ δέν εἶναι τὸ κλειδί τοῦ προβλήματος.

Ἡ ἀντιδιαστολή του ἐγκτεται στα ἑξῆς σημεία:

1. Καί ὁ ὑπερρεαλισμὸς προϋποθέτει τὴ λογική· ὅπως τὴν προϋποθέτει ἀγότερα καί ἡ κίνηση τοῦ θεατρικοῦ παράλογου. Ὁ ὑπερρεαλισμὸς τὴν ὑπερβαίνει, ἢ κίνηση τοῦ θεατρικοῦ παράλογου τὴν ὑπονομεύει· εἶναι καί οἱ δύο μεταλογικὲς κινήσεις τῆς φαντασίας. Ἐνῶ ἡ δική του ποίηση τοῦ παράλογου ἐρχεται ἀπὸ ἄλλη δάση. Θεωρητικά, θά λέγαμε, προηγείται τῆς λογικῆς. Πάντως τὴν ἀγνοεῖ. Ἀγνοεῖ κάθε συμβατική – φυσική, λογική, ἠθική – τάξη τοῦ κόσμου· εἶναι μιά π ρ ο λ ο γ ι κ ῆ κίνηση τῆς φαντασίας. Αὐτὴ ἡ ποίηση τοῦ ἀναζωοποιημένου συμπαντος ὅπου τὰ πάντα εἶναι δυνατὰ – π.χ. τὸ πρῶτο ὁ ἐξερχόμενος συναντᾷ μιά ἀγία στοὺς δρόμους καί τὸ παιδί ἀνεβοκατεβαίνει μεταξὺ οὐρανοῦ καί γῆς ἢ πετροβολᾷ καί σπάζει τὸ φεγγάρι – στηρίζεται καί διοχετεύεται ἀπὸ προλογικά κανάλια σκέψης.

2. Ἡ δάση της εἶναι λοιπὸν ἀνθρωπολογικῆς κατηγορίας. Ἐγινε λόγος πρὶν γιὰ τὰ παραμύθια καί τίς παραλογές. Ἀλλὰ πολὺ βαθύτερα πρέπει νὰ τὴ συσχετίσουμε μέ τὴ σκέψη καί τὴ φαντασία τῶν παιδιῶν καί τῶν πρωτόγονων. Καί καθὼς εἴπαμε, ἀντίθετα ἀπ' τὴν ἐξελικτική θεωρία, σπουδάζοντας τὴν ἑτερόνομη λειτουργία τοῦ κόσμου της. Ἐνὸς κόσμου πού δέν εἶναι προδαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ, οὔτε κι ἡ σκέψη του πρωτόγονη μορφή τῆς λογικῆς· ἀλλὰ ἔχει τὴ δική του λογική, τὴ μαγεία. Ἐτσι ἐξηγεῖται καί ἡ κυριαρχία τοῦ τοτεμισμού καί τοῦ φετιχισμού σ' αὐτὴ τὴν ποίηση: «κανιβαλισμοὶ | τὴν ἄνοιξη, θηρία πού καταβροχθίζουν τὴν ἀγαπημένη, σκύλοι οὐρανοὶ καί ἄγιοι πετεινοί».

3. Ἀλλὰ εἶναι ἐκ τῶν ὑστέρων καί ἕνας κόσμος διάτρητος, ὅπως τὰ παρθένα δάση τῶν ἀγρίων ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῆς σύγχρονης τεχνολογίας. Ἐνας κόσμος πού μέσα του ἔχει εἰσελάσει ἢ λογική μέ τίς συμβάσεις της, ἢ ἠθική μέ τίς ἐπιταγές της, ἢ κοινωνία μέ τὴν ἀλλοτριώσῆ της, ὁ πολιτισμὸς μέ τὰ ὑποκριτικά μοντέλα προόδου μας. Ἐχει εἰσελάσει προπαντός ἢ ἀγρία ἐποχὴ μέ τὰ πολεμικά καί τὰ μεταπολεμικά σφαγεία καί τοὺς ἐξανδραποδισμούς της. Ἐτσι ἡ ποίησή του – ἢ προλογική – πού στὴν περίπτωσή του δέν ἀντιδρᾷ κοινωνικά ἀλλὰ ψυχολογικά σ' αὐτὲς τίς συμπιέσεις, πέφτει σέ παράκρουση καί γίνεται δραματικὰ παράλογη: σπασμοδικὴ στὴ συμπεριφορὰ, ἐρημητικὴ στὴν ἐκφραση, ἀγέλαστη στοὺς χαρακτήρες της, μιά ποίηση αἰνιγματικὴ χωρὶς χιούμορ.

4. Ἀπ' τὴ συνθήκη τώρα τοῦ παράλογου δημιουργεῖται καί ἡ τακτική του. Δημιουργοῦνται οἱ μηχανισμοὶ τῶν ἀντιδράσεων του μέ ὀρισμένη τυπολογία: ἀπὸ τὴ σύμψυση ὡς τίς ἀντιστροφές τῶν λειτουργιῶν, ἀπὸ τὴ μεταμόρφωση ὡς τίς διαστρεβλώσεις τῶν ὄντων, ἀπὸ τὴ διπλογραφία ὡς τὴν ὑποκατάσταση τῶν ρόλων τους. Προσθέτω πῶς μέ τοὺς μηχανισμούς ἐκδηλώνεται ἢ ἐπενέργεια ἢ ἡ ἐμπειρία τοῦ κακοῦ καί μέ τὴν τυπολογία, τὸ ἀποτέλεσμά του. Καί τελειώνω μ' ἕνα παράδειγμα πού ἐκφράζει, μερικὰ ἀλλὰ ἀντι-

προσωπευτικά, τίς προηγούμενες διαδικασίες, από τή φύση και τή συνθήκη ὡς τούς μηχανισμούς και τήν τυπολογία τοῦ παραλόγου.

Εἶναι τό ποίημα Ὁ κήπος, ἓνα εἶδος μικρῆς τερατογονίας:

«Μύριζε πυρετός
κῆπος δέν ἦτανε αὐτός
κάτι παράξενα ζευγάρια μέσα του
περπατοῦσαν
στά χέρι ατά παπούτσια τους
φοροῦσαν
τά πόδια τους ἦταν μεγάλα ἄσπρα
καί γυμνά
κάτι κεφάλια σάν ἄγρια φεγγάρια ἐπιληπτικά
καί κόκκινα τριαντάφυλλα ξάφνου
φυτρῶνανε
γιά στόματα
πού ὀρμοῦσαν καί τά ξέσκιζαν
οἱ πεταλοῦδες – σκύλοι».

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΑ

Σύλληψη τῆς σωματοποιημένης ιδέας

Ἔχει σταδιοδρομήσει ἀρκετά σέ μᾶς, χάρις και στήν ἐφαρμογή και τήν ἀπόκλιση πού τῆς ἔδωσε μέ τήν ἐμπειροτεχνία του ὁ Σεφέρης, ἡ φράση τοῦ Μαλλαρμέ: «Τά ποιήματα δέ γράφονται μέ ιδέες ἀλλά μέ λέξεις». Καταλαβαίνω τήν ἰσχύ πού εἶχε αὐτή ἡ γνώμη γιά τήν ἐποχή και τήν καθαρῆ ποιήση τοῦ Μαλλαρμέ. Καταλαβαίνω ἀκόμη και τή γενική ἀρχή, πῶς δέν πρέπει δηλαδή νά ἀποβλέπομε στό τί (στήν ἀφηρημένην ἰδέα), ἀλλά στό πῶς θά τήν ἐκφράσομε: και κατά τήν ἀπόκλιση τοῦ Σεφέρη, στά γλωσσικά ὄντα και τή μαστορική τους. Ἀλλά δέν καταλαβαίνω τήν ἀπολυτότητα και τή γενίκευσή της.

Μπορεῖ φυσικά ὁ Ἐλύτης, παραδλέποντας ἡ διασπαθίζοντας τήν ἰδέα, νά γράφει π.χ.:

«Ποίηση ἄγουρο νεράτζί μου
κάτω ἀπ' τούς καταρράχτες τοῦ ἡλίου»

και ἔτσι νά στρέφει τήν προσοχή του και τήν προσοχή μας στήν προτίμηση και τή φόρτιση μίας πρὸς μία τῶν λέξεων: γιατί και πῶς «ἄγουρο», γιατί «νεράτζί», γιατί «καταρράχτες», γιατί «τοῦ ἡλίου»; Μπορεῖ πῶς πίσω ὁ Σεφέρης νά ἀρμολογεῖ ἀργά, μέ μεγαλύτερες ἐνότητες, τό ποίημα. Νά γράφει δηλαδή ψηλαφητά, σκηνοθετώντας τήν Κίχλη:

«Ὅταν γυρίζει ἡ ἀνοιξη μέ φωλιές στούς κόλπους και μέ χελιδόνια ἐλικοβλέφαρη βαθύζωνη ἡ μεγάλη ἀγκάλη».

νά συμπληρώνει:

«Ὅσοι ἀνεβαίνουν τά σκαλιά
κι ὄσοι ἔπεσαν κάτω ἀπ' τή σκάλα».

μετά νά διορθώνει:

«Ἡ μιά γυναίκα ἐλικοβλέφαρη βαθύζωνη
γυρίζοντας ἀπό λιμάνια μεσημβρινά»

και νά συνδέει τελικά:

«πῶς ἀνεβαίνει τά σκαλιά χωρίς νά βλέπει
ἐκείνους πού κοιμήθηκαν κάτω ἀπ' τή σκάλα».

σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Τό ποίημα πρέπει νά προχωρήσει μόνο του και νά συντελεστεῖ. Δέν εἶναι τόσο εὐκολο· σιγά σιγά». ¹² Μπορεῖ τέλος στίς ρίζες τῆς νεοελληνικῆς ποιητικῆς συνείδησης και λαλιάς μας ὁ Σολωμός, πρὶν ἀπ' τόν Μαλλαρμέ, νά βασανίστηκε ἰσόβια μέ τήν ἀναζήτηση τῆς μουσικῆς τῶν ἔλλογων· αὐτός λέξεων και τοῦ συντονισμοῦ τους.

Ἀλλά τίποτε δέν ἐμποδίζει και τήν ἰσχύ τῆς ἀντιθετῆς ἀρχῆς, αὐτῆς πού κατεβάξει αὐτόματα τήν προηγούμενη πού ἐκθέσαμε στή στάθμη και τή διαδικασία τῆς συμπληρωματικῆς δουλειᾶς τοῦ ἐργαστηρίου. Τήν ἀρχή πού πηγαινέι πέρα ἀπό τά αὐτονόητα «Τό ἀρχιτεκτόνημα γίνεται μέ πέτρες» ἢ «Τό ποίημα γίνεται μέ λέξεις». Καί ἀντιπροτείνει τήν ἀρχή πῶς γίνεται μέ τή σύλληψη και τήν ἐκτέλεση τῆς σωματοποιημένης ἰδέας τοῦ ποιήματος. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Σαχτούρη. Θυμίζω τή μαρτυρία του: «Πῶς γράφω τά ποιήματα; Μά ἐμένα μου ξεπηδᾶνε κάθε φορὰ ὀρόσωμα!» Ἡ ποίησή του ξεκινᾶ πάντα ἀπό δυναμικά μοντέλα σκέψης, ἀπό ὀλοκληρώματα ποιητικοῦ λογισμοῦ.

Ἡ μορφολογία τοῦ ποιήματος

Καί ἐξηγῶ:

1. Ξεκινᾶ ἀπό τό ὀλοκληρώμα τῆς σύλληψης, μαζί τῆς ἰδέας και τῆς παράστασης τοῦ ποιήματος. Τό ποίημα προβάλλει μπροστά μας διαμιάς ἀδιαίρετα και τό μήνυμα και τό θέμα του. Προσπαθήστε νά τό διασπάσετε, δέ μπορεῖτε. Π.χ.:

«Φοβερή ἱστορία
ἡ μανία
τοῦ βοριᾶ
πάνω στό παράθυρο
σταύρωσε
μιά παιδοῦλα»

και «ἡ ἱστορία» και «τό σταύρωμα» εἶναι ἀδιάσπαστα. Ἀκόμη κι ἂν ἀποτελεῖται ἀπό θέματα – μηνύματα συνεχόμενα – συνεκτικά, θά ἔλεγα: γιατί τό βάρος πέφτει στήν πλοκή και ὄχι στή διαδοχή, κατά τήν ἀρχή τῆς ἐνιαίας δομῆς – ἀκόμη και τότε προσυλλαμβάνεται ἀκραιωμένη ἡ ἄρθρωσή του· ἡ σπονδυλική του στήλη προσαρτίζεται. Τό ποίημα λοιπόν στόν Σαχτούρη κρίνεται ἀπό τή σύλληψή του και ὄχι ἀπό τήν ἐπεξεργασία του. Ἡ συλλαμβάνεται διαμιάς και σωστά ἡ ἀπορρίπτεται: «Τήν Παισιφᾶη, μου εἶπε, ἀκόμη σκέφτομαι ἂν ἔπρεπε νά τήν συμπεριλάβω. Γιατί; Μά δέ μου βγήκε!»

2. Αὐτά στή σύλληψη. Ἀλλά και στήν ἐκφραση δουλεύει μέ ὀλοκληρώματα. Τό ὀλοκληρώμα-φορέας ἐδῶ εἶναι ἡ εἰκόνα. «Τό ποίημά μου, ἐξηγεῖ, ξεκινᾶ πάντα μέ μιά εἰκόνα. Ἡ πρώτη αὐτή εἰκόνα εἶναι συχνά βοηθητική τῆς κύριας πού ἀκολουθεῖ. Ἄλλοτε πάλι συμβαίνει αὐτή ἡ πρώτη νά εἶναι και ἡ κύρια, ἡ κυρίαρχη, εἰκόνα τοῦ ποιήματος». Οἱ εἰκόνες του εἶναι ἀδρές και μετωπικές, χωρίς φωτοσκιάσεις και ἀποχρώσεις. Ὡς φωτοσκιάσεις και ἀντιθέσεις τους

12. Βλ. Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, σ. 52-76.

χρησιμεύουν τά κατάλευκα κενά και τά λυκαυγή όταν ανατέλλουν, χρησιμεύουν τά λυκόφωτα και οί σκοτεινές σκιές πίσω τους όταν δύουν· με μιά φράση, ή προιδέαση του έρχομού τους και ή έντύπωσή τους πού άπομένει μέσα στή φαντασία και τή συνείδηση του αναγνώστη. Όνομάζω τήν εικόνα του Σαχτούρη ιδεο-πλαστική, έτσι με παύλα άνάμεσα στά δύο συνθετικά της, για νά τονίσω πώς είναι – ισότημες και γεφυρωμένες – μιά ιδέα και μιά παράσταση· είναι ή ιδέα και ή πλαστική άπεικόνισή της. Π.χ.:

*«Δώσε μου λίγο κρεβάτι ούρανέ
πήρε φωτιά τό σπίτι μου
κυλάει κυλάει τρίζοντας
σάν πληγωμένο άμάξι».*

Όπως πριν με τό θέμα και τό μήνυμά του, έτσι και τώρα βλέπομε τό ολοκλήρωμα και στά δύο σκέλη: Τήν πολύ αίσθητή παράσταση τής εικόνας «ένα σπίτι πού καίγεται και κυλά τρίζοντας σάν άμάξι»· και τήν πολύ διαυγή διαγραφή τής ιδέας: τό ρήμαγμα μιάς εποχής, μιάς ζωής, του σύγχρονου ανθρώπου και ή φυγή του προς μιά περιοχή και έλπίδα κοντινή (για τήν τεχνική του), αλλά και (μεταφυσικά) άπό-ξενη.

3. Όλοκληρώματα είναι και οί συντακτικές του μονάδες, στήν χωριστή έκφωρά αλλά και στή δόμησή τους. Γιατί τό βάρος στήν έκφωράση του δέν πέφτει ποτέ στίς άνεξάρτητες λέξεις, ούτε και στους έξαρτημένους συλλογισμούς. Πέφτει στίς άκραιωμένες προτάσεις, πού ταυτίζονται με τή διάρκεια ή τήν άνακοπή μιάς άναπνοής, και με τήν εξάντληση – όχι τήν κατακερμάτιση – μιάς σπερματικής πληροφορίας και του στοιχειώδους νοήματός της. Αυτός είναι ό λόγος πού στή συντακτική πλοκή του κυριαρχεί ή παράταξη: ή μιά πρόταση δίπλα στήν άλλη, ή μιά εικόνα-νόημα δίπλα στήν άλλη, τό ένα θέμα-μήνυμα δίπλα στά άλλα· και πάντα συμπλεκτικά και μολαταύτα με άφαιρετική δύναμη, συμπαγή και αυτάρκη. Και εδώ ή άφαίρεση δέν είναι όπως σ' άλλους θέμα τακτικής ή κατάληξη, είναι θεμελιώδης νόμος τής φαντασίας του. Ό λόγος του δέν είναι άπλά παραστατικός, είναι κάτι πίο πολύ, ρηματικός· ή φράση του μπορεί νά κρεμαστεί σ' ένα ρήμα. Και ή πρότασή του τείνει νά γίνει κατηγορική, ή σύνταξή του άσύνδετη. Πίσω άπό τίς άπλοποιημένες και πρωταρχικές αυτές δομές επιμένουν τά άκραία κατηγορήματα, όπως μου δόθηκε ή εύκαιρία και άλλου νά ύποδείξω. Π.χ.:

*«Ή εκκλησία έσπασε»
«Τό ψέμα νύχτωσε»
«Ή πληγή ούρλιάζει»
«Οί εφημερίδες λησμονούν».*

Και επάνω τους ικριώνεται τό γεγονός του ποιήματος· άκόμη πίο πολύ, ή πρωτότυπη – όχι άπλά πρωτοποριακή ή μοντέρνα αλλά σέ βάθος πρωτότυπη-ύφή του ποιήματος.

Μετωνυμική χρήση τής γλώσσας

Αυτή είναι και ή ουσιαστικότερη διάκριση· πού είναι έντέλει διάκριση του μοντέρνου και του παραδοσιακού και, καθώς προειπώθηκε, του πρωτότυπου και του συμβατικού λόγου. Και συγκεκριμένα, άν ή ποιητική γλώσσα – γλώσσα κατεξοχήν συμβολική – έχει

σάν βάση τή μεταφορά, ή μεταφορά στήν παραδοσιακή ποιήση έκφωράζεται με σχήματα άναλογίας, ενώ στή μοντέρνα με σχήματα ύπαλλαγής. Ή άναλογία και ή ύπαλλαγή είναι οί δύο αντίποδες τής μεταφοράς· άκόμη πίο πολύ, είναι τά δύο αντίθετα συστήματα τής γλώσσας του ποιήματος: Πίσω άπό τήν άναλογία ύπόκειται ό συνειρμικός συμβολισμός των παρομοιώσεων, πού χαρακτηρίζει και δικαιώνει κάποτε άποφασιστικά τήν παράδοση. Άπεναντίας πίσω άπ' τήν ύπαλλαγή ύπάρχει στήν επιφάνεια ή μετωνυμία, ενώ στό βάθος ύπόκειται ή ύποκατάσταση των ρόλων πού δικαιώνει πάντοτε, αλλά με πολλή κρισιμότητα, τήν πρωτοπορία· μιά ύποκατάσταση μαγικής ύφης, ξένη προς τήν persona τής γενιάς πού προηγήθηκε.

Στόν Σαχτούρη ό άναλογικός τρόπος του σάν ουσιαστικά λείπει. Άν άκούγεται τυπικά – και συχνά άκούγεται – έντάσσεται σ' αυτή τή 'μαγική' κλίμακα μεταφοράς. Λείπει άκόμη ή παρουσία του συμβόλου ως άναφορικού σκέλους έναντι του δεικτικού, πού είναι άκόμη και για πολλούς μοντερνίζοντες τό θέμα του ποιήματος. Π.χ. στό ποίημα *Στά νησιά* άρχίζει με τους στίχους:

*«Τά ώραία νησιά
δέν έχουν ούρανό»
και τελειώνει:
«έκει
τό ξεδοντιασμένο
τό στόμα τής γριάς
έχει ούρανό».*

Πού είναι τά δύο σκέλη, τά παρομοιάζοντα και παρομοιοζόμενα; Πού είναι τά – 'διάμεσα', ως εκ τής φύσεως και του ρόλου τους – σύμβολα; Ό ποιητής έχει τήν ικανότητα νά μεταβάλλει τήν παρομοίωση σέ ύποκατάσταση, τήν ύποκατάσταση σέ άρχετυπική κάλυψη των ρόλων. Και τά σύμβολα σέ σημεία.

Έτσι πίσω άπό τή συμβατικότητα τής συνήθειας πού τή νέκρωσε, άνοίγει παράθυρα για νά ξαναχαρούμε τήν πρωτοτυπία στή γλώσσα. Τό κατορθώνει νετάροντας τή λέξη-πυρήνα στά σταθερά της πλαίσια του μαύρου και του άσπρου ή του φαιού και του κόκκινου πού είναι τά στερεότυπα επίθετά του, τήν εικόνα-πυρήνα στό καθάρσιμα τής μέρας και τής νύχτας πού είναι οί άπόλυτοι χρόνοι του, τά άρχετυπα-σύμβολα στά άκίνητα πλάνα του ούρανού και τής γής πού είναι τά τυπικά σκηνικά του. Νετάροντάς τα και φέροντάς τα κοντά, όχι στό βλέμμα ή τή φαντασία, αλλά στή συνείδηση και τή νόσή μας. Και τότε, σπάζοντας τήν άπολίθωση τους, άφρνίζει τήν παραστατική δύναμη τής γλώσσας. Και μέσα μας, τήν ύποσυνείδητη εικόνα του κόσμου.

Αυτή ή γλώσσα και ή τεχνική χρωστά πολλά και στήν αντίστοιχη επανάσταση κα'προβληματική στήν τέχνη. Πολλά στή μετακυβιστική ζωγραφική, άπό τήν εποχή πού λ.χ. ό Πικασό έσπαγε τήν ένότητα του σώματος και μετατόπιζε τά μέλη των μορφών. Και σ' όλη τήν έξπρεσιονιστική ζωγραφική αντίληψη, πού έφτανε ως τήν υπερρεαλιστική άναθεώρηση του κόσμου άπό τόν Άρπ και τόν Μιρό ως τόν Σαγκάλ. Έφτανε ιδιαίτερα γι' αυτόν, καθώς θά δείξομε, στίς παραστατικές ανακατασκευές του Μάξ Έρνστ.

ΜΕΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΜΕ ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΠΟΥ ΟΔΗΓΩΝΤΑΣ

«Πού οδηγώντας τά λουλούδια
 στή φθορά
 ὁ ἄνθρωπος-πετεινός ἀνάθει μόνος του καίει
 καθώς ὀρμάει ἀπ' τό σκοτεινό του μέτωπο
 ἡ ἔκσταση
 οὐράνιο τόξο μέσ' στά μάτια του
 κρύβει τό αὐριανό φοβερό σκοτάδι
 γυρίζει μόνος μέσ' στον κήπο τῶν ἀστερισμῶν
 μιὰ ματωμένη πέτρα στον ἐγκέφαλό του
 κόκκινη αἰχμή ρίχνει τό ρίγος
 στό χαρτί

θουίζοντας
 μέ δεμένα μάτια
 χροσός
 ἄρρωστος πετεινός

ἔρχεται τό τραγούδι»

I. Προεκβολική ἢ κατακόρυφη φορὰ

Στό ποίημα Τοῦ θηρίου καί συχνότερα στήν πρώτη ποίησή του ἐπικρατεῖ ἡ κυκλική φορὰ.¹³ Στό Πού οδηγώντας καί πυκνότερα στήν ποίηση τῆς νέας περιόδου του, ἡ προεκβολική ἢ κατακόρυφη φορὰ. Τό βλέπει κανεῖς ἀπό τήν κίνηση, τή στιγμή αἰαῖα, τῶν ρημάτων:

- «ὀδηγώντας» (1)
- «ὀρμάει» (3)
- «ρίχνει» (10)
- «θουίζοντας» (12)
- «ἔρχεται» (16)

καί τήν ὁμόρροπη ἀνάπτυξη τῶν εἰκόνων καί τῶν θεματικῶν μοτίβων:

- «ὁ ἄνθρωπος-πετεινός ἀνάθει μόνος του καίει» (3)
- «γυρίζει μόνος μέσ' στον κήπο τῶν ἀστερισμῶν» (8)
- «κόκκινη αἰχμή ρίχνει τό ρίγος
 στό χαρτί» (10-11)

ὡς τή νοητή κλιμακωμένη γραμμὴ καί 'ιδέα' τοῦ ποιήματος στή φυσική σειρά διαδοχῆς τῶν ἐνοιῶν: «ὁ ἄνθρωπος» (2), «ἡ ἔκσταση» (5), «τό ρίγος» (10), «τό τραγούδι» (16)· ἢ καί στή χιαστή ὀργανική τους διασύνδεση: «ὁ ἄνθρωπος» - «τό ρίγος», «ἡ ἔκσταση» - «τό τραγούδι».

Μιά προεκβολική φορὰ καί ἐκτίναξη πού ἐκδηλώνεται μέ διπλή συνεχόμενη λειτουργία, καί ὡς ἔξαρση καί ὡς ἐξόρυξη: Ὡς ἔξαρση τοῦ - 'φερόμενου' τελικά - φορέα καί ὡς ἐξόρυξη τῆς - κινήτριας τελικά - ἐσωτερικῆς του ἐνέργειας. Ὁ 'φερόμενος' φορέας εἶναι «ὁ ἄνθρωπος» μ' ὅλη τή μαγική ἀναγωγή του ὡς «πετεινός», ἐνῶ ἡ ἐνέργεια πού λειτουργεῖ ὡς 'γεννήτρια' εἶναι μ' ὅλα τά παράγωγά της «ἡ ἔκσταση» πού φτάνει ὡς «τό τραγούδι».

13. Προηγείται ἀνάλυση τοῦ ποιήματος Τοῦ θηρίου, πού σ' αὐτὴ τὴ δημοσίευση παραλείπεται.

14. Ὄπου ἡ διάρκεια, ἡ ἐνεστωτική, σημαίνει ἀπλὰ τὴ δυνατότητα γιὰ ἐπανάληψη τοῦ γεγονότος.

ΠΟΥ ΟΔΗΓΩΝΤΑΣ

Πού οδηγώντας τά λουλούδια
 στή φθορά
 ὁ ἄνθρωπος- πετεινός ἀνάθει μόνος του
 καίει
 καθώς ὀρμάει ἀπ' τό σκοτεινό του
 μέτωπο
 ἡ ἔκσταση
 οὐράνιο τόξο μέσ' στά μάτια του
 κρύβει τό αὐριανό φοβερό σκοτάδι
 γυρίζει μόνος μέσ' στον κήπο
 τῶν ἀστερισμῶν
 μιὰ ματωμένη πέτρα
 στον ἐγκέφαλό του
 κόκκινη αἰχμή ρίχνει τό ρίγος
 στό χαρτί

θουίζοντας
 μέ δεμένα μάτια
 χροσός
 ἄρρωστος πετεινός

ἔρχεται τό τραγούδι

9 Μαΐου
 63

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν:

«ΣΦΡΑΓΙΔΑ ἢ Η ΟΓΔΟΗ ΣΕΛΗΝΗΣ», 1964

9 ΜΑΙ. 1963

Καί ἀπό τήν ἀποψη τῆς τεχνικῆς ξυπνᾶ τήν κοιμισμένη 'παραστατική' τῶν λέξεων, εἰκόνων ἢ μοτίβων τοῦ ποιήματος κεντρώνοντάς τα - καί φωτίζοντας ὡς μέσα τόν πυρήνα τους - στά ἴδια πάντα ἀκίνητοποιημένα πλαίσια τοῦ κόκκινου καί τοῦ μαύρου, τοῦ φωτός καί τοῦ σκοταδιοῦ, τῆς γῆς καί τ' οὐρανοῦ «ματωμένη πέτρα» - «κόκκινη αἰχμή» «σκοτεινό μέτωπο» - «τό αὐριανό σκοτάδι» «τά λουλούδια στή φθορά» - «μέσ' στον κήπο τῶν ἀστερισμῶν».

Ἡ καί ἀντίστροφα, γιά ν' ἀναδείξει τή 'σημαντική' τῶν λέξεων πίσω ἀπ' τή νοητή κλιμακωμένη ἰδέα τοῦ ποιήματος, ρίχνει τό φῶς ὄχι σ' αὐτές ἀλλά στό περιβάλλον τους: Ὅχι στή λέξη «ἄνθρωπος» ἀλλά στή φωσφορίζουσα πορεία του, ὄχι στήν «ἔκσταση» ἀλλά στή φωτεινή τῆς ἔκρηξη, ὄχι στό «ρίγος» ἀλλά στή γεωλογική ἀναστάτωση πού προηγήθηκε, ὄχι στό «τραγούδι» ἀλλά στά τεκταινόμενα τῆς ἔλευσής του· αὐτές καθεαυτές ἀ-σημαντές καί ἀκίνητες οἱ λέξεις - σήματα, κεντρώνονται μέσ στή συνείδησή μας ἀναζωοποιημένες τώρα, χάρη στό σεισμογενές τους ἔδαφος. Ὁ ποιητής τούς ἀποδίδει ἔτσι τή χαμένη ἀπ' τήν τριβή πρωτοτυπία τους.

II. Δυναμική ἀντισυμμετρική διάρθρωση

Μιά βαθιά τομή στή διάρθρωση ἀποσαφηνίζει καί πλουτίζει τήν πλοκή: Ἀπό τίς δύο τεκτονικές μονάδες τοῦ ποιήματος, τυπικά ἡ πρώτη στήν ὁποία ἐνεργεῖ «ὁ ἄνθρωπος» μοιάζει νά εἶναι κυρίαρχη, ἀφοῦ καί ὡς παράσταση συγκρατεῖ καί κουβαλά στους ὤμους τῆς τήν 'ἱστορία' καί ἀφοῦ ἄλλωστε ἀναπτύσσεται διεξοδικά καί καίρια στήν ἀρχή (1-3), στή μέση (8) καί μετὰ τήν περιπέτεια τῆς ἀναστρωμένη ὡς τήν ἔκβαση τοῦ θέματος (10-15): ἐνῶ ἡ δεύτερη τεκτονική μονάδα καί ἐνότητα στήν ὁποία ἐνεργεῖ «ἡ ἔκσταση» μοιάζει νοηματικά παράγωγη, περιορισμένη ἐνδιάμεσα ἢ κερματισμένη στήν ἀνάπτυξη (4-6, 9, 16) καί συντακτικά ὑποτελής (4 «κ α θ ὡ ς ὀρμάει...»).

Ἀλλά τό κ α θ ὡ ς, ἀν δοῦμε 'δομικά' τίς δύο ἐνότητες καί τήν πλοκή τους, παύει νά λειτουργεῖ συντακτικά ὡς σύνδεσμος ὑποτελοῦς νοήματος· ἀπεναντίας λειτουργεῖ ὡς διαρθρωτικός φορέας πού βοηθά σέ μιά δυναμική μετάβαση. Μεταφέρει τήν ὑπόθεση σέ μιά βαθύτερη δομή. Ἔτσι κι ἡ τυπική διάρθρωση ἀνασυντάσσεται:

I. πρώτη προεισαγωγική ἐνότητα, ὅπου ἐνεργεῖ «ὁ ἄνθρωπος» (1-3)

II. δεύτερη καί βαθύτερη δομή, ὅπου ἐνεργεῖ «ἡ ἔκσταση» (4-16).

Max Ernst, «Στό ἐσωτερικό τοῦ βλέμματος: τό αὐγό», 1929.

Τό βάρος τώρα πέφτει πολλαπλά στή δεύτερη τεκτονική μονάδα, πού δέν εἶναι ἀνεξάρτητη οὔτε συνεχόμενη τῆς πρώτης. Πιό πολύ ἀπ' τήν παράθεση προβάλλεται ἡ συ-σπείρωση κι ἡ ἐκτίναξή της· κι ἔτσι ἐξηγεῖται τυπικά ἡ δυσαναλογία της. Γιατί ἡ δεύτερη ἐνότητα μοιάζει ν' ἀποκοχλιώνεται ἀπ' τήν πρώτη, χωρίς νά χάνει τή συνεκτικότητα μαζί της· φτάνει νά ἐλευθερώσεις ἀπ' τό τάνυσμα τό ἔλασμα της («ὀρμή - ρίγος - τραγούδι»), καί θά τή δεις νά συσπείρωνεται καί πάλι μέσ στή βάση της. Ἡ συσπείρωση - ἐκτίναξη φαίνεται καί στά ἐπιμέρους διαζευκτικά ἐπίπεδα τῶν λέξεων καί σ' ἀντίστοιχα φορτία τους:

«ὁ ἄνθρωπος-πετεινός»
 «μέτωπο»-«ἔκσταση»
 «μάτια»-«οὐράνιο τόξο»
 «ματωμένη πέτρα»-«ἐγκέφαλος»
 («ρίγος»-«χαρτί»)

Ἐνομάζω αὐτή τή διάρθρωση ἀντισυμμετρική διάρθρωση· καί τήν ἀντισυμμετρία της δυναμική ἀντισυμμετρία. Καί μέ τή γραμματική ἔννοια, ἀλλά καί μέ τή βαθύτερη διάστασή της: Ἡ δεύτερη τεκτονική μονάδα πού εἶναι ἡ προέκταση καί κατακορύφωση τῆς πρώτης, συμπαρυσύροντάς τήν τήν ἀποδυναμώνει· ὁ ὀρμητικός καί ἐκτυφλωτικός ἄνθρωπος σέ τέλεια διάθρωση γίνεται «ἄρρωστος πετεινός». Τό τραγούδι ρημάζει τόν φορέα του.

III. Τό σύστημα τῶν συναρτήσεων: Τά βασικά μοτίβα κι ὁ συμβολισμός τους

Τό ποίημα ἀνήκει σ' ἓνα σύστημα εὐρύτερων ποιητικῶν δομῶν.

Οἱ εἰδικότερες ἀνταποκρίσεις τῶν ἁρμῶν του εἶναι:

1. «ὁ ἄνθρωπος - πετεινός ἀνάβει μόνος του καίει»
 Βλ. «Ὁ κρότος τῶν ἄστρον ψηλά
 καί κάτω ἡ πράσινη χλόη
 κι ἓνας ἠλεκτρικός πετεινός σιδερένιος
 βγάξει φλόγες
 τό ρολόγι σταμάτησε στά σύννεφα»
 (Παραλογαίς: Ὁ ληστής)

2. «γυρίζει μόνος μέσ' στόν κῆπο τῶν ἀστερισμῶν»
 Βλ. «Ἐνας μπαξές γεμάτος αἶμα
 εἶν' ὁ οὐρανός

καί λίγο χιόνι
 ἔσφιξα τά σκοινιά μου
 πρέπει νά ἐλέγξω
 τ' ἀστέρια
 ἐγώ
 κληρονόμος πουλιῶν
 πρέπει
 ἔστω καί μέ σπασμένα φτερά
 νά πετάω»

(Τά φάσματα: Ὁ ἐλεγκτής)

3. «μιά ματωμένη πέτρα στόν ἐγκέφαλό του»
 Βλ. «ἀδελφικό μου φάσμα Ντύλαν Τόμας
 πού τόσο νέος ἤξερες
 φωτιά νά βάζεις μέσ' στίς λέξεις
 νά τίς πυροδοτεῖς

κι αὐτές μέ κρότο καί μέ Θεό μαζί
νά ἐκρήγνυνται, στό ἀχανές»
(Τό σκεῦος: Στόν Ντύλαν Τόμας).

Μέ τή βοήθεια αὐτῶν τῶν συναρτήσεων φωτίζεται ἡ καταγωγή, ὁ μηχανισμός καί τώρα ἡ προοπτική καί σημασία τοῦ συμβόλου. Παρακολουθοῦμε δηλαδή τή διαδοχική μεταγωγή, πού εἶναι συνάμα καί μεταστοιχείωση, τῶν βασικῶν μοτίβων καί τοῦ τελικοῦ συμβολισμοῦ τους· μιά μεταγωγή καί μιά μεταστοιχείωση, πού – μέ ἄξονα καί ἐστίαση, θά λέγαμε, τό ποίημα – τροφοδοτεῖται ἀπ' ὅλη τήν ποιητική του κι ἀντανακλάται ιδιαίτερα στήν ποίηση αὐτῆς τῆς τελευταίας περιόδου του.

Καί πρώτα παρακολουθοῦμε τή μεταγωγή, πού συντελεῖ καί στή διάρθρωση τοῦ ὕλικου. Στό α' παράδειγμα καί τυπικά στό β' κυριαρχεῖ ὁ φαινομενικός, μά τελικά 'φερόμενος', φορέας: ὁ σιδερένιος πετεινός καί στή συνέχεια τό ὄχημα. Ἄλλά στό γ' προπαντός παράδειγμα ὁ πρῶτος ρόλος πέρασε στήν ἴδια τήν

15. Σημειῶνω, πῶς τό ποίημα ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, ὅπως ἄρχισε μέ μιά πιθανή ἢ ἀπίθανη ἀνταπόκρισή του πρὸς τό «εἶδος» ἐνός τεχνητοῦ παιγνιδίου (π.χ. ἕνας ἀνθρωπόμορφος ἠλεκτρικός πετεινός πού ἀναβοσθῆνει), παρόμοια τελειώνει καί μέ μιά ἀπίχηση τῆς 'ιδέας' ἐνός ἄλλου παιγνιδίου, μιάς ἀλληγορικής τυφλόμουγας, πού ὑποβάλλεται μέ τούς στίχους:

«Βοιζοντας
μέ δεμένα μάτια».

Βλ. καί σμ. 1 (σ. 90).

16. Ἀναφέρω μιά ἄλλη συσχέτιση πού ἔκανε ὁ ἴδιος μιλώντας γιά τή συλλογή του «Όταν σᾶς μιλῶ»: «Μικρή συλλογή – δέκα ποιήματα ὅλα κι ὅλα. Γραμμένα ἀνάμεσα ἀπό τήν ἀποστράτευση καί τήν ἀρρώστια τῆς μάνας μου. Ἄλλά ἔχει, γιά πρώτη φορά, καί ποιήματα κρυσταλλωμένα, ὅπως *Τό περιστέρι*. Τί συμβολίζει; Ἄς ποῦμε γενικά, τήν εἰρήνη. Κάτι σάν τό περιστέρι τοῦ Πικασό, πού εἶχε πολλή διάδοση τότε. Καί στό τέλος ἡ ἀπογοήτευση. Γιά μένα εἶχε ἀπό τότε – νά τήν πῶ αἰσθησιή ἢ παρᾶισθησιή; – τραγική. Γι' αὐτό τό βάζω στό τέλος νά οὐρλιάζει».

17. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Ἄλ.: «Τό πετεινάρι στά λαϊκά κεντήματα τῶν Βαλκανίων», Ἀρχιτεκτονική, ἀρ. 72, 1969. Καί, ἀπ' ἄλλην ἀποψη, βλ. Μαρωνίτης Δ.Ν., «Ἀνθρωπομορφία καί μηχανές: ὁ μῦθος τῆς Πασιφάης», *Τό Βῆμα*, 19/1/1980, ὅπου γίνεται εὐφυῆς συσχέτισμός τῆς 'ζωολογίας' τοῦ Σαχτούρη μέ τά θέματα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἱερώνυμου Μπός· μόνη ἐπιφύλαξη, πῶς στή δική του περιπλοκή λείπει ἐντελῶς ἡ ἐννοια τῆς θερησκευτικῆς ἀλληγορίας τοῦ Μπός.

18. Βλ., ἐνδεικτικά, τήν πυκνότητα τῶν ἐμπνευσεῶν του ἀπεδῶ καί μπρός πρὸς αὐτή τήν προέκταση, π.χ. Ὁ προφήτης, Ἄγγελος, Ὁ ἅγιος, Ὁ δαίμονας, ἀλλά χωρίς ἐννοεῖται εἰδική μεταφυσική διάσταση. Γιά τή μαρτυρική ἐμπειρία τῆς ποιητικῆς δημιουργίας βλ. τό ποίημα του *Τό ἀνέδασμα*, πού ἀρχίζει μέ τήν ἰδέα τοῦ μαρτυρίου:

«Στριφογυρίζει ὁ ποιητής ἐπάνω στόν τροχό του
στριφογυρίζει ὁ ποιητής δαιμονισμένα»
καί τελειώνει μέ τή σκηνή τοῦ αὐτοαναλώματος σέ μιά πρὸς
τά πάνω καί πάλι ἔξαρση:
«καθὼς στριφογυρνᾷ ὁ ποιητής
ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνει
ὅπως γυρίζει φρενιασμένα
κι ὅπως γυρίζει φρενικά
ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνει
τό ἕνα του χέρι εἶναι σθηστό
στό ἄλλο νά κρατᾷ ἕνα ἀναμμένο κάρβουνο».

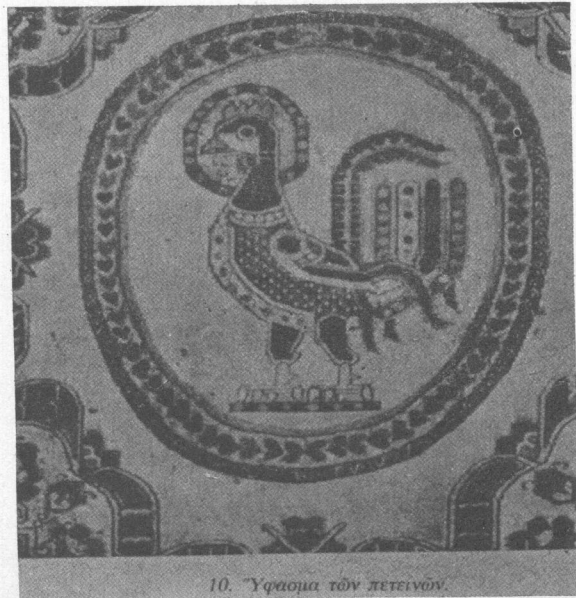
ἐνέργεια: στήν ἐκρηξη τῶν λέξεων. Πέρασε ἀφ' οὗ μέσα στό β' προηγήθηκε ἡ ὀργανική μεταλλαγή: ἐλεγκτής καί ὄχημα = κληρονόμος τῶν πουλιῶν καί ποίηση. Ὅπως συμβαίνει καί στό ποίημά μας, παρακολουθοῦμε τή δυναμική μετάβαση ἀπό τήν τεχνητή στή φυσική καί ἀπό τήν ἐξωτερική στήν ἐσωτερική ἐνέργεια:

ὁ «ἠλεκτρικός πετεινός» μέ τή μεταλλική του λάμψη ὁ «κληρονόμος τῶν πουλιῶν» στό ὄχημα μέ σύμμικτη ἀνάφλεξη ἡ ἐσωτερική φωτιά καί πυροδότηση τῶν λέξεων, «στό ἀχανές».

Καί τέλος παρακολουθοῦμε τή μεταστοιχείωση, ἀπ' τήν καταγωγή ὡς τήν προοπτική, τήν τελική ἀναγωγή καί τή γενίκευση τοῦ συμβόλου. Στό α' καί στό β' ἀκόμη παράδειγμα βρισκόμαστε στούς 'μαγικούς' χώρους τῆς φαντασίας τῶν παιδιῶν καί τῶν παραμυθίων: Ὁ ἠλεκτρικός πετεινός πού «βγάζει φλόγες» – πού «ἀνάβει μόνος του καίει» στό ποίημά μας – καθὼς κι ἡ διαδρομή τοῦ ἐλεγκτῆ σ' ἀστέρια – «μέσ' στόν κῆπο τῶν ἀστερισμῶν» – εἶναι γιά τά παιδιά καί τήν προλογική τους σκέψη θεμιτές κινήσεις ὄντων ὑπαρκτῶν μέσα στή μόνη θεμιτή (ὑπερ)πραγματικότητα.¹⁵ Ἄλλά δέν ἀποκλείεται συμπληρωματικά καί ἡ καλλιτεχνική καί μάλιστα εἰκαστική καταγωγή τοῦ συμβόλου. Ἀπομονώνοντας τό σύμπλεγμα:

«ἄνθρωπος-πετεινός»

διερωτώμαστε τί τάχα νά παράσχε – ἔστω κι ἀπό κρυπτομνησία – ἄς ὑποθέσομε ἀπ' τούς πετεινοὺς τοῦ Πικασό¹⁶ ἢ τά ζωόμορφα ὄντα τῶν παλιῶν πολιτισμῶν ὅποτε ἡ φύση τοῦ ζωόμορφου τοτέμ, πέρα ἀπ' τήν τερατική μορφή του, ἔρχεται στιγμῆ πού ἀπομυθολογεῖται καί καθαγιάζεται¹⁷. Στήν ἐπόμενη ποιητική του κίνηση, ἀπό τή *Σφραγίδα* τοῦ ποιήματός μας ὡς *Τό σκεῦος*, ὁ «ἄνθρωπος-πετεινός» γίνεται, «ἅγιος πετεινός». Καί κατά τήν ἐννοια αὐτῆ συμβολίζει ὄχι ἀπλά τόν ποιητή, ἀλλά τόν ποιητῆ τήν ὥρα, τήν προφητική καί τερατώδη, τῆς δημιουργίας ἢ ὅποιο ἄλλο μαρτυρίου του.¹⁸

10. Ὑψωμα τῶν πετεινῶν.

Ἔτι ἀνταποκρίσεις τώρα προεκτείνονται στους
δύο ἄοδες:

1. «γυρίζει μόνος μέσ' στον κήπο τῶν ἀστερισμῶν»
Βλ. «Ὅμως ἀκόμα ὑπάρχει
ὁ κιτρινολαίμη
τό παλιό πουλί
καί τριγυρίζει ἀνήσυχο
μέσα στον κήπο μου
μαζί μέ τό φεγγάρι»
(Τά στίγματα: προμετωπίδα)

2. «κρύβει τό αὐριανό φοβερό σκοτάδι»
Βλ. «Σά θά μέ θροῦνε πάνω στό ξύλο τοῦ θανάτου
μον

γύρω θά ἔχει κοκκινίσει γιά πέρα ὁ οὐρανός
μιά ὑποψία θάλασσας θά ὑπάρχει
κι ἕνα ἄσπρο πουλί, ἀπό πάνω, θ' ἀπαγγέλει μέσα
σ' ἕνα τρομακτικό τώρα σκοτάδι τά τραγούδια μου»
(Τά στίγματα: Ὁ ποιητής)

φτάνοντας τελικά ὡς τή συνάντηση τῶν δύο μοτί-
βων, τή συνάντηση τοῦ ποιητή καί τοῦ συμβόλου του:

«Ὅταν τή νύχτα
μιλάω μέ πεθαμένους πετεινούς
μέ κοιμισμένα σύννεφα
μέσ' στό βασίλειο τῆς στάχτης»
(Τά στίγματα: Ἀπόσπασμα ἀπό τό δικό μου χειμῶνα)

«Οἱ πεθαμένοι πετεινοί», ἴσως οἱ πεθαμένοι ὁμοτέ-
χνοι καί τό «βασίλειο τῆς στάχτης» – «ξύλο τοῦ θα-
νάτου» τους.

IV. Δυό ἄσχετες ἀναφορές κι ἡ μαρτυρία πού τίς συσχετίζει: Ἡ καταβολή τοῦ Ἔρνοστ

Τελειώνω μέ τήν ἐπιστροφή στά βασικά μοτίβα καί τά
σύμβολά τους. Εἶναι ἀπό τή μιά πλευρά ὁ συμβατικός
καί ἀρχετυπικός «ἄνθρωπος-πετεινός» καί ἀπό τήν
ἄλλη ὁ ποιητής τήν ὥρα τῆς ἀσύμβατης δημιουργίας
του. Γιατί συμβατικός, γιατί ἀσύμβατη;

1. Γιά τή συμβατική εἰκόνα τοῦ σιδερένιου πετει-
νοῦ.¹⁹

Βλ. «Guarda se puoi introdurre la scena buffa τοῦ κο-
κόρου τοῦ ξύλινου τοῦ ἀνιμάλε. Essa a cavallo. I
venti che si scatenano ed essa gira e più non posso.
Donne ed uomini con canocchia li che vedono e non
credono».

(Σολωμός Διον., Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος: Σημειώ-
ματα, 84).

2. Γιά τήν ἀσύμβατη ἐκρηκτική ὥρα τῆς δημιουρ-
γίας.

Βλ. «Celui dont les pensées, comme des alouettes
Vers les cieux le matin prennent un libre essor,
Qui plane sur la vie, et comprend sans effort
Le langage de fleurs et des choses muettes!»
(Baudelaire, Ch., Les Fleures du mal: «Élévation»).

Δέν ἀναφέρομαι φυσικά σέ πηγές, οὔτε καί τίς συ-
σχετίζω φιλολογικά. Σημειῶνω ἀπλά μιά πιθανή κα-
τεύθυνση τῆς φαντασίας του: Ἡ συμβατική σκηνή
τοῦ Σολωμοῦ στή *Γυναίκα τῆς Ζάκυθος* πού ιδιαί-
τερα καί ἐπίμονα συναναστράφηκε ὁ Σαχτούρης συν-
δέεται μέ ἀνάλογα μοτίβα λαϊκῆς δαιμονολογίας, ἐνῶ
ἡ ἀσύμβατη ἐμπνευση τοῦ Μπωντλαίρ – ἔλλαμψη –
καθώς θά ἔλεγε ὁ Ρεμπώ – αὐτή θέλει νά εἶναι τώρα κι ἡ
δική του ἐμπνευση: μιά ἐκρηξη – συνδέεται μέ τή
δαιμονική στιγμή τοῦ μαρτυρίου τῆς δημιουργίας.

Τόν ρώτησα κάποτε: «Ἄν τύχαινε καμιά μεγάλη
καταστροφή τί θά κρατοῦσε ἀπ' τίς πνευματικές
ἀποσκευές μας νά τόν συνοδεύει. Ποιός θά τόν λυ-
τρωνε πραγματικά;» Εἶπε: «Ἄδισταχτα ἀπαντῶ, ὁ
Σολωμός καί ὁ Μπωντλαίρ!» «Ὁ Σολωμός καί ὁχι ὁ
Καβάφης;» «Ὁχι, χίλιες φορές! Ὁ Σολωμός εἶναι ὁ
πιό λυτρωτικός». «Καί ὁ Μπωντλαίρ, σάν ἀντίποδάς
του, ἕνας καταραμένος;» «Μά τί θά πει κολασμένος ἢ
καταραμένος; Ἐχει μιά δίψα καί λαχτάρα ἀγγελική.
Στό βάθος εἶναι κι αὐτός λυτρωτικός».

Ἄλλά τήν ἀρχική ἰδέα τοῦ μοντέλου θά τήν
ἔδωσε, φαντάζομαι, ὁ Ἔρνοστ. Ὁ Ἔρνοστ, πού μέ τή
γλώσσα ἐνός εἰκαστικοῦ ὑπερρεαλισμοῦ ἔλυνε καί
ἀνακατασκεύαζε τή φύση, φτάνοντας ἀφαιρετικά
στήν πιό ἀπλή παράστασή της· πού χρησιμοποιοῦσε
σάν στοιχεῖα δομικά τό χρῶμα καί τό σχῆμα τῶν
πραγμάτων. Ἀνάλογη ἀπλοποίηση καί ἀνακατα-
σκευή, παρόμοια δομικά στοιχεῖα καί γι' αὐτόν, ἡ
γλώσσα καί ἡ φόρμα τοῦ ποιήματος.

Στή γενική ζωγραφική ἐντύπωση καί τεχνική τοῦ
Ἔρνοστ ἀνταποκρίνεται ἐξωτερικά κι ἡ ποίησή του.
Κι ἐκεῖ/ἐχομε/ἀπλά πρωτογενή τοπία: πόλη, σπίτι, γῆ,
τό δάσος, ἕνας ἥλιος· καί στή μέση μιά μορφή, κά-
θετη ἢ πεσμένη. Ὑπάρχει στίς μορφές τους μιά ροπή
γιά κατακόρυφη ἔξαρση ἢ καί ἀπογείωση: ὁ πίνακας,
ὅπως συμβαίνει καί στό ποίημα, χωρίζεται σέ δυό
ἐπίπεδα, τῆς γῆς καί τ' οὐρανοῦ, τῆς φυσικῆς καί τῆς
πλασματικῆς – ζωγραφικῆς ἐκεῖ, ποιητικῆς ἐδῶ –
πραγματικότητας. Κι ἐκεῖ τά πλαίσια εἶναι στερεό-
τυπα, «μαῦρος», «γκρίζος», «κόκκινος» εἶναι καί
λέγονται – τιλοφοροῦνται – ὁ ἥλιος, τό πουλί, τό δά-
σος. Προπάντων τά πουλιά, προπάντων τά ζωομορφα
συνπλέγματα. Κι ἀπάνω ἀπ' ὅλα οἱ πτηνοκέφαλοι
ἄνθρωποι σέ χαρακτηριστική σειρά.

Οἱ πτηνοκέφαλοι ἄνθρωποι τοῦ Ἔρνοστ κι ὁ ἄν-
θρωπος-πετεινός τοῦ Σαχτούρη: Αὐτός προορισμέ-
νος γι' ἄλλη ἐσωτερικότερη ἐνδοχώρα, ἀγριότερη
ἐποχή, ὑπογειότερη ἀνάδυση καί σημασιολόγηση.
Σάν ἕνα εἶδος σκιάχτρου καί τοτέμ πίσω ἀπ' τό δράμα
τῶν καιρῶν καί τῆς ποιητικῆς δημιουργίας.

19. Ὅπως τήν ὑποβάλλει ἡ ἀνταπόκριση στό ἄ
παράδειγμα, ὅπου ἐξυπακούεται ἴσως ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνεμο-
δείχτη – πετεινοῦ τῆς στέγης (Βλ. *Οἱ παραλογαίς: Ὁ λη-
στής*).

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΛΟΓΟΣ

Γιώργος Χειμωνάς

Γράφοντας έχω βαθειά ταπεινωθεί κι αυτή η ταπεινώσή μου μέρα με την ημέρα γίνεται όλο και πιο μεγάλη, διβλίο με τό διβλίο. Σ' αυτή την προχωρημένη ταπείνωση όπου, εδώ και καιρό, ζω τώρα, δέν μου απέμειναν παρά τά κείμενά μου. Άλλο όργανο ζωής δέν διαθέτω κι ό,τι έχω μέ τούς ανθρώπους και μέ τόν κόσμο είναι τά κείμενά μου. Άλλη εϋθύνη δέν άναγνωρίζω. Γι' αυτό, μιλώντας για γραφή, δέν ξέρω παρά για τήν δική μου γραφή νά μιλώ.

1. Ή Φυσική μιās γραφής

Πώς νά παρασύρει τούς ανθρώπους στό μεγαλειό.

Ό Γάμος

Γράφω τό τελευταίο διβλίο στόν κόσμο.

Ό Γιατρός Ήνεότης

α. Έχω στό νοϋ μου έναν γραπτό λόγο *μεγάλο*. Όχι μεγαλόσχημο, αλλά εϋ ρ υ χ ω ρ ο, πού νά περιλαμβάνει. Πρόκειται για έναν λόγο ελευθερωμένο, πού συχνά υπερεκχειλίζει τό θέμα και τό νόημά του και φθάνει νά τά άποσβεννύει. Όμως, πάντοτε, ύπάρχει ένα νόημα άδέκαστο πού παρακολουθεί και επιτρέπει.

β. Άκόμα, έναν λόγο *τελευταίο*, συμπερασματικό. Δέν έννοώ ότι ό λόγος πεθαίνει και άτροφεί. Άλλά έννοώ έναν λόγο όριστικό, πού πάει για νά κλείσει, μέσα από λέξεις όρνυκτές και μέσα από μία γεωλογική σύνταξη.

Μιά τέχνη επιβιώνει στόν βαθμό ή στό ποσοστό πού περιορίζει τούς τόπους και τούς τρόπους της από τήν εισβολή και τήν δήωσή τους από κάποιες άλλες τέχνες, συνήθως πιο νεαρές και πιο βίαιες ή βάρβαρες. Όμως όποιος πεί πώς ό γραπτός λόγος από πλευράς *δ ρ α σ τ ι κ ό τ η - τ α ς* (άφου μονάχα αυτή μετρά στήν τέχνη) ξέπεσε, σέ αντίθεση μέ άλλες τέχνες, ή και έξαιτίας τους, (ή, πράγμα πολύ πιο άδυσώπητο, έξαιτίας μιās πραγματικότητας πού αφήνει πολύ πίσω της ό,τι δύναται ή τέχνη), έχει ασφαλώς *άδικο και, ένδεχομένως, και κάποιες παληές και άνομολόγητες διενέξεις* μαζί του. Τίποτε δέν θά μπορέσει ποτέ, τέχνη ή πραγματικότητα, νά *άντικαταστήσει* τόν γραπτό λόγο, στίς άπεριόριστα *διαχυτικές και άναρχητικές* δυνατότητές του, στήν άτελείωτη και *μανιακή άναδιφητική* του ψαύση. Άς φανταστούμε έναν φωτογράφο, έναν κινηματογραφιστή, έναν ζωγράφο κι έναν συγγραφέα νά έχουν *άπέναντί τους* ένα αντικείμενο, τό όποιο *έκλήθηκαν, ό καθένας μέ τόν ειδικό τρόπο τής τέχνης του, νά άπεικονίσουν*. Νά πούμε πώς πρόκειται για ένα μακρουλό αλλά μικρό μαύρο νησί μέ χαμηλούς λόφους, όπως διαγράφεται όχι πολύ μακρυνά τους, πάνω σ' ένα φαιό πέλαγος και κάτω από έναν άσπρο οϋρανό (ή εικόνα είναι από κινηματογράφο). Στό αντικείμενο αυτό συγκλίνουν τρία στοιχεία, πού ό θεατής-δημιουργός καλείται νά άποδώσει, δηλαδή νά *νομιμοποιήσει* τή σύνθεσή τους: ή θάλασσα, ό οϋρανός, τό νησί. Υπάρχουν τρία χρώματα, ή, μάλλον, τρεις τόνοι

ο μεγάλος λόγος

φωτός: τό μαύρο, τό άσπρο, τό γκριζο. Υπάρχει ένα άκανόνιστο φυσικό σχήμα: τό νησί. Είναι φανερό πώς οι τρεις πρώτοι θά εξαντληθούν στά χρώματα, δηλαδή στην συνδιαλλαγή των τόνων φωτός, και στό σχήμα, δηλαδή στη συνδιαλλαγή του μέ τόν χώρο. Όμως ό συγγραφέας είναι από την ειδική του δεξυδέρχεια ύποχρεωμένος νά προσεγγίσει στην ίσορροπία άλλου επιπέδου *σημασιών* πού αυτή ή άκίνητη εικόνα ύποβάλλει, δηλαδή στην ίσορροπία ανάμεσα στό άπέραντο (: δέν είναι ή θάλασσα, είναι τό νερό και δέν είναι ό ουρανός, είναι ό άέρας) και στό περατό (δέν είναι τό νησί, είναι τό χώμα): νά έρμηνεύσει γιατί τό άπέραντο είναι ένα άνοιχτό μαύρο (άνοιχτότερο στόν ουρανό, πιό δουλό στην θάλασσα) και γιατί τό περατό είναι μαύρο. Νά έπαληθεύσει την ιδέα ότι τό περατό σάν σημείο συμβολής των άπεράντων είναι και τό πιό σκοτεινό και γιατί ή όποιαδήποτε άφωρισμένη μορφή συνωστίζει στό σχήμα της την σκοτεινιά των άπεράντων. Όπου εκεί άκριβώς συναντώνται και αίρονται σά νά μιν ύπάρχουν καν.

Ό έχθρός του λόγου θά συγκατανεύσει εύχαριστημένος: άς κρατήσουμε λοιπόν γιά την λογοτεχνία αυτούς τους άνεπαίσθητους ψιθυρισμούς, τά κελαϊδήματα μιάς ύποφιλοσοφίας, τίς ντιλετάντικες πλαγιοδρομήσεις μιάς αυτιστικής αισθητικής. Έρχομαι σ' ένα άλλο παράδειγμα. Τό αντικείμενο τώρα είναι ασύλληπτα κινητό: ή ζωντανή εικόνα μιάς ανθρώπινης καταστροφής ή μιάς αίματηρής εξέγερσης τρελλών ή φυλακισμένων. Χωρίς άμφιβολία ή φωτογράφιση ή ή κινηματογράφιση τους θά είναι συγκλονιστική. Θα δεις, σάν ένας «αυτόπτης» μάρτυρας, αυτά τά ίδια πρόσωπα (και όχι άλλα), τά ίδια τά πρόσωπα του θανάτου ή του άγώνα. Μέ άλλα λόγια, ό αυτόπτης φωτογράφος ή κινηματογραφιστής, και άκριβέστερα ή μηχανή τους, (άλλά, όπωσδήποτε, όχι και ό ζωγράφος, πού είναι σέ θέση νά έπινοήσει και νά *επιβάλλει* άλλους δραστικότερους τρόπους, όρα Γκονέρνικα) διχοτομείται άστραπιαία και αυτοπολλαπλασιάζεται σ' ένα άνυπολόγιστο πλήθος αυτοπτών μαρτύρων, τό συμβάν τελείται πλέον ενώπιον όλων των ανθρώπων - αυτούσιο, συγκεκριμένο, *ά ν ε π α ν ά λ η π τ ο*. Άλλά τέχνη δέν είναι σέ καμμία περίπτωση ή όψη του πραγματικού, είναι τό ίδιο τό πραγματικό. Περισσότερο: είναι ένα *σχόλιο* πάνω στό πραγματικό. Η πραγματικότητα δέν μπορεί νά λογισθεί τελεσμένη, αν δέν δευτερολογηθεί από ένα τέτοιο «σχόλιο» τέχνης. Κι αυτό τό σχόλιο, αίμάσσον, άχρονο, έσαι έ π α ν α λ α μ β α ν ό μ ε ν ο, άνήκει άποκλειστικά στόν λόγο. Γιατί μοναχά ό λόγος έχει την ιδιότητα νά διηθείται μέσα από αυτήν, μέσα από όποιαδήποτε εικόνα ζωής, και νά άποκαλύπτει τίς ισόβιες συντεταγμένες της ανθρώπινης δραματικότητας (γι' αυτό, έξάλλου, ό ζωϊκός ιστός της τέχνης είναι μοιραία δραματικός). Νά βγάξει όλοζώντανο, σάν μέσα από σχισμένη ανθρώπινη κοιλιά, τό *ά ν α τ ο μ ι κ ό σ π λ ά χ ν ο* της πτώσης της ανθρώπινης ύπαρξης, νά *έ π ι δ ε ι κ ν ύ ε ι*, βάφοντας όλόκληρο τόν κόσμο, τό αίμα του τρομαγμένου κι άγριεμένου ανθρώπου. Αυτή, θέλω νά πώ, είναι ή άξεπέραστη λειτουργία του λόγου: νά περνά από τό μερικό στό γενικό· από την καταγραφή στην άνακεφαλαίωση - από τό πραγματικό στό *πραγματικώτερο*.

Όστόσο, αν ύπάρχει ένας τόπος του λόγου όμορος μιάς άλλης τέχνης, του κινηματογράφου, αυτός είναι τό μυθιστόρημα, όπως συνηθίσαμε νά ονομάζουμε τόν παραδοσιακό, έξιστορητικό, άφηγηματικό λόγο. Έξίσου θέλωμαι νά διλέπω τόν *Ηλίθιο* (φυσικά στά ρώσικα) στόν κινηματογράφο, όσο κι όταν τόν διαβάζω. Έκείνες τίς προσημένες από την Ίδέα, από άπελπισία, άπλυσία ή άκολασία έξαισίες μορφές. Άλλά και άμπολλα σύγχρονα κινηματογραφικά έργα ξεπερνούν κατά πολύ άρκετές από τίς θεωρούμενες κορυφαίες μυθιστορηματικές δημιουργίες. Αυτός ό άφηγηματικός λόγος, ό *περιγραφικός* της όψης του πραγματικού πού είπα πριν, φαίνεται νά έχει πολιτογραφηθεί όριστικά στόν κινηματογράφο - τουλάχιστον στό είδος του κλασσικού, «αφηγηματικού» κινηματογράφου, άφου πολλές προλήψεις διατηρώ άπέναντι στίς άλλες τέχνες, όσο άφορά πάντα την *α υ τ ό ν ο μ η* λειτουργικότητά τους: δυσπιστώ σ' όποιοδήποτε είδος τέχνης πού δέν φαίνεται, τελικά, νά άνάγεται σέ λόγο (και ύπάρχει νόημα πού νά μιν άνάγεται τελικά σέ λόγο;) - όχι σέ λέξεις, αλλά στόν λόγο, σ' αυτή την αίώνια έρι, την άδιέξοδη σύγκρουση (άλλά και καταναγκαστική σύμφυση τους ταυτόχρονα) μεταξύ της λέξης-πού-ύπάρχει και της λέξης-πού-δέν-ύπάρχει. Όμως αυτή ή άπωλεσμένη έπαρχία του γραπτου λόγου σέ τίποτα δέν μείωσε την ισχύ των κύριων αξιών του, πού σταθερά αντίστέκονται στόν ρασιοναλισμό της γραμμικής αφήγησης, λεκτικής ή κινηματογραφικής, άδιάφορο. (Ό λόγος της αντίστασης αυτής άς έντοπισθεί πρόχειρα στην άμέσως παραπάνω αντιπαράθεση αλλά και άρμολόγηση λέξης-άντιλέξης).

Στην άλλη άκρια, ύπάρχει ή στεγανή όχύρωση μέσα στην φυσική σχεδόν αυτοδυναμία της γλώσσας (τό επίσημο όργανο του γραπτου λόγου), ή γλώσσα γιά την γλώσσα - ή πίστη πώς από μόνη της ή γλώσσα είναι άποκαλυπτική αυτοτελών, *γλωσσογενών* νοημάτων. Έδώ, είμαι σίγουρος πώς ύπάρχει μία ναρκισσεύομενη φιλολογική προκατάληψη. Δέχομαι πώς ό λόγος είναι ένα άνεξάντλητο, διαρκώς ανανεούμενο όρμέμφυτο, ένα είδος ιδιαίτερα ισχυρής ενέργειας πού θά την ονομάζαμε, δίπλα στην μνήμη, την αντίληψη, την σύνθεση, *έ κ φ ρ α σ τ ι κ ή*

(οὐσιαστικό) – πού εξαπλώνεται μέ νευρικές θαλάσσιες ἀργές μετακινήσεις: οἱ λέξεις τήν ἐρεθίζουν καί τότε ἐκφαίνεται δοῶντας, οἱ προτάσεις αἰωροῦνται μέ ἱλιγγο καί ἀγωνία πάνω ἀπό τήν ἀδύσσο πού ὑπάρχει μετά τήν τελεία τους – αὐτά εἶναι καί τά ἐξωτερικά χαρακτηριστικά τῆς δικῆς μου γραφῆς. Δέχομαι πῶς τό φαινόμενο τοῦ λόγου εἶναι ἕνα φαινόμενο διέγερσης νοημάτων. Δέομαι ἐμπρός στό χάσμα πού ἀνοίγεται ἀνάμεσα σέ δύο λέξεις, σ' αὐτό τό χάος. Ἄλλά ὅλα αὐτά δέν εἶναι ἀπλᾶ γλώσσα – καί δέν εἶναι ποίηση. Ἡ ποίηση παραμένει πάντα ἡ ἄλλως πλανητικῶν νοημάτων, ἡ περιφραστική ἀφή τῶν βιωμάτων. Κι ἐγώ, ἄλλωστε, ὁραματίζομαι ἕναν καί ὁμοούσιο λόγο πού νά συντελεῖται ὑπεράνω ὁποιοδήποτε τυπικοῦ διακρίσης εἰδῶν στό λόγο – καί πρὸς τά ἐκεῖ ἀποβλέπω. Ἄλλά, δέν εἶμαι ποιητής, εἶμαι συγγραφέας. Αὐτό σημαίνει πῶς ἔχω, π ἄ ν τ α, νά ἀφηγηθῶ μίαν ἱστορία. Πῶς, λοιπόν, τήν ἀφηγοῦμαι;

Ἡ θεμέλιος δομικός λίθος τοῦ κειμένου – ἀλλά κι ὁ ἐναρκτήριοις τῆς γραφῆς: ἀπόδειξη πῶς τό βιβλίο ἀρχίζει νά γράφεται ἀπό τήν στιγμή πού κατέχω ἤδη τόν τίτλο του, σάν ἕνα μοιραῖο ὄνομα πού θά προσδιορίσει ἀπαρέγκλιτα τήν ἱστορία τοῦ κειμένου – εἶναι αὐτό πού ἀποκαλῶ νόημα-βίωμα. Ἡ ὁπῶς ὀρίζεται κάπου στό *Μυθιστόρημα* (1966, σελ. 7) ἕνα συναίσθημα φιλοσοφικό. Εἶναι μιά ἀτόφια νοηματική ἀξία, πού δέν χρωστά τό κύρος της παρά στίς ἴδιες τίς βιωματικές καταβολές τοῦ – ἀθέατου, δηλαδή ἀπερίγραπτον – ἥρωα, ὅπως δέν χρωστά καί τήν ἐπαλήθευσή της παρά στίς ἴδιες τίς φοβερές πράξεις αὐτοῦ τοῦ ἥρωα. Παράδειγμα, ἡ ἐξαργυρωμένη σιωπή τοῦ Τ, στό *Μυθιστόρημα*. Ἄλλά ἐδῶ δέν θά ἀναλύσω ποιά τά νοήματα. Θέλω νά μιλήσω ἀποκλειστικά γιά τούς τρόπους πού δομεῖται μιά τέτοια γραφή.

Ἀρχίζοντας, πρέπει νά πῶ ὅτι αὐτό τό νόημα-βίωμα (πού ποτέ δέν εἶναι περιπτώσιακό, ἐκκεντρικό: ὁ δίδυμος ὄρος νόημα-βίωμα φανερῶναι ἀκριβῶς πῶς ἕνα νόημα ζωῆς μεταμορφώνεται, κατά τήν ἀνθρωπομόλο του τροχιά, σέ βίωμα καί, ἐν συνεχείᾳ, σέ δράση) ἐγκυμονεῖ ἀπό τήν γένεσή του μιά προδιαγεγραμμένη, ποτέ καθοδηγημένη, κίνηση ἢ φορέα, φέρει, ἐμφυτά του, τό ἐλικοειδές τῆς ἀναδίπλωσής του. Σ' αὐτό τό σημείο θά διαστειλῶ τίς δύο κύριες ὁργανικές λειτουργίες πού διέπουν αὐτή τήν γραφή:

α. Τήν λειτουργία ρυθμοῦ, πού εἶναι μιά ἀκατάπαυστη κίνηση συστολῆς καί διαστολῆς τοῦ κειμένου.

β. Τήν λειτουργία διαστρωμάτωσης τῶν ἠλικῶν τοῦ λόγου, πού ἄλλοτε μοιάζουν νά εἶναι σώματα στερεά κι ἄλλοτε σώματα ὑγρά. Ὑπάρχει καί τό ἀέριο σῶμα, πού δέν εἶναι παρά μιά μορφή ἐξάχνωσης κάποιου στερεοῦ σώματος.

Δίνω τώρα μερικά διαστικά παραδείγματα γιά νά δείξω τί ἐννοῶ μέ τό στερεό, τό ὑγρό καί τό ἀέριο μέσα σέ μιά γραφή.

Ἡ *Γάμος* (1974). Τό νόημα-βίωμα ἐδῶ δίνεται στό μισό σχεδόν μιᾶς σελίδας, εἶναι ἕνα ἀκατέργαστο στερεό σῶμα, πυκνό, λακωνικό καί, θάλεγε κανεῖς, τηλεγραφικό – κι αὐτό ἀποδεικνύει πόσο συχνά ἀλληλένδετες εἶναι αὐτές οἱ δύο ὁργανικές λειτουργίες γραφῆς, ὥστε συνήθως τό νόημα νά συστέλλεται, ἐνῶ τό βίωμα νά διαστέλλεται σάν μιά ὑγρή μᾶσα πού πάει νά ἐξαερωθεῖ. Τό νόημα-βίωμα λοιπόν τοῦ *Γάμου* ὄχι μονάχα ἀναδύεται ἀποστεγνωμένο καί βραχῶδες, ἀλλά κυριολεκτικά ἀπαριθμεῖται στίς ἀκαλιόμενες κλιμακές του: 1. Ἡ πρόσκληση στήν τελετή. 2. Ἡ ἀγωνία τῆς εὐθύνης συμβολῆς στήν τελετή. 3. Ἡ ἀβάσταχτη ἀποκάλυψη ὅτι ἡ εὐθύνη τῆς τελετῆς βαρβαίνει ἐξ ὀλοκλήρου τόν ἥρωα. Τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Πολύ ἀπλᾶ, τό βασανισμένο πέρασμα ἀπό τήν φαντασίωση τοῦ ἐκλεκτοῦ τοῦ θεοῦ στήν φαντασίωση τοῦ θεοῦ. Ὁ κλητός εἶναι ὁ θεός.

Αὐτό εἶναι ἕνα κομμάτι στερεότητας κειμένου πού τό περιορέουν ὑγρές, ἔρπουσες παλίρροιας: ... ξαπλωμένη (ἡ μητέρα) ἀλλά καί ἐλαφρά ἀνακαθισμένη σάν σέ ἀνάκλιτρο καί τρέμει ἀπό μιά φιληδονία σάν αἰμορραγία. Μέ ἀσυγκράτητο ἐρωτισμό μιλά γιά κείνον πού ἦρθε νά καλέσει στήν λειτουργία τόν γνιο της «βάλε τό χέρι σου νά δεῖς ἡ μήτρα μου πῶς ζωντάνευσε καί ρουφᾷ τέτοιας ὁμορφιάς ἦταν. Παρόλο μέ κάποιον μαρασμό ἀλλά μέ τάρραξε καί γονατίζω ἀκούμπα με! ἀκούμπα με!» Μέ τρόμο καί μέ λαγνεῖα πεθαίνει μέσα σ' ἕναν ἀκόλαστο καί τυραννισμένο θάνατο.

τό σπῆτι ἀνοιξε σάν κῆπος κι ἕνας πολὺς λαός. Πάγω ἀπό ἐξέδρες σάν σκαλιόμενοι σέ τοίχους ἔσκυψαν κι ἀγρυπνοῦν τήν μητέρα μέ μίαν ἐλθάβεια καί εὐτυχία. Πολύ μακρῶς φάνηκε καί πλησίαζε μιά πολυτελής κουστωδία σάν ἄρμα. Μάντενες ἕναν θόρυβο πού τήν τύλιγε καί μιά σκόνη σάν ὀμίχλη τήν τυλίγει. Ἀγνή ἀκολοθία καί σάν μπρούτζινη μέσα στόν ἥλιο (σελ. 20). Ἀκόμα περισσότερο κι ἀπό ρυθμός, ἡ στερεή ἢ ἡ ὑγρή κι ἀέρια ἰδιοσύσταση τῶν σωμάτων τοῦ λόγου παίρνει κάποτε τήν γνήσια φυσική τους γαυότητα: ... ἰδρώτας βράχου ἦρθαν κι ἀραιώσαν οἱ χυμοί μου. Σάν λουσιμένες φάνηκαν τότε μεγάλες κι ἀκανόνιστες πέτρες πνεύματος ἀποτραβήχτηκαν κι ἀπομονώθηκαν σκληρές σάν πέτρες ἔπηξαν κι ὀστράκωσαν δυοκίνητες καί χαμένες σάν τούς μετεωρίτες κι ἀπό τή σφιχτή ζωή τους. Ἀπό τήν καταχθόνια τους ἐνέργεια τίποτε πιά δέν φαίνεται καί δέν ἐξωτερικεύεται. Παρά μονάχα ἕνα φῶς κι ἐλεημοσύνη ἀπό

ὁ μέγας λόγος

φῶς. Ἐβγαζαν ἕνα φῶς σάν φωνή καί σκεπασμένες μέ αἰωνόδια βροῦα πού θά ἐπιζήσουν καί πάνω τους γυαλίζουν κολλημένες τρέμουν ἀκίνητες μικρές πρωτόγονες ζωές καί παράσιτες κι ἀνάμεσα τους ἀραιός χυμός χωρίς καμμιά ζωή. Ἀπό ἕνα ἀνοιγμα φυσᾶ ἕνας κρύος χρόνος (σελ. 19).

Ὁ Γιατρός Ἰνεότης (1971). Τό λαξευτό σύμπλεγμα τῆς πανάρχαιας αἰμομιχτικῆς ἔνωσης πατέρα καί κόρης μοιάζει νά ἀναβαπτίζεται μέσα στήν ἀμνιακή νηνεμία τῆς ἴδιας τῆς μάνας: ... σά νά παίζαν ἕνα παλιό παιχνίδι χώνει τό χέρι [ἡ κόρη Θωμαή] ἀνάμεσα στά σκέλια του [τοῦ πατέρα] μέ τό ἄλλο χέρι τοῦ τρίβει χαμηλά τή ράχη τόν ρωτᾶ «ἐκεῖ;» ὁ πατέρας κουλουριάζεται. Ἡ μάνα μέ διασύννη τούς σκεπάζει μέ μιά κουδέρτα κι ἀγκαλιασμένους τούς κρατᾶ τά χέρια τῆς ἀνοιχτά πάνω στήν κουδέρτα καί σά πλατάγισμα τοῦ ἀέρα τούς κρατᾶ μέ ἀπλωμένα χέρια γέρονει ἀπό πάνω τους καί σά νά τούς νανουρίζει δουρκωμένη τούς νανουρίζει κι ὄλο σθάνθει καί σά θηλυκό θηρίο τούς προστατεύει τούς φυλά συγκινημένη κι ἀγρια καί κάθε τόσο ἔσκυδε καί φιλοῦσε τό γαλάζιο κι ἰδρωμένο μέτωπο τῆς Θωμαῆς (σελ. 25).

Ἄλλά καί ἄλλοῦ, ὁ ἀγριος φόνος πού ψύχει σέ σκληρότατο πολύτιμο λίθο τή σχέση τῶν ἀνθρώπων, κάνει ν' ἀναδύσονται ἀποσταγμένα ὑγρά, ν' ἀναδίδονται θυμιάματα ἀπό τόν ἴδιο τόν νεκρό: ... μόνο πού ἡ κοπέλα τή σκότωσε ἐκεῖνος μέ μιά τσεκουριά στό κεφάλι. Ὅμως αὐτή ἐξακολοῦθεῖ νά ζεῖ μαζί του. Τοῦ παραπονιέται γιά τόν ἀδικο κι ἀγριο θάνατό τῆς καί κάθε τόσο τοῦ δείχνει μέ παράπονο τό πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ τῆς χωρίς νά μιλά. Τό αἷμα καί τό μυαλό ξεραμένα πάνω στά ἀχτένιστα ξανθά μαλλιά. Ἐνα ἀπόγευμα ἄνοιξαν τό παράθυρο καί κοίταζαν ἔξω. Ἐνα χνούδι φῶς τύλιγε τά ὠραία κεφάλια τους κι ἀποξεχάστηκαν εὐτυχισμένοι νά κοιτάζουν τό σούρουπο καί τόν μικρό λαϊκό δρόμο ἕνας ἀχνός ρεμβασμός. Μιά πάχη καί καθαρή ἀναπνοή ἐκείνες οἱ ξαφνικές ἀναπνοές σά μικρά φιδίσια ρεύματα καθαροῦ νεροῦ (σελ. 30).

Ἀκόμα: ... ὁ Γιατρός Ἰνεότης σκοτώνει τόν ἀκονιστή. Τόν σκότωσε ξαφνικά μέσα στήν ἐρημιά καί μέσα στήν ἡσυχία. Μέ μίαν ἀγρια ἀπόφαση γιατί αὐτός θά ἦταν ὁ πιό βασανιστικός θάνατος γιά τόν Γιατρό Ἰνεότη. Φώναξε ξαφνικά «εἰδικά ἐσένα!» κι ἐπανελάμβανε «εἰδικά ἐσένα!» σά νά ἤθελε νά ἀκουστεῖ πάνω ἀπό ἕνα θόρυβο. Σφίγγει ἀργοκονῶ στήν ἀγκαλιά του τόν ἀκονιστή διώχνει τίς σφῆκες ἀπό τά χέρια του καί προστατεύει τόν βαθύ του θάνατο τόν φιλά στό στόμα σά γιά νά σταματήσει νά μιλάει κι ὄλο ὀρθώνει ἀπότομα τό κεφάλι μέ ἔπαρση καί μέ περιφρόνηση καί φροσῶσε ἕνας ἐλαφρός ἄνεμος ἕνα τούλι κι ἔνωσε πῶς ὁ ἄνεμος τοῦ ἐπαιρνε σιγά σιγά τοῦ παίρνε ὄλο τό κρέας ἀπό τό πρόσωπο καί τό τετωμένο κεφάλι τοῦ Γιατροῦ Ἰνεότη καί φάνηκε τό κρανίο ἀδειασαν τά μάτια ὁ πρᾶος ἀέρας περνᾶ ἐλεύθερα καί περνᾶ μέσα ἀπό τίς ἀνοιχτές τρυπες τοῦ κεφαλιοῦ κι ἀπαλά ἀνάδευε μέσα στίς κόγχες ἀναδύει θρύματα ἀπό εἰκόνες πού ἔμειναν καί μερικά θρύματα ξεκολλᾶν τά σπρώχνει ἀνάμεσα στά κόκκαλα τῶν αὐτιῶν κι ἐκεῖ ἔγιναν ἕνα βουητό θαμπές φωνές καί κουρέλι μουσική καί μερικά θρύματα κατέβαιναν ὡς θαθειά στά ρουθούνια κι ἔγιναν καφετερή μυρωδιά καί κατάκαθι ἄρωμα (σελ. 39).

Θέλω νά τονίσω, γιατί αὐτό γιά μένα ἔχει μεγάλη σημασία, πῶς αὐτή ἡ βαρειά ἀνάσα συστολῆς καί διαστολῆς τοῦ κείμενου, πού ἀπολιθώνει ἢ διασκορπίζει τό κείμενο, συνιστᾶ ἕνα ρυθμό ἐν τέλει – κι αὐτό εἶναι τό πολύ σημαντικό – ἀκανόνιστο. Ἀκόμα κι ὅταν καμμιά φορά ἀργεῖ πάνω σ' ἕνα νοηματικό στίγμα τοῦ κείμενου ἢ ὅταν φυσᾶ πάνω ἀπό τίς στάσιμες λίμνες τῶν αἰσθημάτων καί τῶν πράξεων, δέν παύει ποτέ νά πυκνώνει καί ν' ἀραιώνει τό κείμενο, μ' ἕναν αὐτόνομο τρόπο, δικό του, ἀναρχο, ἀναίτιο – σάν μιά ἀδρή, ἀναπολόγητη φυσική νομοτέλεια τοῦ κόσμου.

Ἡ ἱστορία, λοιπόν, πού ἀφηγοῦμαι εἶναι ἕνα φυσικό καί ἐν ἀρχῇ ἄμορφο ἀνθρώπινο σύμπαν, πού συστέλλεται καί διαστέλλεται, τόσο στόν μακρόκοσμο ὅσο καί στόν μικρόκοσμό του – μιά ἱστορία ἐνσάρκωσης καί ἀνάληψης αὐτοῦ πού εἶναι ἀπό πάντοτε μαζί μας: μιᾶς παγκόσμιας συνείδησης-αἰθέρα, πού κάποτε τήν εἶπαν καί ἔμμανουήλ.

2. Ὁ χώρος καί τό κείμενο

Ἀφοῦ δεχθοῦμε πῶς οἱ παραπάνω κινήσεις εἶναι αὐτενέργητες ροές δυναμικοῦ διαστολῆς καί συστολῆς τοῦ ἀνθρώπινου μορίου, ὑπάρχει ἐπιπλέον στό κείμενό μου καί μιά ἐγκάρια, στατική δομή πού τό ἐγκαθιστᾶ ἀμετακίνητο μέσα στόν χώρο.

Πρόκειται πάντα γιά ἕνα «σχῆμα» ἔμβιας γεωμετρίας, τέτοιας πού μόνο σέ ἀρχέγονα ἀπολιθώματα ζωῆς μποροῦμε νά ἀνακαλύψουμε. Ὅμως προτοῦ μιλήσω γ' αὐτήν, θέλω νά ἐκμυστηρευθῶ τά ἐξῆς: Γιά μένα ἡ πράξη τῆς γραφῆς, πρῖν καί ὕστερα ἀπ' ὅλα, ἀποτελεῖ μίαν

αὐθόρμητη λειτουργία αἰσθητηριακή. Πάντοτε ἔχω τήν σωματική, ὅσο καί σφοδρή, αἰσθηση πῶς τό κείμενό μου διαδραματίζεται ἢ, καλλίτερα, πῶς γεννιέται ἀπό τήν ἀρχή ὁ κόσμος ὅλος στούς ὀρίζοντες μιᾶς ἀκατοίκητης χώρας – ἀκόμα πῖο σπουδαῖο: μιᾶς πρώην κατοικημένης χώρας. Ἄλλά δέν εἶναι μιᾶ αἰσθηση ἀποκλειστικά χωρογνωστική. Φθάνει σχεδόν νά γίνεται καί ἀκουστική. Σά ν' ἀκούω πάντα, παρόλο πού δέν εἶναι ἀκουσμα, ἀλλά ἕνα ἀκουσμα πού παρακάμπτει τούς φυσικούς δέκτες τῆς ἀκοῆς: ὅπως ὁ παλμός τῆς καρδιάς μας, πού εἶναι μιᾶ αἰσθηση ὀλοσωματικής ἀκοῆς, ἕνας ἄρρυθμος καί ταχύς κραδασμός ὀλόκληρου τοῦ σώματος.

Θά μπορούσα ἴσως νά τήν ἠχοποιήσω σάν μιᾶ βοή ἀδειάσματος ἑνός πελώριου χώρου, σάν ἕνα βδοουααάπ. Τότε ἀδειάζει ὀλη ἡ γῆ, σά ν' ἀναρροφίεται ἀπό κρυφά πηγάδια-ρουφήχτες, μέ μιάν ἐκκωφαντική ἠχώ ὀκεανού. Πρόκειται γιά μιᾶ ἀπότομη δίνη, μιᾶ κοσμογονική ἀμπωτη. Τότε ἀναδύεται ὁ χώρος ὁ παρθένος, μιᾶ ἐξιδρωμένη ἀκόμα ἀργίλλος ἀπέραντη κι ἐκεῖ σέ μιᾶ κώχη τῆς ἀρχινά νά φύεται τό κείμενο – ὁ κόσμος τῶν ἀνθρώπων. Σ' αὐτή τήν ἐλάχιστη ἄκρια κι ὀλος ὁ τεράστιος ὑπόλοιπος χώρος χέρσος ἀλλά ἔτοιμος.

Ὁ Γιατρός Ἰνεότης... ὁ πῖο κατευθεῖαν δρόμος τόν ἤξερα ἀπό ὀλη μου τή ζωή... Τόν ἔκαναν οἱ μητέρες μου καί ἐργάτες. Δέν ἦταν συμβολικές μητέρες ἀλλά τίς εἶδα ὀλες καθισμένες στή γῆ καί μέ κοίταζαν. Σάν ἔτοιμες ν' ἀρχίσουν καί μέ περιμένα γιά ν' ἀρχίσουν. Ἦταν ἕνα συνεργεῖο πού ἦταν σά φυλή ὀλες μου οἱ μητέρες βοηθοῦσαν μασοῦσαν κάθονταν καταγῆς καί μέσα στόν ἥλιο μασοῦσαν ἀργά τό χῶμα βαμένες σά βασίλισσες μασοῦσαν τό χῶμα καί τό ἐτοίμαζαν... Ἀπό πού νά ἦρθαν καί φοροῦσαν μαλακές προδειές ἀπό λυπημένους ἀνθρώπους ἠλιοκαμένοι ἐργάτες. Δούλευαν ὀλη μέρα καί μοναχικοί δουλεύαν ἕνας ἐδῶ κι ὁ ἄλλος μακρονά ὀπως σκοτώνονται στόν πόλεμο καί σά νά δούλενε ὁ καθένας χωριστά κι ὁ καθένας γιά δικό του λογαριασμό. Τρόμαζαν ἀκίνητοι καί ταραγμένοι ἀπό ἕνα ὀστρακο. Ὄταν στό σκάφημο ἔβρισκαν ὀστρακο ἀπό θαμένη θάλασσα καί τότε οἱ ἐργάτες ἀνασήκωναν μέ μιᾶ εὐλάβεια ἀναποδογύριζαν τό ὀστρακο κι ἐξέταζαν μέ μιᾶ ταραχή τό ἀποτύπωμα καί μέ μιᾶ μελαγχολία ἀπόμεναν ἀκίνητοι ἕνας μυστηριώδης συναισθηματισμός κι ἀσυνήθιστος συναισθηματισμός γιά τέτοιους ἀνθρώπους τῆς σκλαβιάς καί τῆς σκνλίσιας δουλειᾶς τυραννισμένοι νά ὀνειροπολοῦν μέ τά ὀστρακα (σελ. 41).

Ὁ Γάμος... μιᾶ συνάντηση πού ἔρπει ἐπάνω σέ μιάν ἀκατοίκητη ἐπιφάνεια. Ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ ἀνθρωποι πού ἐκτυλίσσονται μπροστά του κι ἀπό πού ἦρθαν. Διέσχισαν πολλούς ἀφανισμούς καί μολυσμένοι ἦρθαν νά συναντηθοῦν. Αὐτή ἡ τελετή πού δημιουργεῖται. Ἀποπνέει μιάν ἀσύλληπτη εὐρυχωρία καί μιάν εἰρήνη ἀδύσσο. Ἐκεῖνοι οἱ ἀνθρωποι κινοῦνται πολύ ἀργά. Ἀμέτροτοι συγγενεῖς καί πολλοί ἀπό κληρονομικές γενές. Κατάστικτοι ἀπό σημάδια κοινού ἐρχομοῦ. Πλήθος θαμπό καί ἀξεχώριστο καί μοναχά οἱ ἠλίθιοι ἀπό βαρεῖα τρέλλα χύνονται νά φύγουν κι ὀλόγυμνοι ὀργάν μ' ἕναν ἠδονικό πανικό κι ἄλλοι πολλοί ἔχουν σημάδια μιᾶς θανάσιμης χρυσῆς (σελ. 37).

Οἱ Χτίστες (1979)... στέκονται ἀκίνητοι σ' αὐτήν ἐδῶ τήν ὀμαλή ἄκρια τῆς στερεῆς. Μπροστά στήν ἀχανή θάλασσα κι ἐρεθισμένοι ἀπό τό νερό. Σταματημένοι ἀνθρωποι κι ὑπαίθριοι. Ἀφθονα περιτυλιγμένοι μέ πολυτελή ὑφάσματα. Ἀλλά ἀνάμεσά τους ἔχαινε ἡ πῖο θαθεῖα φτώχεια. Σκεπασμένοι παντοῦ μέ ὑπερβολικά ρούχα πριγκήπων ὀπου ἡ χλιδή ἐτρίφτηκε μέ τόν καιρό. Μέσα σέ ἀπέραντες καί θαθεῖες πτυχές καί στόν βυθό τῶν ὑφασμάτων ἐμάντενες πνιγμένες πολύτιμες κλωστές καί νήματα ἀτόφια. Μέσα στόν ὀγκον ἐκεῖνον τοῦ πανιοῦ μοναχά τά πρόσωπα ἐφαίνονταν... Ἐκφράζουν μοναχά μιάν ἀδιάκοπη προσοχή καί ἐσκεφτόσουν πῶς ὑπάρχει μιᾶ προσοχή πού εἶναι ἀθάνατη... Ἀπό τά σκοτεινά χωρίσματα ἀνάμεσα σ' ἐκείνους τούς ντυμένους πού ἄνοιγαν σάν χαλάσματα. Κρυπτες ἀθέατον λαοῦ ἔβγαῖνε μιᾶ βοή... πλησίαζαν τήν ἄκρη τοῦ νεροῦ τό ψηλαφᾶν εὐλαδικά μέ τίς παλάμες. Τό μελετοῦν μέ ἐκεῖνα τά ἀρχαῖα μάτια τῶν τρελλῶν κι ἀπάγγελναν ὀρισμούς γιά τό νερό (σελ. 9).

Ἄλλοῦ:... Κατανυκτικές συγκεντρώσεις σέ ἀπέραντα τοπία. Ἀκίνητοι κι ἀμίλητοι... συγκεντρώνονται σέ ὀμαλές πλαγιές δουνῶν σέ χαμηλές νοτισμένες κοιλάδες. Ἐνα τεράστιο πλήθος γυναικῶν θά φανεῖ. Οἱ γυναῖκες ἐκεῖνες ἐστέκονταν σ' ἕνα ἀχανές παραθαλάσσιο μέρος. Φορᾶν ὀσπρα ἀπό ἕνα ὑφασμα φτηνό σάν τῶν ἀσύλων. Εἶναι ἕνα εἶδος καπνεργάτριες. Ἀκίνητες σκέπαζαν ὀλην ἐκεῖνη τήν ἄμμο σκαρφάλωσαν καί στέκονταν παντοῦ σ' ἐκεῖνα τά ἐπίπεδα τῶν παραθαλάσσιων λόφων. Ἐνας μικρός ἀέρας ἔρχεται ἀπό τήν θάλασσα κι ἔκαμνε νά κυματίζουν ἐλαφριά οἱ ὀσπρες φαρδιές φορεσιές τους (σελ. 52).

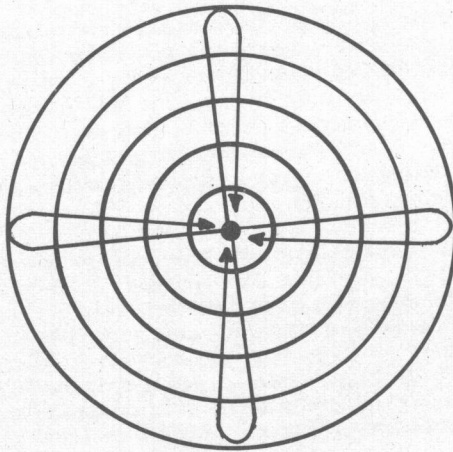
Τέλος: Ἐνας λαός ἐφάνηκε σάν τούς δωριεῖς. Τελευταῖο ἔθνος ἀνθρώπων πέρασε τόν ὀρίζοντα καί παρουσιάστηκε. Εἶναι χτίστες ἀπό τήν Ἐάνθη. Νύχτες πού κράτησαν ὀσο γενές ἀφουγκράζονταν τούς σεισμούς κι ἐλάτρευαν τήν τέχνη τῶν σπιτιῶν. Ἀπό πανάρχαια παράδοση οἰκογένειες ἀπό σπουδαῖους τεχνίτες. Νομάδες πού ποτέ δέν κατοικοῦν κι ὀλο φεύγουν. Ἐκεῖ

ὁ μέγας λόγος

ὅπου τοὺς καλοῦν κι ἀπό φήμες ἔμαθαν νά τοὺς καλοῦν νά χτίσουν κι ἀκριβοπληρώνονται. Ἡ χώρα αὐτὴ ρημάχτηκε καὶ κάλεσαν τοὺς χτίστες γιὰ νά ξαναχτιστεῖ. Οἱ χτίστες ἔφτασαν ἐδῶ κι εἶναι εἰδοποιημένοι. Ἄκουσαν κι ἐδέχτηκαν παραγγελίες. Συμφώνησαν γιὰ ἓνα χτίσιμο καὶ ἦρθαν. Μέρους καὶ νύχτες δούλευαν κι ὅλες μαζί οἱ οἰκογένειες τῶν χριστῶν νά κουβαλοῦν μέ διασύνη. Ὅσοι πεθαίνουν πάνω στὴν δουλειά τοὺς ἔθαβαν μακριά κι ἐκεῖνα τὰ παιδιά πού γεννήθηκαν ἐδῶ τὰ θανατώσαν. Ἐφευγαν γιὰ τίς μακρονές κηδεῖες καὶ πάλι ἐξανάρχονταν τό θρόδν καὶ δουλεύαν. Ἐτσι ἐστήθηκαν παντοῦ μεγάλα οἰκοδομήματα μέ σκαλιστές προσόψεις ἀπὸ κρύσταλλο. Τώρα οἱ χτίστες τέλειωσαν καὶ γιόρτασαν ἀνάδοντας φωτιές. Χόρεψαν πάνω στὰ κάρδοννα καὶ μούγκριζαν κι ἐκλαῖγαν. Φύγαν καὶ χάθηκαν. Ἄδεια τὰ θεώρατα σπίτια κι ἓνας ἀέρας ἀπὸ κροῦν ἥλιο σφαλᾶ τὰ μεγάλα παράθυρα καὶ πάλι τὰ ξανάνοιγε. Οἱ θόλοι μέ τριγμούς νά συγκροτοῦν τό φῶς. Μὴ χυθεῖ μέσα καὶ περιχύσει καὶ μιά βαρειά ἀναπνοή ἀπὸ τό σκαμμένο χῶμα. Ὁρθάνοιχτα κι ἀδειανά ἐκεῖνα τὰ σπίτια στέκονται τώρα ἀδειανά καὶ μοναχὰ ἢ ἡχώ τῶν τραγουδιῶν τῆς Θράκης (σελ. 56).

Γίνεται φανερό, ἐλπίζω, χάρη στὰ ἀποσπάσματα αὐτά, ἡ τέλεση τῆς γραφῆς καὶ τοῦ κόσμου νά σκιρτᾶ στὴν ἀκρια τῆς ἐρημίας, στό πρῶτο μετά τό τράδηγμα τῶν νερῶν ἀσκέπαστο κομμάτι τοῦ βυθοῦ.

Ἄλλὰ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς γραφῆς γίνεται ἓνα πραγματικὸ σπειροειδὲς κέλυφος ἀμμωνίτη, εἶναι στὸν *Γιατρό Ἰνεότη*. Πρόκειται γιὰ ἕξι ὁμόκεντρος σπειρες καὶ ἡ ἴδια πάντοτε ἱστορία, τό ἴδιο νόημα-δίωμα ἐπαναλαμβάνεται ἀμετάλλαχτο σὲ ἕξι ἀπανωτοὺς φλοιούς. Τό μικροσκοπικὸ κέντρο καταλαμβάνεται σημειωτικά ἀπὸ τὴν πυρηνικὴ ἱστορία, ἢ ὅποια προοδευτικὰ διευρύνεται στοὺς ἐπάλληλους φλοιούς κι αὐτοὶ καθὼς ἀνοίγουν καὶ μεγεθύνονται μοιάζουν νά ἀποκολλοῦν ἄνισα κομμάτια ζωῆς ἀπὸ κάποιον ἀθέατο τοῖχο πού τοὺς περιβάλλει. Ξαφνικά, ὁ τελευταῖος κύκλος συσπειρώνεται καὶ ἐπιστρέφει στό κεντρικὸ, μητρικὸ κῦταρο τῆς ἱστορίας:

Ἄλλὰ καὶ ἐπιμέρους χωρονοηματικὲς ἐκβλαστήσεις μπορεῖς νά συναντήσεις, ὅπως π.χ. στὸν *Ἀδελφό* (σελ. 13), ὅπου ξαφνικά ὁ κοινὸς κορμὸς τῆς γραφῆς διχάζεται σὲ δύο κλάδους καὶ ὁ καθένάς τους (ἢ μάνα πού γεννᾶ μέσα στὰ χῶματα – τό παιδί πού βλέπει στὸν ὕπνο του τὴν τοσακισμένη ψυχούλα τοῦ μικροῦ ἀδελφοῦ του), ἀσχετα ἐντελῶς ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἀναζητεῖ ἀναρριχώμενος τὸν οὐρανό.

Τέλος, ἐπίτηδες ἀμελῶ, σ' αὐτὸ τό περιθωριακὸ σημεῖωμα, τὴν ἐξηγητικὴ ἀνάλυση τῶν νοημάτων πού κατακλύζουν, μικρὰ καὶ μεγάλα, τὰ κείμενά μου. Αὐτὴ ἐδῶ ἢ περιοχὴ, ἢ πιὸ οὐσιαστικὴ γιὰ ἓνα κείμενο, εἶναι πιστεύω ἢ περιοχὴ ἀκριβῶς ἐκεῖνη, ὅπου σὲ κανένα συγγραφέα δὲν ἐπιτρέπεται νά δειχτεῖ ἐπιεικῆς ἀπέναντι στὸν ἀναγνώστη του.

2-1-1980

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΟΙΗΤΗ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΑΛΒΑΝΙΚΟΥ ΕΠΟΥΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΜΑΣ

του Δ. Ν. Μαρωνίτη

I

Εισαγωγικά και όρισμοί

Τόσο το μοντέλο του εθνικού ποιητή όσο και ο αντίκτυπος του αλβανικού έπους στη λογοτεχνία μας δέγνεται να εξαντληθούν εδώ. Η δοκιμή αυτή επομένως, και στα δύο της κεφάλαια, θα είναι δειγματοληπτική ως προς την ύλη της και επιφυλακτική ως προς τα πορίσματά της. Ελπίζω να μην αποδειχτεί άχρηστη σ' όσους θα θελήσουν αργότερα να μελετήσουν τό επίμαχο θέμα κατά πλάτος και βάθος. Η φιλοδοξία της δικής μου εισφοράς είναι να προτείνει μία υπόθεση εργασίας.

«Ο τύπος του εθνικού ποιητή» λοιπόν. Η έκφραση απαιτεί κάποιες εξηγήσεις, αν πρόκειται έφεξης να ισχύσει ως δοκιμαστικός, έστω, όρος. Τύπος στή γλώσσα της φιλολογίας ονομάζεται κάθε γραμματειακή μήτρα, ή όποια, ύστερα από την εύρεση και τή δοκιμαστική της χρήση, αποκτά σταθερότερου χαρακτήρες ύλης, μορφής και λειτουργίας, και έπιτρέπει - ή έπιβάλλει - τήν παραγωγή αντίτυπων. Η σταθερότητα και ή επανάληψη δέν αποκλείουν στήν ειδική περίπτωση τροπές και εξέλιξη του τύπου, φτάνει να μην αλλοιώνονται οι βασικοί - καταγωγικοί θά έλεγα - χαρακτήρες του. Έτσι, για να περιοριστώ στήν αρχαιοελληνική λογοτεχνία, τό ήρωικό έπος, ως σύνολο, είναι ήδη στή γεωμετρική έποχή τύπος μέ απαράδρατους χαρακτήρες ύλης, μορφής και λειτουργίας: οι σκηνές μάχης (μέ αύξομειούμενη έκταση και ένταση) αποτελούν τή βασική του ύλη· ό δακτυλικός έξάμετρος (μέ τίς έσωτερικές του μετρικές και έκφραστικές φόρμουλες) όρίζει τή σταθερή μορφή του· ή ραψωδική, τέλος, άπαγγελία μπροστά σέ άκροατήριο συνθέτει τήν κοινωνική του λειτουργία.

Όπως έξάλλου ένα γραμματειακό γένος ή είδος έχει τή θεματική μορφική και λειτουργική τυπολογία του, ανάλογα έμπεριέχει και τά τυπικά του πρόσωπα. Έτσι λ.χ. ή άττική τραγωδία δημιουργεί τόν πρωταγωνιστή ήρωα, πού του έπιφυλάσσονται ή ένοχή και ή τιμωρία· ή κωμωδία του Μενάνδρου σταθεροποιεί τό ζεύγος άφεντικού-δούλου, μέ ευδιάκριτη τή συμπληρωματική δραματική τους συμπεριφορά.

Δέν χρειάζεται, υποθέτω, να τονιστεί ότι ή ποσότητα και ή ποιότητα τών τύπων (μικροσκοπικών ή μακροσκοπικών) πού κυριαρχούν σέ μία συγκεκριμένη λογοτεχνική περίοδο: (α) άντανακλούν τίς κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες τής αντίστοιχης

έποχής· και (β) δείχνουν τό status και τό δυναμισμό (ή τήν αδράνεια) τής λογοτεχνικής τεχνικής στήν ίδια ιστορική περίοδο. Τόσα άρκούν για τή διασάφηση τής λέξης τύπος ή μοντέλο.

Η ένδειξη «έθνικός ποιητής» είναι από πολλές άπόψεις προβληματικότερη. Αποτελεί, θά έλεγα, τό έπώνυμο - προσωπικό - κέντρο μιάς ευρύτερης - συλλογικής - περιφέρειας πού ονομάζεται κατά κανόνα «έθνική ποίηση και έθνική λογοτεχνία». Η περιφέρεια ώστόσο αυτή τέμνεται από μία δεύτερη, πού συνήθως τής αποδίδεται ό τίτλος «πατριωτική ποίηση και πατριωτική λογοτεχνία». Ένώ όμως ανάμεσα στόν έθνικό ποιητή και τήν έθνική λογοτεχνία υπάρχει συγχρονισμός (κέντρο και περιφέρεια προϋποθέτουν ως άξονα τήν έννοια και τήν κατηγορία «έθνος» - ιστορικό παράγωγο συγκεκριμένης και νεότερης πηγαίνουν πολύ πιό πίσω: παραπέμπουν ως τήν άφετηρία τών όμηρικών έπων - και μιλω μόνο για τόν ευρωπαϊκό χώρο. Αύτή όμως ή διαχρονική περιπέτεια τής πατριωτικής λογοτεχνίας δέν πρόκειται εδώ να μέ άπασχολήσει· μόνο ή νεότερη πατριωτική ποίηση, όσο τέμνει τόν κύκλο τής έθνικής λογοτεχνίας, θά ληφθεί υπόψη. Αύτά για τά συγγενικά και τά συνώνυμα του έθνικού ποιητή.

Ειδικότερα τώρα τό ιστορικά προσδιορισμένο μοντέλο του έθνικού ποιητή θέτει στόν έρευνητή πολλαπλά έρωτήματα, πού μπορούν σχηματικά να υπαχθούν σέ τέσσερις κατηγορίες: (1) καταγωγή του μοντέλου (χρόνος, τόπος και συνθήκες καταγωγής)· (2) γενικοί χαρακτήρες (ύλη, μορφή και λειτουργία του μοντέλου)· (3) είσοδος του στήν Ελλάδα (χρόνος και συνθήκες μεταφοράς του)· και (4) έγκλιματισμός του τύπου στόν τόπο μας, πορεία και βασικοί σταθμοί του, ως τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Πάνω σ' αυτές τίς τέσσερις διασταυρούμενες τροχιές θά προσπαθήσω να κινηθώ στή συνέχεια.

II

1. Η καταγωγή του μοντέλου

(α) Γενέθλιος χρόνος του τύπου τής έθνικής ποίησης και του έθνικού ποιητή μπορεί να όριστεί (μέ συνεκτίμηση τών κυριότερων τεκμηρίων) ή καμπή από τόν 18ο προς τόν 19ο αιώνα. Αν ληφθούν

ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ

ὑπόψη καί οἱ πρώιμες ρίζες τοῦ τύπου θά πρέπει νά ἀνεδοῦμε μερικές δεκαετίες μέσα στόν 18ο αἰώνα. Ἄν ὑπολογιστοῦν καί οἱ ἔσχατες ἰσχυρές ἀκόμη προβολές του στόν τόπο μας, ὀφείλομε νά σταματήσουμε στή Μικρασιατική καταστροφή. Στά ὄρια, πάντως, ἐνάμιση πάνω κάτω αἰώνα τό μοντέλο τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ κυφορεῖται, γεννιέται, ἀκμάζει καί παρακμάζει. Βέβαια οἱ τέσσερις αὐτές φάσεις δέν συμπίπτουν χρονικά, καθώς περνοῦμε ἀπό τόν ἕνα ἔθνικό χώρο στόν ἄλλο.

(β) Γιά γενέθλιο τόπο τοῦ μοντέλου δύσκολα μποροῦμε νά μιλήσουμε. Μᾶλλον γιά πολυγένεση ἢ παράλληλη γένεση πρόκειται, σέ περιοχές μέ ἴδιες ἢ παρόμοιες ἱστορικές συνθήκες. Πάντως ὁ τύπος πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι γενετικά πιά εὐδιάκριτος καί λειτουργικά πιά δραστήριος σέ χώρες οἱ ὁποῖες, μέσα στό ὀρισμένο χρονικό πλαίσιο, αὐτοπροσδιορίζονται ὡς ἔθνη. Ὅπου μάλιστα ὁ ἔθνικός αὐτός αὐτοπροσδιορισμός παίρνει τή μορφή ἀγώνα ἀνεξαρτησίας ἢ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ἀναμόρφωσης, τό μοντέλο μας βρῖσκει μεγάλη ἀπήχηση, καί ὁ ἱστορικός ρόλος του γίνεται περίπου κεντρικός. Ὅπως-δήποτε, ἔθνική ποίηση καί ἔθνικοί ποιητές ἐμφανίζονται, ἀρχίζοντας ἀπό Βορρά πρὸς Νότο: στή Ρωσία, Πολωνία, στούς Τσέχους, στήν Οὐγγαρία, στή Ρουμανία, στήν Ἰταλία καί στήν Ἑλλάδα.

(γ) Οἱ κυριότερες καταγωγικές συνθήκες τοῦ τύπου τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ σέ χρονολογική παράταξη εἶναι: (I) ἡ θεωρία τοῦ Herder γιά τή «φυσική» καί τήν «ἐντεχνη» ποίηση καί, γενικότερα, ἡ φιλοσοφία του γιά τήν ἱστορία καί γιά τίς ἡλικίες τῆς ἀνθρωπότητας· (II) ἡ γαλλική ἐπανάσταση καί ἡ ἰδεολογία τῆς· καί (III) ὁ προρομαντικός καί ρομαντικός ἐνθουσιασμός γιά τή λαϊκή γλώσσα καί τέχνη.

2. Γενικοί χαρακτήρες τοῦ μοντέλου

Ἄνάμεσα στούς γενικούς χαρακτήρες τοῦ τύπου πού μελετοῦμε ὁ ρομαντισμός, μέ τίς διακυμάνσεις καί τίς ἀντιφάσεις του, κατέχει θέση κεντρική. Στό βαθμό πού τό ρομαντικό κίνημα ἀντιδρᾷ στό Διαφωτισμό καί στήν παντοκρατορία τοῦ ὀρθολογισμοῦ, σφραγίζει τό μοντέλο μας μέ συγκινησιακό αὐθορμητισμό πού κάποτε φτάνει ὡς τό μυστικισμός. Στό βαθμό πού ὁ ρομαντισμός ἀνταγωνίζεται τήν ἰσχύουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων καθιστᾷ τό μοντέλο μας συνωμοτικό, ἐπαναστατικό, φιλελεύθερο ἢ ἀστικό. Στό βαθμό πού ὁ ρομαντισμός ἀναγνωρίζει στή λαϊκή γλώσσα, λογοτεχνία καί συμπεριφορά τό αὐθόρμητο (φυσικό καί κοινό) ἀνθρώπινο πρότυπο, ὠθεῖ τόν τύπο τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ στήν κοσμοπολιτική, ἀνθρωπιστική ἐκδοχή του. Ὅπου καί ὅταν ὁ ρομαντισμός ἀντιμετωπίζει τή λαϊκή γλώσσα, λογοτεχνία καί συμπεριφορά ὡς κατεξοχήν διακριτικό δείκτη κάθε ἐθνότητος χωριστά, παρασύρει τό μοντέλο μας πρὸς τή φανατική πατριωτική ποίηση ἢ ἀκόμη καί πρὸς τό σοβινισμό. Στό βαθμό πού ὁ ρομαντισμός, στήν ἀκμή του, συμφιλιώνει τούς ὄρους θεός-φύση-λαός, τό τρίγωνο αὐτό γίνεται καί ποιητικό πρόγραμμα μέσα στό μοντέλο μας. Τέλος, ἂν δεχτοῦμε ὅτι οἱ συμπληγάδες τοῦ ρομαντισμοῦ πού ὀρίζουν τήν εἴσοδο καί τήν ἐξοδό του στή νεότερη εὐρωπαϊκή ἱστορία εἶναι ὁ Διαφωτισμός καί ὁ Ρεαλισμός, τότε οἱ ἴδιες αὐτές συμπληγάδες ἀπο-

δείχνονται κρίσιμα ὄροσημα καί τοῦ δικοῦ μας τύπου.

Ἐννοεῖται ὅτι τό ρομαντικό κίνημα γιά τό ὅποιο μιλοῦμε ξεπερνᾷ καί στόν τόπο μας κατά πολύ τά στενά νεοελληνικά γραμματολογικά του ὄρια, μέσα στά ὁποῖα ὀρισμένοι μελετητές θέλουν νά τόν ἐγκλωβίσουν: ἐννοῶ τήν πεντηκονταετία 1830-1880 μέ τήν Ἀθηναϊκή Σχολή καί τήν καθαρεύουσα ποίησή της. Πιστεύω ὅτι ὁ ρομαντισμός παρακολουθεῖ τόν τύπο τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ στήν Ἑλλάδα πάνω ἀπό ἑκατό χρόνια (ἄς ποῦμε ἀπό τό 1820 ὡς τό 1922), καθώς μάλιστα συμφιλιώνεται ἄνετα, στήν ἀρχή, μέ τόν κλασικισμό καί, ἀργότερα, μέ τόν παρνασισμό ἢ ἀκόμη καί μέ τό συμβολισμό.

3. Εἴσοδος τοῦ μοντέλου καί ἐγκλιματισμός του

Γιά μονόδρομη εἴσοδο τοῦ μοντέλου τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ στόν τόπο μας δέν πρέπει νά γίνεται λόγος. Δεδομένου ὅτι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ ἀποδίδεται πρώιμα στό Ρήγα Φεραῖο καί πρώτα στό Σολωμό (ὁ Σολωμός γεννιέται στή Ζάκυνθο τήν ἴδια χρονιά πού ὁ Ρήγας στραγγαλίζεται στό Βελιγράδι: στά 1798), θά προσπαθῶ με τά δύο αὐτά ὀνομαστικά σήματα νά σχηματίσω τήν ὑποδοχή καί τή μήτρα τοῦ τύπου πού μελετοῦμε.

α) Παραγωγικά χρόνια, ἀπό τόν πρώιμο πρὸς τόν πρότο σχηματισμό τοῦ τύπου τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ εἶναι οἱ τρεῖς κρίσιμες δεκαετίες γενικότερα γιά τήν ἱστορία τοῦ Νεοελληνισμοῦ. Ἄς ποῦμε ἀπό τό 1790 ὡς τό 1820. Ὅλοι οἱ ἱστορικοί συμφωνοῦν ὅτι μέσα στήν περίοδο αὐτή συντελοῦνται ριζικές ὀικονομικές, κοινωνικές, ἐκπαιδευτικές καί πολιτικές ἀλλαγές στόν κεντρικό καί στόν περιφερειακό ἑλληνισμό, οἱ ὁποῖες εὐνοοῦν τήν ἀρθρωση μιᾶς νέας ἔθνικῆς συνείδησης, πού γυρεύει τήν ἐκφρασή της καί ἐτοιμάζει τήν ἀνεξαρτησία της. Ἀκριβέστερα, στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου

αἰώνα (μέ τή συνδρομή διαφωτισμοῦ, γαλλικῆς ἐπανάστασης καί προρομαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ) σχηματίζεται ὡς νεφέλωμα καί ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ καί τῆς ἔθνικῆς ποίησης. Πρόκειται γιά τό φλογερό πρόσωπο τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καί τόν ἐπαναστατικό του Θεῦριο.

(β) Ὁ Θεῦριος (ἕνα εἶδος ἔμμετρης προκήρυξης πού προσκαλεῖ τόν ἑλληνισμό σέ ἐξέγερση) περιέχει ἤδη τά σπέρματα τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος. Τό ἐνθουσιαστικό αὐτό στιχούργημα δέν καταθέτει μόνο προτάσεις γιά τό ποιά πρέπει νά εἶναι ἡ ὕλη, ἡ μορφή καί ἡ λειτουργία τῆς ἔθνικῆς ποίησης, ἀλλά μέ τήν ποιητική του ἀφέλεια θέτει καί προβλήματα πού ἡ λύση τους θά ἀπασχολήσει τούς ἐπόμενους ἔθνικούς ποιητές. Μέ τό Θεῦριο πάντως εἰσβάλλει μέσα στόν ὑπό

σηματισμό τύπο ἢ ἐπαναστατική ἐπικαιρότητα ὡς ὕλη, νομιμοποιεῖται ἢ ἀπλή καὶ παρορμητική γλώσσα, καὶ προκαταβάλλεται ἢ παραινετική αἰσιοδοξία, πού πιστεύει ὅτι ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν ποιητική ὄθηση καὶ τὴν ἐπαναστατική πράξη μπορεῖ ἀκόμη καὶ νά μηδενιστεῖ.

(γ) Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ πρῶμο αὐτὸ πρόπλασμα ἐθνικοῦ ποιητῆ καὶ ποιήματος περνά στὴ σκλαβωμένη Ἑλλάδα μέσα ἀπὸ τὰ Ἐφτάνησα. Ἡ γενικότερη νευραλγική σημασία τοῦ χώρου αὐτοῦ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ὕστερα, εἶναι γνωστή καὶ δεδομένη. Θά φανεῖ ἐλπίζω ὅτι τὰ Ἐφτάνησα γίνονται μῆτρα καὶ τῆς ἐθνικῆς μας ποίησης. Οἱ λόγοι γιὰ τὸν καθοριστικὸν τὸν αὐτὸ ρόλο εἶναι πολλοὶ· ἐπισημαίνω σύντομα τὸν τρεῖς κυριότερους: (I) Ἐδῶ ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση μὲ τὶς προβολές καὶ τὶς ἐμπλοκές τῆς δρᾶ καὶ ἐπιδρᾶ ἄμεσα – ὁ πολιτικός ὅρος τοῦ μοντέλου μας. (II) Ἡ γειτονία καὶ οἱ ἐπαφές μὲ τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Δύση φέρνουν στὰ Ἐφτάνησα σχεδὸν ἀμέσως, μετὰ καὶ παράλληλα πρὸς τὸν κλασικισμό, τὸ προρομαντικὸ σκίρτημα καὶ τὸ ρομαντικὸ κίνημα – ὁ ἰδεολογικός ὅρος τοῦ μοντέλου μας. (III) Τὰ Ἐφτάνησα, τέλος (ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ὑπόταγὴ τῆς Κρήτης στοὺς Τούρκους), ὑποδέχονται, προσαρτεῖν καὶ γονιμοποιεῖν τὴ δημοτικὴ γλώσσα καὶ τὴν ἐπληκτικὴ ἄσκησὴ τῆς στὰ δημοτικὰ τραγοῦδια καὶ στὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας – ὁ γλωσσικός καὶ λογοτεχνικός ὅρος τοῦ μοντέλου μας.

Μέ τὶς προϋποθέσεις αὐτές δέν εἶναι παράδοξο ὅτι ὁ Ζακυνθινὸς ποιητῆς Διονύσιος Σολωμὸς ἀναδεικνύεται μὲ τὸν ὕμνο στὴν Ἐλευθερία πρῶτος ἑλληνας ἐθνικός ποιητῆς. Ἀπροσδόκητο ἴσως εἶναι ὅτι ἔναν ὀλόκληρο σχεδὸν αἰῶνα ὁ τύπος τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ καὶ τῆς ἐθνικῆς ποίησης κρατᾶ τὴν καταγωγικὴ αὐτὴ ἐπτανήσιακὴ ραχοκοκαλιά του. Σκοπεύω νά ὑποδείξω τρεῖς βασικούς σταθμούς τοῦ τύπου πού μελετοῦμε μὲ τρία ζεύγη ὀνομάτων: Σολωμὸς – Κάλδος· Βαλαωρίτης – Παλαμάς· Παλαμάς – Σικελιανός. Ἐπτανήσιοι ὅλοι τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Παλαμά, πού ἡ σύγκρισή του ὥστόσο πρὸς τὰ Ἐφτάνησα (γεωγραφικὴ, λογοτεχνικὴ καὶ πνευματικὴ) εἶναι δεδομένη καὶ δέ χρειάζεται ἀπόδειξη.

4. Πορεία τοῦ μοντέλου καὶ βασικοὶ σταθμοὶ του

Στὸ ρόλο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ πού ἀναλαμβάνει ὁ Σολωμὸς δέν τοῦ λείπουν οὔτε οἱ ἰταλοὶ δάσκαλοι (Foscolo, Manzoni), οὔτε οἱ ἐπτανήσιοι πατέρες (Μαρτελάος), οὔτε οἱ ἄγνωστοὶ του σύντεχνοι (Κάλδος). Στὰ πρῶτα ἐξάλλου βήματά του τὸν ὑποστηρίζουν: Ἡ ρωμείκη γλώσσα τοῦ Βηλαρά (1814), ἡ προρομαντικὴ αὔρα ἀπὸ τὰ *Λυρικά* τοῦ Χριστόπουλου (1811) καὶ προπλάντων ἢ λαϊκῆ γλώσσα τῆς μάνας του καὶ οἱ ποιητάρηδες πού ἀπαγγέλλουν στὰ Ἐφτάνησα *Βοσκοπούλα* καὶ *Ἐρωτόκριτο*.

Ὡστόσο ὁ δρόμος τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸ ρόλο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ, ἐνῶ ἀρχίζει θριαμβικά μὲ τὸν ὕμνο, προχωρεῖ δύσκολα καὶ γίνεται ἐντέλει πορεία δραματικὴ. Οἱ λόγοι τῆς δραματικῆς αὐτῆς ἐξέλιξης εἶναι πολλοὶ καὶ δέν μποροῦν νά ἐξαντληθοῦν ἐδῶ· περιορίζομαι, λοιπόν, σὲ μερικές μόνο προτάσεις, πού, ἂν δέν ἀποστάξουν, ἐλπίζω τουλάχιστον ὅτι δέν προδί-

δουν τὸ παραλειπόμενο ὕλικό: (α) Ἡ στάση τοῦ Σολωμοῦ ἀπέναντι στοὺς κανόνες τοῦ προσφερόμενου μοντέλου γίνεται προσδευτικά κριτικὴ. Ὁ νεοτερικός ρομαντικός ἄξονας τὸν συγκινεῖ, ἀλλὰ δέν τὸν καλύπτει ἐντελῶς· τὸ κλασικὸ παράδειγμα (μέσα ἀπὸ τὶς κλασικιστικὲς του τροπές) τοῦ φαίνεται γιὰ τὴν ἐποχὴ του πιά ἐξαντλημένο· γυρεῖ λυδίπὸν ἓνα εἶδος μεικτὸ ἀλλὰ νόμιμο, μιά διαλεκτικὴ σχεδὸν ὑπέρβαση τῶν ἀντιθέσεων. (β) Ἡ λαϊκὴ ἐξάλλου γλώσσα καὶ ἔκφραση (δέλεαρ τοῦ ρομαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ) ἀποτελεῖ γιὰ τὸ Σολωμὸ ποιητικὴ ἀφετηρία, ὄχι ὅμως ἀναπαυτικὴ κοίτη τῆς ἐθνικῆς ποίησης. (γ) Τέλος ὁ βασικός ὅρος τοῦ μοντέλου μας (ὁ ἐθνικός του χαρακτήρας), ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια ὑφίσταται καὶ αὐτὸς διεισδυτικὴ ἐνδοσκοπήση, καὶ ἡ τελικὴ πρόταξη τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἡ ταυτότητα τοῦ ἐθνικοῦ μὲ τὸ ἀληθινό. Ἐχουν προταθεῖ πολλές ἐρμηνεῖες γιὰ τὶς ἀναστολές τοῦ Σολωμοῦ νά ὀλοκληρώσει τὰ συνθέματα τῆς ὠριμότητάς του. Πιστεύω ὅτι μιά τουλάχιστον ἀπὸ τὶς αἰτίες αὐτῆς τῆς ἀναστολῆς εἶναι καὶ ὁ ὄξυς προβληματισμός του ὡς ἐθνικὸ ποιητῆ γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὸν στόχους τῆς ἐθνικῆς ποίησης. Ἄν στὸν ὕμνο του προάγει μὲ αἰσιοδοξία τὶς σπερματικὲς ἐντολές τοῦ μοντέλου, πού βρήκαμε στὸ *Θούριο* τοῦ Ρήγα, ἡ δύσβατη πορεία ἀπὸ τὸν *Κρητικὸ* στοὺς *Ἐλεύθερος Πολιορκημένους* καὶ τὸν *Πόρφυρα* μαρτυρεῖ, νομίζω, ὅτι ὁ Σολωμὸς ἀντιστέκεται στὶς συμβάσεις μιᾶς χρηστικῆς ἐθνικῆς ποίησης, ὅπως τὴ θέλουν οἱ καιροί.

Στὸ μεταξὺ ὁ ἄλλος, παράλληλος, ἐταῖρος τοῦ Σολωμοῦ, ὁ Κάλδος, ὕστερα ἀπὸ τὶς 20 ὠδές του (οἱ δεκαοχτώ μὲ πατριωτικὸ τὸν καὶ θέμα), σωμαίνει ἤδη στὰ 1826 καὶ παραιτεῖται ἀπὸ ὀποιαδήποτε φιλοδοξία γιὰ μακρόπνοη ἐθνικὴ ποίηση. Μὲ τὸν ρομαντικὸ του οἴστρο πειθαρχημένο σὲ φόρμες κλασικιστικῆς καὶ δηλωμένος σὲ μιάν ἀμήχανη, μεικτὴ καὶ ποιητικὰ διάκενη γλώσσα, παραθέτει στὰ λαμπρὰ σπαράγματα ἐθνικῆς ποίησης τοῦ Σολωμοῦ τὰ δικά του πολύτιμα ψήγματα.

Ἐκεῖ πάντως πού ὁ Σολωμὸς βαθιὰ στοχάζεται καὶ ὁ Κάλδος παραιτεῖται, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης προχωρεῖ ἀδίστακτος. Ἔτσι περνοῦμε στὸν ἐπόμενο σταθμὸ τοῦ μοντέλου μας – ἴσως τὸν πιὸ τυπικό.

Παραθέτω πρῶτα χαρακτηριστικὲς χρονολογίες τῆς ἐργογραφίας τοῦ Βαλαωρίτη μέσα στὸ πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ πλαίσιο ὅπου δρᾶ καὶ κινεῖται ὡς ἐθνικός ποιητῆς: 1824: γέννησή του στὴ Λευκάδα· 1879: θάνατός του στὸ ἴδιο νησί· 1857 (χρονιά πού ὁ Σολωμὸς πεθαίνει): ὁ Βαλαωρίτης δημοσιεύει τὰ *Μνημόσυνά* του, πρώτη του οὐσιαστικὴ συλλογή. Οἱ ἐθνικὲς καμπές: 1862-63: παραίτηση τοῦ Ὄθωνα καὶ ἀνάρρηση στὸ θρόνο τοῦ Γεωργίου τοῦ Α'. 1864: ἔνωση Ἰονίων νήσων μὲ τὴν Ἑλλάδα. 1866-1869: Κρητικὴ ἐπανάσταση καὶ Ἀρκαδί. Τέλος οἱ χαρα-

ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ

κτῆρες τῆς συμβολῆς τοῦ Βαλαωρίτη στήν πορεία τοῦ μοντέλου μας:

(α) Ὁ Βαλαωρίτης μεταφέρει τόν τύπο τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ καί τῆς ἔθνικῆς ποίησης ἀπό τά Ἑφτάνησα στήν Ἀθήνα. (β) Εἶναι ταυτόχρονα: ἐν ἐνεργείᾳ πολιτικός καί ποιητής μέ δημόσια ἀναγνώριση. (γ) Ἀφοῦ τοῦ ἀπονέμει τό ἐπίσημο κράτος καί τό κατοδικιστικόν πανεπιστήμιον τόν τίτλον τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ, ἐπιδαφιλεῖ τόν τίτλον αὐτόν καί ὁ ἴδιος στόν ἑαυτό του. (δ) Σέ διάκριση πρός τό Σολωμό συντάσσεται ἀνεπιφύλακτα μέ τό γαλλικό ρομαντισμό καί τό δημοτικό τραγούδι, ἐπιβάλλοντας παράλληλα στόν τύπον τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος τό ἀφύσικον μέγεθος καί τήν κεντρική ἥρωική μορφή. (ε) Τέλος ὁ Βαλαωρίτης νομιμοποιεῖ ὡς ὕλην τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος ὄχι μόνο τήν ἱστορική ἐπικαιρότητα ἀλλά καί τό ἱστορικό παρελθόν: πρόσφατο καί πιό μακρινό.

Δίχως ἀμφιβολία ὁ Βαλαωρίτης ὑπῆρξε ὁ πιό αἰσιόδοξος, ὁ ρομαντικότερος καί ὁ περισσότερο τιμημένος ὅσο ζοῦσε ἔθνικος ποιητής τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἄν πρότεινα νά συνδεθῆι στό δεύτερον σταθμό τοῦ μοντέλου μας τό ὄνομα του μέ τό ὄνομα τοῦ Κωστή Παλαμά, τό ἔκαμα γιά τρεῖς κυρίως λόγους: (α) ὁ Παλαμάς φανατικά ὑπερασπίστηκε τήν ποίησιν τοῦ Βαλαωρίτη ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του. (β) ἡ ποίησις αὐτή χρησίμευσε στόν Παλαμά ὡς ἀναδρομικός ὁδηγός του, γιά νά ἀναγνωρίσει, ἐπανεκτιμήσει καί ἐπανιδρύσει, στό πέρασμα ἀπό τόν 19ο στόν 20ό αἰώνα, τό ζεῦγος τοῦ πρώτου σταθμοῦ τοῦ μοντέλου μας: τό Σολωμό καί τόν Κάλβο. (γ) στίς μεγάλες του ἐξάλλου ἐπικές συνθέσεις ὁ Παλαμάς παρακαλοῦνται, θά ἔλεγα κριτικά, καί ἐξελίσει δραματικά τή ρομαντική αἰσιοδοξία τοῦ Βαλαωρίτη.

Οἱ κρισιμότερες ἔθνικες συντεταγμένες πού ὀρίζουν τόν δημόσιον ποιητικόν βίον τοῦ Παλαμά εἶναι: 1882-85, κυβέρνησις καί πολιτική Χαριλάου Τρικούπη. 1897, ὕστερα ἀπό τήν ἐκλογική ἦττα τοῦ Τρικούπη ἡ ἔθνικὴ καταστροφή. 1908, 1909, 1910-11, πορεία τοῦ Βενιζέλου πρός τήν ἐξουσία. 1912-13, βαλκανικοὶ πόλεμοι. 1914-18, πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος καί ἔθνικος διχασμός. 1922, Μικρασιατικὴ καταστροφή. Δέν εἶναι τυχαῖον, κατὰ τήν γνώμην μου, ὅτι μ' αὐτό τό ἔσχατον ὄριον τοῦ δραστηρίου νεοελληνικοῦ ρομαντισμοῦ τερματίζεται οὐσιαστικά καί ἡ ποιητικὴ παραγωγή τοῦ Κωστή Παλαμά.

Ἡ συνεισφορά τοῦ Παλαμά στήν ἐξέλιξιν τοῦ μοντέλου πού μᾶς ἀπασχολεῖ φαίνεται ἔμμεσα ἤδη μέ τούς τίτλους πρῶτων συλλογῶν του (*Τά τραγούδια τῆς πατρίδος μου* 1886, *Τά μάτια τῆς ψυχῆς μου* 1890), ἄμεσα μέ τίς δύο μεγάλες ἐπικές του συνθέσεις (*Δωδεκάλογος* 1907 καί *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* 1910), καί ἐξεπαφῆς, θά ἔλεγα, μέ τὰ ὄριμα συνθέματα τῶν *Βωμῶν* 1915.

Κωδικοποιημένες οἱ βασικὲς τροπές πού πρότεινε

καί ἐπέφερε ὁ Παλαμάς στό μοντέλον τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος καί τῆς ἔθνικῆς ποίησης εἶναι – κατὰ τήν γνώμην μου – οἱ ἐπόμενες: (α) ἀπορροπή τῆς ἔθνικῆς ἐπικαιρότητας ὡς ὕλης τῆς ἔθνικῆς ποίησης. (β) χρησιμοποίηση τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων πρὶν ἀπό τήν ἄλωση ὡς κριτικοῦ κατόπτρου τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς συνείδησης καί ἱστορίας. (γ) περιορισμός τῆς ρομαντικῆς αἰσιοδοξίας. (I) μέ τήν παράλληλη προβολή τοῦ «λυρικοῦ ἐγώ» πλάι στό «ἐπικό ἐμεῖς», καί (II) μέ τήν παρνασσική ἀκριβολογία ἢ μέ τή μουσική δραματοποίηση τοῦ συμβολισμοῦ.

Δυὸ ἀκόμη χρονολογίαι ἐνδεικτικῆς γιά τήν ἔθνικὴ καθιέρωσιν τοῦ Παλαμά: 1895, ἡ πολιτεία τοῦ ἀναθετεῖ νά συνθέσῃ τόν ὕμνον τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. 1943, μέσα στά μαύρα χρόνια τῆς Κατοχῆς, τήν ὥραν τῆς ταφῆς του, συσπειρωμένος ὁ ἑλληνικὸς λαός διὰ στόματος Σικελιανοῦ ἐπικυρῶναι τόν ἔθνικόν ῥόλον τοῦ Παλαμά.

Ἑπτανήσιος (Λευκαδίτης) εἶναι καί ὁ τελευταῖος σταθμός τῆς πορείας μας: ὁ κολοσσικός σχεδόν Ἄγγελος Σικελιανός (1874-1951). Εἰκοσιπέντε χρόνια νεότερος ἀπὸ τόν Παλαμά, εἶναι ἴσως ὁ μόνος κληρονόμος τῆς ἔθνικῆς ποιητικῆς ἐντολῆς πού δέν συνθλίβεται κάτω ἀπὸ τὴ βαριά σκιά τοῦ δασκάλου.

Μέ τό Σικελιανόν τό μοντέλον τῆς ἔθνικῆς ποίησης καί τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ μεγαλύνεται στόν μέγιστον δυνατό βαθμό: ἀπὸ νεοελληνικόν πού ἦταν στήν πρώτη του φάσιν, ἀπὸ βυζαντινόν καί νεοελληνικόν πού ἔγινε στό δεύτερον σταθμό του, τώρα, ρομαντικότερον, καθίσταται ἑλληνικόν, περιέχοντας τό σύνολον τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, φυλῆς καί ἱστορίας. Κάτι περισσότερον: Κρατώντας τό μοντέλον αὐτό τόν ἑλληνοκεντρικόν του ἄξονα διάστέλλεται πιά σέ μοντέλον κοσμικόν καί ἐνοραματικόν προφητικόν. Αὐτὰ γενικά. Καί τώρα κάποιες εἰδικότερες παρατηρήσεις:

(α) Δέν εἶναι, νομίζω, σύμπτωση ὅτι καί τοῦ Σικελιανοῦ τά μεγάλα ἔργα (*Ἀλαφροῖσκιωτος* 1907, *Πρόλογος στή Ζωή* 1915-17, *Μήτηρ Θεοῦ* 1917, *Πάσχα Ἑλλήνων* 1918-19) δέν ξεπερνοῦν τήν ὀριακὴν λειτουργίαν τοῦ μοντέλου μας, πού τερματίζεται μέ τὴ Μικρασιατικὴν καταστροφή.

(β) Στά ἐπικαιρικά ἔθνικα ποιήματα τοῦ Σικελιανοῦ (*Ἐπίνικοι Α'* – ἀναφέρονται στούς Βαλκανικοὺς πολέμους καί γράφονται στή διετία 1915-17. *Ἐπίνικοι Β'* – ἀφοροῦν τόν ἀλβανικόν πόλεμον καί τήν Κατοχή καί κυκλοφοροῦν μέσα στήν Κατοχὴ μυστικά) τό μοντέλον τῆς ἔθνικῆς ποίησης δέν παρουσιάζει πιά οὐσιαστικὰς τροπές. Ἐπαναφέρεται ἀπλῶς ἡ ἐπικαιρὴ ἔθνικὴ ἱστορία ὡς ὕλην τοῦ ποιήματος, καί ἀντιμετωπίζεται μέ ἐνθουσιαστικόν στοχασμόν καί πολιτικὴν-ἀντιστασιακὴν αἰσιοδοξίαν.

(γ) Ἀπὸ τόν Ἄλαφροῖσκιωτον ὡς τό Πάσχα Ἑλλήνων τό ρομαντικόν ποιητικόν πρόγραμμα τοῦ μοντέλου μας θεός-φύση-λαός μεταγράφεται στό σικελιανικόν τρίγωνον γῆ-φυλὴ-πίστις, καί προτείνεται ἡ συγχώνευσις τῶν τριῶν αὐτῶν ὄρων.

(δ) Τό μοντέλον τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἀκμαῖα ἔργα γνωρίζει τὴ μέγιστη δυνατὴ ἐξέλιξίν του: ἀπορροφᾶται δηλαδὴ μέσα στόν τύπον τοῦ *vates* (τοῦ ποιητῆ-προφήτη) καί ἰδρύει στό κέντρον τοῦ κόσμου τό ποιητικόν ἐγώ.

(ε) Τέλος, ἡ εἰσβολὴ τοῦ Παλαμά στό Βυζάντιον προεκτείνεται μέ τό Σικελιανόν, ὅπως ἦδη προδηλώσα,

βαθιά μέσα στον αρχαιοελληνικό κόσμο (τούς προσωκρατικούς, τον ὄρφισμό, τὴ διονυσιακὴ λατρεία καὶ τὴν ἀττική τραγωδία) σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ φιλόδοξη καὶ τιτανικὴ προσπάθεια νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ ὁλότητα γνῶσης-φύσης-θεοῦ, μὲ μοναδικὸ παραγωγικὸ κέντρο τῆς τὸν ποιητικὸ Λόγο.

Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὸ ἱστορικὸ μέρος ἀφήνοντας ἀσφαλῶς πολλὰ ἐπιμέρους προβλήματα ἀνοιχτά. Ἐντούτοις ἔγινε, ἴσως, φανερό ὅτι ὁ ρομαντικὸς κύκλος τῆς ἐθνικῆς ποίησης καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸ Ρήγα ὡς τὸ Σικελιανό, ἀπὸ τὸ 1976 ὡς τὸ 1922, παρά τίς περιδινήσεις του δὲν ἔχει ἀκόμη σπάσει. Τί γίνεται ἀπὸ δῶ καὶ πέρα;

III

1. Οἱ ὄροι

Ἀπὸ τὸ προηγούμενο θεωρητικὸ μέρος προτείνω νὰ κρατήσουμε μιὰ ὑπόθεση ὡς ὁδηγὸ γιὰ τὸ δεύτερο μέρος τῆς συστηματικῆς ἐφαρμογῆς. Δεχόμεστε λοιπόν, καταρχὴν, ὅτι ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ ἀχρηστεύοντας τὸν πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἄξονα τοῦ νεοελληνικοῦ ρομαντισμοῦ (τὸν ὀνομάζουμε συνοπτικά: μεγάλη ἰδέα) τεματίζει καὶ τὸ συγγενικὸ λογοτεχνικὸ μοντέλο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ, πού ἡ ρομαντικὴ αἰσιοδοξία ὑπῆρξε καταγωγικὸς χαρακτήρας του. Μὲ τὰ δεδομένα τώρα μιᾶς ἐθνικῆς τραγωδίας καὶ τὴν πιερὴ σοδειά τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου τὸ γενικότερο λογοτεχνικὸ κλίμα μεταβάλλεται δραστικά στὸ πλαίσιο τῆς μεσοπολεμικῆς νεοτερικῆς ποίησης καὶ πεζογραφίας. Ὁ κοινὸς ἐνθουσιασμός κατακερματίζεται σὲ ἀτομικὲς ἀπογητεύσεις· ἡ ρομαντικὴ ἐλπίδα προσγειώνεται ἀνώμαλα στὸ σαρκαστικὸ ρεαλισμὸ, ὁμαλότερα στὸ στοχαστικὸ ρεαλισμὸ, καὶ ἐπαναστατικὰ στίς ριζοσπαστικὲς διαφυγῆς τοῦ ρεαλισμοῦ πού ὀνομάστηκαν ὑπερρεαλισμός. Κάτω ἀπὸ τίς νέες συνθήκες καὶ στὸν τόπο μας, ὅπως γενικότερα στὸν εὐρωπαϊκὸ χώρο, τὸ μοντέλο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ ἀποκρούεται ἢ τουλάχιστον ἀμφισβητεῖται. Τῆ θέση του διεκδικοῦν τώρα δύο ἄλλοι τύποι ποιητῆ καὶ ποίησης: ὁ ἓνας μὲ κριτικὴ καὶ αὐτοκριτικὴ πρόθεση μελετᾷ τίς τραυματικὲς φωνῆς κυρίως τῆς φυλετικῆς μας ἱστορίας καὶ προσπαθεῖ νὰ τίς ση-

μασιολογήσει ψάχνοντας γιὰ τὴ δαθύτερη φύση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς – τὸ δρόμο πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὸν εἶχε ἤδη ἀνοίξει ὁ Καβάφης, καὶ τώρα τὸν σκάδει βαθιά ὁ Σεφέρης. Παράλληλα, καὶ στὸ περιθώριο τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς, ἀναπτύσσεται σπασμωδικὰ ἓνας δεύτερος τύπος ποιητῆ πού, μὲ τὴ θεωρία τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀπορρίπτει κριτικὰ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἀγωνιστικὸ πα-

ρόν προσβλέπει σ' ἓνα μετασχηματισμένο μέλλον – τυπικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ροπῆς ὁ Γιάννης Ρίτσος μὲ συντηρητικότερο πρόγονό του τὸν Κώστα Βάρναλη.

Ὡστόσο ἡ ἀντιφασιστικὴ ἰδεολογία πού προκάλεσε ὁ γερμανοϊταλικὸς φασισμός στὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο ἐνώνει ἐτερόκλητες κατὰ τὰ ἄλλα τάξεις, κοινωνίες καὶ χώρες σ' ἓναν κοινὸ ἀγώνα, δημιουργώντας καὶ στὸ χώρο τῆς λογοτεχνίας μιὰ καινούρια συλλογικὴ αἰσιοδοξία – θὰ τὴν ἔλεγα: νεορομαντικὴ.

Ὁ δικὸς μας ἄλβανικὸς πόλεμος πέφτει ακριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σύνθετο πολιτικὸ, ἰδεολογικὸ καὶ πολιτιστικὸ πλέγμα, καὶ φυσικὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τίς συνθήκες του.

Ὅπως ὅποτε τὸ ἄλβανικὸ ἔπος, τόσο ὡς ἱστορικὸ γεγονός ὅσο καὶ ὡς λογοτεχνικὴ παράσταση, προσφέρεται σὲ δύο τουλάχιστον διαφορετικὰ μεταξὺ τους συστήματα ἐρμηνείας. Στὸ ἓνα σύστημα προγραμματικὰ ἀπομονώνεται ἡ ἥρωικὴ μόνο φάση τοῦ πολέμου – ἡ νικηφόρα ἐξόρμηση τοῦ στρατοῦ μὲ τίς ἀναγκαῖες θυσίες. Στὸ ἄλλο ὁμως ἐρμηνευτικὸ σύστημα ἡ ἥρωικὴ ἔξαρση ἐντάσσεται μέσα στὰ ἱστορικὰ προηγούμενα καὶ στὰ ἱστορικὰ τῆς ἐπόμενα: συνάπτεται ἐπομένως ὁ πόλεμος στὴν Ἄλβανία μὲ τὴ μεταξικὴ δικτατορία καὶ συνδέεται μὲ τὴ δραματικὴ ὀπισθοχώρηση, τὴ γερμανικὴ κατοχὴ, τὴν ἀντίσταση, τὰ δρώμενα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τούς ὄρους ἀπελευθέρωσης, τὰ Δεκεμβριανὰ κ.λπ.

2. Τὸ «Ἄσμα ἥρωικὸ καὶ πένθιμο»

Τὸ γεγονὸς ὥστόσο ὅτι ὁ ἄλβανικὸς πόλεμος, σχεδὸν ἀμέσως καὶ μὲ κοινὴ συναίνεση, ὀνομάστηκε «ἄλβανικὸ ἔπος» δείχνει τὴ γενικότερη προτίμηση τῆς ἐποχῆς (πολιτικὴ, ἰδεολογικὴ καὶ λογοτεχνικὴ) γιὰ ἀπομόνωση τῆς ἥρωικῆς μόνον ἀκμῆς του.

Στὸ πλαίσιο μιᾶς τέτοιας συλλογικῆς ἐνθουσιαστικῆς ἐπιλογῆς ἐντάσσεται καὶ τὸ Ἄσμα ἥρωικὸ καὶ πένθιμο γιὰ τὸν χαμένο ἀνθυπολοχαγὸ τῆς Ἀλβανίας πού πρόκειται στὴ συνέχεια νὰ μὲ ἀπασχολήσει, ὡς τυπικὸ σῆμα τῆς πρόσφατης ἐθνικῆς μας ἱστορίας στὴν πρόσφατη ἐθνικὴ μας ποίηση.

Τὸ ποίημα αὐτὸ, σὲ σύγκριση μὲ τὰ συγγενικά του, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα ἔργο ἀντιπροσωπευτικὸ καὶ

ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ

καίριο - κανείς ὑποθέτω ἐπαρκῆς ἀναγνώστης δέ θά εἶχε βασική ἀντίρρηση σέ μιὰ τέτοια ἐκτίμηση. Προτείνω, λοιπόν, γιά λόγους μεθόδου, νά ἀναγνωρίσουμε τήν ποιητική σύνθεση τοῦ Ἑλύτη μέ δύο τρόπους: (α) νά τή δοῦμε μόνη της· καί (β) νά τήν ἐντάξουμε στό σταυρόλεξο τῶν ἱστορικών καί λογοτεχνικών συνθηκῶν της. Συγκεκριμένα:

(α) Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος εἶναι ἤδη ὀδηγητικός γιά τό ἦθος του. Ὁ ὄρος *ἄσμα* παραπέμπει ταυτόχρονα στά δημοτικά μας τραγούδια (*ἔθνικά ἄσματα* τά ἀποκαλοῦσε ἡ λόγια γραμματεία) καί στήν ὑμνογραφία (τή βυζαντινὴν εἰδικότερα). Τά ἐπίθετα *ἐξάλλου ἡρωικό καί πένθιμο* συνθέτουν μιὰ συμπληρωματική ἀντίθεση. Ἄν συμψηφιστοῦν συμβατικά, ὀδηγοῦν βέβαια στή συμβατική ἔκφραση τῆς ἡρωϊκῆς θυσίας. Ἄν διακριθοῦν ὁμως, τό ἕνα περιορίζει τό ἄλλο: τό ἡρωικό δέν ἐπιτρέπει στό πένθιμο νά γίνει ἀποκλειστικά ἐλεγειακό· τό πένθιμο ἀπαγορεύει στό ἡρωικό νά ἐκτραπεί σέ θριαμβική ρητορεία.

Ξέρουμε ὅτι ἡ ποιητική αὐτὴ σύνθεση τοῦ Ἑλύτη ἔχει δραματικό προσωπικό ἀντίκρισμα: ὁ ποιητής πολέμησε στό ἀλβανικό μέτωπο καί βρέθηκε στό νοσοκομεῖο μεταξύ ζωῆς καί θανάτου.

Τό *Ἄσμα ἡρωικό καί πένθιμο* ἐξάλλου ἀποτελεῖ, ὕστερα ἀπό τόν διάχυτο αἴθριο ὑπερρεαλισμό τῶν Προσανατολισμῶν καί τό στοχαστικότερο λυρισμό τῆς συλλογῆς *Ἥλιος ὁ πρῶτος*, τήν πρώτη ἐπίσημη διασταύρωση τοῦ Ἑλύτη μέ τὰ ἱστορικά δρώμενα τῆς ἐποχῆς του. Ἡ πείρα τῆς Ἀλβανίας ὑπῆρξε πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτὴ προφανῶς κρίσιμη καί κατά κάποιο τρόπο διορθωτική τῆς προηγούμενης πορείας τοῦ ποιητῆ.

Ἡ σύσταση καί ἡ στάθμη τοῦ ποιητικοῦ λόγου στό *Ἄσμα ἡρωικό καί πένθιμο* τό προορίζουν, πιστεύω, ἐξαρχῆς γιά εὐρύτερο κοινό καί τό προαναγγέλλουν ὡς ἔθνικό ποίημα: ὁ ὑπερρεαλιστικός τρόπος δοῖσκειται ἐδῶ σέ σηματική ὑποχώρηση (δίχως νά καταργεῖ τὴ νεοτερικὴ ἔκφραση), ἐνῶ μέσα στό μοντέρνο αὐτό περιβάλλον συμβάλλουν συχνά πυκνά (μέ θέματα, τυπικές ἐκφράσεις καί στιχουργικά μέτρα) τόσο τό δημοτικό μας τραγούδι ὅσο καί οἱ κορυφαῖοι τῆς παραδοσιακῆς μας ποίησης: προπάντων ὁ Σολωμός, ὁ Κάλβος καί ὁ Σικελιανός.

Σημείωσα μέχρι στιγμῆς ὀρισμένους «ἐξωτερικούς» χαρακτήρες τοῦ ποιήματος, πού δείχνουν τό γενικότερο προσανατολισμό του. Πιστεύω ὅτι καί οἱ ἐπόμενοι «ἐσωτερικοί» χαρακτήρες τῆς σύνθεσης σκοπεύουν τόν ἴδιο στόχο. Συγκεκριμένα:

Τό *Ἄσμα ἡρωικό καί πένθιμο* ἐξελισσεται στόν τυπικό κύκλο τῶν τεσσάρων ἐποχῶν τοῦ ἔτους: Ἡ ἐναρξὴ του ἐγκαταλείπει βίαια τό καλοκαίρι, προσπερνώντας τὴ σκοῦρα σκηνοθεσία τοῦ φθινοπώρου· ὁ ἡρωϊκὸς κορμὸς του στήνεται καταμεσῆς τοῦ χειμῶνα, ἡ ἀνοιξὴ κυριαρχεῖ στήν ἐξοδο τοῦ ποιήματος.

Ὁ πόλεμος ὡς συλλογικό γεγονός ἀποτελεῖ τό γενικό πλαίσιο τῆς σύνθεσης· τό ἐπίκεντρό της ὁμως κατέχεται ἀπό τὴν ἡρωϊκὴ μορφή τοῦ χαμένου ἀνθυπολοχαγοῦ (τό θάνατό του, τό ξόδι καί τὴ φήμη του, τὴν ἀναδρομικὴ του βιογραφία, τὴν τελικὴ του ἀνάληψη). Πρὸς τό τέλος τοῦ ποιήματος τό θέμα τῆς ἀνάστασης, προσωπικά κεντρωμένο πάλι στόν ἀνθυπολοχαγό, φαίνεται νά ἀφορᾷ γενικότερα καί τόν ἑλληνικό λαό: «ἄγριο, ἄγριο, ἄγριο: τό Πάσχα τοῦ Θεοῦ».

Ἡ ἠθικὴ διάσταση τοῦ ποιήματος ὀρίζεται ὡς «ἐκδίκηση τῆς ἀδικίας» καί ὑποστηρίζεται ἀπό θρησκευτικά σύμβολα τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης: τό σταυρό τῆς ὀρθοδοξίας καί ἕνα φυλετικό θεό πού μύριζει «μπαρούτι καί μουλαροτόμαρο».

Ὁ κεντρικὸς ἥρωας στήν παγκόσμια προβολή του ἔχει τὴν κλασικὴ σκληρότητα: εἶναι *ῥοαῖος*, *γερός* καί *γενναῖος*· μέ τό θάνατό του κερδίζει καί ρομαντικούς χαρακτήρες: γίνεται *ἅγιος*, *μοναχός* καί *ὀλόλαμπρος*.

Γύρω ἀπὸ τόν κεντρικό ἥρωα καί τὴ μοῖρα του κινουῦνται: σέ ἀπόσταση δραματικῆς βολῆς ἢ τυπικῆ μορφῆ τῆς μάνας· ὡς ὑποδοχὴ τῆς ἐρωτικῆς ἀναπόκρισης ἢ κόρη (μέ τό χαρακτηριστικό ὄνομα Ἑλένη)· καί ὡς φίλιος χορός οἱ σύντροφοι (ἢ οἱ ἀδερφοί).

Ὁ πόλεμος μέσα στό ποίημα παριστάνεται ἀρνητικά: οἱ ἀπορροές του ὀνομάζονται γιά τόν ἀνθρώπο: *θύελλα*, *ἀνατριχίλα*, *ἐρημιά*, *ἀγωνία*, *φόβος*. Τό ψυχολογικό του κλίμα ἐξισώνεται μέ τό *χειμῶνα*, τό *κοῦρο* καί τό *χιόνι*. Σκοτεινὴ μήτρα του εἶναι πάντα ἡ *νύχτα*. Σ' ἀντίθεση μέ τὰ σύνεργα αὐτά τοῦ πολέμου ἡ εἰρηρικὴ ἐλευθερία περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τό ἐπιναλαμβανόμενο σημεῖο τοῦ Ἥλιου καί τῆς Ἄνοιξης.

Ἡ *φωτιά* εἶναι τό σύμβολο καί τό ἀντίδοτο τῆς πολεμικῆς μανίας· τό *αἷμα*, τό τίμημα τοῦ ἀνθρώπου γιά τὴν ἄρση τῆς ἀδικίας· τό *ὄνειρο*, ἡ ἀναστάσιμη ἐλπίδα τῆς ποίησης.

Γενικά τό *Ἄσμα* τοῦ Ὀδυσσεά Ἑλύτη γιά τό ἀλβανικό ἔπος εἶναι προγραμματικά ἡρωικό καί πένθιμο· καταφάσκει τὴν ἐλευθερία (στήν ἔθνικὴ καί ἠθικὴ τῆς σημασίας)· συντάσσεται μέ τὴν ἑλληνικὴ φύση, τὴν ἐρωτικὴ ὄρεξη καί τὴ σεμνὴ ἀνδρεία· ἐγκοσμίωνει τό θεό καί τίς προβολές του πάνω στά ἀνθρώπινα· ἐξυμνεῖ τέλος διακριτικά τὴν ποίηση ὡς ἔσχατη ἀρμονία τοῦ ἀνθρώπου καί μέ τὴ φύση καί μέ τὴν ἱστορία. Τό *Ἄσμα ἡρωικό καί πένθιμο* εἶναι ἀπὸ κάθε ἀποψη ποίημα αἰσιόδοξο. Γιά νά θυμηθοῦμε τόν τόνο του παραθέτω τό τελευταῖο του μέρος.

*Τώρα χτυπάει πιό γρήγορα τ' ὄνειρο μέσ στό αἷμα
Τοῦ κόσμου ἢ πιό σωστὴ στιγμή σημαίνει:*

Ἐλευθερία,

Ἕλληνες μέσ στά σκοτεινά δείχνουν τό δρόμο:

Ε Λ Ε Υ Θ Ε Ρ Ι Α

Γιά σένα θά δακρύσει ἀπὸ χαρὰ ὁ ἥλιος

Στεριές ἰσοδοχτυπημένες πέφτουν στά νερά

Καράβια μ' ἀνοιχτά πανιά πλέουν μέσ στοὺς λειμῶνες.

Τά πιό ἀθῶα κορίτσια

Τρέχουν γυμνά στά μάτια τῶν ἀντρῶν

Κι ἡ σεμνότη φωνάζει πίσω ἀπὸ τό φράχτη

Παιδιά! δέν εἶναι ἄλλη γῆ ῥωαϊότερη...

Τοῦ κόσμου ἢ πιό σωστὴ στιγμή σημαίνει!

Μέ δῆμα πρωινό στή χλόη πού μεγαλώνει

Ὀλοένα ἐκεῖνος ἀνεβαίνει·

Τώρα, λάμπουνε γύρω του οἱ πόθοι πού ἦταν μιὰ φορὰ

Χαμένοι μέσ στῆς ἀμαρτίας τὴ μοναξιά·

Γειτόνοι τῆς καρδιάς του οἱ πόθοι φλέγονται·
Πουλιά τόν χαιρετοῦν, τοῦ φαίνονται ἀδερφάκια του
Ἄνθρωποι τόν φωνάζουν, τοῦ φαίνονται συντρόφοι
του

«Πουλιά καλά πουλιά μου, ἐδῶ τελειώνει ὁ θάνατος!»

«Σύντροφοι σύντροφοι καλοί μου, ἐδῶ ἡ ζωὴ ἀρχίζει!»

Ἄγιάζι οὐράνιας ὁμορφιάς γυαλίζει στὰ μαλλιά του

Μακριά χτυποῦν καμπάνες ἀπὸ κρύσταλλο
Αὔριο, αὔριο, αὔριο: τὸ Πάσχα τοῦ Θεοῦ!

3. Ἱστορικό καὶ λογοτεχνικό περιβάλλον

Προχωρῶ τώρα στὴν ἐνταξὴ τοῦ ποιήματος μέσα στὸ ἱστορικό καὶ λογοτεχνικό του περιβάλλον:

Γιὰ νὰ ἀκουστῆ καλά ὁ ἀντίκτυπος τοῦ ἀλβανικοῦ ἔπους στὴ λογοτεχνία μας χρειάζεται τουλάχιστον ἡ συγκέντρωση τῆς σχετικῆς ὕλης στὸ κατάλληλο ἠγεῖο. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι οἱ ὄροι αὐτοὶ στοιχειωδῶς ὑπάρχουν στὸν τομέα τῆς πεζογραφίας (ἢ μονογραφία τῆς κ. Πρωτοπάππᾶ-Μπουμπουλίδου: *Πεζογραφικά κείμενα τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς* προσφέρει μιὰ πρώτη ἐγγύηση στὸν ἐρευνητῆ), στὸ χώρο τῆς ἀντίστοιχης ποιήσεως πού μᾶς ἐνδιαφέρει σ' αὐτὴ τὴν ἐρευνα τὸ κενό εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτο. Γιατί ἡ μόνη σχετικὴ ἀνθολογία τῶν Πάνου Παναγιωτοῦνη καὶ Παύλου Ναθαναὴλ εἶναι πρόχειρη, λειψή στὴν ὕλη τῆς καὶ ἀφιλολόγητη. Μὲ τόσο στραβὸ ἐργαλεῖο σωστὴ δουλειὰ δὲν γίνεται, γι' αὐτὸ καὶ παρακαλῶ οἱ ἐπόμενες προτάσεις μου (στὸ βαθμὸ τουλάχιστον πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνθολογία) νὰ ἀκουστοῦν μὲ κάθε ἐπιφύλαξη.

Τὰ ποιήματα πού θεματογραφοῦν τὸ ἀλβανικό ἔπος (ἢ: καὶ τὸ ἀλβανικό ἔπος) μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ δύο κατηγορίες: (α) σὲ ὅσα βρῶσκονται σὲ χρονικὴ ἀπόσταση σχεδὸν μηδέν ἐν σχέσει μὲ τὰ ἱστορικά δρώμενα πού σχολιάζουν· καὶ (β) σ' ἐκεῖνα πού συντίθενται ἀπὸ σχετικὴ τουλάχιστον ἀπόσταση – γράφονται δηλαδὴ μέσα στὴν Κατοχὴ ἢ καὶ ἀργότερα.

Στὴν πρώτη κατηγορία ἔχουν συμβάλει πολλοὶ ποιητὲς μας, περισσότερο ἢ λιγότερο ἀγνωρισμένοι. Ἀναφέρω μερικὰ γνωστὰ ἢ ἐπιφανῆ ὀνόματα σὲ ἀλφαβητικὴ σειρά: Ἄγρας, Βρεττάκος, Μαλακάσης, Παλαμάς, Ν. Παππᾶς, Παπατσώνης, Ρώτας, Σαραντάρης, Σικελιανός, Σκίπης κ.ά. Κατὰ κανόνα πρόκειται γιὰ ποιήματα (ἢ στιχογραφήματα) γνήσιας συναισθηματικῆς θερμοκρασίας ἀλλὰ πρόχειρης καὶ ρητορικῆς κατασκευῆς: ὁ ἠρωϊκὸς τόνος κυριαρχεῖ, σπανιότερα προστίθεται καὶ ὁ ἐλεγειακός· ὁ ἐνθουσιασμός σχεδὸν δὲν ἀπουσιάζει πουθενά· ἡ κριτικὴ διάθεση σπανίζει, ἐνῶ ἡ πολιτικὴ προβλεψὴ ἀποτελεῖ ἀπροσδόκητὴ ἐξαίρεση. Χαρακτηριστικὸ πάντως γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ὅτι στὸ corpus αὐτὸ ἀπαντοῦν ὀρισμένα τυπικὰ θέματα καὶ πρόσωπα τῆς ἐθνικῆς καὶ πατριωτικῆς ποιήσεως, ὅπως τὰ καθιέρωσε ἡ προπολεμικὴ παράδοση: ὁ δίκαιος ἀγώνας καὶ ἡ ἀδικη εἰσβολή· ἡ αἰσιδόδοξη προφητεία, ὁ στρατιώτης στὸ μέτωπο, ἡ μάνα, ἡ κόρη, ἡ ἀδερφή στὰ μετόπισθεν, καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ἄν συγκριθεῖ τὸ Ἄσμα ἠρωϊκὸ καὶ πένθιμο τοῦ

Ἐλύτη μὲ τὰ εὐκαιριακὰ αὐτὰ ποιήματα ὑπερτερεῖ συντριπτικά· ὄχι μόνο μὲ τὴν στέρη ἀρχιτεκτονικῆ του, τὸν μεστό ποιητικὸ του λόγο, καὶ τὸ ἀκροζύγισμά του ἀνάμεσα στὸν παιάνα καὶ τὴν ἐλεγεία· ἀλλὰ κυρίως ὡς ἀποτελεσματικὴ συνάρτηση καὶ εὐστοχη συμπίκνωση θεμάτων καὶ διαθέσεων, πού διασκορπίζονται ἄλλως στὴ λοιπὴ συγγενικὴ ποιητικὴ παραγωγή.

Ἐντούτοις ἡ σύνθεση τοῦ Ἐλύτη πού μᾶς ἐνδιαφέρει δημοσιεύεται σχετικὰ ἀργά (1945) καὶ προφανῶς συντίθεται μέσα στὰ χρόνια τῆς κατοχῆς – κατὰ πάσα πιθανότητα ὕστερα ἀπὸ τὸν *Ἥλιο τὸν πρῶτο*, πού βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας στὰ 1943. Ἀναγκαστικά λοιπὸν τὸ ποίημα πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ σὲ σύγκριση καὶ μὲ ἄλλες ποιητικὲς συνθέσεις τῆς ἴδιας ἐποχῆς, οἱ ὁποῖες (ἄμεσα ἢ ἔμμεσα) ἀναφέρονται στὸν ἀλβανικὸ πόλεμο ἢ: καὶ στὸν ἀλβανικὸ πόλεμο. Φυσικὰ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ἐλύτη μόνον στὴν ἠρωϊκὴ ἀκμὴ τοῦ ἀλβανικοῦ πολέμου εἶναι προγραμματικὴ, ἀποκλείει ἐπομένως τὰ προηγούμενα καὶ τὰ ἐπόμενα ὀδυνηρὰ ἱστορικά συμφραζόμενα. Ἀλλὰ ἐντέλει ἡ ἐπιμονὴ αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐπιλογή, πού ὑπόκειται ἡ ἴδια σὲ παρατηρήσεις.

4. Οἱ ἄλλες προτάσεις

Προτείνω, λοιπὸν, μὲ τούς ὄρους καὶ μὲ τούς περιορισμούς αὐτούς, νὰ συγκριθεῖ τὸ Ἄσμα τοῦ Ἐλύτη καταρχὴν μὲ δύο παράλληλες ποιητικὲς συνθέσεις τοῦ καιροῦ του: τὸν *Μπολιβάρ* τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου (χρόνος σύνθεσης τὸ 1942) καὶ μὲ τὴν *Τελευταία πρὸ Ἄνθρώπου ἑκατονταετία* τοῦ Γιάννη Ρίτσου (γράφεται τὸ χειμῶνα τοῦ 42-43). Ἡ συνοπτικὴ ἀναγκαστικὴ αὐτὴ σύγκριση δὲν εἶναι, πιστεύω, αὐθαίρετη, γιὰ πολλοὺς λόγους – σημειῶνω τούς τρεῖς κυριότερους:

(α) Καὶ οἱ τρεῖς συνθέσεις ἀναφέρονται στὸν ἀλβανικὸ πόλεμο, μολοντί οἱ δύο τελευταῖες δὲν περιορίζονται μόνο σ' αὐτόν.

(β) Καὶ τὰ τρία ποιήματα ἔχουν βαθύτερο διδακτικὸ χαρακτήρα. Ἐπέξεργάζονται, καθένα μὲ τὸν τρόπο του, κρίσιμα ἐθνικὰ (ἢ καὶ παγκόσμια) γεγονότα, προϋποθέτουν αὐξημένο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη καὶ ὑπολογίζουν στὴν εἰδικὴ ἐργήγορση τοῦ ἀκροατηρίου τους, κάτω ἀπὸ τίς καταθλιπτικὲς συνθήκες τῆς γερμανικῆς κατοχῆς καὶ τίς ἀγωνιστικὲς ἐλπίδες τῆς ἀντίστασης.

(γ) Καὶ οἱ τρεῖς συνθέσεις εἶναι πολύστιχα καὶ φιλόδοξα ποιήματα, καὶ ἀπὸ καμιά τους δὲν λείπει ὁ ἠρωϊκὸς τόνος – ἄσχετα ἂν αὐτὸς ἐντοπίζεται στὸ παρελθόν, στὸ παρόν ἢ στὸ μέλλον.

Καὶ τώρα οἱ διαφορές:

(α) Ὁ Ἐλύτης ποιητικὰ καὶ ἐμπειρικὰ συγκινημέ-

ὁ τύπος τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ

νος ἀπὸ τὴν ἡρωικὴ ἀκμὴ τοῦ ἄλβανικοῦ πολέμου (αὐτὴ πού ὀνομάστηκε: ἄλβανικό ἔπος) φαίνεται νὰ πιστεύει στὴ δυνατότητα ἀναβίωσης τοῦ παλίου μοντέλου τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ καὶ τῆς ἔθνικῆς ποιήσεως – θεωρεῖ, ἴσως, τὴν ἀναβίωση αὐτὴ ἐπιταγὴ τῆς ἱστορικῆς καὶ ἔθνικῆς ἑξαρσῆς. Ὁ ὑπερρεαλιστικὸς ἐξῆλ-λου τρόπος τὸν βοήθει νὰ ἀνανεώσει ἐκφραστικὰ τὶς παραδοσιακὰς φόρμες τοῦ μοντέλου. Ἀργότερα στὸ Ἔξιον ἐστὶ ἀναθεωρεῖ, πιστεύω, αὐτὴ τὴν ἐπιλογή του, ἢ τουλάχιστον τὴ συμπληρώνει, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀντιστικτικὴ πολυφωνία μέσα στὴν ὁποία συγχω-ροῦν: νίκη καὶ ἥττα, καλὸ καὶ κακὸ, ἱστορία καὶ φύση, πατρίδα καὶ κόσμος, ὡς συμπληρωματικὰς ἀντιθέσεις.

(β) Ὁ Ἐγγονόπουλος, ἀνήσυχος, προσπαθεῖ νὰ διευρύνει ἐξαρχῆς τὸ παραδοσιακὸ μοντέλο τοῦ ἔθνικοῦ ποιήματος. Ἡ διευρύνση πού προτείνει εἶναι καταρχὴν γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ: ἡ ἀνθρωπογεω-γραφία τοῦ Μπολιβάρ ἐκτείνεται ὡς τὴ Νότια Ἀμε-ρική. Εἶναι ὁμως παράλληλα καὶ ἰδεολογικὴ: ἡ ἔθνικὴ ἀντίσταση, προδεδλημένη τώρα σὲ παγκόσμιο σχεδόν πλαίσιο, σημασιολογεῖται ὡς γενικότερη ἐπα-ναστατικὴ ὁρμή. Πάντως ὁ πυρήνας καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπαναστατικοῦ παγκόσμιου μοντέλου τοῦ Ἐγγονό-πουλου παραμένει ἑλληνοκεντρικὸς, στὸ βαθμὸ του-λάχιστον πού τὸ ἑλληνικὸ ἦθος καὶ εἶδος κατέχει μῆσα στὸ νέο σύστημα τὴ θέση τοῦ παραδείγματος: «Μπολιβάρ εἶσαι ὠραῖος σὰν Ἕλληνας».

(γ) Ἄν ἡ τροπὴ τοῦ παραδοσιακοῦ μοντέλου ἀπὸ τὸν Ἐγγονόπουλο μαρτυρεῖ τὴν ὑποψία καὶ τὴν ἀγω-νία του νὰ συγχρονίσει τὴν ποιήσῃ του καὶ τὴν πα-ρουσία του ὡς ποιητῆ στὶς κρίσιμες συνθήκες τῆς κα-τοχῆς, ἡ ἐπιλογή τοῦ Ρίτσου εἶναι ριζοσπαστικότερη. Ἡ τελευταία πρὸ Ἀνθρώπου ἑκατονταετία περιλα-μβάνει ἀπὸ τὸν ἄλβανικὸ πόλεμο, χαρακτηριστικὰ, ὄχι τὴν ἡρωικὴ φάση του, ἀλλὰ τὴ δραματικὴ ὀπισθοχώ-ρηση. Καὶ προπάντων: τὸ κύριος μέρος τοῦ ποιήμα-τος περιπλέκεται στούς σκοτεινοὺς διαδρομῶν τῆς κατοχικῆς τραγωδίας καὶ τῆς κατοχικῆς ἀντίστασης, δοκιμάζοντας νὰ καταγράψει καταλυτικὸς κοινωνι-κούς καὶ πολιτικούς μετασχηματισμούς πού ὑπόσχον-ται ἕνα ριζικὰ διάφορο μέλλον. Αὐτὴ ἡ μελλοντικὴ πραγματικότη, πού ὀνομάζεται μὲ μαρξιστικὴ ὀρο-λογία «ἱστορία», προβάλλεται στὴν ἔξοδο τοῦ ποιή-ματος ὡς ἔλεγχος τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, τὰ ὁποία θεωροῦνται προϊστορία. Προϊστορικὴ καὶ ἀμύχανη χαρακτηρίζεται καὶ ἡ τέχνη αὐτῆς τῆς ἐπο-χῆς μας. Παραθέτω τούς τελευταίους στίχους τοῦ ποιήματος:

*Ἐνα παράθυρο ἀνοίγει. Κι ἕνα ἄλλο. Αὐτὸς σκουπί-
ζει τὸν ἰδρώτα του.
Καλημέρα – εἶπε. Καλημέρα. Ζέστη σήμερα. Μεγάλη
ἀσβεστωμένη κάτοψη.*

*Κι ἡ πινακίδα – ξύλινη τετράγωνη – αὐτὸ ὄλο-ὄλο –
εἶπε, τίποτ' ἄλλο –
στὴ διασταύρωση ἐκεῖ: «Ἀπὸ δῶ πρὸς τὸν ἥλιο».
Μεθαύριο πού θά περνᾶνε μὲς στὸν ἥλιο μὲ σημαῖες
κι ἐργαλεῖα
μπορεῖ καὶ κάποιος νὰ σταθεῖ μιά σύντομη στιγμή καὶ
νὰ ρωτήσει:*

*«Ποιὸς νὰ ἔγραψε μὲ τόσο ἀδέξια γράμματα τούτη
τὴν πινακίδα;»*

καὶ κάποιος ἄλλος ἴσως νὰ θυμᾶται καὶ νὰ πεῖ:

*«Ὁ Γιάννης Ρίτσος – ποιητῆς τῆς τελευταίας πρὸ
Ἀνθρώπου ἑκατονταετίας».*

Ἀθήνα, Ἰούλιος – Αὐγουστὸς 1942

Πάντως καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ ποιητῆς μὲ τὶς ἀντίστοι-
χες συνθέσεις τους (ὁ Ἐλύτης, ὁ Ἐγγονόπουλος καὶ ὁ
Ρίτσος), καθένας ἀπὸ τὴ δική του ὄχθη – καλύτερα: ὁ
ἕνας στὴ μιά ὄχθη, ὁ ἄλλος στὴ μέση τοῦ ποταμοῦ κι
ὁ τρίτος στὴν ἀντικρινή – παρακολουθοῦν καταφα-
ρικὰ ἐντέλει αὐτὸ πού ὀνόμασα προηγουμένως καταφα-
ρομαντικὴ αἰσιοδοξία τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πο-
λέμου. Τάση πού χαρακτηρίζεται γενικότερα σχεδόν τὸ
σύνολο τῆς ποιήσεως πού γράφεται στὸν τόπο μας καὶ
ἄλλου, ὡς ἀγωνιστικὸς ἀντίλογος στὸ φασιστικὸ κίν-
δυνο.

Μοναδικὴ ἐξαίρεση στὴ νεορομαντικὴ αὐτὴ συγκα-
τάθεση, τουλάχιστον ἀνάμεσα στοὺς μεσοπολεμικοὺς
νεοτερικοὺς ποιητῆς μας, ἀποτελεῖ ὁ Γιώργος Σεφέ-
ρης. Σχολιάζοντας πολὺ συνοπτικὰ τὴ δική του ἐπι-
λογή, θά κλείσω τὴ δοκιμὴ μου.

Ὁ Σεφέρης παρακολουθώντας, ὅπως εἶπα, τὸ
παράδειγμα τοῦ Καβάφη, ἀπορρόφησε στὴν ποιήσῃ
του περισσότερη ἴσως ἱστορία ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλ-
λον ποιητῆ τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Παρά
ταῦτα, ὁ Σεφέρης δὲν ἔγραψε οὔτε ἕνα ποίημα πού
θεματικὰ νὰ ἀναφέρεται στὸν ἄλβανικὸ πόλεμο, πολὺ
περισσότερο στὸ ἄλβανικὸ ἔπος. Ἡ παραίτησή του
αὐτὴ πρέπει νὰ μᾶς προβληματίσει. Ἐφόσον, μάλι-
στα, τόσο τὸ Ἡμερολόγιο Καταστροφῆς Α' (δημο-
σιεύεται στὴν Ἀθήνα τὸ 1940) ὅσο καὶ προπάντων τὸ
Ἡμερολόγιο Καταστροφῆς Β' (βγαίνει στὴν Ἀλε-
ξάνδρεια γιὰ πρώτη φορὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1944)
ἀντανακλοῦν μὲ τρόπο δραστικὸ καὶ δραματικὸ: τὸ
πρῶτο, κρίσιμα γεγονότα ἀπὸ τὶς παραμονές καὶ τὶς
ἀρχές τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου· τὸ δεύ-
τερο, τὴν τρομακτικὴ περιπέτεια τῆς ἑλλαδικῆς κατο-
χῆς καὶ τὴν πολιτικὴ σύγχυση καὶ ἴντριγκα τῆς Μέσης
Ἀνατολῆς.

Γιατί, λοιπόν, ὁ Σεφέρης ἔθεσε ἐκτός τοῦ πεδίου
τῆς ποιητικῆς του βολῆς τὸν ἄλβανικὸ πόλεμο;

Ἀπάντηση στό κρίσιμο αὐτό ἐρώτημα δίνει νομίζω – κοντά σ' ἄλλα τεκμήρια – ἕνα σημαδιακό ποίημα τοῦ Σεφέρη: ἐννοῶ τήν «Τελευταία μέρα» του, πού γράφτηκε τό Φεβρουάριο τοῦ 1939, δημοσιεύτηκε ὁμως γιά πρώτη φορά στό περιοδικό *Νέα Γράμματα* τό Γενάρη τοῦ 1944. Παραθέτω τό ποίημα:

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΜΕΡΑ

Ἦταν ἡ μέρα συννεφιασμένη. Κανείς δέν ἀποφάσιζε
φυσούσε ἕνας ἀγέρας ἀλαφρῶς: «Δέν εἶναι γρέγος εἶ-
ναι σιρόκος» εἶπε κάποιος.

Κάτι λιγνά κυπαρίσσια καρφωμένα στήν πλαγιά κι ἡ
θάλασσα
γκοίτσα μέ λίμνες φωτεινές, πῶς πέρα.

Οἱ στρατιῶτες παρονοίαζαν ὄπλα σάν ἄρχισε νά ψι-
χαλίζει.

«Δέν εἶναι γρέγος εἶναι σιρόκος» ἡ μόνη ἀπόφαση
πού ἀκούστηκε.

Κι ὁμως τό ξέραμε πῶς τήν ἄλλη αὐγή δέ θά μᾶς
ἔμενε

τίποτε πιά, μήτε ἡ γυναίκα πίνοντας πλάι μας τόν
ὑπνο

μήτε ἡ ἀνάμνηση πῶς ἦμασταν κάποτες ἄντρες
τίποτε πιά τήν ἄλλη αὐγή.

«Αὐτός ὁ ἀγέρας φέρνει στό νοῦ τήν ἄνοιξη» ἔλεγε ἡ
φίλη

περπατώντας στό πλευρό μου κοιτάζοντας μακριά:
«τήν ἄνοιξη

πού ἔπесе ξαφνικά τό χειμῶνα κοντά στήν κλειστή
θάλασσα.

Τόσο ἀπροσδόκητα. Πέρασαν τόσα χρόνια. Πῶς θά
πεθάνουμε;»

Ἔνα νεκρῶσιμο ἐμβατήριο τριγύριζε μέσ στήν ψιλή
δροχή.

Πῶς πεθαίνει ἕνας ἄντρας; Παράξενο κανέναν δέν τό
συλλογίστηκε.

Κι ὅσοι τό σκέφτηκαν ἦταν σάν ἀνάμνηση ἀπό παλιά
χρονικά

τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφόρων ἢ τῆς ἐν-Σαλαμίνι-
ναυμαχίας.

Κι ὁμως ὁ θάνατος εἶναι κάτι πού γίνεται· πῶς πε-
θαίνει ἕνας ἄντρας;

Κι ὁμως κερδίζει κανείς τό θάνατό του, τό δικό του
θάνατο, πού δέν ἀνήκει σέ κανέναν ἄλλον

καί τοῦτο τό παιχνίδι εἶναι ἡ ζωή.
Χαμήλωνε τό φῶς πάνω ἀπό τή συννεφιασμένη μέρα,
κανείς δέν ἀποφάσιζε.

Τήν ἄλλη αὐγή δέ θά μᾶς ἔμενε τίποτε· ὅλα παραδο-
μένα· μήτε τά χέρια μας·

κι οἱ γυναῖκες μας ξενοδουλεύοντας στά κεφαλό-
θρῦσα καί τά παιδιά μας

στά λατόμεια.
Ἡ φίλη μου τραγουδοῦσε περπατώντας στό πλευρό
μου ἕνα τραγούδι σακατεμένο:

«Τήν ἄνοιξη, τό καλοκαίρι, ραγιάδες...»

Θυμότανε κανείς γέροντες δασκάλους πού μᾶς ἄφη-
σαν ὄρφανούς.

Ἔνα ζευγάρι πέρασε κουνεντιάζοντας:

«Βαρέθηκα τό δειλινό, πᾶμε στό σπίτι μας

πᾶμε στό σπίτι μας ν' ἀνάψουμε τό φῶς».

Ἀθήνα, Φεβ. '39.

Πιστεῦω πῶς τό πολυδιάστατο αὐτό ποίημα εἶναι στίς ἀρθρώσεις του ἕνα εἶδος ποιητικοῦ μαρτυρίου γιά τήν ἀποψη τοῦ Σεφέρη ὡς πρὸς τήν ἀποτελεσμα-
τικότητα τοῦ μοντέλου τῆς ἐθνικῆς ποίησης καί τοῦ
ἐθνικοῦ ποιητῆ στούς δύσκολους καιρούς μας. Ὁ
Σεφέρης κάνει σαφείς παραπομπές στό μοντέλο αὐτό
μέσα στήν «Τελευταία Μέρα» του, μέ δύο βασικά
τρόπους: (α) μέ ὀδυνηρό σεβασμό σπαράσσει στίχους
ἀπό δημοτικά τραγούδια· (β) μέ διακριτική καί εὐ-
σεβή πάλι εἰρωνεία δανείζεται καί ἀπορρίπτει κοι-
νοῦς τόπους τῆς πατριωτικῆς ποίησης γιά τόν πόλεμο
καί γιά τό θάνατο. Ἡ προσωπική ἐπιλογή τοῦ Σε-
φέρη κινεῖται ἀνάμεσα σ' αὐτόν τό σπαραχτικό σεβα-
σμό καί τή σεβαστική εἰρωνεία καί ὑπαινίσσεται ὅτι:
ἡ πολεμική ἱστορία καί ἡ ἐν πολέμῳ ἀνθρωπολογία
ἔγιναν στούς καιρούς μας προβλήματα πολὺ σύνθετα
καί ἀντιφατικά, ὥστε νά μπορούν νά χωρέσουν. Πιά
στίς αἰσιόδοξες κατὰ βάση φόρμες τῆς ἐθνικῆς ἢ τῆς
πατριωτικῆς ποίησης. Γιά τό Σεφέρη ὁ πόλεμος καί ὁ
ἄνθρωπος ἐν πολέμῳ σήμερα γίνονται, ἢ πρέπει νά
γίνουν, μέσα στήν ποίηση πεδίο ὀδυνηρῆς πρῶτα
ἀπορίας, θαθιάς καί σοβαρῆς μελέτης ὕστερα. Ἡ
δική του ἐπιμονή νά καταγράψει: ὄχι μόνο τά τρα-
γικά ἀλλά καί τά φαρισκὰ καμῶματα τοῦ ἀνθρώπου
μέσα στόν πόλεμο· ὄχι μόνο τό μεγαλεῖο καί δίκιο
του, ἀλλά καί τό ἀδικο καί τήν εὐτέλειά του· ὄχι
μόνο τή σπαραχτική αὐτοθυσία του, ἀλλά καί τήν
ἀηθιαστική ἰδιότητά του – ἡ ἐπιμονή, λοιπόν, αὐτή
ὑποδείχνει, πιστεύω, ἕνα νέο τύπο ποίησης καί
ποιητῆ. Θά τόν ὀνόμαζα «ποιητική μελέτη τῆς ἱστο-
ρίας», κριτική δηλαδή καί αὐτοκριτική τῆς μέ τά
ἀνυποχώρητα, ἐμπειρικά καί στοχαστικά, μέτρα τῆς
ποίησης, πού ἀντιστέκονται στίς ὑπεραισιόδοξες ἢ τίς
ὑπεραπαισιόδοξες προτάσεις τῆς ἠρωικῆς ἢ τῆς ἀντι-
ἠρωικῆς ἰδεολογίας τῆς ἐθνικῆς ἢ τῆς ἐπαναστατικῆς
ἐπιλογῆς. Ὁ Σεφέρης ἀρνεῖται νά μιλήσει γιά ἥρωες
(τοῦ χτές, τοῦ σήμερα ἢ τοῦ αὔριο) γιατί πιστεύει ὅτι
«οἱ ἥρωες προχωροῦν στά σκοτεινά», ἀντιστέκονται
ἐπομένως οἱ ἴδιοι σήμερα στήν ἠρωολογία.

Δοκίμασα νά ἱχνογραφήσω ἕνα ἐπίμαχο θέμα (τόν
τύπο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ καί τῆς ἐθνικῆς ποίησης),
σταματώντας ἰδιαίτερα σέ μιά κρίσιμη καμπή του:
στόν ἀλβανικό πόλεμο καί τήν ποιητική του παρά-
σταση. Ἡ καμπή ὀρίζει, κατὰ τή γνώμη μου, τό ση-
μεῖο ἀκριβῶς ὅπου τό ἐπίμαχο θέμα γίνεται δυσεπί-
λυτο πρόβλημα. Δίχως ἀξιολογική πρόθεση κατέθεσα
τέσσερις ποιητικῆς προτάσεις γιά τή λύση αὐτοῦ τοῦ
προβλήματος. Καί οἱ τέσσερις ἀπό ἀποψη ποιότητας
δριστεύονται σέ ὑψηλή ἢ ὑψηλότατη στάθμη. Δέν συζη-
τήσα τό θέμα αὐτό. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι μπροστά μας
ἔχουμε τέσσερις λύσεις πρὸς ἐπιλογή. Καθένας ἐπιλέ-
γει ὅ,τι περισσότερο ταιριάζει στήν προσωπική του
ἱστορία καί στίς ἀνάγκες τοῦ χώρου μέσα στόν ὁποῖο
ζεῖ ἢ ἐπιβιώνει. Ὁ ρόλος ὁ δικός μου σταματᾷ ἐδῶ.

Θεσσαλονίκη, 15 Ὀκτωβρίου 1979

Καί σύ λαέ βασανισμένε μήν ξεχνᾶς τόν Ὠρωπό

Οἱ φετινοί ἐπί πτυχίω φοιτητές τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν στή μεγάλη τους πλειοψηφία δέν γνῶρισαν τὰ πανεπιστημιακά πράγματα ἐπί χούντας. Καί στά γεγονότα τῆς μεταπολίτευσης θά ἦταν 16 χρονῶν. Αυτό ἄλλωστε φαίνεται καί ἐγγράφεται σ' ἄπειρες συμπεριφορές. Ὅμως ὁ Μίκης Θεοδωράκης ἦταν τότε μεγάλο παιδί. Καί εἶναι ὑποχρεωμένος νά ξέρει ποίος εἶναι ὁ καθηγητής Παν/μίου Κάρλος Μητσάκης. Δέν γίνεται παρά νά θεωροῦμε δεδομένο ὅτι γνωρίζει πῶς ὁ Κ. Μητσάκης μετακλήθηκε ὡς καθηγητής στή Φιλοσοφική Θεσ/νίκης ἀπό τή Χούντα· πῶς ὁ Θεοδωράκης γνωρίζει ὅτι ὁ Κ. Μητσάκης εἶναι ἀπό τούς καθηγητές πού διώχθηκαν ἀπό τό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στά πλῆθια τῆς ἀποχουνοποίησης· πῶς ἡ φήμη ὅτι διασυνδέεται μέ «ἀνώτερα κλιμάκια» τῆς προστάτιδας χώρας εἶναι ἀρκετά διαδομένη ἀκόμη καί σέ κύκλους πού ἀπέχθονταν τή δημοσιογραφική πρακτορολογία. Πῶς, τέλος (ἢ ἀρχή;) πρόκειται, σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν «ἐπιστημονική» του παραγωγή, γιά φιλόλογο ἀμφιβόλου ποιότητας.

Ἔτσι προκαλεῖ ὀργή αὐτός ὁ παχυλός τόμος πού ἑλληνοαγγλιστί ἐπιγράφεται «Νεοελληνική μουσική καί ποίηση», ἕνας ὄγκος γεμάτος ἄχυρα (γιά νά μήν παρεξηγηθῶ, ἐννοῶ τήν ἀνυπαρξία λόγου μιάς ἀνθολόγησης μελοποιημένων ποιημάτων, ὅπου τό σκέλος «μουσική» ἀπεικονίζεται μέ δύο παρτιτούρες τοῦ

Μίκη Θεοδωράκη). Κι αὐτό τό τουριστικό κατασκευάσμα τό προλογίζει ὁ Μ. Θεοδωράκης, μέ λόγια καί μέ τό ὄλοσέ-λιδο πορτρέτο του.

Ὁ Θεοδωράκης, οἱ μάζες καί ἡ λαϊκή μουσική – ὁ Μητσάκης, ἡ Χούντα καί οἱ ἀμερικανοί τουρίστες... αὐτά τὰ πρόσωπα δέν βολεύονται παρά μόνο...

Φαίνεται πῶς τὰ ΜΑΤ καί ΚΝΑΤ δέν εἶναι μόνο λογοπαίγνια κάποιων τρελῶν νεαρῶν.

Μ.Δ.

Ἐκθεση Σεφέρη

Παράλληλα μέ τίς διαλέξεις τοῦ «Κύκλου Σεφέρη», συνεχίζεται στήν Ἐταιρεία Σπουδῶν (Σίνα 46) ἡ πολύ ἐνδιαφέρουσα Ἐκθεση **Γιώργος Σεφέρης** (1900-1971), πού ὀργάνωσαν οἱ Π.Α. Ζάννας, Κωστής Σκαλιόρας καί Ε.Χ. Κάσαβλης. Χειρόγραφα, ἐκδόσεις, φωτογραφίες, προσωπικά μικροαντικείμενα, ἀλληλογραφία, συνθέτουν ἕνα πραγματικά ἐντυπωσιακό καί εὐανάγνωστο σύνολο. Ἡ ἄρτια ὀργάνωση τῆς ἐκθέσης ἀφήνει γυμνοῦς τούς ἄρμους τῆς ζωῆς, τῆς σκέψης καί τῆς τέχνης τοῦ Σεφέρη μέ τόν ἱστορικό χρόνο, στά σημεῖα ὅπου οἱ «δύο δρόμοι» του, ὅπως ἐγράφε ὁ ἴδιος, διασταυρῶνεται, διαπλέκονται ἢ καί συμπύπτον: ὁ ἕνας δρόμος τῶν «ὑποχρεώσεων, ὑπομονῆς καί συμβιβασμῶν» καί ὁ ἄλλος «ὅπου περπάτησε χωρίς συγκατάβαση, ἐλεύθερο, τό βαθύτερο ἐγώ μου» – μέ ἄλλα λόγια, ὁ δρόμος τοῦ διπλωμάτη Σεφεριάδη, πού ἡ θέα του ἀνοίχτηκε πρόσφατα μέ τό *Πολιτικό Ἡμερολόγιο Α'* (Ἰκαρος, 1979), μέ τό δρόμο, τήν περιοχή, τῆς τέχνης του.

Πίσω ἀπό τίς φωτογραφίες, τὰ χειρόγραφα, τὰ μικροαντικείμενα, πίσω ἀπό τή μουσειακή αἴγλη πού ὁ χρόνος καί ἡ φήμη φόρτωσαν στά τεκμήρια αὐτά, ἔτσι καθῶς δένουν ὄλα καί μοιάζουν μέ παραλλαγές πάνω σ' ἴδια, ἐμμόνα θέματα, ἀναδύεται ἡ ἐντυπωσιακή συνέχεια τῆς σκέψης τοῦ Σεφέρη, στή διάρκεια μιάς ζωῆς πού μοιάζει νά ἀναδιπλώνεται μαζί μέ τήν ἱστοριοποίηση τῆς: ἡ ἴδια συνέχεια πού συναρμολογεῖ, μέ τίς ἴδιες ἐμμονές, τίς *Μέρες*, κάνοντάς τες ἕνα ἐνιαῖο πεζογράφημα. Ἀπό τό νεαρό τῶν 28 ἐτῶν ἕως τόν Ποιητή τῆς δήλωσης τοῦ 1969, ὁ Σεφέρης παραμένει, θά λέγαμε, ἕνας ἄνθρωπος ἀμετάλλαχτος, προσθέτοντας πάντα, ἐπίμονα καί προσεκτικά, στήν εἰκόνα πού παρέδωσε μαζί μέ τή ζωή του.

Δ.Κ.

Ἐνας Μάρκες στή νέα ἐποχή

Ἐκανε πρόσφατα τήν ἐμφάνισή της ἡ ἑλληνική ἐκδοχή τοῦ μυθιστορηματός τοῦ Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες *Ἐκατό Χρόνια Μοναξιάς*. Τό βιβλίον παρουσιάζει

ζουν οἱ ἐκδόσεις «Νέα Σύνορα», πρωτοσέ μιά σειρά πού ἐπωνομάζεται «Σειρά Α'» καί πού διευθύνει ὁ καθηγητής Βασιλῆς Φίλιας, ὁ ὁποῖος, ὡς γενικός ἐπιμελητής τῆς σειράς, προλογίζει τόν Μάρκες.

Θά ἤθελα λοιπόν εὐθύς ἐξαρχῆς νά δηλώσω ὅτι δέν βρίσκω διόλου σκανδαλιστική τήν ἐπιλογή ἑνός γνωστοῦ κοινωνιολόγου ὡς διευθυντή μιάς λογοτεχνικῆς σειράς. Κάθε ἄλλο. Ἡ πολυπραγμοσύνη εἶναι μία μεγάλη, πρόωρα χαμένη, οὐμανιστική ἀρετή, πού οἱ σύγχρονες ἐκλάμψεις τῆς, κι ἂν δέν κερδίζουν τήν ἐμπιστοσύνη μας, πάντως κατακτοῦν τή νοσταλγία μας. Ὅταν μάλιστα ἡ σειρά αὐτή «ἐλπίζει», ὅπως λέγει, ἀλλά καί «πιστεύει», ὅτι οἱ ἐκδόσεις τῆς «θά ἀνοίξουν μιά νέα ἐποχή στήν ἱστορία τοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου στήν Ἑλλάδα», τότε οἱ μεγάλες προσδοκίες πού ἀσφαλῶς ἀνακρούει μιά τέτοια ἐπαγγελία πιστοποιοῦν πῶς ἀσφαλῶς δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἕνας κοινωνιολόγος κλήθηκε γιά νά διανοίξει αὐτή τή νέα ἐποχή, μιά καί κάθε νέα ἐποχή (ὅπως καί κάθε παλιά ἐποχή, ἄλλωστε) εἶναι συμβάν (ἢ ὄραμα) βαθύτατα κοινωνικό, ὅπως «ἀσφαλῶς δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι τό ἔργο αὐτό [Τά Ἐκατό Χρόνια Μοναξιάς] καθιέρωσε παγκόσμια τόν Μάρκες καί ὅτι κυκλοφόρησε σέ πολλά ἑκατομμύρια ἀντίτυπα σ' ὅλες σχεδόν τίς γλώσσες τοῦ πλανήτη» (σημείωμα τῆς ἐπιμελητῆς). Θά ἔλεγα μάλιστα, ὑπερθεματίζοντας, ὅτι ἀπό κοινωνιολογική ἀποψη, τίποτε δέν εἶναι τυχαῖο, μήτε κἀν αὐτή ἡ τόσο ἄσκοπη περιστροφή τοῦ κοινωνιολογίας εἶναι νά μᾶς ὑπενθυμίζει, ἀπαρέγκλιτα, τό θεμελιώδες αὐτό ἀξίωμα.

Μόνο πού μιά – ὁμολογουμένως ἐπιπόλαια – ψηλάφηση τοῦ ὑπάρχοντος τόμου προξενεῖ ἕνιες κακοῦθεις ἀπορίες, πού δέν θά τολμοῦσα νά διατυπώσω, ἐάν ἡ βαθύτατη πεποίθησή μου πῶς ἀκόμη κι αὐτές δέν εἶναι τυχαῖες δέν ὑπερίσχυε ἀπέναντι στό θαυμασμό μου γιά κάθε, ἔντεχνο ἢ ἀτεχνο, σκίτημα πού προμηνύει νέα ἐποχή. Γι' αὐτό καί καταθέτω αὐτή μου τήν κακοῦθεια, ἐπαναπαυόμενος στή σκέψη πῶς ἀκόμη κι ἂν ἀποδειχτεῖ ἀνίατη, θά μπορέσει ἔτσι καλύτερα νά λάμψει, δίπλα στό σκοτάδι τῆς, τό φῶς τῆς νέας ἐποχῆς (σύμφωνα μέ τό γνωστό νόμο τῆς διαλεκτικῆς):

1. Ἀπό ποιά γλώσσα μεταφράστηκε τὰ *Ἐκατό Χρόνια Μοναξιάς*; Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἀπουσία τῆς σχετικῆς μνείας σημαίνει πῶς μεταφράστηκε ἀπό τό ἰσπανικό πρωτότυπο. Γι αὐτό ἀφήνω ἀνοιχτή καί εὐάλωτη τήν ἀπορία μου, σέ κάθε ἱερῆ ἀγανάκτηση πού, δικαίως, θά θελήσει νά μου προσάψει ὑπερβάλλουσα φιλολογική σχολαστικότητα.

2. Θά ἤθελα ἐπίσης νά ρωτήσω – τόν ἐκδότη ἢ τόν ἐπιμελητή – ἐάν στή νέα αὐτή ἐποχή ὁ Gabriel García Márquez

θά γράφεται Gabriel Garcia Marques (ξέζωφυλλο) ή Gabriel Garcia Marqez (σελίδα τίτλου) και εάν ελληνικά τό δύστροπο αυτό ξενόγλωσσο όνομα θά προφέρεται Γκαμπριέλ Γκάρσια Μαρκέζ (σελίδα τίτλου), ή Γκαμπριέλ Γκαρθία Μάρκες (έπιμελητής). Η εάν τελικά ή νέα αυτή εποχή θά σημαίνει επιτέλους τήν όρθογραφική άπελευθέρωση του ανθρώπου. Γιατί έχω τήν άμυδρή εντύπωση ότι τό δυσκολοπρόφερτο αυτό όνομα έχει τίς κάτωθι δυνατότητες: α. Λατινοαμερικάνα: Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες. β. Ισπανικά: Γκαμπριέλ Γκαρθία Μάρκεθ. γ. Γαλλικά: Μαρκές (τά πρώτα δύο ποικίλουν έδώ).

3. Καί μιά τελευταία έρώτηση, άποκλειστικά πρός τόν έπιμελητή. Έπειδή βρίσκω πραγματικά εύρηματική τή συσχέτιση του ύφους του Μάρκες με αυτό του Χέμινγουαίη, αλλά και αύταπόδεικτη, έτσι πού, γιά τίς δικές μου άντιλήψεις, νά μήν άπαιτείται καμία εξήγηση: Έάν όλα τά βιβλία αυτής τής νέας εποχής θά είναι γραμμένα «σέ μιά γλώσσα εφάμιλλη σέ δύναμη και παραστατικότητα με εκείνη ενός Χέμινγουαίη»; Γιατί άν πρόκειται νά έκδοθούν έργα πού έστω νά θυμίζουν τή «δύναμη και παραστατικότητα» ενός, άς πούμε, Φώκνερ, ή ενός Σαίξπηρ, οι δικές μου, τουλάχιστον, μεγάλες προσδοκίες θά γνωρίσουν μιά πικρή άπογοήτευση. Νομίζω μάλιστα πώς ή εύρεσιτεχνία του εϋστοχου αυτού μέτρου θά έπρεπε νά κοινοποιηθεί και σέ έναν Μάρκες, γιά νά φροντίσει νά μήν επαναλάβει τό λάθος νά αλλάξει τή γραφή του, λάθος πού δυστυχώς διέπραξε στο τελευταίο του μυθιστόρημα, *Τό Φθινόπωρο του Πατριάρχη*.

Θά ήθελα, τέλος, νά προσθέσω μερικές ακόμη παρατηρήσεις όσον άφορά τίς γενικότερες κατευθύνσεις τής σειράς πού έξαγγέλλεται, γιατί πραγματικά, όπως κάθε έχέφρων άνθρωπος, θά ήθελα κι εγώ νά μή μείνω έξω από τήν έπερχόμενη νέα εποχή. Η έξαγγελία τής καινόδοξης αυτής σειράς τοποθετήθηκε πολύ σοφά στο αυτό του βιβλίου, ώστε νά διαλύσει και τήν παραμικρή ύπόνοια πώς οι εκδότες κωφεύουν στα κελεύματα τής εποχής.

1. Συμφωνώ άπόλυτα ότι κριτήριο έπιλογής των βιβλίων πού θά άπαρτίσουν τή νέα σειρά, θά πρέπει νά είναι τό κατά πόσο «*θίγουν τή θέση και τή μοίρα του ανθρώπου σέ όριακή κατάσταση*», δηλαδή τόν «*άνθρωπο στίς άκραίες εκφράσεις τής ύπαρξής του, ... στήν έσχατη στιγμή τής αλήθειας με τόν έαυτό του, τόν συνάνθρωπο και τήν κοινωνία...*» Τό κριτήριο είναι σαφέστατο και κατηγορηματικό, έτσι ώστε οι αναρίθμητοι συγγραφείς, ζώντες και νεκροί, πού θά άποκλειστούν, όχι μόνο δέν θά εγείρουν άξίωση ή διαμαρτυρία, αλλά είμαι σίγουρος πώς θά δεχτούν τόν άποκλεισμό τους με πλήρη και συντετριμμένη συνείδηση τής ένοχής και άνημπόριας τους. Τό μόνο πρόβλημα

Μόλις κυκλοφόρησε

ΝΙΚΟΣ ΔΗΜΟΥ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΛΥΤΗΣ
ΕΛΙΟΤ
ΣΚΥΘΙΝΟΣ
ΣΕΦΕΡΗΣ
ΣΟΥΛΤΣ

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ

Κεντρική διάθεση:
Διαχρονική · τηλ: 3611447

ΔΙΑΒΑΣΤΕ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σέ κάθε τεύχος:

Παρουσίαση των 30 σημαντικότερων βιβλίων του μήνα

Συνεντεύξεις με γνωστούς συγγραφείς

Βιβλιογραφίες γιά θέματα έπιστήμης και τέχνης

Πορτραίτα έκδοτικών οίκων και βιβλιοπωλείων

Τά best-seller του μήνα

Ρεπορτάζ γιά τήν κίνηση του βιβλίου στην Έλλάδα και στο έξωτερικό

Περιλήψεις των διατριβών πού έτοιμάζονται στίς άνώτατες σχολές

Βιβλιογραφικό δελτίο με όλες τίς νέες εκδόσεις

Κριτικογραφία του ήμερήσιου και περιοδικού τύπου

Άρθρα, σχόλια, χρονογράφημα

πολυσέλιδο — άνανεωμένο — υπεύθυνο

είναι πώς τό «θίγουν» ἐνδέχεται νά ἐνοηθεῖ – ἀπό κάποιον κακοηθέστατο εἰρωνα – μέ τήν ἄλλη του ἐννοία (τῆς προσβολῆς), γι' αὐτό θά πρότεινα νά ἀποσαφηνιστεῖ. Ἐπίσης, τό «ὀριακή κατάσταση» μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς ἐπιρρηματικός προσδιορισμός τοῦ «θίγουν», πράγμα πού θά σήμαινε ὅτι τά βιβλία καί ὄχι, ὅπως ὀλοὶ ξέρουμε, ὁ ἀνθρωπος, εἶναι σέ ὀριακή κατάσταση.

2. Συμφωνῶ ἀπόλυτα ὅτι ἐνῶ τά βιβλία τῆς νέας ἐποχῆς θά πρέπει νά εἶναι μοντέρνα, σέ κάθε δυνατή ἀποδοχή τοῦ ὄρου, θά πρέπει ταυτόχρονα νά ἀποκλειστοῦν χωρίς ἴχνος διαταγμοῦ οἱ πάσης φύσεως «αὐτοερωτικοί ὀμφαλοσκόποι ἢ ἐπαγγελματίες τῆς ἀτομικῆς ἀμφισβήτησης καί τοῦ προσωποπαγούς προβληματισμοῦ» πρὸς ὄφελος τῶν δημιουργῶν πού «δὲν ἀγνοοῦν τό θεμελιακό γεγονός τῆς κοινωνικότητας τοῦ ἀνθρώπου». Καί ὁ λόγος δέν εἶναι βέβαια λογοτεχνικῆς φύσεως, ἀλλά κοινωνικῆς ἐτυμολογίας. Πρέπει νά παταχθεῖ ἀμελικτα ἢ αὐτοερωτικῆ ὀμφαλοσκόπηση, τουτέστιν ὁ ἀνυπαικοσύνη, σέ ὅλες τίς μορφές του.

Τόσα ἔχει κακοπάθει ἡ ἀνθρωπότητα ἀπό τόν ἀνυπαικοσύνη, ὥστε θά ἦταν ἐγκλημα ἢ νέα ἐποχή νά συμπεριλάβει στήν κοσμογονική τῆς συγκομιδῆ ἕναν Τζούς, πού ὄχι μόνο βάζει τόν Ὀδυσσεά του νά ἀνυπαικοῦται, ἀλλά, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ φιλόλογοι, εἶχε ἴσως καί ὁ ἴδιος παθολογική – κυριολεκτικά καί μεταφορικά – σχέση μέ τόν ἀνυπαικοσύνη. Ὅσο γιά τούς ἐπαγγελματίες τῆς ἀτομικῆς ἀμφισβήτησης, νομίζω πώς θά μπορούσαμε νά βολέψουμε τήν ἀγάπη μας γιά ἕναν Ζίντ ἢ γιά ἕναν Ζενέ, ἂν ἀναλογιστοῦμε πώς ὑπῆρξαν ἐρασιτέχνες – καί ὄχι ἐπαγγελματίες – τῆς ἀτομικῆς ἀμφισβήτησης, ἔτσι ὥστε τό ἀμάρτημά τους νά κολάζεται καί ἐπομένως ἡ συνισταμένη παρουσία τους στή νέα ἐποχή νά μὴν ἐκληφθεῖ ὡς θανάσιμη ὑπαναχώρηση.

Πιστεύω πώς, μέ τόν τρόπο αὐτό, τό «θεμελιακό γεγονός τῆς κοινωνικότητας τοῦ ἀνθρώπου» θά λάμψει, μέ ὄλο τό θάμβος μίας δευτέρας, μετά τόν Ἀριστοτέλη, παρουσίας, καί – συνέπεια διόλου τυχαία – οἱ ἀπανταχοῦ πολέμοι τῆς νέας ἐποχῆς θά ἀρχίσουν νά ἐξαφανίζονται καί νά θουλιάζουν, ὅσο τά χρόνια τῆς μοναξιάς τους θά πολλαπλασιάζονται.

Διονύσης Καψάλης

Ἐκδοτικὴ Ὀμάδα Γυναικῶν

«...Μπροστά στίς γυναῖκες ὀρθώνεται σήμερα τό ἐπώδυνο ἔργο νά ἐρμηνεύσουν τόν κόσμο καί συνάμα νά τόν ἀλλάξουν.

... Θά ἦταν ψευδαἰσθηση νά πιστεῦει κανεὶς ὅτι ἡ προβληματικὴ τῆς γυναι-

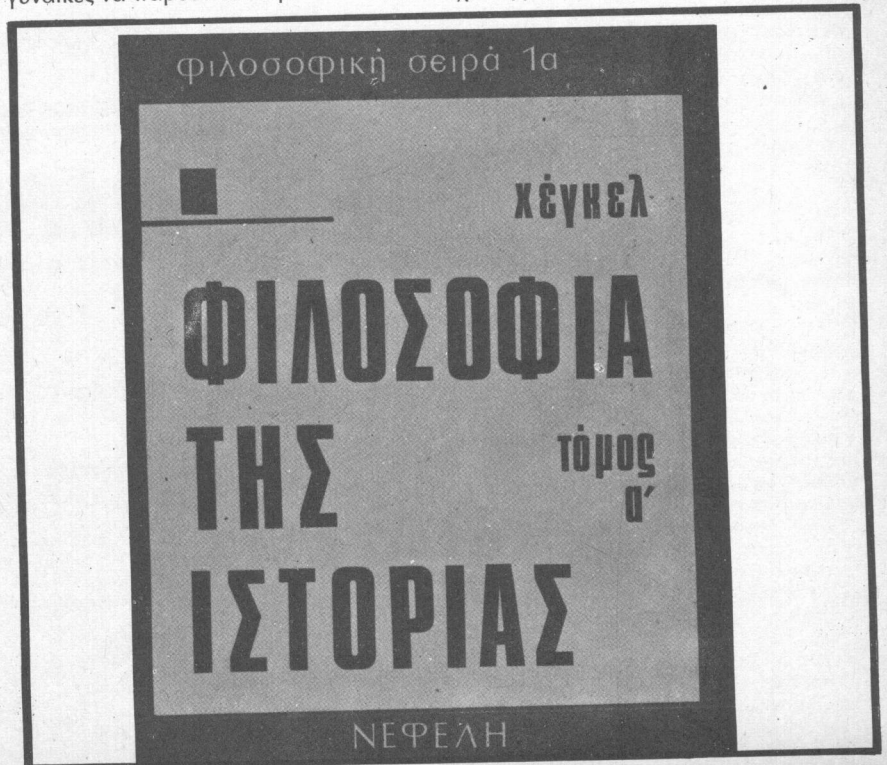
κείας ἀπελευθέρωσης συγκινεῖ σήμερα πλατιά στρώματα στήν Ἑλλάδα. Θά ἦταν, ὄμως, ἀκόμη μεγαλύτερη ψευδαἰσθήκη νά πιστεύουμε ὅτι κάτι τέτοιο θά γίνει ποτέ δυνατό ἂν δέν ἀρχίσουμε κάποτε νά δουλεύουμε πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς μεταβολῆς τῆς συνείδησης – καί πρῶτα ἀπ' ὄλο τῆς δικῆς μας.

Ἡ Ἐκδοτικὴ Ὀμάδα Γυναικῶν ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερις γυναῖκες πού δουλεύουν συλλογικά ἀπὸ τό πρῶτο στάδιο τῆς συζήτησης καί ἐπιλογῆς τῶν βιβλίων ὡς τό τελευταῖο στάδιο τῆς τελικῆς ἐπεξεργασίας τῆς κάθε ἐκδόσης. Ἡ μέθοδος αὐτή (...) στηρίζεται στήν πεποίθησή μας ὅτι ἡ δουλειά μίας γυναικείας ἐκδοτικῆς ὀμάδας ἔχει διπλό χαρακτήρα: ἀπὸ τῆ μιά, ἀποτελεῖ μιά προσπάθεια διάδοσης τοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τῆ θεωρία τοῦ γυναικείου ζητήματος, καί ἀπὸ τήν ἄλλη γίνεται ἀφορμὴ γιά τὸν προβληματισμό καί τῆ συνειδητοποίηση τῶν ἴδιων τῶν γυναικῶν τῆς ὀμάδας...».

Ἀπὸ τῆ «διακήρυξη» τῆς Ἐκδοτικῆς Ὀμάδας Γυναικῶν.

Ἡ «διακήρυξη» αὐτὴ συνοδεύει ἕνα σημαντικό ἔργο: Τὴν ἐπιμελημένη μετάφραση στὰ ἑλληνικά (Λήδα Μοσχονά) καί τῆ φροντισμένη ἐκδοσὴ τοῦ φημισμένου ἔργου τῆς Ἀλῆς Σβάρτσερ, Ἡ μικρὴ διαφορά καί οἱ μεγάλες συνέπειες. Τὰ σχόλια ποτὲ δέν εἶναι περιττά. Τὴν ὄρα, ὄμως, πού βρισκόμαστε ἀκόμη στὰ σπάργανα τοῦ φεμινιστικοῦ προβληματισμοῦ, ταιριάζει περισσότερο οἱ γυναῖκες νά πάρουν τό λόγο. **A.E.**

Ριζοσπάστης, Σάββατο 25 Γενάρη 1980: «Εἶναι πιά ἀμφίβολο ἂν στὸν καιρὸ μας ἔχουν νά προσφέρουν κάτι οἱ ὑπαρξιστικές φιλοσοφικές ἀνησυχίες τοῦ Σάρτρ καί μάλιστα μέσα ἀπὸ τὰ θεατρικά του ἔργα». Αὐτὰ τὰ τηλεγραφικά ἀναφέρονται σέ κριτικὴ γιά τό *Κεκλεισμένων τῶν θυρῶν* τῆς Νέας Σκηνῆς τοῦ ΚΘΒΕ. Ἡ παράσταση προβιβάζεται μετ' ἐπαίνου, ἐνῶ τό θεατρικὸ ἔργο ἀποβάλλεται λόγω ὑπαρξισμοῦ. Ὁ Σάρτρ, λοιπόν, δέν εἶχε φιλοσοφία, ἀλλά «φιλοσοφικές ἀνησυχίες», ὅπως περίπου τὰ κάθε λογῆς βρωμόπαιδα πού δέν στέργουν νά ὑποβληθοῦν στὴ θεραπεία τῆς ἀπαστράπτουσας ἀλήθειας τοῦ ἐνός ἀποστειρωμένου κόμματος. Φιλοσοφικές ἀνησυχίες πού – «στὸν καιρὸ μας» (ἀπαραίτητη ἐπωδός) – δέν ἔχουν νά προσφέρουν τίποτα. Ὁ Καιρὸς μας εἶναι ἕνα ἀδηφάγο τέρας στὸ ὄποιο οἱ ταλαίφρονες βροτοὶ προσφέρουν (ἀπὸ τῆ θρωτὴ σάρκα τους), ἕως ὅτου βλοσυροὶ οἱ διερμηνεῖς τοῦ τέρατος ἀποφανθοῦν πῶς πάει, τέλειωσε, ὁ τελευταῖος βρυχηθμός σημαίνει πῶς εἶστε πιά ἀχρηστοί, κύριε. Καί ὁ Σάρτρ; «Θεωρῶ τὸν μαρξισμό ὡς τῆ μόνη φιλοσοφία τοῦ καιροῦ μας πού δέν εἶναι δυνατόν νά ξεπεράσουμε». Γιά νά μείνουμε στὰ λόγια, μόνο, τοῦ Σάρτρ, γιὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν πράξεων του θά ἔκανε ἀκόμη καί τὸν *Ριζοσπάστη* νά ἐρυθριάσει – ὁ τρόπος τοῦ λέγειν, φυσικά. Γιὰ τὴ ἀρρώστια πού λέγεται (κατὰ Ντοστογιέφσκι) συνείδηση, δέν ἔχει ἀγγίξει τὸν *Ριζοσπάστη*: παραμένει

εὐρωστος, ὑγίης, ροδαλός, καί μπορεῖ ἔτσι, καλύτερα ἀπ' ὄλους μας, νά τό ταΐζει τό ἀνεχόρταγο τέρας.

N.A.

Στήν Ἑλλάδα εἶσαι καί ὄ,τι σέ δηλώ-
σουν, ἀφοῦ πρῖν σέ δηώσουν.

Εἶναι ἄραγε λιγότερο ἄθυρμα, λιγό-
τερο πράγμα ὁ Φλωρινιώτης στά χέρια
τῶν «ἐγγραμάτων» – πού, κίβλας, τόν
μεταποιοῦν – ἀπ' ὄ,τι σ' ἐκείνα τῶν
«κατώτερων στρωμάτων» – πού τόν
δέχονται ὡς ἀξία χρήσης, ἔτσι πού τόν
κατασκεύασαν διαφημιστές καί ἑται-
ρεῖες;

Πα.Μ.

Ἔνα ποίημα χωρίς ποιητή: Ὁ λόγος εἶ-
ναι γιά τόν τελευταῖο φιλοξενούμενο
στόν Ὀδηγητή ποιητή, στή στήλη πού
φέρει τόν τίτλο – εὐγενείας καί ἀθρο-
φροσύνης πρὸς ἄλλοφύλους – «ἕνας
ποιητής, ἕνα ποίημα»: τόν Μανόλη
Ἀναγνωστάκη πού ἐκπροσωπεῖται μέ
τὸ ποίημα «Ὁ Πόλεμος» (No 281, 4 Γε-
νάρη 1980). Μόνο πού ὁ Μανόλης
Ἀναγνωστάκης ἔχει ἐξαερωθεῖ, ἀφή-
νοντας στή σελίδα τοῦ Ὀδηγητή κάτι
ἀπροσδιόριστα πρωτόζωα ἀβέβαιης
ζωῆς, κάτι ψελλίσματα γιά εὐαισθησία,
κοινωνία, τά μαύρα χρόνια τῆς σκλα-
βιάς, τόν πόνου τοῦ σύγχρονου ἀνθρώ-
που στό σημερινό καπιταλισμό. Κου-
βέντα γιά τήν Ἀντίσταση, τόν κατατρε-
γμό, τόν Ἐμφύλιο, τήν ΕΔΑ, τό ΚΚΕ ἐσ.,
τή δικτατορία, ἐν ὀλίγοις γιά τόν κομ-
μουνιστή Ἀναγνωστάκη καί τήν πολύ
συγκεκριμένη ἱστορία του. Ἐκτός βέ-
βαια ἐάν ὁ Ὀδηγητής εἶναι τῆς γνώμης
πῶς ἡ πολιτεία ἐνός ποιητή οὐδεμία
σχέση ἔχει μέ τή δημιουργία του: εἶναι
μιὰ ἀποψη κι αὐτή, ἀρκετά διαδεδομένη
ἄλλωστε καί μέ οὐσιαστικά ἐπιτεύγματα
στό ἐνεργητικό της, πού ἡ συνηγορία
τοῦ Ὀδηγητή ἀναμφίβολα θά τῆς
προσέδιδε νέο, ὁμολογουμένως ἀπρό-
σμενο, κύρος. Μόνο πού ὁ Ὀδηγητής
δέν ἀφήνει κανένα περιθώριο ἀμφιβο-
λίας γιά τήν ἰδεολογική του ἐτοιμότη-
τα. Τό στίγμα τοῦ Ἀναγνωστάκη εἶναι
φαίνεται ἀνεξίτηλο καί δίνεται, ἐμμέσως
πλήν σαφῶς, μέσα ἀπό σχιμματα ἐξορ-
κισμοῦ: «Ἡ ποίησή του παρόλο πού
χαρακτηρίζεται ἀπό ἔλλειψη, πολλές
φορές, τῆς διαλεκτικῆς καί ὑλιστικῆς
ὀπτικῆς...» Ἡ ἐθελουφλία τίνος ὀπτι-
κῆς ἔλλειψη μαρτυρεῖ;

N.A.

Ἐκδόσεις ἐπικαιρότητα

ἀσκληπιοῦ 1
τηλ. 3636.083

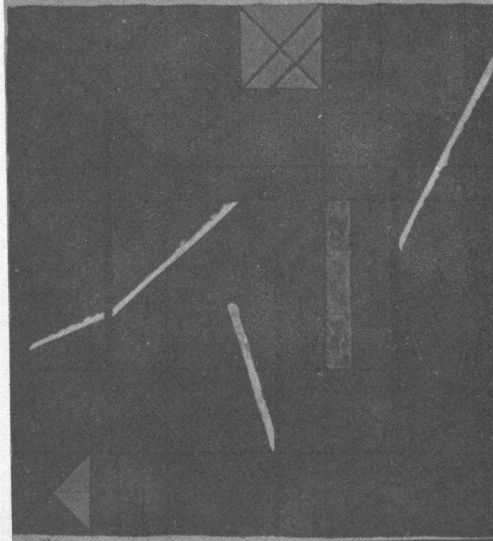

ΞΕΝΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ

1. **Η. Ἐρεμπουργκ:** Χωρίς ἀνάσα
2. **Α.Κ. Ντούλ:** Οἱ περιπέτειες τοῦ Ζεράρ
3. **Π. Ρομάνωφ:** Γιά τρία ζευγάρια μεταξω-
τές κάλτσες.
4. **Ἐμίλ Ζολά:** Ναῖς
5. **Τζάκ Λόντον:** Ὁ γιός τοῦ Ἥλιου.
6. **Ἀνατόλ Φράνς:** Τό ἔγκλημα τοῦ Σουλβέ-
στρ Μπονάρ.
7. **Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι:** Ὁ Τυχοδιώ-
κτης.
8. **Σαρλότ Μπροντέ:** Ὁ καθηγητής.
9. **Λέων Τολστόι:** Οἱ Κοζάκοι.
10. **Γιόζεφ Μπόρ:** Τό Ρέκβιεμ τῆς Τερεζίν.

ΘΕΩΡΙΑ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗΣ
πλεθρον

t. s. eliot
σημειώσεις γιά τόν
ὄρισμό τῆς κουλτούρας
μετάφραση: νανά ἡσαῖα

‘Ο «Δαβίδ»

ένα θεατρικό εϋρημα καί τά προβλήματά του

Στόν ισχύό φάκελο μέ τήν επιγραφή ελληνικά θεατρικά κείμενα τοῦ 18ου αἰώνα, ἤρθε νά προστεθεῖ ἕνα καινούριο ἔργο, τό ιδιόρρυθμο θεησκευτικό δράμα *Διάλογος τοῦ Δαβίδ*, ἄγνωστου συγγραφέα, πού ἀνακάλυψε καί παρουσίασε πρόσφατα ὁ Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος (ἐκδοση τῆς Ἐταιρείας Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραΐτη). Πρόκειται γιά ἕνα διαλογικό στιχοῦρημα μέ θεατρική μορφή, γραμμένο σέ ζωντανή γλώσσα – μέ κυρίαρχο στοιχεῖο τό χιῶτικο τοπικό ἰδίωμα –, πού μεταφέρει στόν ἐλληνικό χώρο ἕνα ἄγνωστο ὡς τώρα, σ’ αὐτή τήν ιδιομορφία, δραματικό εἶδος.

Τό χειρόγραφο ἀνακαλύφθηκε σέ βιβλιοθήκη τῆς Ρώμης, μέσα στά γραπτά τοῦ χιῶτη καθολικοῦ ἱερωμένου, ποιητῆ καί λόγιου Ραφαήλ Βερνάτσα (1710-1780), πού κατά πάσα πιθανότητα δέν εἶναι ὁ συγγραφέας ἀλλά αὐτός πού ἔχει ἀντιγράψει καί διασώσει τό ἔργο ἀνάμεσα σέ ποικίλα δικά του καί ξένα κείμενα.

Ἀναδημοσίευση ἀπό τήν *Αὐγή*, 9.12.78.

Ἡ ἐκδοση τοῦ *Δαβίδ* ἔγινε μέ πολύ μόχθο καί μεγάλη φροντίδα. Ὁ Θωμάς Παπαδόπουλος δημοσιεύει τό ἔργο στήν ἐλληνική του μεταγραφή, παραθέτει τό κείμενο στά φραγκοχιώτικα (ἐλληνικά μέ λατινικούς χαρακτήρες), ὅπως σώζεται στά χαρτιά τοῦ Βερνάτσα, καί τέλος παρουσιάζει τό ἴδιο τό χειρόγραφο σέ φωτοτυπία. Ἐτενέστατη εἰσαγωγή, πενήντα σελίδες σημειώσεις-σχόλια καί τό γλωσσάριο προσφέρουν πολύτιμο βοήθημα στόν ἀναγνώστη. Οἱ δυσκολίες πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἡ ἐκδοση ἦταν πολλές. Φυσικό εἶναι νά ὑπάρξουν σέ κάποια σημεία παρατηρήσεις καί προτάσεις γιά ὀρθότερη ἀνάγνωση ἢ μεταγραφή. Στό σύνολό της, πάντως, ἡ ἐργασία εἶναι ἐξαιρετικά εὐσυνείδητη, φροντισμένη καί ἀρτια ἀπό φιλολογική ἀποψη.

Ὡστόσο ἕνα καιρῖο θέμα προκαλεῖ ἐπιφυλάξεις καί ἀντιρρήσεις. Πρόκειται γιά τό χαρακτηρισμό τοῦ ἔργου, γιά τόν προσδιορισμό του σέ σχέση μέ τά πρότυπα ἀπό τά ὁποῖα ἐπηρεάστηκε, γιά τήν τοποθέτησή του στό πλαίσιο τῆς ἱστορίας τοῦ θεάτρου καί στό πλαίσιο τοῦ ἐλληνικοῦ πνευματικοῦ χώρου.

Ὁ *Διάλογος τοῦ Δαβίδ* ἔχει ὑπόθεση ἀπό τή βιβλική μυθολογία καί ἤρωες βιβλικά πρόσωπα (*Δαβίδ*, *προφήτης Γάδ* κ.ἄ.). Παρεμβαίνουν τέσσερις διάβολοι πού μέ τά καμώματά τους τροφοδοτοῦν τίς πύο διασκεδαστικές σκηνές τοῦ ἔργου. Εἶναι οἱ φορεῖς τοῦ κωμικοῦ στοιχείου, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν καί σέ ὅλη τή διαδρομή τοῦ μεσαιωνικοῦ θεησκευτικοῦ θεάτρου. Βασικό ρόλο παίζουν ἐπίσης οἱ ἀλληγορικές μορφές (*Δικαιοσύνη*, *Ἐσπλαγχοσύνη*, *Μετάνοια*), γνωστές ἀπό τίς μεσαιωνικές ἠθολογίες.

Τά παραπάνω δεδομένα, καί κάποια ἄλλα δευτερεύοντα, παρασύρουν τόσο τόν Κώστα Γεωργουσόπουλο (στόν πρόλογο τῆς ἐκδοσης) ὡς καί τόν Θωμά Παπαδόπουλο, στήν εἰσαγωγή, σέ συγκρίσεις καί συσχετίσεις μέ διάφορα εἶδη τοῦ μεσαιωνικοῦ θεησκευτικοῦ θεάτρου, σέ ὑποθέσεις ἄσκοπες καί ἄστοχες. Τέλος τό ἔργο χαρακτηρίζεται ὡς μεσαιωνικό μυστήριο ἀνάμικτο μέ ἠθολογία. Οἱ συγκρίσεις καί οἱ ὑποθέσεις αὐτές ὀδηγοῦν σέ ἀποπροσανατολισμό. Γιατί

τελικά χάνεται τό νῆμα πού συνδέει τόν *Δαβίδ* μέ τήν πηγὴ ἀπό τήν ὁποία ἄμεσα προέρχεται. Δέν χωράει ἀμφιβολία πῶς ἡ πηγὴ εἶναι τό θέατρο τῶν Ἰησουϊτῶν, φαινόμενο πού καλύπτει ἕνα ἐτεταμένο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ θεάτρου (ἀπό τό τέλος τοῦ 16ου αἰώνα ὡς τά μισά τοῦ 18ου αἰώνα) καί πού ἀπέχει πολύ, ὄχι μόνο χρονολογικά, ἀπό τό μαζικό, λαϊκό θέατρο τοῦ Μεσαίωνα, ὡς πρὸς τό περιεχόμενό του, τήν ὀργάνωση τῶν παραστάσεων, τή λειτουργία του καί ἄλλα οὐσιαστικά χαρακτηριστικά.

Ἰσχυρότατο ὄπλο στό σύστημα τοῦ ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ πού ἔθεσε σέ κίνηση ἡ καθολικὴ ἐκκλησία στά χρόνια τῆς ἀντιμεταρρύθμισης, ὄχι μόνο γιά νά ἀντιμετωπίσει τήν αἵρεση τοῦ Λούθηρου, ἀλλά γιά νά πολεμήσει ὁποιαδήποτε φιλελεύθερη τάση στήν ἐπιστήμη, στήν πνευματικὴ καί κοινωνική ζωὴ, τό Τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν μέ τίς διάφορες δραστηριότητες πού ἀνέπτυξε σέ πολλές χώρες (σχολεῖα, ἐκδόσεις κ.λπ.) ἐπαίξε ἀντιφατικό ρόλο στήν εὐρωπαϊκὴ παιδεία ὡς τό 1773. Ὁ ρόλος του μπορεῖ νά ἐκτιμηθεῖ ἀντικειμενικά μόνο σέ σχέση μέ τίς συγκεκριμένες ἱστορικές συνθήκες τῆς κάθε περιοχῆς.

Οἱ Ἰησουῖτες καλλιέργησαν μέ πάθος καί τό θέατρο. Πρῶτα στά σχολεῖα τους, ἀργότερα καί σέ πύο ἀνοιχτές δημόσιες παραστάσεις. Τά περισσότερα ἔργα γράφονταν ἀπό ἱερωμένους δασκάλους καί παίζονταν ἀπό τοὺς μαθητές στά λατινικά. Γιά λόγους γλωσσικῶν-διδακτικῶν ἀλλά καί λόγω δόγματος. Φυσικά οἱ παραστάσεις ἔπρεπε νά ἐξυπηρετοῦν τίς ἀνάγκες τῆς διαπαιδαγώγησης καί τῆς θεησκευτικῆς προπαγάνδας. Ὡστόσο σέ ὀρισμένες χώρες, ὅπως π.χ. στήν Αὐστρία, στή Γερμανία, στήν Πολωνία, γιά ἕνα διάστημα (κυρίως στό 17ο αἰώνα) οἱ παραστάσεις τῶν Ἰησουϊτῶν ἦταν ὁ μοναδικός σχεδόν παράγοντας θεατρικῆς καλλιέργειας καί προδομομασίας γιά τή διαμόρφωση ἐθνικῆς θεατρικῆς ζωῆς.

Ἀπό Ἰησουῖτες γράφτηκαν ἐλάχιστα ἀξιόλογα ἔργα (ὅπως Ὁ *Κενόδοξος* τοῦ Μπίντεμαν), ἄλλα δεύτερης κατηγορίας (ὅπως Ὁ *Ζη-*

νων του ἄγγλου Ἰησοῦιτη Σάιμον, πού ἡ ἑλληνική διασκευή του τοποθετεῖται γύρω στό 1670) καί ἀναρίθμητα ἔργα τῆς σειρᾶς. Τοῦτα τά τελευταῖα τροφοδοτοῦσαν τά θεάματα πού ὀργανώνονταν μία ἢ δύο φορές τό χρόνο στό καθενα ἀπό τά τριακῶσια περίπου σχολεῖα ἀνά τήν Εὐρώπη. Στή Ρώμη δίνονταν κατά καιρούς καί δημόσιες πομπώδεις παραστάσεις μπροστά στους ἀνώτερους ἐκπαιδευτικούς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας καί τούς προσκεκλημένους τους. Γράφτηκαν ἀμέτρητα κείμενα, πού τά περισσότερα ἔχουν σωθεῖ χειρόγραφα ἢ ὡς τίτλοι στό ρεπερτόριο τῶν σχολικῶν θεάτρων, ὅπου σταθερά ἐπανερχοῦνται ὁ Δαβίδ καί ἄλλα διβλικά πρόσωπα δαιομάρτυρες τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας κ.λπ.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς σχολῆς αὐτῆς δανείζονταν δραματολογικά στοιχεία ἀπό τίς πιό ποικίλες πηγές, χωρίς κανέναν ἐνδοιασμό. Δανείζονταν ἀπό τό ἀρχαῖο θέατρο, ἀπό τό μεσαιωνικό σέ ὅλες του τίς παραλλαγές, ἀπό τήν ἀναγεννησιακή θεατρική πρακτική καί ἀπό τό σύγχρονό τους θέατρο φυσικά. Ἐπειδή ἐλάχιστοι καταλάβαιναν τά λατινικά, οἱ ἐκδηλώσεις ἐπρεπε νά γίνον διασκεδαστικές καί θεαματικές. Κινητοποιοῦσαν ὅλα τά μέσα: κωμικά ἐμβόλιμα, μουσικά, χορευτικά, διάφορα σκηνικά ἐμφέ κ.ο.κ. Ὅσο γιά τίς προσωποποιήσεις καί τίς ἀλληγορικές φιγούρες – πού ἐδῶ προσφέρονταν γιά νά γίνει πιό ἀμεσο τό θρησκευτικό δίδαγμα – ἦταν συνηθισμένη ἡ χρησιμοποίησή τους στήν ἐυρωπαϊκή δραματολογία (Θερδάντες, Καλντερόν, ἐλισαβετιανό) καί ιδιαίτερα στήν πρακτική τοῦ θεατρικοῦ μπαρόκ.

Αὐτό τό πρότυπο ἀκολουθεῖ ὁ ἑλληνας ποιητής τοῦ Δαβίδ, αὐτό τό ἀνάμικτο θεατρικό εἶδος στά βασικά χαρακτηριστικά του τό ἀναγνωρίζουμε στό κείμενο πού πρόσφατα ἀνακαλύφθηκε. Στή δομή, στά πρόσωπα, στήν ὑποτιμωμένη ὑπόθεση πού εἶναι ταυτόχρονα κατηχητικό μάθημα, στήν ἀνάμιξη κωμικῶν καί λυρικών στοιχείων (τραγουδιστάδες, ψάλτες, ὕμνος στήν εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ πού ψέλνουν οἱ Ἄρετές), στή σκηνική του φόρμα πού ἐπιβάλλει θεαματικά ἐμφέ γιά τά καμώματα

τῶν διαβόλων, γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἀγγέλου, γιά τή θυσία πού προσφέρει ὁ Δαβίδ στό Θεό κ.λπ.

Ἐξάλλου ἡ θεματική ἐπεξεργασία, ἡ ἐμφαση πού δίνεται στήν ἐννοια τῆς μετάνοιας, ἡ ἀναφορά στό μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας σύμφωνα μέ τό καθολικό δόγμα, ἡ ἐντονη διδακτική του πρόθεση καί ἄλλες πλευρές πού θά ἀπαιτοῦσαν ἐνρύτερη ἀνάλυση, προδίδουν τήν προέλευσή του.

Ἔτσι οἱ πιθανοί συγγραφεῖς πού μποροῦν νά διεκδικήσουν τήν πατρότητα τοῦ *Διαλόγου τοῦ Δαβίδ*, σύμφωνα καί μέ τά στοιχεία πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης, ἀνήκουν στό ἴδιο κλίμα. Στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα, ὅλοι σπουδάζουν, διδάσκουν στό Ἑλληνικό Κολλέγιο τῆς Ρώμης ἢ σέ ἄλλα ἰησοῦιτικά σχολεῖα, ὑπηρετοῦν σέ διβλιοθήκες καί σέ ἰδρύματα πού ἐλέγχει τό Τάγμα. Ἀπό τό θέατρο πού ἦταν σέ θέση νά γνωρίζουν στήν Ἰταλία, ιδιαίτερα στή Ρώμη ἐκεῖνη τήν ἐποχή, ἦταν δύσκολο νά πλησιάσουν τό μελόδραμα καί δέν μποροῦσε βέβαια νά τούς ἐμπνεύσει ἡ παρακμάζουσα κομμένη ντέλ ἄρτε. Καί ἐπειδή τά μεσαιωνικά θεατρικά εἶδη εἶχαν ἐξαφανιστεῖ ἀπό προσώπου γῆς διακῶσια ἢ τριακῶσια χρόνια πρῖν, ὁ μόνος ὑπαρκτός, γνώριμος καί προσίτος γιά κείνους δραματικός στίβος ἦταν τό θέατρο τῶν ἰησοῦιτῶν.

Τοῦτο δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά πώς ὁ ἄγνωστος ἑλληνας ποιητής μετέφρασε ἢ διασκεύασε ἕνα συγκεκριμένο ἔργο τῆς παραπάνω κατηγορίας. Ἴσως κάποτε ἡ ἔρευνα ἀπαντήσει θετικά ἢ ἀρνητικά στό ἐρώτημα. Ἀλλά γιά νά μπορέσει νά ἀπαντήσει πρέπει νά ψάξει πρὸς τή σωστή κατεύθυνση.

Γιά τήν ὥρα μποροῦμε νά καταγράψουμε δύο ἀρετές τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος σέ σύγκριση μέ τό γενικό ξένο μοντέλο. Ἡ μία εἶναι ἡ ἐκταση τῶν κωμικῶν σκηνῶν πού δίνουν ἕνα διασκεδαστικό τόνο σέ μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου, καθώς καί τά λυρικά του στοιχεία. Ἡ δεύτερη καί σημαντικότερη ἀρετή εἶναι ἡ λαϊκή του γλώσσα, πού αἶρει τό σκυθρωπό καί ἀνιαρό ὕφος πού ἔχουν τά λατινόγλωσσα κείμενα, κατεβάξει τόν ἱερατικό, σοβαροφανή τόνο τῆς κατήχησης στό ἐπίπεδο τοῦ λαϊκοῦ θεάματος, μέ τή

βοήθεια φυσικά καί τῶν κωμικῶν καί ἄλλων στοιχείων. Ἀπό μία ἄποψη ὁ Δαβίδ εἶναι καί πολύτιμο τεκμήριο γιά τίς θεατρικές δυνατότητες πού εἶχε ἡ ζωντανή γλώσσα τῆς ἐποχῆς.

Μέ τά παραπάνω, πού δέν ἐξαντλοῦν τήν ἀνάλυση τοῦ *Διαλόγου*, ἤθελα νά τονίσω πώς ἡ τοποθέτηση στό σωστό πλαίσιο μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀναδειξοῦμε μέ μεγαλύτερη ἐνάργεια τίς ἀρετές ἐνός μεγάλου ἔργου σέ σχέση μέ τά πιθανά πρότυπά του. Καί, ἀκριβῶς ἐπειδή ἔχει αὐτές τίς ἀρετές, νά τό τοποθετήσουμε ὡς ὡστότερο στό χώρο τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν.

Ἐνα ἄλλο ἐρώτημα πού προκύπτει εἶναι ἡ ἀναζήτηση τοῦ προορισμοῦ πού εἶχε τό κείμενο, ἡ ἔρευνα γιά πιθανές παραστάσεις, πού εἴτε ἔγιναν εἴτε σχεδιάζονταν, στό χώρο ἀπό τόν ὅποιο προέρχεται τό δράμα. Ὅτι καινούριο στοιχεῖο ἔρθει σέ φῶς ἀσφαλῶς θά μᾶς ἐπιτρέψει νά συμπληρώσουμε ἢ νά διορθώσουμε τίς ἐκτιμήσεις μας.

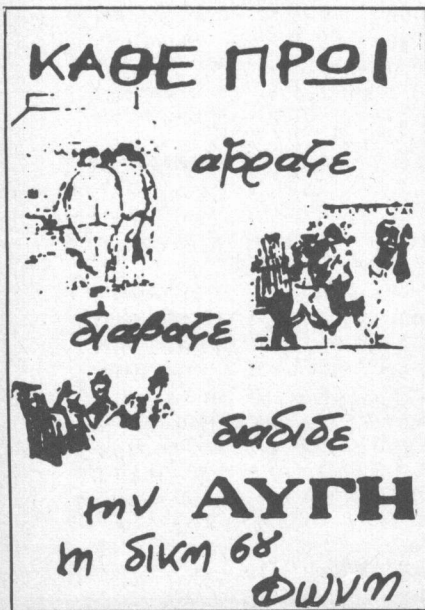
Ἀπό γενικότερη ἄποψη, νομίζω πώς ἔχει μεγάλη σημασία νά ἐντοπίσουμε μέ ὅση δυνατή ἀκρίβεια τίς πηγές ἀπό τίς ὁποῖες ἐκπορεύονται οἱ ξένες ἐπιρροές καί τούς συγκεκριμένους ἀγωγούς πού τίς μεταφέρουν στόν ἑλληνικό χώρο. Ἐτσι μόνο μποροῦμε νά ἐκτιμήσουμε τό ἱστορικό καί ἰδεολογικό τους στίγμα, νά παρακολουθήσουμε τήν ἀφομοίωσή τους, τή γονιμοποίησή τους ἢ τήν ἀπόρριψή τους ἀπό τόν ἐθνικό πνευματικό κορμό.

Δέν μποροῦμε νά παραβλέψουμε τό γεγονός πώς ὁ *Διάλογος τοῦ Δαβίδ*, μέ βάση τά γνωστά μας ὡς τώρα στοιχεία, ἐμφανίζεται σάν μεμονωμένο φαινόμενο.

Ἄν δάλουμε στό περιθώριο κάποια ἠθικοδιδασκτικά στιχουργήματα τῆς περιόδου αὐτῆς, ὁ Δαβίδ δέν ἔχει προγόνους καί ἀπογόνους, δέν ἔχει σχέση μέ τή *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ* – πού εἶναι ἐξάλλου πολύ μακριά –, οὔτε μέ ἄλλα θεατρικά. Καί δέν βλέπω σέ τί βοηθεῖ νά τόν «τακτοποιήσουμε» κάπου ἀνάμεσα στά ἔργα τοῦ Κατσαίτη καί τὰ μεταγενέστερα ἐπανησιακά θεατρικά (*Χάσης* κ.λπ.) μέ τά ὁποῖα δέν ἔχει καμιά ἀπολύτως συγγέ-

νεια. Αυτή ή εμπειρική άθροιστική συλλογιστική δέν μās επιτρέπει νά δούμε πού πραγματοποιούνται οί ρήξεις, οί τομές στην ιστορία τών πνευματικών φαινομένων. Καί τήν τομή μπορούμε νά τήν προσδιορίσουμε εύκολα σέ σχέση μέ τήν επόμενη φάση πού αρχίζει στά ελληνικά γράμματα γύρω στά 1750-1760. Φάση πού έχει σάν άξονά της μιάν ιδεολογία έντελώς αντίθετη από τή θρησκευτική κατηγορητική τού Δαβίδ καί τή σχετική ήθικοδιδασκτική φιλολογία. Άλλες ιδέες, καινούριοι προσανατολισμοί, δειλές απόπειρες νά μεταφερθούν στην ελληνική Παιδεία οί άναζητήσεις τού αιώνα τών Φώτων θά κορυφωθούν στό τέλος τού 18ου - άρχές 19ου αιώνα καί θά οδηγήσουν σέ πλήρη ρήξη μέ τό «παλιό καθεστώς» στην ελληνική πνευματική περιοχή. Άν κοιτάξουμε τό Διάλογο τού Δαβίδ σ' αυτή τήν προοπτική, τόν βλέπουμε νά σημαδεύει τό τέλος μιās εποχής. Ίσως σ' αυτό γά θρίσκειται ένα στοιχείο της γοητείας του.

Δημήτρης Σπάθης

Ή ιστορική νεύρωση τού μαρξισμού

Δοκίμια μαρξιστικού προβληματισμού
τού Γιάννη Γαλανού

Έκδόσεις Μπουκουράνη, Άθήνα 1979.

Ή διατύπωση «ιστορική νεύρωση τού μαρξισμού» σύμφωνα μέ τή γραμματική καί τό συντακτικό της νεοελληνικής γλώσσας (γενική κτητική είτε ύποκειμενική) ύποβάλλει άμέσως τήν ύπόνοια ότι ό μαρξισμός πάσχει από νεύρωση, καί, άναγκαστικά, επιβάλλει μερικούς φαντασμαγορικούς συνειρμούς: Θά χρειαζόταν γιά τή θεραπεία τού μαρξισμού ψυχιατρείο, ζουρλομανδύας, ήλεκτροσόκ, ψυχοφάρμακα. Ό ύπότιτλος όμως τακτοποιεί τίς άνησυχίες. Μās πληροφορεί ότι ό άνησυχος συγγραφέας της Ίστορικής νεύρωσης τού μαρξισμού προβληματίζεται μαρξιστικά. Μπορούμε συνεπώς νά τόν παρακολουθήσουμε καί στίς μέσα σελίδες, καθόσον ζούμε σέ εποχή προβληματισμών καί άναζητήσεων. Γιατί όχι καί τή «νεύρωση τού μαρξισμού;»

Έδώ όμως τά πράγματα ξεκαθαρίζουν. Πρόκειται γιά τή νεύρωση από τήν όποία πάσχουν όσοι πίστεψαν στό μαρξισμό καί τήν επανάσταση αλλά ή ιστορία δέν ανταποκρίθηκε στίς επιθυμίες τους. Οί άνθρωποι αυτοί, θά μās πει ό κ. Γαλανός, είτε νέοι - «κνυρίως σπουδαστές πού μέ συμβουλευόνται γιά έν ενεργεία «νευρώσεις» - έχουν ένα άσταμάτητο άγχώδη προβληματισμό» γιατί «ή ελληνική καί ή παγκόσμια κοινωνική πολιτική κατάσταση τούς είναι άνυπόφορες» (σελ. 148)· είτε άγωνιστές, πού έχοντας δώσει τά πάντα στόν άγώνα, ζούν υπό τό κράτος πικρών άπογοητεύσεων γιά τίς ήττες τού κινήματος καί μάλιστα «αυτά τά διώματα καί ψυχολογία πέρασαν καί στην ποίηση καί τήν πεζογραφία καί τό θέατρο καί αντιπροσωπευτικά δείγματα γι' αυτό έχουμε π.χ. στόν Μανόλη Αναγνωστάκη, στόν Μάριο Χάικα, καί στόν Σκούρη» (148)· είτε άμφιβάλλον γιά όρισμένες επίσημες εκτιμήσεις ή αναλύσεις, όποτε «αυτά τά άν καί αυτά τά γιατί είναι οί άδηφάγοι τροφοδότες τού άγχους καί της άμφιβολίας

πού αποτελούν τή μαρξιστική νεύρωση τών άγωνιστών στην Ελλάδα (καί άλλου), αυτών πού δέν μπορούν νά σαγηνευτούν από τήν προοπτική τού άσταμάτητου καί άνελέητου γι' αυτούς άγώνα πού ζητάει δυνάμεις πού πάντα δέν υπάρχουν σέ όλους» (144). Οί άνθρωποι λοιπόν αυτοί έχουν διαταραγμένη προσωπικότητα. Όσοι άναρωτιούνται γιά τά άν καί τά γιατί τού κινήματος, όσοι υπέφεραν καί δέν δικαιώθηκαν, όσοι προβληματίζονται, όσοι θεωρούν άθλια τήν κοινωνικο-πολιτική κατάσταση τού κόσμου, όλιοι αυτοί είναι νευρωτικοί. Σέ όλες αυτές τίς «νευρωτικές καταστάσεις», καί σέ άλλες πού εκτίθενται παραστατικά - ό συγγραφέας είναι αναλυτικότατος - στην περιγραφή τών συμπτωμάτων τού συνδρόμου της άγχώδους μαρξιστίτιδος - «έκτός από τό μόνιμο άγχος, τόν έντονο καί καθημερινό προβληματισμό - χωρίς διέξοδο - διαποτίζουν τήν προσωπικότητα μέ τάσεις φυγής, πανικού, μέ έντονα καταθλιπτικά στοιχεία, μέ τάσεις γιά μή ελεγχόμενες συναισθηματικές καί συγκινησιακές αντιδράσεις καί μέ ροπή πρός βίαιες αντιδράσεις πρός τούς άλλους» (149). Καιρός νά ψαχτούμε.

Πρίν όμως ό κ. Γαλανός φτάσει στην τελική διάγνωση τών ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων πού παρουσιάζουν τά άπορρίματα της ιστορίας, έχει δώσει καί τό γενικότερο ιστορικό περίγραμμα. «Καί ό λεγόμενος ευρωκομμουνισμός εκφράζει άκριβώς αυτή τή μαρξιστική προβληματική [πρόκειται γιά τό δημοκρατικό δρόμο στό σοσιαλισμό μέ όλα τά συμπαρομαρτούντα] πού αποτελεί τήν ιστορική νεύρωση τού μαρξισμού (...) πού πρός τό παρόν δέν φαίνεται νά θρίσκει θεραπεία, γι' αυτό τήν ονομάσαμε νεύρωση» (130).. Μά άν ή νεύρωση κ. Γαλανέ δέν θρίσκει θεραπεία, δέν νομίζετε ότι βάλλετε έναντίον τών επαγγελματικών σας συμφερόντων;

Πρέπει νά πούμε όμως ότι κάποιον άλλου, σέ ένα άλλο πιό γενικό μακροϊστορικό πλαίσιο, ό κ. Γαλανός βλέπει δυνατή τή θεραπεία: Διότι, επειδή κατά τόν κ. Γαλανό ή ιστορία «ἀπορρίπτει ό,τι δέν είναι σύμφωνο μαζί της», φαίνεται ότι όλες οι ἀμφιβολίες και τά ἀγχημπορούν νά ξεπεραστούν, ή σύγκρουση νά λυθεί θετικά και τά πράγματα νά προχωρήσουν ἀνάθεκα μπροστά. Όπως συνέβη π.χ. μέ τό σταλινικό φαίνόμενο, τό όποιο, παρά τίς διατρεδλώσεις κλπ. κλπ. «*θασικά ήταν σωστό στήν κατεύθυνσή του μέ τήν ιστορική νομοτέλεια τής επαναστατικής πορείας πρὸς τό σοσιαλισμό*» (131), ἐνώ ἀντίθετα ή Κομμούνια του Παρισίου ήταν «*φαινόμενο πρόωρο ἀπό ιστορική ἄποψη*» (132).

Τά προηγούμενα δέν ἔχουν ἀποσπαστεί ἀπό κάποιο πολιτικοϊδεολογικό δοκίμιο, ἔστω ἀπό κάποια Ὀλομέλεια του ΚΚΕ. Εἶναι μικρά δείγματα γραφῆς και σκέψης ψυχιάτρου πού ἀσχολεῖται μέ τά ψυχικά προβλήματα του κόσμου «*ἐξ ἐπαγγέλματος*». Ἐννοεῖται ἀπό μαρξιστική σκοπιά. Ἡ όποία και στοιχειοθετεῖται θεωρητικά: «*Γιά τήν ἐπιστημονική μαρξιστική ψυχολογία τής προσωπικότητας τό βασικό είναι νά μάθει τί κάνει ό ἄνθρωπος*» (22). Τέρμα λοιπόν στίς φλυαρίες περί ἀσυνειδήτου, ἐνοπίκτων, όνείρων, παραστρατημάτων, όρμων, ἀπώθησεων, κλπ. κλπ. Τό βασικό είναι ἄν αὐτό πού κάνεις ἐντάσσεται συνειδητά στήν ιστορική φάση και ἐγγράφεται στή λογική τής ιστορικής προόδου. Ὅταν ἔστω και σάν σοσιαλιστής υἱοθετήσεις ἐπαναστατικότερη τακτική. Ὅμως τό νά εἶσαι ἐντός ιστορικής προοπτικῆς «*συνεπάγεται, θά συμπεράνει ό κ. Γαλανός, τήν παραχώρηση τής πολιτικῆς πρωτοβουλίας στό κομμουνιστικό κόμμα (ἔστω και μέσα σέ κομματική ή ταξική συμμαχία) και τελικά τήν ὑπαγωγή όλων στή θέληση και τή δύναμη του κομμουνιστικού κόμματος*». Και αὐτό γιατί «*χίλιοι όπαδοί του ΠΑΣΟΚ πού βρίσκονται σκορπισμένοι σέ πέντε μικρά χωριά ἔχουν πολύ μικρότερη δύναμη ἀπό ἑκατό μέλη του ΚΚΕ πού βρίσκονται σέ θέσεις κλειδιά τής παραγωγῆς ὅπως ἠλεκτροπαραγωγικές μονάδες, μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, στίς μεταφορές ή τίς τηλεπικοινωνίες*».

Ἀσφαλῶς ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιὰ πρωτότυπη μορφή συνηγορίας γιά ἔνταξη στους ΕΑΜογενεῖς. Τό καλαμπουρί καλοδεχούμενο και θεμιτό. Ἀλλά τί φταίει ό μαρξισμός και ή ψυχολογία κ. Γαλανέ; Γιατί θέλετε σώνει και καλά νά τους ἀποδώσετε «*νεύρωση*»; Ὅσο γιά τά «*νευρωτικά*» συμπτώματα πού περιγράφετε, δέν ἀναρωτηθήκατε ποτέ τί μπορεί νά κρύβει ό προβληματισμός, ή ἀγωνία, ή ἀμφιβολία, ἀκόμη και ή ἀπιστία, τών σημερινών ἀνθρώπων, και ἰδιαίτερα τών ἀριστερών; Και ἄν είναι του γούστου σας νά ψυχιατρεῖσθε πολιτικά προβλήματα – δικαίωμά σας, ἀλλά θά σᾶς πείραζε ἄν χαρακτηρίζαμε τό σοσιαλισμό σας ψυχιατρικό;

Σημείωση: Ἡ περίπτωση τής *ἱστορικής νεύρωσης του μαρξισμού και καμιά δεκαριά ἄλλα διβλία πού διέπραξε ό κ. Γαλανός* θά ήταν ἄνευ σημασίας ἄν ό συγγραφέας του ὡς ἄνω πονηματίου δέν ήταν στέλεχος του Κέντρου Μαρξιστικῶν Ἐρευνῶν Θεσσαλονίκης και ό περί τά ψυχικά ειδικός του *Ριζοσπάστη*. Και ἔχουμε νά του εὐχηθοῦμε νά παραμείνει μέ τήν πεποίθηση ότι ἐκπροσωπεῖ τήν ιστορικοῦλιστική ἀγτίληψη τής ψυχολογίας πού δέν βολεύει τό ἄστικό κατεστημένο. Μπορεῖ ἔτσι νά αἰσθάνεται ἀναπαυμένος. Κι αὐτό, εἰλικρινά, θά είναι πολύ θετικό γιά τόν ἴδιο.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Σοσιαλισμός και κουλτούρα

Τόμος Β'

Τά καλλιτεχνικά ρεύματα του Ἀντώνη Βογιάζου

Μέ τόν πρώτο τόμο του διβλίου αὐτου – «*Κρατική και κομματική πολιτική*», όπου και ή γενική «*Εἰσαγωγή*» του Ἀντώνη Βογιάζου – ἀσχοληθήκαμε στό τεύχ. 27 (Ἰούνιος – Ἰούλιος 1979) του *Πολίτη*. Ἐκεῖ σημειώναμε τή σημασία ενός πρωτότυπου ἔργου πού μᾶς εἰσάγει στήν περίπλοκη διαλεκτική πολιτικῆς πάλης / καλλιτεχνικῆς δημιουργίας στα ἀμέσως μετεπαναστατικά χρόνια, στήν ΕΣΣΔ, ὥσπου, μετά τό 1932, ό λίκας τής σταλινικῆς κομματικότητας και τά δόγματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμοῦ νά καταργήσουν τήν επαναστατική ἔξαρση ἀλλά και τό ζητούμενο: τή δημιουργία ενός νέου πολιτισμοῦ. Ὁ πρώτος τόμος δείχνει τήν πορεία ἀπό τήν ἀναζήτηση, τήν ἐκρηξη, τήν τάση γιά ἀπελευθέρωση πρὸς τό συμβιβασμό και τόν ιδεολογικο-καλλιτεχνικό κονφορμισμό μέσα ἀπό πολιτικά κείμενα (ἀποφάσεις του κόμματος και τής κυβέρνησης, κείμενα ἠγετικῶν στελεχῶν του κόμματος και τής κυβέρνησης, κείμενα τών ἠγετῶν τής επανάστασης). Ὁ δεύτερος τόμος, τό ἴδιο συναρπαστικός, μᾶς εἰσάγει στόν ἴδιο χρόνο και τήν ἴδια σύγκρουση μέσα ἀπό μιάν ἄλλη, ἴσως ἀρμονιότερη, γλώσσα: τών καλλιτεχνικῶν ρευμάτων. Ὁ ἀναγνώστης, λοιπόν, θά βρεῖ χαρακτηριστικά κείμενα γιά τό θέατρο, τόν

κινηματογράφο, τή λογοτεχνία, τίς εἰκαστικές τέχνες, τήν ἀρχιτεκτονική, κείμενα τών ἴδιων τών δημιουργῶν και τών ομάδων στίς όποιες μετείχαν. Ἡ ἀναφορά τών ὀνομάτων του Μαγιακόβσκι, του Μέγιερχολντ, του Ἀϊζενστάιν, του Πουντόφκιν, του Γίνουμπουργκ, του Τζίγκα Βερτόφ, του Στανισλάφσκι, του Ὄσιπ Μπρίκ, μπορεῖ νά πείσει πῶς οι σχετικοί «*καθγάδες*» δέν ήταν φιλολογικοί. Σ' ἐκείνες τίς συγκρούσεις διακυβεύταν, τελικά, τό μέλλον τής Τέχνης μέσα στήν Ἐπανάσταση. Γι' αὐτό ἄλλωστε πολλοί πρωτοπόροι πλήρωσαν μέ τήν ἴδια τους τή ζωή, ἐνώ ἄλλοι «*τυχερότεροι*» μέ τό θάνατο τής δημιουργίας τους.

Τό συμπέρασμα, ἄν τελικά πρέπει νά βγάλουμε κάποιο συμπέρασμα, δέν είναι λιγότερο ὀδυνηρό: Και στήν τέχνη αὐτό πού λέμε σταλινισμός δέν προῦπήρχε σάν στίγμα στα γονίδια τής επανάστασης και τών επαναστατῶν. Φτιάχτηκε μέσα ἀπό τήν ἴπτα τών πρωτοπόρων, τών εἰκονοκλαστῶν, τών φορέων τής νέας ζωῆς. Ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἴπτας μᾶς ἀνήκει. Χρησιμεῖ νά ξεκαθαρίσουμε ἀμετάκλητα τους λογαριασμούς μας μέ τους νικητές – και όλους ἐκείνους πού, ἐκτός βολῆς, χλεύασαν και χλεύαζδον τή μωρία τών νικημένων.

Α Ε

Ίστορία του Βυζαντινού Κράτους

του Georg Ostrogorsky

τ. Α' και Β', Ίστορικές εκδόσεις,
Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979

Ἐπιτέλους κάποιοι είχαν τό ενδιαφέρον καί τό κουράγιο ν' ἀναλάβουν τήν μετάφραση καί τήν ἔκδοση τῆς Βυζαντινῆς Ίστορίας τοῦ G. Ostrogorsky. Μελέτημα πού θεωρεῖται τώρα καί χρόνια κλασικό καί εἶναι μόνο ὁ πασίγνωστος τρόπος ὀργάνωσης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας στόν τόπο μας πού δικαιολογεῖ «μιά τόσο μακρά ἀπουσία» τῆς Ίστορίας τοῦ Ostrogorsky ἀπό τήν ἑλληνική ἀγορά. Ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα, ὅταν γίνεται, κατά κύριο λόγο προωθεῖται ἀπό ἀνθρώπους πού νιώθουν πολύ μόνοι καί ὅπωςδήποτε ἀκάλυπτοι ἀπό κρατικές ἐνισχύσεις καί ἐνθαρρύνσεις. Ἐτσι, ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία ἑνός ἐπιστημονικοῦ κλάδου εἶναι ἐξίσου προσιτή σ' αὐτούς τούς μοναχικούς ἐρευνητικούς κύκλους. Τέτοιες καταστάσεις, φυσικά, δέν μποροῦν ν' ἀναπαράγουν οὔτε κἀν τό ἐνδιαφέρον τῶν σπουδαστῶν γι' αὐτά τά «κλειστά» καί δύσκολα πράγματα. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τό ἐπίπεδο ἔργο πού ἀνέλαβαν τόσο ὁ ὑφηγητής Γ. Παναγόπουλος ὅσο καί ὁ καθηγ. Εὐάγγελος Χρυσός, ἀλλά καί ὁ ἐκδότης (ἐτοιμάζεται καί Γ' τόμος), γιά νά προσφέρουν στούς Ἕλληνες φοιτητές τῶν Φιλοσοφικῶν Σχολῶν καί στό εὐρύτερο κοινό μιά, ὅπως θεωρεῖται, ἀπό τίς πιό συγκροτημένες ἐπιστημονικές ἐκδοχές τῆς Ίστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους.

Μ.Δ.

Τά γραφτά τοῦ Πικάσο
ἐπιμέλεια Μάριο Ντέ Μικέλι,
μετάφραση Εἰρήνη Ζερβού,
Ὁδυσσεύς, χ.χ.

Πρόκειται γιά μετάφραση μιᾶς ἰταλικῆς ἀνθολογίας γραπτῶν τοῦ Πικάσο, πού ἐπιμελήθηκε καί πρόλογισε ὁ ἰταλός ἱστορικός τῆς τέχνης Μάριο Ντέ Μικέλι. Περιλαμβάνει κείμενα συνεντεύξεων ἢ συ-

ζητήσεων μέ τόν Πικάσο, κείμενα τοῦ ἴδιου, ἀφορισμούς, δηλώσεις (γιά τήν τέχνη, τήν πολιτική καί γιά τόν Πικάσο), ἐπιλογή ἀπό τό λογοτεχνικό του ἔργο – ποιήματα, καθώς καί τό μικρό θεατρικό ἔργο «Πῶς πιάσανε τόν πόθο ἀπ' τήν οὐρά». Ἡ μετάφραση ἐγινε ἀπό τὰ ἰταλικά, ἀλλά, ὅπως σημειώνουν στόν κολοφῶνα οἱ ἐκδότες, στά λογοτεχνικά κείμενα ἐγινε ἀντιπαράβολή μέ τό γαλλικό πρωτότυπο. Τήν ἔκθεση, τέλος, στολίζουν φωτογραφίες ἀπό ζωγραφιές καί ἀπό τή ζωή τοῦ Πικάσο.

Κοντά στήν ἀπόλαυση πού χαρίζουν τά γοητευτικά γραφτά τοῦ Πικάσο, δέν θά ἦταν ἄσκοπο νά παραθέσουμε καί μία σκέψη: ὅτι τά κείμενα αὐτά δέν εἶναι μόνο τό λυρικό ἐκχειρίσμα ἑνός μεγάλου μάστορα, τό περίσσευμα εὐφυΐας ἑνός πληθωρικοῦ καί πολυσθενοῦς τάλεντου, μήτε καί ἡ πολιτική τους ἔγνοια τό πολιτικό ἄλλοθι ἑνός εὐαίσθητου ἀνθρώπου. Εἶναι τά κείμενα ἑνός διανοουμένου, πού πίσω ἀπό τήν καταγγελία τῶν προγραμμάτων, τῶν κανόνων καί τῶν ταξινομήσεων, πίσω ἀπό τόν αὐθορμητισμό τῆς δημιουργίας, ἐπιμένει νά σκέφτεται – μέ χρώματα, μέ λέξεις, ἀλλά καί μέ ιδέες – καί νά διεκδικεῖ.

Ἴσως ἡ ἀπλοϊκή αὐτή σκέψη νά ἀντλεῖ τή δικαίωσή της ἀπό τήν ἐλπίδα – ἢ τήν πεποίθηση – πῶς ὁ Πικάσο, δείχνοντάς μας τόν ἀνεπανάληπτο Πικάσο, μᾶς στρατίζει σέ τόπους πού ἴσως νά μὴν εἶναι ἀμετάκλητα χαμένοι.

Δ.Κ.

Τά τέσσερα κοριτσάκια τοῦ Πάμπλο Πικάσο

μετάφραση

Ἄνδρέα Ἐμπειρικοῦ

ἐκδόσεις Ἄγρα, Αθήνα 1979

Τά τέσσερα κοριτσάκια τοῦ Πικάσο, θεατρικό ἔργο γραμμένο τό 1947-48, δέν εἶναι παρᾶ ἐπέλαση εικόνων, ὅπου ἡ γέυση ὑπερφαιαγίζει τό θέμα. Μῦθος δέν ὑπάρχει, μήτε καί μήνυμα. Πῶς ἄλλωστε, ὅταν πρώτη ὕλη εἶναι ἡ ἐφηβεία τήν ὥρα π' ἀρπάζει μέ ἀδηφαγία καί ἐξαπολύει μέ ἀδημονία τά χρώματα καί τούς ἤχους, τίς λέξεις καί τίς ἐπιθυμίες.

Ἡ μετάφραση τοῦ Ἄνδρέα Ἐμπειρικοῦ θά παγιδεύσει πιθανότατα ὅσους ταυτίζουν τήν καθαρεύουσά του μέ τήν ἀριστοκρατική του καταγωγή. Δημοτική, χωρίς τήν ἐκδούλευση τῆς τεχνικῆς, στή λειτουργία της κι ὄχι, π.χ., στίς καταλήξεις της.

Ἡ ἔκδοση δικαιολογεῖ, καί ἐπιτέλους, τή χρήση ἐκφράσεων τοῦ τύπου «μ' ἀρέσει», «εἶναι ὠραίο». Εὐσχημο κι εὐχαρες τό βιβλίο προκαλεῖ, προτείνοντας κάτι διαφορετικό ἀπ' τήν ἐκδοτική διασύνθη ἢ εὐκολία.

Πα. Μ.

Δελτίο 3

τῆς Ἐταιρείας Σπουδῶν
Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί
Γενικῆς Παιδείας

Στό Δελτίο 3 τῆς Ἐταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), δημοσιεύονται περιλήψεις ἢ ἀποσπάσματα ὁμιλιῶν πού ἐγιναν στήν Ἐταιρεία Σπουδῶν στό πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων της κατά τήν περίοδο 1978-1979. Ἀντιγράφουμε ἐνδεικτικά τίτλους διαλέξεων καί τούς ἀντίστοιχους ὁμιλητές: **Ἄλ. Δημαράς:** Ἡ ἀστική ἰδεολογία στό δημοτικό σχολεῖο, **Γ. Δάλλας:** Δημοτική παράδοση καί σύγχρονη ποίηση, **Λ. Πολίτης:** Ἑλληνική Παλαιογραφία, **Ἄννα Φραγκουδάκη:** Ἡ ἀστική ἰδεολογία στό δημοτικό σχολεῖο, κ.λπ. Ἐπίσης δημοσιεύεται ἡ ἐνδιαφέρουσα σειρά τῶν συζητήσεων μέ μορφή διαλόγου πού πραγματοποιήθηκε τήν ἴδια περίοδο στήν Ἐταιρεία Σπουδῶν μέ γενικό θέμα τή σχέση τῆς ἱστορίας μέ τήν *Πεζογραφία* (Α. Κοτζιάς – Σ. Τσίρκας), τήν *Ποίηση* (Δ. Μαρωνίτης – Τ. Πατρικίος), τό *Θέατρο* (Ι. Καμπανέλλης – Μ. Πλωρίτης), τόν *Κινηματογράφο* (Θ. Ἀγγελόπουλος – Π. Βούλγαρης), καθώς καί κείμενα ἄλλων διαλόγων, περιλήψεις μαθημάτων καί διαλέξεων.

Μ.Δ.

Νέα Πολιτική, 'Επιθεώρηση πολιτικού, κοινωνικού καί ιδεολογικού προβληματισμού, φ. 46 καί 47, 'Ιαν. 1980.

Οδηγητής, εβδομαδιαίο όργανο του ΚΣ της ΚΝΕ, φ. 283-287 'Ιανουαρίου καί Φεβρουαρίου 1980.

Οικονομία καί κοινωνία, μηνιαία έκδοση προβληματισμού καί πληροφόρησης, τεύχ. 8, 'Ιαν. 1980.

Προλετάριος μαχητής, όργανο της Κομ. Οργάνωσης «Μαχητής», αριθ. φ. 42.

Προλεταριακός αγώνας, αριθ. φ. 30, Γενάρης 1980.

Σκούπα, τρίμηνη έκδοση για τό γυναικείο ζήτημα, αρ. τεύχ. 3, Δεκ. 1979.

Συμβολή, περιοδική έκδοση Συλλόγου Παιανίας, αρ. φ. 6.

Τομές, περιοδικό πνευματικού προβληματισμού, αριθ. τεύχ. 56, Γεν. 1980.

Φωτογραφία, τεύχ. 18, 'Ιαν. 1980.

Χριστιανική, όργανο του χριστιανοσοσιαλιστικού κινήματος της Χριστιανικής Δημοκρατίας, αριθ. φ. 138, 139, 140.

▲
Λάβαμε επίσης καί τά έξής ξενόγλωσσα περιοδικά:

Dialectiques, αρ. τ. 29.

Partis Pris, 'Ιαν. 1980 τ. 16-17.

La Pensée, 'Ιαν. 1980, αρ. 209.

Grec Review, 'Ιαν. 1980, Ν. 29.

Calendario Del Popolo, αρ. 407, 'Ιαν. 1980.

Problemi Del Socialismo, Δεκ. 198, αρ. 15.

Birikim, 'Ιαν. 1980.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ
ΓΙΑ ΤΟΝ «ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΗ»

'Αγαπητέ «Πολίτη»:
Διαβάζοντας στό 31ο τεύχος σου (σελ. 15) ότι από τό επόμενο θά αφιερώνεις τμήμα του περιοδικού στή λογοτεχνία (πρωτότυπη, μεταφρασμένη, μελέτες κλπ.), θυμήθηκα μέ τό συνειρμό των λέξεων, τό λόγο του Παλαμά: «είμαι ποιητής καί πολίτης», έλεγε. Καί πόσες φορές δέν πλήρωσε, ιδίως τό δεύτερο.

Καλή αρχή λοιπόν, στό νέο σου τομέα. 'Ελάχιστη βοήθεια θά ήθελε νά δώσει τό γράμμα τούτο. Καί πρώτα: Νά είσαι βέβαιος άπόλυτα ότι πάνπολλοι θά στείλουν γραπτά τους καί ιδίως ποιήματα. Όλα τά λογοτεχνικά περιοδικά πού κυκλοφορούν - έκτός από τή Νέα Έστία - π ο τ έ δέν ανακοίνωσαν μέ ποιά κριτήρια δημοσιεύουν τή λογοτεχνική συνεργασία. Ούτε όμως του κριτή (για τή Νέα Έστία ξέρομε ότι τά κείμενα κρίνει ο διευθυντής της, χωρίς αυτό νά έχει ανακοινωθεί ποτέ). Μήπως λοιπόν θά έπρεπε, μέσα στην τόσο σύγχυση πού επικρατεί, νά μάς διατυπώσεις τά κάποια, γενικά έστω, κριτήρια καί νά πεις ακόμη ότι ή επιλογή των κειμένων θά γίνεται από δύο ή τρία πρόσωπα, ώστε ή κρίση νά είναι άσφαλέστερη; Για νά διευκολύνω λίγο τά πράγματα θά σου έγραφα τά έξής σχετικά μέ τόν τομέα του ποιητικού λόγου πού μου είναι περισσότερο οικείος: Θά δημοσιεύατε στίχους όπου τό νόημα βαραίνει πολύ ενώ ή αισθητική άξία είναι πολύ μειωμένη ή σχεδόν άνυπαρκτη; 'Αντίθετα θά δημοσιεύατε ώραιολογικούς στίχους πού όμως δέν θά είχαν νοηματικό βάρος; στίχους πού

μοιάζουν περισσότερο μέ ρεπορτάζ ή μαρτυρία; στίχους πού δέν είναι ούτε ελεύθεροι αλλά άπλώς ρυθμική πρόζα; 'Η ακόμα καί άπλό κείμενο (texte); 'Αντίθετα: στίχους μέ μέτρο ή καί ρίμα; Ποίημα όπου τά νοητικά στοιχεία είναι τόσο μειωμένα ώστε νά θυμίζει άπαρχές του υπερρεαλισμού; 'Ενα θρησκευτικό ποίημα (καίτοι δέν πολυπιστεύω ότι θά βρίσκονται πέντε-δέκα νά σας στείλουν...); Ποίημα τόσο έαυτολογικό ώστε νά φαίνεται ξεκομμένο από τόν κοινωνικό περίγυρο; Κι ακόμη θά δημοσιεύατε - καλές βέβαια - μεταφράσεις από ποιητές όπως Χαίλντερλιν, Ρίλκε, Mallarmé, Valéry, Apollinaire;

Γενικότερα: 'Ενα ποίημα πού στά λοιπά του στοιχεία (ουσιαστικά καί αισθητικά) σας φαίνεται καλό, θά σας επηρεάζε υπέρ του τό γεγονός ότι ο ποιητής του εμφανίζεται αισιόδοξος για τόν έαυτό του ή καί τά γύρω του; 'Αντίθετα: έν εμφανιζόταν πολύ άπαισιόδοξος;

Πιστεύοντας ότι σας κέντρισα λίγο για μία άπάντηση πού θά τήν περίμενα μέ ενδιαφέρον.

Εύχαριστώ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΕΚΟΣ

Πιστεύουμε πώς μέ «τήν αρχή» πού κάνουμε σ' αυτό τό τεύχος, τόσο ο Δ. Τσέκος όσο καί «οί πάνπολλοι [πού] θά στείλουν γραπτά τους καί ιδίως ποιήματα», όπως ισχυρίζεται ο ίδιος επιστολογράφος, θά καταλάβουν τί περίπου θέλουμε νά κάνουμε στον Λογοτεχνικό Πολίτη: ιδίως ότι δέν σκοπεύουμε νά όρίσουμε αργίσι κάποια κριτήρια πού νά δημιουργούν διαζευκτικά διλήμματα προτιμήσεων, αποκλεισμών ή αισθητικών.

Φλεβάρης 1980

ΑΓΩΝΑΣ 9

για τήν κομμουνιστική
άνανέωση

'Αφιέρωμα στό κίνημα των καταλήψεων • για μία τομή στην πορεία της κομμουνιστικής ανανέωσης • κρατικομονοπωλιακά, σοβιετικά καί άλλα • για τήν τοπική αυτοδιοίκηση • τό μαθητικό κίνημα, τό τρίτο πρόγραμμα, τήν Κύπρο, τό 'Αφγανιστάν...

Κεντρική έκδοση
της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραϊός

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ¹³

πεζο - ποίηση - κριτική

αφιέρωμα

F. T. MARINETTI

καί

ο 'Ιταλικός Φουτουρισμός

